21-6-2026

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΟΪΖΟΣ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ

ΚΥΠΡΟΣ, ΣΥΡΙΟ-ΦΟΙΝΙΚΗ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ

(Αρχαιολογική & Ιστορική Επισκόπηση μέχρι το 323 π.Χ.)

http://www.anistor.gr/ellas/Europe-Greece.htm

Anistoriton Freeware Editions
ShareAlike 4.0
2026

Ο τόμος αυτός εκδόθηκε για πρώτη φορά το 2026 από τον συγγραφέα Δημήτριο Ι. Λοΐζο.

Είναι διαθέσιμος για λήψη από τις διευθύνσεις:
Academia <https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos >
Research Gate <https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos>
Internet Archive <https://archive.org/details/@demloizos>

Η συγγραφή του κειμένου, ο ορθογραφικός έλεγχος στις γλώσσες που χρησιμοποιήθηκαν, και η ηλεκτρονική παραγωγή του βιβλίου πραγματοποιήθηκαν με το δωρεάν διανεμόμενο OpenOffice 4. Η φιλολογική επιμέλεια στις γλώσσες που χρησιμοποιήθηκαν έγινε από τον συγγραφέα με την χρήση του ιστότοπου Lexigram και του δωρεάν διανεμόμενου προγράμματος αναγνώσεως κειμένου eSpeak.

ISBN 978-960-91873-16-8

Στους Κυπρίους, & στους Μεσανατολίτες,
Αιγυπτιώτες Έλληνες

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κυρίως στην Αρχαϊκή Εποχή (περ. 800-500 π.Χ.), οι Έλληνες ταξίδεψαν στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο αλλά και στον Εύξεινο Πόντο και εγκατέστησαν αποικίες. Με τις αποικίες αυτές επεξέτειναν τον ελληνισμό στην Ευρώπη αλλά και στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας στην κενρο-δυτική Ασία. Αιώνες όμως πριν από αυτά τα ταξίδια και περίπου μεταξύ 1700-1200 π.Χ., Μινωίτες και Μυκηναίοι είχαν δηλώσει την παρουσία τους στην Κύπρο, στην Συριο-Φοινίκη (η παράλια ζώνη Συρίας, Λιβάνου και Ισραήλ) και στην Αίγυπτο. Ο σταδιακός εξελληνισμός των Κυπρίων πραγματοποιήθηκε από το 1400 π.Χ., ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από την ίδια Εποχή τα ελληνικά εμπορεύματα ανταλλάσσονταν με άλλα στην Συριο-Φοινίκη. Παρά τις διάφορες αμφιβολίες που έχουν εκφρασθεί από επιστήμονες και ορισμένους πολιτικά και φυλετικά ορμώμενους μελετητές για την παρουσία τεχνιτών από το Αιγαίο στην Συριο-Φοινίκη, το μινωικό και μυκηναϊκό αποτύπωμα στην περιοχή είναι αρχαιολογικά ανεξίτηλο. Μινωίτες και πιθανότατα και Μυκηναίοι, έμποροι και τεχνίτες, είναι σχεδόν απολύτως βέβαιο ότι είχαν φθάσει μέχρι και την Αίγυπτο. Μάλιστα αργότερα, Έλληνες της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής έφθασαν και έμειναν στην Αίγυπτο και εγκατέστησαν εμπορικούς σταθμούς και αποικίες στην αφρικανική χώρα. Οι Μινωίτες αλλά και οι Έλληνες, λοιπόν, ταξίδευαν και εμπορεύονταν σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο ήδη από την Εποχή του Ορειχάλκου.

Η μινωική και ελληνική αυτή δραστηριότητα στην Ανατολική Μεσόγειο (Κύπρος, Συριο-Φοινίκη, Αίγυπτος) δεν είναι ευρέως γνωστή στους σημερινούς Έλληνες. Μόνο ανάμεσα σε ξένους κυρίως αρχαιολόγους και ιστορικούς υφίστανται τις τελευταίες δεκαετίες έντονη συζήτηση για την παρουσία Μινωιτών και Ελλήνων στην Συριο-Φοινίκη και Αίγυπτο και η επίδρασή τους στους τοπικούς πολιτισμούς αλλά και η αλληλεπίδραση με αυτούς. Σκοπός, λοιπόν, αυτής της σύντομης παρουσιάσεως και μελέτης των αρχαιολογικών ερευνών και των ιστορικών μελετών γύρω από τους Μινωίτες και τους Έλληνες στην Ανατολική Μεσόγειο είναι να εισαγάγει Έλληνες φοιτητές, μελετητές και το ενδιαφερόμενο αναγνωστικό κοινό στην κρητο-ελληνική παρουσία στην Κύπρο, στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο. Η παρούσα αυτή σύντομη ιστορική μελέτη συγκροτείται από μέρη κεφαλαίων του magnum opus «Η Μεσόγειος, η Ελ-

λάδα και η Ευρώπη», τόμος 2 *Η Αρχαία Ρώμη, η Ιταλία & η Ελληνική Μεσόγειος* και τόμο 3 *Η Αρχαία Ελλάδα στην Ελληνιστική Εποχή και η Προϊστορική Ελλάδα*.

Κάθε ιστορική και αρχαιολογική μου μελέτη θα ήταν αδύνατον να ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση των βιβλιοθηκονόμων στην βιβλιοθήκη του Deree College-The American College of Greece (τώρα The American University of Greece) στην Αθήνα, οι οποίες κατάφεραν να βρουν οτιδήποτε ζητούσα, σε οποιαδήποτε γλώσσα, σε όποια χώρα του κόσμου και εάν βρισκόταν, αλλά και των φίλων μου στο εξωτερικό. Και αυτή η εργασία μου ολοκληρώθηκε με την μελέτη πηγών και δημοσιεύσεων σε ψηφιακή μορφή με πρόσβαση σε βιβλιοθήκες μέσω του Διαδικτύου κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, με τα υπόλοιπα βιβλία, άρθρα, αρχαίες πηγές να προέρχονται από την βιβλιοθήκη του Deree College ή με δανεισμό από άλλες βιβλιοθήκες (ελληνικές και ξένες) μέσω της βιβλιοθήκης του Deree College, αλλά και από την προσωπική μου φυσική και ηλεκτρονική βιβλιοθήκη.

Προτείνω στους νεοφώτιστους στα ζητήματα που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη να την διαβάσουν τουλάχιστον δύο αν όχι και περισσότερες φορές, για να κατανοήσουν καλύτερα τα θέματα που συζητούνται αλλά και να αντιληφθούν την πολυπλοκότητα των ευρημάτων, των απόψεων, των θεωριών, και των ζητημάτων που προκύπτουν. Θα ήταν ευχής έργο κάποιοι από τους αναγνώστες να εμβαθύνουν σε δικές τους μελέτες στα ζητήματα του αρχαίου εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο και ιδίως σε αυτό της μινωικής, ελληνικής και κυπριακής παρουσίας.

Με τον όρο Ανατολική Μεσόγειος εννοούμε κυρίως τις περιοχές που στην Αρχαιότητα βρίσκονταν στην παράλια σημερινή Συρία, Λίβανο, και Ισραήλ, ενώ ο όρος ανατολική Μεσόγειος αναφέρεται στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου Θαλάσσης.

Σε όλες τις χρονολογίες που αναφέρονται σε αιώνες ή χιλιετίες προ Χριστού, χρησιμοποιούνται οι αρχαίοι ελληνικοί αριθμοί, αλλά με κεφαλαία γράμματα:

1	Α'	10	Ι'	20	Κ'	100	Ρ'
2	Β'	11	ΙΑ'	30	Λ'	200	Σ'
3	Γ'	12	ΙΒ'	40	Μ'	300	Τ'
4	Δ'	13	ΙΓ'	50	Ν'	400	Υ'
5	Ε'	14	ΙΔ'	60	Ξ'	500	Φ'
6	ΣΤ'	15	ΙΕ'	70	Ο'	600	Χ'
7	Ζ'	16	ΙΣΤ'	80	Π'	700	Ψ'
8	Η'	17	ΙΖ'	90	ϟ'	800	Ω'
9	Θ'	18	ΙΗ'			900	ϡ'
		19	ΙΘ'			1000	͵α
						2000	͵β
						3000	͵γ

ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ή ΑΡΧΑΙΑ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ

Η αναφορά σε Παλαιστίνη ή Αρχαία Παλαιστίνη γίνεται με τον αρχαιολογικό προσδιορισμό της λέξεως και δεν συνδέεται με κανέναν συγκεκριμένο λαό. Στην γεωγραφική του διάσταση, ο όρος αναφέρεται χονδρικά στην περιοχή του σημερινού Κράτους του Ισραήλ μέχρι και

την Γάζα. Παρεμπιπτόντως, η λέξη Παλαιστίνη είναι ελληνική και την αναφέρει για πρώτη φορά στην Ιστορία ο Ηρόδοτος (Ι.104-105, ΙΙ.104-106, IV.39, VII.89). Δες Bagnall et al. eds, *The Encyclopedia of Ancient History*, λμ. «Palestine» (2013).

Δημήτρης Ι. Λοΐζος
Νέο Ηράκλειο Αττικής
17 Ιουνίου 2026

1
Η Αρχαία Κύπρος και η Ανατολική Μεσόγειος (περ. 10.700-58 π.Χ.)

Το «χρυσοπράσινο φύλλο ριγμένο στο πέλαγος», η Κύπρος, είναι ο συνδετικός αρχαιολογικός και ιστορικός κρίκος ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Φοινίκη, στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο. Οι Αρχαίοι Κύπριοι ανέπτυξαν πολύ μεγάλη εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή τους με κυρίαρχα προϊόντα τον χαλκό και την κεραμική. Ο κυπριακός χαλκός ταξίδευε προς το Αιγαίο, τον Μινωικό, Κυκλαδικό και Μυκηναϊκό Κόσμο αλλά κυρίως προς την Συριο-Φοινίκη. Οι Κύπριοι ανέπτυξαν τον δικό τους πολιτισμό αλλά υπήρξε και μία περίοδος που επέτρεψαν την εγκατάσταση των Φοινίκων στο νησί. Η Κύπρος βρέθηκε στο μάτι του κυκλώνα κατά την εποχή της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας αλλά κυρίως όταν οι Πέρσες συγκρούσθηκαν με τους Έλληνες και τους Αιγύπτιους. Ο βασιλιάς της κυπριακής Σαλαμίνας Ευαγόρας αντιστάθηκε και κατάφερε να διακριθεί στον αγώνα κατά των Περσών. Τα κυπριακά βασίλεια και οι βασιλείς τους συμμετείχαν στα τεκταινόμενα της αρχαιοελληνικής Ιστορίας μέχρι που το 58 π.Χ. το νησί προσαρτήθηκε επίσημα στην ρωμαϊκή επαρχία της Κιλικίας.

Κυπριακή Προϊστορία και Πρωτοϊστορία (περ. 10.700-1000 π.Χ.)

Η Κύπρος εισήλθε στην Ευρωπαϊκή Προϊστορία ανάμεσα στην Παλαιολιθική και Μεσολιθική Εποχή, δηλαδή κατά την επονομαζόμενη Επιπαλαιολιθική. Τα ευρήματα στην θέση Ακρωτήρι-Αετόκρεμμος,[1] νοτιοδυτικά της Λεμεσού, που έχουν χρονολογηθεί περί το 10.700 π.Χ., αποτελούν ενδείξεις της πρώτης κατοικήσεως του νησιού. Πολλά καμμένα οστά μικρών ιπποποτάμων (Hippopotamus minor)[2] μαζί με οστά άλ-

[1] Οι αρχαιολογικές θέσεις στην Κύπρο ονοματοδοτούνται συνήθως με δύο στοιχεία: το όνομα του πλησιέστερου χωριού και το ακριβές τοπωνύμιο.

[2] Στην διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται ως νάνοι (dwarf) ή πυγμαίοι (pygmy) ιπποπόταμοι ή

λων ζώων, πουλιών και θαλασσινών οστράκων αλλά και μη συστηματικοί λάκκοι καύσεως, υπό τύπον εστίας, που περιείχαν πυριγενείς[3] κροκάλες, λίθινα απολεπισμένα εργαλεία (ξέστρα, λεπίδες, γλυφίδες) και θαλάσσια όστρακα βρέθηκαν σε χώρους που πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία και το μαγείρεμα της τροφής των πρώτων Κυπρίων. Είναι αμφίβολο, όμως, εάν αυτοί οι άνθρωποι που είχαν έρθει στο νησί δια θαλάσσης ήταν οι πρώτοι άποικοι ή ήταν περιστασιακοί επισκέπτες, κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες, εξαιτίας της ελλείψεως άλλων ευρημάτων μέχρι την αρχή της Νεολιθικής Εποχής. Οι πρώτοι επισκέπτες πρέπει να ήρθαν είτε από την νοτιοδυτική Μικρά Ασία είτε από τις ακτές της Συριο-Φοινίκης. Η πιο πιθανή περίοδος πρώιμης εγκαταστάσεως ή επαναλαμβανόμενων μακρών διαμονών έχει χρονολογηθεί μεταξύ 8900-8700 π.Χ.[4]

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ		
Εποχή	**Αρχαιολογική Θέση (επιλογή)**	**Χρονολόγηση (συμβατική) περ. π.Χ.[5]**
Παλαιολιθική προς Μεσολιθική	Ακρωτήρι-Αετόκρεμμος	11000 – 9000/8500
Νεολιθική		9000/8500 – 4000/3900
Νεολιθική ακεραμική		9000/8500 – 5500/5200/5000
- Πρώιμη ακεραμική		9000 – 6800
	Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρεμμος	8750
	Παρεκκλησιά-Σιλλουρόκαμπος[6]	8000
	Κισσόνεργα-Μυλλούθκια	7900
	Καλαβασός-Τέντα	7700
- Ύστερη ακεραμική		6800 – 5000
	Χοιροκοιτία-Βουνοί	6300
	Καλαβασός-Τέντα	5900

Phanourios minor.

[3] Για τα πυριγενή (μαγματικά) πετρώματα δες λμ. «πέτρωμα», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 43:414-417.

[4] A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Cyprus* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013), pp. 43-74.

[5] Ο χρονολογικός διαχωρισμός των διαφόρων περιόδων είναι συμβατικός, διότι και στην κυπριακή αρχαιολογία υπάρχουν διακυμάνσεις στις ραδιοχρονολογήσεις με άνθρακα (^{14}C) εντός της ιδίας θέσεως αλλά και μεταξύ θέσεων της ιδίας περιόδου. Οι χρονολογίες του πίνακα προέρχονται από τους μέσους όρους νέων διορθωμένων/βαθμονομημένων (calibrated) υπολογισμών των αρχικών ραδιοχρονολογήσεων (^{14}C) που παρατίθενται στους πίνακες και στις υποσημειώσεις της Louise Steel, *Cyprus before History* (London: Duckworth, 2004). Έχουν επίσης ληφθεί υπόψιν οι χρονολογικοί πίνακες στο A. Bernard Knapp, *The Archaeology of Cyprus* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013). Για την μετατροπή (calibration) των ραδιοχρονολογιών (^{14}C) της Steel σε έτη π.Χ. χρησιμοποιήσαμε τον υπολογιστή του Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, OxCal v.4.2 με την χρήση του IntCal13 (https://c14.arch.ox.ac.uk/). Πλήρεις πίνακες αρχικών ραδιοχρονολογήσεων (^{14}C) σε Knapp, *Cyprus*, pp. 522-533. Για τις μεθόδους χρονολογήσεως στην αρχαιολογία τον 20ο μ.Χ. αιώνα δες Γάννης Λυριτζής, *Αρχαιομετρία* 2η έκδ. (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1994). Δες και το πλήρες εγχειρίδιο για τον 21ο αιώνα, Mike Walker, *Quaternary Dating Methods* (Chichester, West Sussex, England: Wiley & Sons, 2005).

[6] Το τοπωνύμιο είναι Σιλλουρόκαμπος ή Σιηλλουρόκαμπος ή Σκυλλουρόκαμπος

Νεολιθική κεραμική		5500/5000 – 4000/3900
- Κεραμική	Άγιος Επίκτητος-Βρυσί	4400
	Σωτήρα-Τεππές	4100
Χαλκολιθική		4000 – 2500/2400
- Πρώιμη Χαλκολιθική		4000 – 3500
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	3925
	Καλαβασός-Αγιούς	3700
	Κισσόνεργα-Μυλλούθκια	3600
- Μέση Χαλκολιθική		3500 – 2800/2700
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	2800
	Σουσκιού-Βαθύρκακας	;
	Σουσκιού-Λαόνα	;
- Ύστερη Χαλκολιθική		2800/2700 – 2500/2400
	Κισσόνεργα-Μοσφύλια	2800
Χαλκοκρατία		2400/2500 – 1050
- Πρώιμη Κυπριακή		2400/2500 – 2000
	Φιλιά	2425
	Μαργί/Μαρκί-Αλώνια	2400
	Σωτήρα-Καμινούδια	2250
	Αλάμπρα-Μούττες	2000
- Μέση Κυπριακή		2000 – 1700
- Ύστερη Κυπριακή		1700 – 1050
Ύστερη Κυπριακή Α		1700 – 1400
Ύστερη Κυπριακή Β		1400 – 1200
Ύστερη Κυπριακή C		1200 – 1050

Η Νεολιθική Εποχή (περ. 9000-3900 π.Χ.) στην Κύπρο χωρίζεται σε ακεραμική φάση, κατά την οποία δεν υπάρχει κεραμική, και σε κεραμική φάση με την παρουσία κεραμικής. Η ακεραμική φάση της Νεολιθικής Εποχής εμφανίσθηκε στην Κύπρο σε πλήρη ανάπτυξη κατά την Ζ’ και ΣΤ’ χιλιετία π.Χ. χωρίς να υφίστανται από αρχαιολογικής απόψεως ενδείξεις προηγούμενου μαζικού αποικισμού, ενώ ο υλικός πολιτισμός δείχνει να είναι συγκερασμός προηγούμενων υλικών πολιτισμών στο νησί. Η Ύστερη Ακεραμική μπορεί να θεωρηθεί ως μία περίοδος κατά την οποία αποκρυσταλλώθηκε ένας γηγενής κυπριακός υλικός πολιτισμός μετά από μία μακρά περίοδο διεργασιών. Εν τούτοις, κατά την Πρώιμη Ακεραμική εικάζεται ότι οι πρώτοι νεολιθικοί άποικοι ή επανειλημμένοι επισκέπτες ήρθαν από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή εξαιτίας υπερπληθυσμού ή λιμού, υπόθεση που ταιριάζει στην θεωρία της πληθυσμιακής διαχύσεως,[7] αν και δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους αρχαιολόγους. Η μετανάστευση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως ο πρώτος επιτυχής στην Μεσόγειο διάπλους καλλιεργητών που έφεραν μαζί τους εξημερωμένα ζώα και σπόρους. Πάντως, οι ραδιοχρονολογήσεις (Πίνακας 1) και ο υλικός πολιτισμός στην θέση Αγία Βαρβάρα-Ασπρόκρεμμος (νότια της Λευκωσίας) συμβαδίζουν με παρόμοια φάση της ιδίας περιόδου στην Συριο-Φοινίκη και υποδεικνύουν κάποια πρώτη εγκατάσταση ή θέση επανειλημμένων επισκέψεων στην Κύπρο.

[7] Οι ανθρωπολόγοι και οι αρχαιολόγοι έχουν προτείνει το εποικιστικό μοντέλο της πληθυσμιακής διαχύσεως (demic diffusion) για να ερμηνεύσουν την εξάπλωση της καλλιέργειας της γης κατά την Νεολιθική Εποχή. Εν συντομία, το μοντέλο της πληθυσμιακής διαχύσεως (demic diffusion) αφορά σε μετακινήσεις πληθυσμών, ενώ το μοντέλο της πολιτισμικής διαχύσεως (cultural diffusion) αφορά στην μεταβίβαση ιδεών από έναν πληθυσμό σε έναν άλλον.

Τελικά, ραδιοχρονολόγηση ορισμένων θέσεων με άνθρακα ^{14}C (Πίνακας 1) και ευρήματα, με πρωιμότερα αυτά στην Παρεκκλησιά-Σιλλουρόκαμπος (ανατολικά της Λεμεσού), έδειξαν κάποια ίχνη μόνιμης κατοικήσεως περί το 8000-7000 π.Χ. Γενικώς, υπάρχουν ακόμη πολλά και αναπάντητα ερωτήματα για την παρουσία των πρώτων ανθρώπων στην Κύπρο αλλά και για την ξαφνική εμφάνιση του νεολιθικού πολιτισμού.

Οι πιο πολλοί νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονταν σε οχυρές θέσεις σε πλαγιές βουνών και κοντά σε πηγές νερού και κοιλάδες για την καλλιέργεια της γης. Ο καλύτερα ανασκαμμένος οικισμός της ακεραμικής περιόδου είναι η Χοιροκοιτία (βορειοανατολικά της Λεμεσού, AAW, p. 95), που ήταν κτισμένη επάνω σε λόφο με άμεση πρόσβαση σε πηγή νερού, ποτάμι και εύφορη κοιλάδα. Ο οικισμός ίσως περιβαλλόταν από τείχος. Οι είσοδοι, πάντως, ήταν πολύ στενές με φιδωτό διάδρομο για να ελέγχεται η πρόσβαση. Η ανασκαφή έχει επίσης δείξει ότι διατρεχόταν από λίθινο τείχος ή τοίχο ή οδό πλάτους 3 μ. Οι καλύβες, που είχαν διάμετρο 2-3 μ., ήταν κυκλικές, είχαν σχήμα θόλου ή κόλουρου κώνου (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 28) και ήταν κτισμένες με λίθινη βάση επάνω στην οποία στηρίζονταν ωμόπλινθοι ή χυτός αχυροπηλός (pisé). Οι επίπεδες στέγες αποτελούνταν από ξύλινο πλαίσιο, καλάμια, αχυροπηλό, χώμα. Η μοναδική είσοδος οδηγούσε σε δύο ή τρία σκαλοπάτια προς τα κάτω μέχρι το δάπεδο της κατασκευής και ορισμένες είχαν ανοίγματα ή παράθυρα. Η μεγαλύτερη, που μπορεί να ανήκε και στον αρχηγό, είχε διάμετρο 9 μ. ενώ υπήρχαν και συμπληρωματικά κτίσματα που μπορεί να ήταν εργαστήρια. Οι νεκροί θάβονταν κάτω από το δάπεδο των καλυβών και συνοδεύονταν από πέτρινα σκεύη (ΑΚ, εικ. 6-7) και κοσμήματα, αλλά στον οικισμό Καλαβασός-Τέντα (βορειοανατολικά της Λεμεσού, AAW, p. 95) βρέθηκαν ταφές ακριβώς έξω από τις καλύβες ή ανάμεσά τους. Στον ίδιο οικισμό βρέθηκε και τοιχογραφία με ανθρώπινη μορφή που έχει τα χέρια ψηλά (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 25). Σε κάποιους οικισμούς οι καλύβες ήταν ακανόνιστες για να προσαρμοστούν στις εδαφικές απαιτήσεις αλλά και ημιυπόγειες, σκαμμένες στον βράχο και στηριγμένες σε κεντρικό πάσσαλο. Στον οικισμό της Σωτήρας (βορειοδυτικά της Λευκωσίας, AAW, p. 95) οι καλύβες ήταν κυρίως τετράγωνες, στηριγμένες σε κεντρικό πάσσαλο, χωρισμένες σε μικρότερους χώρους, με εστίες.

Ο οικισμός της Χοιροκοιτίας πρέπει να αποτελούνταν από περίπου 65 κτίσματα και να κάλυπτε έκταση 25.000 τ.μ. σε σχήμα μακρού ορθογώνιου. Το τείχος, ο τοίχος ή και οδός που χωρίζει τον οικισμό της Χοιροκιτίας σε δύο άνισα μέρη επιδέχεται διάφορες ερμηνείες, μέχρι και αυτή της κοινωνικής διαστρωματώσεως. Εν τούτοις, από όλους τους άλλους οικισμούς φαίνεται ότι στην Κύπρο επικρατούσε η κοινωνία της ισότητας.[8] Εάν τελικά επρόκειτο για κεντρική οδό, τότε η επανάσταση που φέρνει στην εξέλιξη της πολεοδομίας είναι τεράστια, διότι έτσι παρουσιάζεται ως η πρώτη πολεοδομικά πόλη με δυνατότητα επεκτάσεως και από τις δύο πλευρές του τοίχου/οδού. Παρότι οι καλύβες μεταξύ τους έχουν περάσματα, η ύπαρξη του τοίχου ή και οδού απλώνει την οικιστική περιοχή κατά μήκος ενός κεντρικού άξονα. Αυτή η πολεοδομική διάταξη έρχεται σε αντίθεση με την Ιεριχώ,[9] που θεωρείται η αρχαιότερη πόλη και ο πολεοδομικός της χώρος ήταν πεπερασμένος, διότι οι καλύβες της περιβάλλονταν από

[8] Λεπτομέρειες και διάφορες ερμηνευτικές απόψεις σε Knapp, *Cyprus*, pp. 74-158.
[9] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 35.

τείχος.[10] Η Χοιροκιτία μπορεί να αποτελεί ορόσημο στην κατασκευή των πόλεων.

Η κεραμική, που αντικατέστησε τα δοχεία από πέτρα (εικ. Knapp, *Cyprus*, fig. 31) και ξύλο, εμφανίσθηκε στην Κύπρο από το τέλος περίπου της ΣΤ' χιλιετίας π.Χ. Τα πρώτα δείγματα είναι αγγεία τραχείας κεραμικής (ακόσμητα με τραχεία επιφάνεια, coarse ware), ενώ ακολουθούν μονόχρωμα μελαμβαφή και ερυθροβαφή αγγεία, με ερυθρά σχέδια επάνω σε λευκό αλείφωμα αλλά και αγγεία με γραμμωτά σχέδια. Η κεραμική της περιόδου περ. 5500/5000-3900 π.Χ. περιλαμβάνει κυρίως σκύφους με στόμιο και άωτες (χωρίς λαβές) πρόχους με απλά σχέδια και με γραμμές, δηλαδή κτενιστή διακόσμηση (combed ware, δες ΑΚ, εικ. 17 & 19 & 22), χαρακτηριστική κεραμική από τον Άγιο Επίκτητο-Βρυσί και την Σωτήρα-Τεππές.

Οι οικισμοί της κεραμικής περιόδου έχουν έκταση από 5000 έως 15.000 τ.μ. και πληθυσμό περί τα 500 άτομα έκαστος, πράγμα που προϋποθέτει εξωγαμίες. Στην θέση Σωτήρα-Τεππές ο οικισμός βρίσκεται σε λόφο σχήματος επίπεδου κώνου επιφανείας 2500 τ.μ., αλλά με ευρήματα και στις πλευρές του υψώματος. Τα οικήματα καταστράφηκαν μία φορά από φωτιά και αργότερα μάλλον από σεισμό, αλλά ανοικοδομήθηκαν αμέσως. Οι 47 περίπου τετράγωνες κατασκευές, με συνήθη επιφάνεια 16-20 τ.μ., ήταν μονόχωρες, αλλά χωρίς να λείπουν και οι δίχωρες. Ορισμένες είχαν ανάμεσά τους ελεύθερο χώρο και άλλες μπορεί να είχαν αυλές, ενώ οι δρόμοι ανάμεσά τους δεν ξεπερνούσαν σε πλάτος το 1 μ. Στον Άγιο Επίκτητο-Βρυσί (ανατολικά της Κερύνειας, στην βόρεια Κύπρο), ο οικισμός κάλυπτε επιφάνεια 5000 τ.μ. και το δάπεδο των ημιυπόγειων οικιών βρισκόταν μέχρι και 6 μ. κάτω από το επίπεδο του εδάφους. Τα φιδωτά δρομάκια που σχηματίζονταν ανάμεσα στις καλύβες χωρούσαν μόνο ένα άτομο, ενώ έλειπε κάποιος ανοικτός χώρος για συγκεντρώσεις. Εν τούτοις, τα ευρήματα στην Οικία 7 (δάπεδο 2) ίσως υποδηλώνουν κοινοτική χρήση της κατασκευής. Ένα ανάχωμα πλάτους 3-5 μ., ανάμεσα στο βόρειο και στο νότιο τμήμα της ανασκαφής, έχει ερμηνευθεί –μαζί με άλλα στοιχεία– ως σημείο φυσικού και κοινωνικού διαχωρισμού. Το βόρειο τμήμα θεωρείται το παλαιότερο και πλουσιότερο με τους κατοίκους του να έχουν θρησκευτικά προνόμια. Οι οικίσκοι ήταν κυρίως τετράγωνοι με στρογγυλεμένες άκρες, μονόχωροι, και επιφανείας 14,4 τ.μ. κατά μέσο όρο. Κορμοί πεύκου στήριζαν τους τοίχους και την επίπεδη στέγη. Εντός, περιελάμβαναν έκκεντρη εστία και πάγκο από χυτή πηλοδομή (pisé) ή λίθους, στηριγμένο στον ένα τοίχο. Είναι πιθανόν να στέγαζαν πυρηνικές οικογένειες 3-4 ατόμων ή συγκεκριμένες ομάδες ατόμων. Οι οικίσκοι δεν εγκαταλείφθηκαν όλοι μαζί, αλλά η πτώση σε αχρηστία κάθε κατασκευής ήταν επί σκοπού, δηλαδή μετά τον θάνατο όλων των κατοίκων της.[11]

Οι νεολιθικοί κάτοικοι της Κύπρου ήταν καλλιεργητές της γης ενώ εξέτρεφαν και ζώα, όπως πρόβατα, αίγες και χοίρους. Στον οικισμό στην θέση Ακρωτήριο Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος (βορειοανατολική Κύπρος) οι κάτοικοι όμως ήταν κατά βάση ψαράδες. Γενικώς, οι άνδρες κυνηγούσαν ελάφια, ενώ οι γυναίκες έφτιαχναν μάλλινα ρούχα και κατασκεύαζαν δοχεία από ξύλο ή ανδεσίτη[12] λίθο, λεπίδες από πυριτόλιθο ή οψιδιανό. Στους νεολιθικούς οικισμούς της Κύπρου αφθονούσε ο οψιδιανός, ο

[10] Kostof, pp. 46-50.

[11] Με ανάλυση επιπλέον αρχαιολογικών θέσεων, Knapp, *Cyprus*, pp. 158-194.

[12] Ο ανδεσίτης είναι ηφαιστειακό πέτρωμα σε ανοιχτό καφέ, πράσινο ή μαύρο χρώμα. Δες λμ. «ανδεσίτης», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 8:97.

οποίος όμως δεν βρίσκεται στην Κύπρο και συνεπώς συμπεραίνουμε ότι πρέπει να αποτελούσε αντικείμενο εμπορίου με την Μικρά Ασία. Ειδώλια από ανδεσίτη λίθο (ΑΚ, εικ. 9-11) δείχνουν τις καλλιτεχνικές ευαισθησίες των νεολιθικών Κυπρίων. Υποτυπωδώς σχηματισμένα ανθρώπινα σώματα, κυρίως ύψους από 13 έως 19 εκ., των οποίων αγνοούμε την χρήση, αποτελούν ειδώλια με στοιχειώδη χαρακτηριστικά προσώπου.[13] Η Νεολιθική Εποχή στο νησί τελείωσε όταν εμφανίσθηκε ο χαλκός. Έχει όμως αρχαιολογικά διαπιστωθεί πιθανή προσωρινή εγκατάλειψη των οικισμών μεταξύ των δύο Εποχών, κατά την αρχή της Χαλκολιθικής εποχής, γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους.

Η Χαλκολιθική Εποχή (περ. 4000-2400 π.Χ.) της Κυπριακής Προϊστορίας που αντικατέστησε την Νεολιθική χαρακτηρίζεται φυσικά από την πρώιμη και περιστασιακή χρήση του χαλκού αλλά και από νέα κεραμική. Τα αγγεία είναι πια μεγάλοι πίθοι (ΑΚ, εικ. 24) με στόμια και οξυπύθμενες πρόχοι με λαβές, διακοσμημένα με κόκκινα γεωμετρικά ή φυτικά σχέδια επάνω στο λευκό αλείφωμα της επιφάνειας. Στην θέση Κισσόνεργα-Μοσφύλια βρέθηκε ο λεγόμενος «Οίκος των Πίθων», οβάλ κτίσμα, η χρήση του οποίου είναι αβέβαιη. Στην θέση Σουσκιού (Σουσκιού-Βαθύρκακας και Σουσκιού-Λαόνα), δυτικά της Λεμεσού και ανατολικά της Πάφου, βρέθηκε για πρώτη φορά στην Κύπρο νεκροταφείο 1200 νεκρών σε κάποια απόσταση από τον οικισμό και με πολλές δεκάδες βαθείς λακκοειδείς τάφους. Τα ευρήματα εκεί ίσως υποδηλώνουν κοινωνικές, οικονομικές αλλά και ιδεολογικές μεταβολές στην κυπριακή κοινωνία. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται τα ειδώλια των γυμνών θεοτήτων της γονιμότητας (ΑΚ, εικ. 25 & 33), από τα οποία ορισμένοι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι προέκυψαν η Αφροδίτη της ελληνικής μυθολογίας και η Αστάρτη των Χαναναίων και των Φοινίκων. Εν τούτοις, οι απόψεις περί απεικονίσεως της «Μητέρας Θεάς» ή «Μεγάλης Θεάς» και μητριαρχίας στην κυπριακή και σε άλλες κοινωνίες της ιδίας Εποχής αμφισβητούνται έντονα.

Ενδιαφέροντα δείγματα προϊστορικής τέχνης αποτελούν τα μικρά και μεγάλα σταυρόσχημα ανθρωπόμορφα ειδώλια από στεατίτη, μερικά από τα οποία είναι διπλά (ΑΚ, εικ. 26-32). Τα αρσενικά και θηλυκά ειδώλια είναι μαζί και είναι σχηματισμένα είτε με το αρσενικό να αποτελεί τα χέρια του θηλυκού είτε να είναι στηριγμένο στο κεφάλι του θηλυκού. Τα μικρά αυτά ειδώλια φοριόνταν στο λαιμό ως περίαπτα (φυλαχτά), ενώ τα μεγαλύτερα υποθέτουν οι αρχαιολόγοι ότι πιθανόν χρησιμοποιούνταν σε ιεροτελεστίες. Μάλλον το κάθε ένα αντιπροσώπευε και διαφορετικό άτομο, δηλαδή μια προϊστορική ιδιωτικότητα, που δεν παρουσιάζεται σε άλλον προϊστορικό υλικό πολιτισμό. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα ειδώλια αυτά αποτελούν προσπάθεια εναρμονίσεως ή ενοποιήσεως των γενετικών χαρακτηριστικών των δύο φύλων[14] ή η αρχή «της οικοδομήσεως του ατόμου»[15] και, συνεπώς, μπορεί να αποτελούν σημαντική ιδεολογική άποψη της Χαλκολιθικής κυπριακής κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, ορι-

[13] Steel, pp. 1-82. Παλαιότερες αρχαιολογικές απόψεις με εικόνες στο Βάσος Καραγιώργης, *Αρχαία Κύπρος* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1978), σ. 13-26.

[14] «The whole notion of a cruciform figurine with an elongated neck may represent an attempt at harmonising (or integrating) the sexual characteristics of men and women, if not other genders», Knapp, *Cyprus*, p. 197.

[15] «[...] in terms of gender or sex per se, perhaps what is being formulated is the construction of the individual», Knapp, *Cyprus*, p. 241.

σμένες φορές, το μυαλό των αρχαιολόγων χρησιμοποιεί αντιλήψεις του σημερινού ανθρώπου για να ερμηνεύσει έργα του προϊστορικού ανθρώπου, του οποίου η σκέψις ήταν διαφορετική. Πρωτότυπο ανάμεσα στα υπόλοιπα είναι ειδώλιο ύψους 12,9 εκ., στο Μουσείο του Λούβρου (ΑΚ, εικ. 38), που παριστάνει καθισμένη γυναίκα με λεκάνη στα γόνατά της. Με τα δυο της χέρια πιέζει τα στήθη της για να τρέξει το γάλα στην λεκάνη. Ειδικά αυτό το ειδώλιο αλλά και άλλα παρόμοια της ίδιας περιόδου θυμίζουν έντονα από καλλιτεχνικής απόψεως τα αντίστοιχά τους κυκλαδικά.

Ο τυπικός Χαλκολιθικός οίκος είχε σχήμα κυκλικό και ήταν κτισμένος από αχυροπηλό επάνω σε λίθινη βάση. Η είσοδός του ήταν σκεπασμένη και η στέγη στηριζόταν σε κυκλική σειρά ξύλινων στύλων ενώ το πάτωμα και οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι. Στο μέσον του στεγασμένου χώρου υπήρχε υπερυψωμένη εστία και οι χώροι εργασίας, αποθηκεύσεως και διαβιώσεως ήταν πλέον διακριτοί, πράγμα που δείχνει την μεγαλύτερη οργάνωση της ζωής στον οίκο. Ο χώρος δεξιά της εισόδου ήταν απολύτως διαχωρισμένος με μικρό ανάχωμα ή πασσάλους και αποτελούσε το σημείο του οίκου όπου οι κάτοικοί του ξεκουράζονταν, έτρωγαν και κοιμούνταν. Τα εργαλεία τοποθετούνταν αριστερά της εισόδου, ακουμπισμένα στον τοίχο του οίκου, δίπλα στον χώρο εργασίας, ενώ βαθύτερα στην καλύβα αποθηκεύονταν τα τρόφιμα, κοντά στον χώρο μαγειρέματος της τροφής (σχεδ. Knapp, *Cyprus*, fig. 52). Οι νεκροί θάβονταν στον πίσω εξωτερικό χώρο της καλύβας. Η οργάνωση του χώρου στον Χαλκολιθικό οίκο δείχνει την μεγαλύτερη σημασία που είχε αποκτήσει η οικογενειακή ζωή σε σχέση με την προηγούμενη έμφαση στην κοινοτική ζωή.[16]

Η επεξεργασία του χαλκού στην Κύπρο, που άρχισε δειλά-δειλά μετά το μέσο της Γ’ χιλιετίας π.Χ., και η εντατική εκμετάλλευση και εμπορία των κοιτασμάτων χαλκού, που ξεκίνησε κατά την Β’ χιλιετία π.Χ. και κορυφώθηκε τον ΙΓ’ αιώνα π.Χ.,[17] σηματοδότησαν την περίοδο της Κυπριακής Χαλκοκρατίας ή Εποχής του Ορειχάλκου[18] (2400/2500-1050 π.Χ.). Η μετάβαση από την Χαλκολιθική Εποχή στην Πρώιμη Χαλκοκρατία ή Πρώιμη Κυπριακή Εποχή (2400/2500-2000 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από τον υλικό πολιτισμό στην θέση Φιλιά ή Φυλλιά (δυτικά της Λευκωσίας, AAW, p. 95). Διαπιστώθηκε ότι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτισμού της Φιλιάς είχαν εξα-

[16] Steel, pp. 83-118 και Knapp, *Cyprus*, pp. 195-262. Παλαιότερες απόψεις και εικόνες σε Καραγιώργης, σ. 26-31.

[17] Για μια σύνοψη, αν και δεν συμφωνούμε με ορισμένες αβάσιμες υποθέσεις και αναπόδεικτους ισχυρισμούς, δες Vasiliki Kassianidou, «The Production and Trade of Cypriot Copper in the Late Bronze Age. An analysis of the evidence,» *Pasiphae Rivista di Filologia e Antichità Egee* 7 (2013): 133-145.

[18] Στην αρχαιολογία χρησιμοποιείται η λέξη μπρούτζος ή ορείχαλκος (αγγλικά bronze) για τα διάφορα κράματα του χαλκού. Από χημικής απόψεως, όμως, η ανάμιξη χαλκού και κασσίτερου παράγει τον μπρούντζο (αγγλικά bronze) ενώ η ανάμειξη χαλκού και ψευδαργύρου τον ορείχαλκο (αγγλικά brass). Δες πρόχειρα *Dictionary of Artifacts*, λμ. «bronze» και λμ. «brass». Ο μπρούντζος είναι το κράμα που συνήθως χρησιμοποιούνταν στην Αρχαιότητα. Στην ελληνική αρχαιολογική ορολογία χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος «Εποχή του Χαλκού» και «χάλκινος/χάλκινη» για αντικείμενα αλλά εδώ έπρεπε να γίνει ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην Εποχή που χρησιμοποιούνταν ο χαλκός και στην Εποχή που άρχισε να χρησιμοποιείται το κράμα του μπρούντζου. Έτσι προτιμήσαμε καταχρηστικά να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «Εποχή του Ορειχάλκου» και «ορειχάλκινος/ορειχάλκινη» για τα αντικείμενα για να εκφράσουμε τον αγγλικό αρχαιολογικό όρο bronze. Δες διάφορες εξειδικευμένες δημοσιεύσεις του Γιώργου Παπαδημητρίου στην <https://ntua.academia.edu/georgepapadimitriou>.

πλωθεί στην κεντρική και δυτική Κύπρο[19] και αυτά ήταν η εκμετάλλευση του χαλκού, τα αροτριώντα ζώα και η κεραμική.[20] Ο χαλκός τώρα δεν βρίσκεται πάντα ακατέργαστος, δηλαδή σε καθαρή μορφή όπως στην Χαλκολιθική Εποχή, αλλά υπό την μορφή του ορειχάλκου, δηλαδή αναμεμειγμένος με κασσίτερο. Βέβαια, δεν έχει διαπιστωθεί από που ακριβώς εισαγόταν ο κασσίτερος, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι προερχόταν από την Μικρά Ασία ή την Αρχαία Εγγύς Ανατολή, την Εποχή αυτή σε μικρές ποσότητες. Άλλωστε, οι πρώτες ενδείξεις εξαγωγής κυπριακού χαλκού λίγο πριν και μετά από το 1800 π.Χ., προέρχονται από την πόλη της Μεσοποταμίας Μάρι (Mari)[21] και τις δέλτους του ανακτορικού αρχείου,[22] όπου για πρώτη φορά αναφέρεται η πόλη Αλασία που τοποθετείται στην Κύπρο ή είναι η Κύπρος η ίδια.[23] Τα χάλκινα ή ορειχάλκινα αντικείμενα που βρέθηκαν ήταν εργαλεία, όπλα, κοσμήματα.

Τα ζώα δεν εκτρέφονταν πλέον μόνο για την κατανάλωση του κρέατός τους, αλλά ορισμένα βοοειδή χρησιμοποιούνταν για την άροση της γης. Δεν γνωρίζουμε όμως εάν η γεωργική αυτή πρόοδος ήταν αποτέλεσμα μετακινήσεως πληθυσμών προς την Κύπρο ή απλώς διαδόσεως της νέας τεχνικής ούτε τις άμεσες επιπτώσεις που μπορεί να είχε στην οικονομία των οικισμών.

Τα αγγεία της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, που ακόμη κατασκευάζονται από τους χρήστες τους κυρίως στον οίκο, είναι ερυθροστιλβωτά, λευκόχρωμα, μελανεπίχριστα και ορισμένα με εγχάρακτα σχέδια.[24] Έχουν πλέον εξελιγμένα σχήματα και διακοσμητικά σχέδια, όπως το σκυφοειδές αγγείο (ΑΚ, εικ. 48), ύψους 18,2 εκ., με στόμια και προεξέχουσες προτομές ζώων, που είναι διακοσμημένο με εγχάρακτα σχέδια. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι λεκάνη με υψηλό πόδι και εγχάρακτη διακόσμηση, στα χείλη της οποίας υπάρχουν ολόγλυφα ζώα και αγγεία (ΑΚ, εικ. 49). Και τα δύο βρίσκονται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας. Σημαντικότατα τέχνεργα είναι τα διάφορα ζωόμορφα αγγεία, όπως ένα με μορφή ταύρου (ύψος 13 εκ. και μήκος 17,5 εκ.) και άλλο με μορφή γαϊδουριού (ύψος 16 εκ. και μήκος 31 εκ.), και τα δύο με εγχάρακτη διακόσμηση (ΑΚ, εικ. 67-68). Την προσοχή προκαλεί επίσης ειδώλιο καθιστής γυναίκας, βρεφοκρατούσας (ΑΚ, εικ. 63, ύψος 12,2 εκ.), πρόδρομος της –κατά μία αρχαιολογική θεωρία– μετέπειτα «Μητέρας Θεάς», που υπογραμμίζει, όμως, και πόσο αρχαία είναι στην Μεσόγειο η εικόνα και ο συμβολισμός της μάνας με το βρέφος. Και τα τρία αντικείμενα βρίσκονται στο Κυπριακό Μουσείο Λευκωσίας. Ο πλούτος που έφερε στο νησί το εμπόριο του ορείχαλκου αντανακλάται στα πολλά, νέα και περίπλοκα σχήματα των αγγείων της Πρώιμης Εποχής. Είναι εμφανής, όμως, και στα πολλά ορειχάλκινα όπλα και αντικείμενα για τους άνδρες αλλά και στα ορειχάλκινα και χρυσά κοσμήματα για τις γυναίκες, που βρέθηκαν στα εκτός πλέον των οικισμών νεκροταφεία. Μάλιστα, ανάμεσα σε όλα αυτά που συνόδευαν τις ταφές βρέθηκαν και κοσμήματα με ψήφους (χάνδρες) που είχαν έρθει από την Αίγυπτο αλλά και ορισμένα αντικείμενα που προέρχονταν από την Συρία, την Παλαιστίνη αλλά και την Κρήτη.

---

[19] Για συζήτηση των θέσεων αυτών δες Knapp, *Cyprus*, pp. 281-296.

[20] Knapp, *Cyprus*, pp. 298-307.

[21] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 45.

[22] Knapp, NEAT, Text 2 to Text 9.

[23] Για τις αρχαιολογικές απόψεις και τα ερωτήματα σε σχέση με την ταύτιση της Κύπρου με την αναφερόμενη στα αρχαία κείμενα Αλασία (Alashiya) δες Steel, pp. 183-186.

[24] Knapp, *Cyprus*, pp. 322-325.

Τα χωριά της Πρώιμης Χαλκοκρατίας στην Κύπρο ήταν αυτόνομες κοινότητες και η κατοίκησή τους χαρακτηριζόταν από μεγάλες οικογένειες (σόγια) που είχαν τον πλήρη έλεγχο της γης που καλλιεργούσαν και της παραγωγής της. Η περίοδος αυτή αποτελεί μια ολότελα νέα σελίδα της Κυπριακής Προϊστορίας που ξεχωρίζει με την νέα κεραμική, την μεταλλουργία, την τέχνη και την αρχιτεκτονική της, αλλά κυρίως λόγω των σημαντικών μεταβολών που παρατηρούνται στην οικονομία και στην κοινωνία σε συνδυασμό με την αυξημένη αγροτική και μεταλλουργική παραγωγή.[25]

Η αρχαιολογικά ορισμένη ως Μέση Χαλκοκρατία ή Μέση Κυπριακή Εποχή (2000-1700 π.Χ.) δεν αποτελεί εντελώς ξεχωριστή πολιτισμική φάση αλλά συνέχεια της Πρώιμης περιόδου με τις αναμενόμενες εξελίξεις. Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι την Εποχή αυτή έχουμε αρκετά δείγματα αρχιτεκτονικής από οικισμούς που ήταν μεγάλοι και καταλάμβαναν έκταση μέχρι και 200.000 τ.μ. Στην Επισκοπή-Φανερωμένη (δυτικά της Λεμεσού) οι κατοικίες είχαν τετράπλευρα δωμάτια, με τοίχους που στηρίζονταν σε λίθους και αποτελούνταν από πλίνθους πηλού και ξύλα, ενώ στην Μαργί/Μαρκί-Αλώνια (νότια της Λευκωσίας) μερικοί τοίχοι ήταν αποκλειστικά λίθινοι. Η σκεπή ήταν επίπεδη και ίσως σε ορισμένες οικίες να υπήρχε και δεύτερος όροφος. Στην θέση Καλοψίδα (δυτικά της Αμμοχώστου, AAW, p. 95) ανεσκάφη οικία με δέκα τετράπλευρα δωμάτια που σχημάτιζαν εσωτερική αυλή και με δομή όμοια με αυτή των οικοδομών στην Επισκοπή και αλλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το φρούριο Νιτοβίκλας (νότια του χωριού Κορόβεια, στην χερσόνησο της Καρπασίας, στην βορειοανατολική Κύπρο, AAW, p. 95) που αποτελείται από τετράπλευρο κτίριο με ισχυρό τείχος και πύργους στην είσοδο. Τα διάφορα φρούρια στο νησί υποδεικνύουν είτε εσωτερικούς ανταγωνισμούς είτε ανησυχία για πιθανές επιδρομές από το εξωτερικό. Παρατηρούμε ότι η κατοίκηση στο ανατολικό τμήμα του νησιού και ιδίως στα παράλια αυξάνεται, προφανώς λόγω της αναπτύξεως του εμπορίου και των επαφών με την Εγγύς Ανατολή. Την περίοδο αυτή, αυξάνεται η κυπριακή κεραμική στην Συριο-Φοινίκη αλλά και η κεραμική συριακού ρυθμού στο νησί, που πιθανόν να κατασκευαζόταν από Σύριους μετανάστες. Πρόκειται για δίχρωμα αγγεία κατασκευασμένα στον τροχό του αγγειοπλάστη και διακοσμημένα με γραμμές, ζώα και ψάρια (ΑΚ, εικ. 76-77 & 79-80). Δεν λείπουν, όμως, και τα εισηγμένα από την Κρήτη αγγεία (ΑΚ, εικ. 78 & 81)

Σημαντική εξέλιξη για τον κυπριακό πολιτισμό αποτελεί η χρήση γραφής από το τέλος του ΙΣΤ' αιώνα π.Χ. Τα σύμβολα της συλλαβικής[26] κυπριακής γραφής είναι γραμμικά και βρίσκονται χαραγμένα σε πήλινες ψημένες πινακίδες και σε αγγεία. Η κυπρομινωϊκή γραφή (τρεις εκδοχές)[27] συγγενεύει με την Γραμμική Α της Κρήτης[28] και η μία εκδοχή της μπορεί να αποδίδει την ετεοκυπριακή (τοπική κυπριακή) γλώσσα, αυτή που μιλούσαν οι Κύπριοι πριν την χρήση της κυπριακής ελληνικής. Παρά την ύπαρξη αρκετών πινακίδων, η γραφή αυτή δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί. Η επαφή των Κυπρίων εμπόρων με την Γραμμική Α πιθανόν να έγινε στην Ουγκαρίτ της Συρίας, όπου υποθέτουμε ότι συναντήθηκαν με Κρήτες.

---

[25] Knapp, *Cyprus*, pp. 345-346.

[26] Κάθε χαρακτήρας, εκτός από τα αριθμητικά σύμβολα, αντιπροσωπεύει μία συλλαβή.

[27] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.185-188, όπου και τα τρία συλλαβάρια.

[28] Δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 180-184 και πίνακα συλλαβικών συμβόλων Γραμμικής Α και Β. Για την Γραμμική Β δες Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 200-203.

Οι δύο πρώτοι αιώνες της Ύστερης Χαλκοκρατίας ή Ύστερης Κυπριακής Εποχής (1700-1050 π.Χ.) χαρακτηρίζονται από το κτίσιμο περισσότερων φρουρίων και προφανώς οφείλονται τις περισσότερες φορές σε εσωτερικές διαμάχες ή απλώς επίδειξη οικονομικής ισχύος των τοπικών ηγεμόνων, μια που δεν υπάρχουν ενδείξεις για ανοικτές συγκρούσεις μεγάλης κλίμακος. Μολαταύτα, έγραφε ο Χετταίος βασιλιάς ότι

> [...] Επειδή [η γη] της Αλασία [Κύπρου] ανήκει στην Μεγαλειότητα μου και πληρώνει (φόρο υποτελείας, γιατί συνεχίζεις Μαδδουγάττα να κάνεις επιδρομές; Αλλά) ο Μαδδουγάττα είπε τα εξής: (Όταν ο Ατταρισσίυα και ο ηγεμόνας της Πιγγάυα) έκαναν επιδρομές στην γη της Αλασία, έκανα και εγώ συχνά επιδρομές. [...][29]

Φαίνεται ότι γύρω στο 1400 π.Χ., η Κύπρος υπέφερε από επιδρομές από την νοτιοανατολική Μικρά Ασία, παρά το γεγονός ότι πλήρωνε φόρο στους Χετταίους.

Έχει υποστηριχθεί ότι την Εποχή αυτή «η κυπριακή κοινωνία δεν ήταν πια ισόνομη, απομονωμένη, συνεργατική, και με βάση τα χωριά αλλά μάλλον με κοινωνική διαστρωμάτωση (ετεραρχική ή ιεραρχική;),[30] διεθνής, ανταγωνιστική, και με κέντρο τις πόλεις».[31] Καθ' όλη την περίοδο της Ύστερης Χαλκοκρατίας, οι οικισμοί επεκτείνονταν και πολλαπλασιάζονταν, που σημαίνει ότι είχε αυξηθεί και ο πληθυσμός. Περισσότεροι από 300 οικισμοί έχουν αποκαλυφθεί και ανασκαφεί και είναι γεγονός ότι ένας μεγάλος αριθμός ιδρύθηκε κατά μήκος των ακτών. Πολλοί από αυτούς ήταν κοντά στα ορυχεία χαλκού και διέθεταν λιμάνια. Συμμετείχαν, συνεπώς, στο εμπόριο που έστελνε χαλκό και άλλα προϊόντα από την Κύπρο και έφερνε πολύτιμα αντικείμενα από το Αιγαίο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Οι ιδρυτές αυτών των μεγάλων οικισμών/πόλεων πρέπει να προέρχονταν από την κυπριακή αριστοκρατία και οι διάφορες ομάδες που εγκαταστάθηκαν σε σχέση με την διαδικασία εξορύξεως του χαλκού μπορεί να δημιούργησαν την κοινωνική διαστρωμάτωση που παρατηρείται. Κατά τον ΙΓ' αιώνα π.Χ. φαίνεται ότι είχαν διαμορφωθεί στο νησί τέσσερις διαφορετικές ομάδες οικισμών με ορισμένα διακριτά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, οι παράκτιες πόλεις ήταν κυρίως μεγάλου μεγέθους οικονομικά και τελετουργικά κέντρα, ενώ αυτές της ενδοχώρας κυρίως διοικητικά και παραγωγικά κέντρα. Οι μικρότερες πόλεις της ενδοχώρας ήταν κυρίως τελετουργικά και παραγωγικά κέντρα, ενώ οι κυρίως παραγωγικοί συνοικισμοί ήταν χωριά αγροτών και κεραμέων αλλά και θέσεις εξορύξεως μετάλλου.[32]

Κατά την διάρκεια αυτών των χωροταξικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, έφθασαν και οι Μυκηναίοι Έλληνες και άρχισε ο αργός σε ρυθμό, σταδιακός, συνεχής και τελικά, σε μεγάλο βάθος χρόνου, βαθύς εξελληνισμός του νησιού. Η επικράτηση των Μυκηναίων στην Ελλάδα έφερε εμπόρους και τεχνίτες μέχρι και την Κύπρο, εξαιτίας φυσικά του χαλκού. Στο νησί πρέπει να εγκαταστάθηκαν μερικοί Μυκηναίοι τεχνίτες, διότι από το 1400 π.Χ. και μετά στην καλλιτεχνική παραγωγή υπάρχουν ανάμεικτα

---

[29] Beckman, no 27, par. 30 και Knapp, NEAT, Text 33.

[30] Δες συζήτηση σε Knapp, *Cyprus*, pp. 432-447..

[31] «Cypriot society was no longer egalitarian, isolated, cooperative, and village-oriented but rather socially stratified, (heterarchical or hierarchical?), international, competitive, and town-centered», Knapp, *Cyprus*, p. 348.

[32] Knapp, *Cyprus*, pp. 352-359.

κυπριακά και μυκηναϊκά στοιχεία που δεν μπορεί να προέρχονται μόνο από επιδράσεις. Επίσης, μεταξύ 1400 και 1200 π.Χ., ο αριθμός των μυκηναϊκών αγγείων (ΑΚ, εικ. 100-104 & 106-107 & 109-110) είναι πάρα πολύ μεγάλος και οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι κατασκευάζονταν στην Αργολίδα και στην Κορινθία ειδικά για την Κύπρο και την Συριο-Φοινίκη.[33] Μετά την εκδίωξη των Υκσώς από την Αίγυπτο,[34] λίγο μετά το 1500 π.Χ., η Κύπρος συνήψε εμπορικές σχέσεις με την χώρα του Νείλου. Ο πλούτος των κατοίκων της Εποχής αυτής εξαιτίας της ευημερίας που επικρατούσε στο νησί δεν κρύβεται: μυκηναϊκά αγγεία, χρυσά κοσμήματα, αντικείμενα από αλάβαστρο και φαγεντιανή, αυγά στρουθοκαμήλων, σκαραβαίοι, σφραγγιδοκύλινδροι και άλλα εξωτικά εμπορεύματα από το Αιγαίο και την Συριο-Φοινίκη συνόδευαν τους πλούσιους κατοίκους της Έγκωμης (βόρεια της Αμμοχώστου, AAW, p. 95) και του Κιτίου (BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα) στους τάφους τους. Εξαιρετικά δείγματα της τέχνης της Εποχής αυτής είναι η ασημένια φιάλη με λαβή (ύψος 5 εκ. και διάμετρος 15,7 εκ.) από την Έγκωμη (ΑΚ, εικ. 120). Η ένθετη διακόσμηση από χρυσό και νιέλλο[35] αποτελείται από έξι βούκρανα (κεφαλές βοδιών), λωτούς και ρόδακες. Χρονολογήθηκε στις αρχές του ΙΔ’ αιώνα π.Χ. και βρίσκεται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας. Επίσης, στο ίδιο Κυπριακό Μουσείο βρίσκεται ρυτό (ύψος 26,8 εκ. χωρίς τον σπασμένο πυθμένα) από φαγεντιανή που χρονολογήθηκε στα μέσα του ΙΓ’ αιώνα π.Χ. και που βρέθηκε στο Κίτιον (BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα). Το αγγείο είναι διακοσμημένο με ζώα που καλπάζουν, κυνήγι ταύρων και σπείρες, σε τρεις επάλληλες ζώνες, επάνω σε γαλάζιο σμάλτο (ΑΚ, εικ. 123).[36]

Η μνημειακή αρχιτεκτονική της περιόδου αποκαλύπτεται στις πόλεις Έγκωμη και Κίτιον, που ίσως είναι και έργο της νέας κοινωνικο-οικονομικής αριστοκρατίας. Επίσης, οι κατοικίες περιλαμβάνουν πολλά δωμάτια στις τρεις πλευρές μιας αυλής ενώ τα λουτρά και το αποχετευτικό σύστημα δείχνουν το υψηλό βιοτικό επίπεδο που έχαιραν οι κάτοικοι. Οι αυλές χρησιμοποιούνταν και ως χώροι ταφής των νεκρών, όπως γινόταν και στην Ουγκαρίτ της Συρίας. Στην αρχή του ΙΓ’ αιώνα π.Χ., το Κίτιον περικλειόταν από τείχος με πύργους, που καταστράφηκε όμως τον ΙΑ’ αιώνα, ενώ έχουν βρεθεί και ιερά.[37]

Στο τέλος του ΙΓ’ αιώνα π.Χ., η Κύπρος ή μέρος του νησιού κατελήφθη από τους Χετταίους και έγινε φόρου υποτελής στον βασιλιά τους Τουδαλία Δ’ (Tudhaliyas, 1237-1209; π.Χ.) ή Σουππιλουλιούμα Β’ (Suppiluliumas, 1207-1178; π.Χ.)[38]

Συνέλαβα τον βασιλιά της Αλασία [Κύπρου] με τις συζύγους του, τα παιδιά

---

[33] Δες και Margalit Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006), ch. 7, όπου γίνεται και συζήτηση για την σχέση Μυκηναίων και Φιλισταίων.

[34] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 54-55.

[35] Το νιέλλο (niello) είναι κράμα κυρίως αργύρου, μολύβδου και θείου, χρώματος μαύρου ή γκρίζου σκούρου (λμ. «νιέλλο», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 41:15-16). Η ονομασία του προέρχεται από την λατινική λέξη nigellus = μαυριδερός (δες Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, λμ. «niger»), υποκοριστικό του niger = μαύρος.

[36] Knapp, *Cyprus*, pp. 427-432.

[37] Knapp, *Cyprus*, pp. 359-381.

[38] Δες Hans G. Güterbock, «The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered,» *Journal of Near Eastern Studies* 26, no 2 (April 1967): 73-81.

> του ... Αφαίρεσα και (έφερα) πίσω στον οίκο μου στην Χαττούσα όλα τα αγαθά, (μαζί με ασήμι), χρυσό, και όλους τους πολίτες αιχμαλώτους. Αλλά την χώρα της Αλασία (υπέταξα) και έκανα φόρου υποτελή αμέσως. Και αυτή την εισφορά επέβαλα σ' αυτή:
> ... Για τον βασιλιά της Αλασία και τον Μέγα Αξιωματούχο [;] αυτή θα είναι η οφειλόμενη εισφορά στην θεά του Ήλιου της Αρίννα και στον Ταβάρνα, τον Μέγα Βασιλέα, ιερέα της θεάς του Ήλιου της Αρίννα:
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για την θεά του Ήλιου Αρίννα,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Ζιππαλάνδα,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Χάττι,
> ... [ποσότητα] χρυσού, 1 τάλαντο χαλκού, 3 seah [μέτρο χωρητικότητας] σιτηρά για τον θεό της Καταιγίδας Νερίκ [...][39]

Λίγα χρόνια αργότερα, στόλος από την Κύπρο ναυμάχησε με πλοία των Χετταίων ενώ η μάχη συνεχίσθηκε και στην στεριά. Αυτή πρέπει να είναι η πρώτη ναυμαχία που καταγράφηκε ως ιστορικό γεγονός στην Παγκόσμια Ιστορία.

> [...] Είμαι ο Ήλιος Μου. Ο Ταβάρνα Σουππιλουλιούμας [Β'], ο Μέγας Βασιλεύς, βασιλιάς των Χάττι [Χετταίων], ο ήρωας, γιος του Τουδαλίια [Δ'], του Μεγάλου Βασιλέα, βασιλιά των Χάττι [Χετταίων], του ήρωα, εγγονού του Χαττουσίλη [Γ'], του Μεγάλου Βασιλέα, του ήρωα ... κινητοποίησα τον στρατό μου και εγώ, ο Σουππιλουλιούμας, ο Μέγας Βασιλέας, αμέσως (διέσχισα/έφθασα) την θάλασσα. Τα πλοία της Αλασία συνάντησα τρεις φορές για μάχη [ναυμάχησα μαζί τους] και τα έπληξα. Συνέλαβα τα πλοία και τους έβαλα φωτιά μέσα στην θάλασσα. Αλλά όταν έφθασα σε στεγνή γη [ξηρά], οι εχθροί από την Αλασία ήρθαν πολλαπλάσιοι εναντίον μου για να με πολεμήσουν. Τους πολέμησα και ... [...][40]

Από τα αρχεία της Αυτοκρατορίας των Χετταίων συνάγεται ότι κατά τον ΙΓ' αιώνα η Κύπρος (Αλασία) ήταν στόχος επιδρομών από την Μικρά Ασία και μάλιστα συνήφθησαν ναυμαχίες και μεγάλη μάχη μεταξύ Χετταίων και στρατού προερχόμενου από το νησί. Αυτό που δεν γνωρίζουμε είναι ποιοι ήταν ακριβώς οι εχθροί των Χετταίων: ντόπιοι Κύπριοι ή άλλος στρατός που χρησιμοποιούσε ως βάση το νησί;

Η αυξημένη ζήτηση για τον κυπριακό χαλκό καθ' όλη την Ύστερη Χαλκοκρατία είχε ως αποτέλεσμα την μεγαλύτερη εξειδίκευση για τις εκμεταλλεύσεις και την ανάγκη της συγκεντρώσεως των κατοίκων σε μεγαλύτερους οικισμούς. Έτσι, «η οικιακή παραγωγή σε μικρά χωριά έδωσε την θέση της σε μεγάλης κλίμακας παραγωγή σε εξειδικευμένα κέντρα».[41] Στις πόλεις παράγονταν σκεύη καθημερινής χρήσεως, αλλά

[39] Güterbock, pp. 77-78 και Knapp, NEAT, Text 38.
[40] Güterbock, p. 78.
[41] Steel, p. 161.

και πολύτιμα αντικείμενα για τους πιο πλούσιους. Συνεπώς, ένα μέρος του εργατικού δυναμικού δεν απασχολούνταν πλέον στην γεωργία αλλά στην βιοτεχνία, στην παραγωγή κεραμικής. Συγκεκριμένοι τύποι αγγείων παράγονταν σε εξειδικευμένα εργαστήρια και ήταν διαδεδομένοι σε ολόκληρο το νησί. Υπάρχουν πλέον αποδείξεις ότι μέχρι το τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου, στην Κύπρο είχε εδραιωθεί η μαζική παραγωγή τυποποιημένης κεραμικής ορισμένων αγγείων σε μεγάλη κλίμακα. Αυτή η διαδικασία υποβοηθήθηκε από την τοπική παραγωγή μυκηναϊκού τύπου αγγείων. Εκ παραλλήλου, αυξήθηκε η παραγωγή πολύτιμων για την εποχή μεταλλικών δοχείων, ειδωλίων, τριπόδων και υποστατών (τετράπλευρων βάσεων) που χρησιμοποιούνταν από τους πλουσιότερους για τελετουργικούς σκοπούς αλλά και στις ταφές των νεκρών.

Όσον αφορά στον επεξεργασμένο χαλκό, γνωρίζουμε ότι το εμπόριό του γινόταν από τον ΙΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά υπό μορφή ταλάντων (πλινθωμάτων, oh-xide ignots). Τα τάλαντα είχαν το σχήμα τεντωμένου δέρματος βοδιού (δηλαδή, τραπεζίου με καμπύλες προς τα μέσα πλευρές), μέσων διαστάσεων περίπου 60 επί 40 εκατοστών, ύψος 4 εκατοστών και σύνηθες βάρος 29 κιλών –τα ευρεθέντα τάλαντα ζυγίζουν από 23-39 κιλά. Τάλαντα χαλκού έχουν βρεθεί στην Σαρδηνία και στην Σικελία, στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη, στην Κύπρο, στην Συρία αλλά και στην Βουλγαρία. Το εμπόριο του κυπριακού χαλκού ήκμασε κατά τον ΙΓ' και τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. Το περίεργο είναι ότι στην Σαρδηνία και στην Ελλάδα οι αναλύσεις με ισότοπα μολύβδου απέδειξαν ότι τα ορειχάλκινα όπλα και τα εργαλεία ήταν κατασκευασμένα από τοπικής παραγωγής χαλκό. Μία υπόθεση για την εξήγηση του παραδόξου είναι ότι τα κυπριακά τάλαντα (πλινθώματα, oh-xide ignots) χρησιμοποιούνταν ως αντικείμενα πολυτελείας ή πλούτου αντί για πρώτη ύλη κατασκευής αντικειμένων.

Τα μεταλλεία χαλκού στην Κύπρο βρίσκονταν στους πρόποδες του όρους Τρόοδος, στην δυτική Κύπρο, όπου οι κάτοικοι των μικρών χωριών ασχολούνταν με τον εντοπισμό των κοιτασμάτων, την εξόρυξη και την αναγωγική τήξη θειούχων ορυκτών του χαλκού. Το αποτέλεσμα αυτού του πρώτου σταδίου παραγωγής ήταν η σκωρία[42] των θειούχων σε μορφή στερεής μάζας, η οποία περιείχε και χαλκό. Το υλικό αυτό μεταφερόταν στα παράλια, σε μεγαλύτερα κέντρα, για την περαιτέρω επεξεργασία του και τον καθαρισμό του σε μικρούς φούρνους. Εκεί, μετά από τήξη της σκωρίας των θειούχων, ο χαλκός συγκεντρωνόταν στο κάτω μέρος του φούρνου ενώ σφαιρίδια χαλκού παγιδεύονταν μέσα στην εκ νέου παραγόμενη σκωρία. Οι τεχνίτες έσπαζαν την νέα αυτή σκωρία για να απελευθερώσουν τα σφαιρίδια του χαλκού και κατόπιν τα έλιωναν μαζί με τον υπόλοιπο χαλκό για να κατασκευάσουν μεταλλικά αντικείμενα και τάλαντα (πλινθώματα). Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι αν και στην Κύπρο δεν υπήρχε κεντρικός ανακτορικός έλεγχος (λ.χ. ανακτορική επιστασία όπως στην μινωική Κρήτη, κατά την κλασσική άποψη) του παραγόμενου χάλκινου προϊόντος, τα τάλαντα (πλινθώματα) κατασκευάζονταν σε σχετικά τυποποιημένο μέγεθος και βάρος. Εν τούτοις, έχει υποστηριχθεί ότι η τελική παραγωγή του χαλκού βρισκόταν υπό τον έλεγχο των πλουσίων (μιας ολιγαρχίας;) στα μεγάλα κέντρα του νησιού. Οι ίδιοι αυτοί πλούσιοι φρόντιζαν για την μαζική εξαγωγή του χαλκού στο εξωτερικό ενώ οι ίδιοι θεωρούσαν πολύτιμα τα εισαγόμενα αντικείμενα από την Αίγυπτο, την Συριο-Φοινίκη και την Ελ-

[42] Για την μεταλλική σκωρία ή σκουριά δες λμ. «σκωρία», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια,* 48:29.

λάδα, όπως φαίνεται από τα κτερίσματα των τάφων. Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι τα τάλαντα αποτελούσαν μέρος του διεθνούς ανταλλακτικού εμπορίου της περιόδου, δηλαδή απλώς ανταλλάσσονταν με άλλα προϊόντα από τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.[43]

Κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία δεν διαφαίνεται η επικράτηση κεντρικής εξουσίας στην Κύπρο η οποία ήλεγχε την αγροτική παραγωγή ή την εξόρυξη και επεξεργασία του χαλκού. Αντιθέτως, υπάρχουν ενδείξεις για μικρές ολιγαρχικές ηγεμονίες διάσπαρτες στο νησί με προεξέχουσα ίσως αυτή της Έγκωμης. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, φαίνεται ότι την εποχή αυτή και εξαιτίας της εκμεταλλεύσεως του χαλκού συντελέσθηκε μια κοινωνική διαφοροποίηση, κατά την οποία στα οικιστικά κέντρα αναδύθηκε μια οικονομική και κοινωνική ολιγαρχία πλουσίων.[44] Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, αυτή η ολιγαρχία να ήλεγχε και το εμπόριο με την Συριο-Φοινίκη προς το τέλος του ΙΓ’ αιώνα, για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις στα αρχεία της Ουγκαρίτ.[45] Στο σπίτι του υψηλόβαθμου αξιωματούχου Ουρτενού (Urtenu) στην Ουγκαρίτ βρέθηκε στο αρχείου του επιστολή του βασιλιά της Αλασία προς τον βασιλιά της Ουγκαρίτ. Ο Κουσμεσούσα (Kusmesusa), ο μοναδικός βασιλιάς της Αλασία του οποίου γνωρίζουμε το όνομα αυτή την περίοδο, γράφει στον βασιλιά Νιγμαδδού (Nigmaddu), τον γιο του – όπως τον αποκαλεί– ότι θα του στείλει 33 πλινθώματα χαλκού βάρους 30 ταλάντων (περίπου 900 κιλά). Η προσφώνηση «γιε μου» θεωρείται ότι απευθυνόταν από κάποιον ανώτερο στην ιεραρχία ή ισχυρότερο προς κάποιον κατώτερο, ενώ το αντίθετο συνέβαινε με την προσφώνηση «πατέρα μου».[46] Άραγε πού ακριβώς κατοικούσε ο βασιλιάς της Αλασία; Έφθασε το πλοίο ή τα πλοία με τον χαλκό στην Ουγκαρίτ; Ερωτήματα που μέχρι σήμερα δεν έχουν απαντηθεί.

Σύμφωνα με μία θεωρία, λίγο πριν το 1200 π.Χ., η Κύπρος δέχθηκε μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, οι καταστροφές χωρίς ικανοποιητική εξήγηση που συνέβησαν στην μυκηναϊκή Πελοπόννησο στο τέλος του ΙΓ’ αιώνα π.Χ.[47] είχαν ως συνέπεια την μετακίνηση πληθυσμών προς τα ανατολικά και την εγκατάσταση τους και σε πόλεις της Κύπρου. Η μετανάστευση αυτή ήταν σταδιακή, σε μικρές ομάδες και υπολογίζεται ότι ολοκληρώθηκε μέσα σε έναν αιώνα. Όμως, και το μέγεθος και το είδος της επιδράσεως των Ελλήνων στην Κύπρο αποτελεί θέμα επιστημονικής διαμάχης.[48] Οι νεοφερμένοι Μυκηναίοι έκτισαν αμέσως ισχυρά οχυρά στην Έγκωμη, στο Κίτιον και αλλού με τείχη πάχους 2,5 μ. Η βάση μέχρι το ύψος των 1,5 μ. αποτελούνταν από δύο σειρές ογκολίθων, ενώ το υπόλοιπο τείχος από πλίνθους. Στην Έγκωμη μπορούμε να περιηγηθούμε στην κυπριακή πόλη της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Η

[43] Για την επεξεργασία των κοιτασμάτων χαλκού δες Knapp, *Cyprus*, pp. 406-416 και Kassianidou, p. 143.

[44] Steel, pp. 119-183.

[45] Knapp, NEAT, Text 25 και πλήρες κείμενο σε *Ugaritica*, V.80-83, no 21. - R. S. 20.168.

[46] Η πινακίδα της επιστολής έχει αρχαιολογικό αριθμό ανασκαφής της Ουγκαρίτ R. S. 94.2475.

[47] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 157.

[48] Σύμφωνα με μία άποψη, κατά τον ΙΑ’ αιώνα π.Χ., στην Κύπρο υπήρξε μια διαδικασία υβριδιοποιήσεως (hybridization) του υλικού πολιτισμού, ο οποίος παρουσιάζεται ως συγχώνευση κυπριακών, ανατολικών (Levantine), και αιγαιακών στοιχείων. Δες Ioannis Voskos and A. Bernard Knapp, «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 659-684 και Knapp, *Cyprus*, pp. 268-277 & 454-470.

πόλη είχε έκταση 0,14 τ.χλμ. (400 επί 350 μ.) και οι οδοί που ξεκινούν από τις τέσσερις πύλες, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, τέμνονται κάθετα μεταξύ τους, ενώ μαζί με άλλες οδούς που τέμνουν κάθετα τον κεντρικό άξονα Βορρά-Νότου σχηματίζουν ένα αξιοθαύμαστο πολεοδομικό σχέδιο ορθογωνίων. Το κέντρο της πόλεως αναπνέει με μια αρκετά μεγάλη πλακόστρωτη πλατεία. Εκτός από τις οικίες, οικοδόμημα με πρόσοψη 40 μέτρων και κτισμένο με ισοδομικούς λίθους θεωρείται το ανάκτορο, δηλαδή η κατοικία του ηγεμόνα. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, λίγο πριν το 1200 π.Χ., ο πληθυσμός της Κύπρου πρέπει να αυξήθηκε.

Μέχρι την ύστερη Εποχή του Χαλκού δεν μπορούμε να διακρίνουμε την θρησκευτική έκφραση των Κυπρίων, δηλαδή θεούς, χώρους τελετών και τελετουργίες. Υποθέτουμε ότι σε κάθε οικισμό υπήρχαν τελετές οι οποίες γίνονταν στα νεκροταφεία. Όμως η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει ότι περίπου από το 1400 π.Χ. υπήρχαν διακεκριμένοι χώροι ιερών τελετών ή ιερά. Έχει υποστηριχθεί ότι οι χώροι αυτοί είχαν ιδιαίτερη αρχιτεκτονική που συμπεριελάμβανε κέρατα καθοσιώσεως, βωμούς και είδος αδύτου αλλά και υπολείμματα θυσιών μαζί με ειδώλια, εισηγμένη κεραμική και βούκρανα. Ορισμένοι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι τα κέρατα καθοσιώσεως εισήχθησαν στην Κύπρο από τους νεοφερμένους από την Ελλάδα. Όμως οι άκρες των κυπριακών κεράτων καταλήγουν σε τετράγωνες απολήξεις, σε αντίθεση με τα κρητικά που είναι μυτερά και στρέφουν προς τα έσω. Τα κυπριακά κέρατα καθοσιώσεως έχουν βαθιά παράδοση στην Κύπρο από την αρχή της Εποχής του Χαλκού και συνδέονται με την αναπαράσταση των βουκράνων που παίζουν σημαντικό ρόλο στην κυπριακή λατρεία. Πολλά ιερά έχουν βρεθεί σε πολύ κοντινή απόσταση από τα σημεία επεξεργασίας του χαλκού. Οι ανασκαφείς της Έγκωμης, του Κιτίου και άλλων θέσεων πιστεύουν ότι υπήρχε στενή σχέση ανάμεσα στην παραγωγή του χαλκού και στην κυπριακή θρησκεία του τέλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ιδιαίτερα στο Κίτιον, τα εργαστήρια του χαλκού με αρχαιολογικούς αριθμούς ανασκαφής 12-15 βρίσκονταν ακριβώς πίσω από τον Ναό 1 και επικοινωνούσαν με το ιερό μέσω του εργαστηρίου 12. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι οι ναοί είτε ήλεγχαν μερικώς την επεξεργασία του χαλκού είτε είχαν οικονομικό και πολιτικό συμφέρον στην παραγωγή του καθώς και στην κατασκευή υφαντών.

Δύο από τα ιερά της Έγκωμης ήταν αφιερωμένα σε άρρενα θεό. Το 54,2 εκ. ύψους χάλκινο αγαλμάτιο του θεού παρουσιάζεται να φορά κοντό περίζωμα (κοντός χιτώνας σφιγμένος στην μέση με ζώνη) και κράνος με κέρατα (ΑΚ, εικ. 132, Κυπριακό Μουσείο). Ο θεός ταυτίζεται με τον Απόλλωνα Κεραιάτη που λατρευόταν στην Αρκαδία ως θεός των βοσκών και έφεραν μαζί τους οι Μυκηναίοι στην Κύπρο. Το 35 εκ. αγαλμάτιο του θεού από το δεύτερο ιερό παρουσιάζεται με περίζωμα, περικόρμιο, περικεφαλαία με κέρατα, δόρυ και ασπίδα και στέκεται επάνω σε βάση που έχει σχήμα ταλάντου χαλκού (ΑΚ, εικ. 6-7, Κυπριακό Μουσείο). Παρόμοια γυναικεία θεότητα της γονιμότητας που στέκεται πάλι επάνω σε βάση με σχήμα ταλάντου έχει ερμηνευθεί ως η σύντροφος του άρρενος θεού (Ashmolean Museum). Εν τούτοις, η επικρατούσα λατρεία και οι θεότητες στην Κύπρο της Εποχής του Χαλκού είναι γενικά αδιευκρίνιστες.

Η Ύστερη Κυπριακή C Εποχή με ορόσημο την περίοδο γύρω από το έτος 1200 π.Χ. αποτελεί σημείο καμπής στην Κυπριακή Ιστορία, διότι μία καταστροφή μπορεί να έφερε τελικά στην Κύπρο εκείνους τους κατοίκους που υπήρξαν υπεύθυνοι για τον

σταδιακό εξελληνισμό του νησιού. Μπορεί δηλαδή να ήταν ταυτοχρόνως ένα τέλος και μία αρχή: το τέλος της Ύστερης Χαλκοκρατίας και η αρχή της Εποχής του Σιδήρου. Η αναστάτωση που επήλθε στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο από τους «λαούς της θάλασσας» γύρω στο 1200 π.Χ.[49] είχε τον αντίκτυπό της και στην Κύπρο. Τα γεγονότα που περιγράφονται στην γραπτή επικοινωνία ανάμεσα στην Κύπρο και στην Ουγκαρίτ γύρω στο 1200 π.Χ. δείχνουν τις στενές διπλωματικές σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσά τους. Το πιο πιθανό είναι ότι οι αποδέκτες των επιστολών στην σφηνοειδή γραφή στην Κύπρο ήταν περισσότεροι του ενός. Σε μία από αυτές, ο Μέγας Τοποτηρητής της Κύπρου (Αλασία) προειδοποιεί τον βασιλιά της Ουγκαρίτ για μια επίθεση 20 πλοίων:

> [...] Όσον αφορά στα θέματα των εχθρών, εναντίον των ανθρώπων από την χώρα σου και των πλοίων σου το έπραξαν όντως αυτό, και αυτή την παραβίαση,[50] οι άνθρωποι της χώρας σου την έπραξαν. Αλλά μην τα βάζεις μαζί μου.
> Τώρα: τα 20 πλοία, που οι εχθροί είχαν πριν αφήσει σε ορεινές περιοχές [στην ξηρά;], δεν βρίσκονται πια εκεί. Έφυγαν βιαστικά και δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονται. Σου γράφω αυτό [το κείμενο] για να σε πληροφορήσω να είσαι σε επιφυλακή. Πρόσεχε![51]

Η αλληλογραφία συνεχίζεται με ανταλλαγή δύο επιστολών που πιθανότατα αφορούν στις επιθέσεις των «λαών της θάλασσας». Ο Κύπριος ηγεμόνας παροτρύνει τον ηγεμόνα της Ουγκαρίτ να ετοιμασθεί για τις επιθέσεις των εχθρών.

> Αυτά (λέει) ο Βασιλιάς [της Αλασία] στον Αμμουραπί [Ammourapi] βασιλιά της Ουγκαρίτ. Λέει: Υγεία να έχεις! Οι θεοί να σε έχουν καλά. Αυτό που μου έγραψες: «Είδαμε εχθρικά πλοία στην θάλασσα»,[52] εάν είναι αλήθεια ότι είδατε πλοία, τότε, εντάξει, (να είσαι) σε ετοιμότητα.[53] Αλήθεια, όσον αφορά εσένα, ο στρατός και τα ΄άρματα (σου), πού έχουν στρατοπεδεύσει; Δεν έχουν στρατοπεδεύσει μαζί σου; (Εάν) όχι, ποιος σε παροτρύνει να επιτεθείς στον εχθρό; Περιτείχισε τις πόλεις σου. Βάλε μέσα στρατό και ΄άρματα. Παραφύλαξε τον εχθρό (και να είσαι) σε μεγάλη ετοιμότητα[54] (για να επιτεθείς).[55]

Ο βασιλιάς της Ουγκαρίτ απαντά με δραματικούς τόνους, περιγράφοντας την καταστροφή της γης του από τους εχθρούς και παρακαλά τον βασιλιά της Αλασία να τον

---

[49] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 77-78 και σύνοψη απόψεων σε Knapp, *Cyprus*, pp. 447-451.

[50] Δεν γνωρίζουμε σε ποια παραβίαση αναφέρεται ο αποστολέας.

[51] *Ugaritica*, V.83-85, no 22. - R. S. 20.18. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 26.

[52] Η επιστολή στην οποία αναφέρεται δεν έχει βρεθεί στο αρχείο της Ουγκαρίτ.

[53] «Πολύ κλειστός [ή με την προσοχή τεταμένη]» είναι η κατά λέξη μετάφραση.

[54] «Με τα πόδια πολύ κλειστά [ή με την προσοχή πολύ τεταμένη]» είναι η κατά λέξη μετάφραση.

[55] *Ugaritica*, V.85-86, no 23. - R. S. L.1. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 27.

ενημερώσει εάν εμφανισθούν και άλλα εχθρικά πλοία.

> [...] Πατέρα μου, να, που τα πλοία των εχθρών ήλθαν. Οι πόλεις μου με φωτιά κάηκαν και πολλές καταστροφές[56] στην χώρα έκαναν. Πατέρα μου, δεν γνωρίζεις ότι τα στρατεύματά [μου;] ... στην χώρα των Χετταίων στρατοπεδεύουν και ότι όλα τα πλοία μου σταθμεύουν στην Λυκία[57] [; Luukkaa]; Μέχρι αυτή την στιγμή δεν έχουν επανέλθει και η χώρα έχει εγκαταλειφθεί στον εχθρό. Για να το ξέρει αυτό ο πατέρας μου. Κι' όμως, είναι αυτά τα 7 πλοία του εχθρού που μου επιτέθηκαν και έκαναν πολλές καταστροφές.
> Τώρα: εάν εμφανισθούν και άλλα πλοία του εχθρού, ειδοποίησέ με μέ [κάποιο] τρόπο, για να το ξέρω.[58]

Η αναστάτωση που προκλήθηκε στην Κύπρο από την έλευση των «λαών της θάλασσας» διαφαίνεται στην σταδιακή εγκατάλειψη οικισμών στο εσωτερικό του νησιού και στην συγκέντρωση κατοίκων σε μικρότερο αριθμό αλλά μεγαλύτερων σε μέγεθος οχυρωμένων συνοικισμών, κατά μήκος της νότιας ακτής. Παρότι ο συνολικός αριθμός των κατοίκων πρέπει να μειώθηκε, η συνέχιση της κατοικήσεως στις περιοχές όπου παραγόταν ο χαλκός υποδεικνύει ότι τουλάχιστον για κάποιο διάστημα τα μεταλλεία έμειναν στους προηγούμενος εκμεταλλευτές τους. Μεγάλα εμπορικά κέντρα σταδιακά παρήκμασαν εξαιτίας οικονομικών αιτίων. Το λιμάνι της Έγκωμης έγινε αβαθές και αχρηστεύθηκε και οι κάτοικοι του μεγάλου οικισμού μετακόμισαν στην Σαλαμίνα της Κύπρου, που αναπτύχθηκε αμέσως μετά. Η παρακμή κάθε δραστηριότητας στο νησί είναι αυτή την Εποχή εμφανής, μέχρι που νεοφερμένοι μάλλον κάτοικοι τού έδωσαν νέα ζωή.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, από το τέλος του ΙΓ' αιώνα π.Χ. και για περίπου έναν αιώνα, Μυκηναίοι (Έλληνες) εγκαταστάθηκαν σταδιακά στην Κύπρο και επέδρασαν καταλυτικά στην φυσιογνωμία του πολιτισμού στο νησί. Από αρχαιολογικής απόψεως, έχουν εγερθεί ερωτηματικά σχετικά με το πόσο μεγάλη και απόλυτη ήταν η επίδραση της ελεύσεως των νέων κατοίκων και εάν τελικά η Εποχή του Σιδήρου είχε ή δεν είχε και φοινικική επίδραση. Στην αρχιτεκτονική, η ελληνική επίδραση είναι πιθανή, αλλά στην κεραμική και στην μεταλλουργία είναι βεβαία.[59] Αλλά, παρ' όλα αυτά, στον αρχαιολογικό ορίζοντα υφίσταται, σε μεγάλο βαθμό, πολιτισμική συνέχεια μέχρι το 1050 π.Χ., οπότε η διακοπή είναι εμφανής. Η εγκατάσταση των Μυκηναίων στην Κύπρο και η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας πρέπει να υπήρξαν ειρηνικές, διότι δεν υφίστανται αρχαιολογικές ενδείξεις αναταραχών. Φαίνεται ότι οι νεοφερμένοι ανέμειξαν τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία με τα ντόπια. Στην τέχνη, η κυριότερη συμβολή τους ήταν στην μεταλλοτεχνία με την κατασκευή χάλκινων τριπόδων (ΑΚ, εικ. 141) αλλά και χάλκινων αγαλματίων, όπως αυτά των δύο θεών που προαναφέραμε, αλλά και ζώων. Το τελικό αποτέλεσμα της ελεύσεως νέων κατοίκων στην μεγαλόνησο ήταν ότι η Κύπρος στράφηκε σιγά-σιγά πλέον προς τον Ελληνικό Κόσμο εγκαταλείποντας στα-

[56] «πολλά άσχημα πράγματα» είναι η κατά λέξη απόδοση.
[57] Στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία.
[58] *Ugaritica*, V.87-89, no 24. - R. S. 20.238. Πρβλ. Knapp, NEAT, Text 28.
[59] Steel, Table 7.1, p. 191.

διακά τις μεγάλες σχέσεις και επιδράσεις από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή.[60]

Εν τούτοις, οι επαφές της Κύπρου με την Αίγυπτο είναι τεκμηριωμένες σε ιερογλυφικά κείμενα οικονομικής φύσεως από τον ΙΕ’ έως και τον ΙΑ’ αιώνα π.Χ. Ο ηγεμόνας της Αλασία κατέβαλε εισφορά σε τάλαντα (πλινθώματα) χαλκού, μόλυβδο, λάπις-λάζουλι, ελεφαντοστούν. Επιπλέον, το νησί καταγραφόταν σε πολλούς καταλόγους περιοχών, τους οποίους συνέτασσαν οι Αιγύπτιοι φαραώ.[61] Αλλά η πιο ενδιαφέρουσα και εκτενής αναφορά στην Αλασία (Κύπρο) είναι του Αιγύπτιου απεσταλμένου Ουέν-Άμων (Wen-Amon),[62] ο οποίος περιέγραψε το ταξίδι του που έγινε κάποια εποχή μεταξύ 1075-1060 π.Χ. στην Φοινίκη και στο κυπριακό νησί. Σύμφωνα με την μαρτυρία του, ο Αιγύπτιος μίλησε με μια βασίλισσα (;) σε πόλη της Κύπρου και μάλιστα με διερμηνέα. Δυστυχώς, ο πάπυρος στον οποίον είναι γραμμένη η ιστορία αυτή είναι μερικώς κατεστραμμένος και δεν γνωρίζουμε το τέλος της συνομιλίας.

> [... Ένας τοπικός ηγεμόνας της Φοινίκης] με φόρτωσε [σε πλοίο] και με έστειλε μακριά από εκεί, από το θαλασσινό λιμάνι. Και ο άνεμος με έριξε στην γη της Αλασία (Alashiya, Κύπρος). Και αυτοί από την πόλη βγήκαν έξω να με σκοτώσουν, αλλά πέρασα δια της βίας ανάμεσά τους μέχρι εκεί που ήταν η Χετέβ [Heteb], η ηγεμών της πόλεως. Την συνάντησα καθώς εκείνη έβγαινε από το ένα σπίτι της για να μπει σε ένα άλλο από τα σπίτια της. Έτσι την χαιρέτησα και είπα σε αυτούς που βρίσκονταν δίπλα της: 'Δεν υπάρχει κανείς από εσάς να καταλαβαίνει αιγυπτιακά;' Και ένας από αυτούς είπε: 'Εγώ καταλαβαίνω'. Έτσι του είπα: 'Πες στην δεσποσύνη της ότι έχω ακούσει, μέχρι τις Θήβες [της Αιγύπτου], εκεί που είναι ο (θεός) Άμων, ότι αδικία γίνεται σε κάθε πόλη, αλλά δίκαιο υπάρχει στην γη της Αλασία. [...][63]

Το 1050 π.Χ., κάποιο φυσικό φαινόμενο ή επιδρομή εχθρών από το εξωτερικό έδωσαν τέλος στην Ύστερη Χαλκοκρατία. Η Έγκωμη και άλλες πόλεις καταστράφηκαν και εγκαταλείφθηκαν. Μόνο στο Κίτιον κτίσθηκε πάλι το τείχος που είχε καταστραφεί και στην Παλαίπαφο οικείες ανοικοδομήθηκαν. Γύρω στο 1000 π.Χ., η Κύπρος, που ήταν πυκνοκατοικημένη και με ενιαίο πολιτισμό βασισμένο στην μυκηναϊκή παράδοση αλλά και με επιρροές από την Εγγύς Ανατολή, είχε μόλις μεταβεί ομαλά και σταδιακά στην Εποχή του Σιδήρου ή Γεωμετρική Εποχή (περ. 1050-750 π.Χ.). Τότε, πρωτοϊδρύθηκαν οι κυπριακές πόλεις υπό μυκηναϊκή επίδραση, με κυρίαρχο τον βασιλέα. Αυτές ήταν που αργότερα μετεξελίχθηκαν στις πόλεις-κράτη και κυριάρχησαν

---

[60] Steel, pp. 187-213. Δες και διάφορες απόψεις και θεωρίες σε Knapp, *Cyprus*, pp. 451-454. Παλαιότερες απόψεις και εικόνες σε Καραγιώργης, σ. 31-71. Για την μυκηναϊκή παρουσία στην Κύπρο δες και Jacques Vanschoonwinkel, «Mycenaean Expansion,» in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, *Mnemosyne* supplement, 2 vols, ed. Gocha R. Tsetskhladze (Leiden: Brill, 2006), 1:41-113.

[61] Knapp, NEAT, Text 67 to Text 83.

[62] Δες νεοελληνική μετάφραση στο *Οι περιπέτειες του Ουεναμούν*, μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης (Αθήνα: Στοχαστής, 1992).

[63] ANET, p. 29. Απόδοση Δ. Ι. Λοΐζος.

στην μετέπειτα κυπριακή Ιστορία, όπως η Σαλαμίνα,[64] το Κίτιον,[65] η Λάπηθος,[66] το Κούριον,[67] οι Σόλοι,[68] η Πάφος.[69]

Όσοι Κύπριοι δεν θέλησαν να ενσωματωθούν στην νέα κατάσταση πραγμάτων κατέφυγαν στην Αμαθούντα (BAGROW, 72:C3, AAW, p. 95), στην νότια Κύπρο, όπου διατήρησαν μέχρι τον Δ' αιώνα π.Χ. τα δικά τους πολιτισμικά στοιχεία και την δική τους ετεοκυπριακή γλώσσα. Οι ετεοκυπριακές πινακίδες της πόλεως με την συλλαβογραφική γραφή δεν έχουν μέχρι σήμερα αποκρυπτογραφηθεί. Κατά την Ιωνική Εξέγερση του 499/8 π.Χ., η πόλη συντάχθηκε με τους Πέρσες. Η περιτείχισή της, όμως, άντεξε την πολιορκία του βασιλιά Ονησίλου της Σαλαμίνας, τον οποίο τελικά νίκησαν και σκότωσαν.[70] Το 391 π.Χ. συμμάχησε με τους Σόλους και το Κίτιο εναντίον του βασιλιά Ευαγόρα Α' της Σαλαμίνας (Κύπρου).[71] Ο βασιλιάς της Ανδροκλής συμμετείχε το 332 π.Χ. στην πολιορκία της Τύρου στο πλευρό των Μακεδόνων και έχασε την πεντήρη του.[72] Το τείχος της πόλεως διακοπτόταν από τετράγωνους πύργους και περιέκλειε έκταση 180.000 τ.μ. Στην ακρόπολη υπήρχε μεγάλο κτίριο, το οποίο είχε καταστραφεί και ανοικοδομηθεί πολλές φορές μεταξύ του Η' και του Γ' αιώνα π.Χ., μαζί με ιερό της Αφροδίτης Κυπρίας.[73]

Τους πρώτους αιώνες της Γεωμετρικής Εποχής, η χρήση της γραφής, η συλλαβική κυπριακή γραφή (κυπριακό συλλαβάριο)[74] που χρησιμοποιούνταν για την κυπριακή γλώσσα –αλλά και την ετεοκυπριακή (τοπική κυπριακή) του Ε', Δ' και Γ' αιώνα π.Χ.[75]– ήταν πολύ περιορισμένη. Αναλογικά, στον ελλαδικό χώρο υπήρχε διακοπή γραπτών μνημείων ανάμεσα στην εξαφάνιση της Γραμμικής Β και μέχρι την εμφάνιση της

---

[64] BAGROW, 72:D2, βορειοδυτικά της Αμμοχώστου, AAW, p. 95.

[65] BAGROW, 72:D3 σημερ. Λάρνακα, AAW, p. 95. Για νομίσματα του Ε' αιώνα π.Χ δες GCTV, nos 5720-5739, 2:522-523.

[66] BAGROW, 72:C2, δυτικά της Κερύνειας, AAW, p. 95. Η πόλη Λάπηθος φαίνεται ότι κατοικούνταν και από Έλληνες και από Φοίνικες, αλλά στην Ελληνιστική Εποχή είχε αποκτήσει ελληνικό χαρακτήρα. Στα νομίσματα υπήρχαν φοινικικά σύμβολα, εκτός από αυτά του τελευταίου βασιλιά Πράξιππου. Στα περισσότερα νομίσματα απεικονίζονταν η Αθηνά, η Αφροδίτη, ο Ηρακλής, ο Απόλλων. Δες Hansen & Nielsen, no 1017, «Lapethos», p. 1227. Για νομίσματα δες GCTV, nos 3599-3602, 2:334 & nos 5743-5749, 2:523-524.

[67] BAGROW, 72:B3, δυτικά της Επισκοπής, δυτικά της Λεμεσού, AAW, p. 95.

[68] BAGROW, 72:B2, δυτικά του χωριού Καραβοστάσι, βορειοδυτική Κύπρος, AAW, p. 95.

[69] BAGROW, 72:B3, Παλαιά Πάφος, νοτιοανατολικά της σημερινής Πάφου, AAW, p. 95. Η πόλη πολιορκήθηκε από τους Πέρσες κατά την διάρκεια της Ιωνικής Εξεγέρσεως (499-494 π.Χ.). Οι εκτεταμένες κατασκευές για την πολιορκία της πόλεως αλλά και τα αντιπολιορκητικά έργα μας δίνουν μια πλήρη εικόνα των επιχειρήσεων. Προς το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. κτίσθηκε τείχος με τετράγωνους πύργους, το οποίο μετά από επανασχεδιασμό και συντήρηση διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του Γ' αιώνα π.Χ., και περιέκλειε έκταση 0,45 τ.χλμ. Μεγάλο κτήριο του ΣΤ'-Ε' αιώνα π.Χ. μοιάζει να ήταν ανάκτορο και μεγάλο περίστυλο κτήριο του Δ' π.Χ. αιώνα ίσως είχε δημόσιο χαρακτήρα. Στην Αφροδίτη, που ήταν η προστάτιδα της πόλεως, είχε αφιερωθεί ανοικτό ιερό. Δες Hansen & Nielsen, no 1019, «Paphos», pp. 1228-1229. Για νομίσματα δες GCTV, nos 5767-5788, 2:525-527.

[70] Ηρόδ., V.104-105, 108 & 114.

[71] Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 και Δ.Σ., XIV.98.2.

[72] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, ΙΙ.22.2.

[73] Hansen & Nielsen, no 1012, «Amathous», p. 1225. Για νομίσματα του Ε' αιώνα δες GCTV, nos 5709-5719, 2:521.

[74] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.189-191.

[75] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.192-194.

αλφαβητικής γραφής.[76] Συνεπώς, για τον πολιτισμό της Εποχής αυτής στο νησί βασιζόμαστε μόνο στις ταφές και στα κτερίσματα.

Η αλληλοεπίδραση μεταξύ Κύπρου και Ελλάδας ή και συγκεκριμένα Αθήνας γίνεται φανερή στα πρώτα γεωμετρικά αγγεία που βρέθηκαν στο νησί, όπως το 15 εκ. ύψους αγγείο από το Κίτιον που αποτελείται από επτά συνεχόμενα φακοειδή φλασκιά (ΑΚ, εικ. 154) ή ο σκύφος (ΑΚ, εικ. 155, ύψος 18,5 εκ. και διάμ. 24,5 εκ.) με γεωμετρικό διάκοσμο, αίγα και ελάφι. Επίσης, οι τάφοι έχουν πια μυκηναϊκού τύπου είσοδο με δρόμο που καταλήγει σε μικρό θάλαμο. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο Κίτιον οι ναοί επισκευάσθηκαν και λειτούργησαν μέχρι το 1000 π.Χ. Παράλληλα, συνεχίσθηκε η λατρεία της θεάς της γονιμότητας, όπως και σε άλλες περιοχές στην Κύπρο. Από το 950 π.Χ. και μετά άρχισε ο βαθμιαίος και μεγαλύτερος συγκερασμός των ελληνικών και ετεοκυπριακών στοιχείων, όπως διαφαίνεται στην κεραμική. Η Κύπρος αποκτά πλέον ολοένα και περισσότερο τον ιδιαίτερό της και ίσως sui generis[77] κυπριακό χαρακτήρα.

Τα Κυπριακά βασίλεια, οι Φοίνικες, οι Ασσύριοι και οι Πέρσες (περ. 1000/900-390 π.Χ.)

Στις αρχές της Α' Χιλιετίας π.Χ. και συγκεκριμένα μεταξύ 850-750 π.Χ., το σημαντικό γεγονός που συνέβη στην Κύπρο ήταν η εγκατάσταση των Φοινίκων, εξαιτίας πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων στην Φοινίκη (δες παρακάτω). Περί το 850 π.Χ., λίγο μετά την έλευση και εγκατάσταση των Φοινίκων, ο μεγάλος ναός 1 του Κιτίου που είχε εγκαταλειφθεί το 1000 π.Χ., ανοικοδομήθηκε και μετατράπηκε σε ναό (πιθανόν) της Αστάρτης, τον μεγαλύτερο φοινικικό ναό που έχει μέχρι σήμερα ανακαλυφθεί. Ο ναός είχε διαστάσεις 33,5 μ. επί 22 μ. και πυρπολήθηκε το 312 π.Χ., όταν καταλύθηκε η φοινικική εξουσία στην πόλη.[78] Αποτελούνταν από περιτειχισμένη αυλή που εσώκλειε ορθογώνιο χώρο με δύο στοές, η στέγη κάθε μίας εκ των οποίων στηριζόταν σε δεκατέσσερις ξύλινους πεσσούς, σε δύο σειρές, με πέτρινη βάση. Η δυτική στενή πλευρά της αυλής οδηγούσε στο άδυτο, όπου φυλασσόταν το άγαλμα της θεάς.[79] Εν τούτοις, κατά το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ., ο συγκερασμός των μυκηναϊκών και ετεοκυπριακών στοιχείων ήταν πλέον πλήρης και η αγγειογραφία υποδεικνύει ότι ο πολιτισμός ήταν πια ελληνικός κυπριακός.

Περί το 709 π.Χ., Ο Σαργών Β' των Ασσυρίων υπέταξε τα κυπριακά βασίλεια, όπως αναγράφεται σε στήλη που βρέθηκε στην Κύπρο:

> [... Υπέταξα] και τους επτά βασιλείς της Ια', περιφέρειας της Ιατνάνα [Κύπρου], που οι μακρινές κατοικίες τους βρίσκονται [σε απόσταση] ταξιδιού επτά ημερών στην θάλασσα του δύοντος ηλίου [δυτικά] και το όνομα της γης των οποίων, από τις μακρινές ημέρες της εποχής του σελήνιου θεού, ούτε ένας από τους βασιλείς, τους πατεράδες μου [προγόνους μου], που έζη-

[76] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ.204-209 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 195. Οι γλωσσολόγοι συμφωνούν ότι παρά την έλλειψη γραπτών μνημείων δεν μπορεί να εξαφανίσθηκε η γραφή από την Ελλάδα για αιώνες και προτείνουν το παράδειγμα της Κύπρου με τις πολύ λίγες επιγραφές.

[77] Πρβλ. Knapp, *Cyprus*, pp. 470-476.

[78] Για την παρουσία των Φοινίκων στην Κύπρο δες Vasos Karageorghis, «Cyprus» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 185-198.

[79] Καραγιώργης, σ. 76-77.

> σαν πριν από εμένα, είχαν ακούσει. [Αυτοί οι βασιλείς] που είναι μακριά, στο μέσο της θάλασσας, από τους άθλους που πραγματοποιούσα στην Χαλδαία και Χετταία [γη των Χετταίων], οι καρδιές τους σπάραξαν [αυτοί τρόμαξαν], φόβος έπεσε επάνω τους [τους κυρίευσε], και χρυσό, ασήμι, [αντικείμενα από] έβενο και ξύλο, κομψοτεχνήματα της χώρας τους, έφεραν μπροστά μου [στην Βαβυλώνα] και φίλησαν τα πόδια μου. [...][80]

Τα κυπριακά βασίλεια πλήρωναν τον φόρο υποτελείας και συνέχισαν να λειτουργούν πολιτικά αυτόνομα και να ευημερούν ανενόχλητα. Απόδειξη αυτού είναι ο πλούτος των κτιστών βασιλικών τάφων, μνημειακού χαρακτήρα, στην κυπριακή Σαλαμίνα. Στον «δρόμο» ορισμένων βρέθηκαν σκελετοί αλόγων και αποτυπώματα από τα υλικά κατασκευής των ᾿αρμάτων που τα έσερναν. Συγκεκριμένα, στον «δρόμο» του τάφου αρ. 79 υπήρχαν έπιπλα από ελεφαντοστούν, ορειχάλκινοι λέβητες και άλλα αντικείμενα πλούτου. Ο ταφικός θάλαμος ήταν συλημένος. Η πολιτική, στρατιωτική και θρησκευτική ζωή, λοιπόν, στα κυπριακά βασίλεια της Εποχής του Σιδήρου περιστρεφόταν γύρω από το ανάκτορο. Η Κύπρος ήταν υποτελής στους Ασσυρίους μέχρι και το 669 π.Χ. και μάλιστα οι δέκα πόλεις της και οι βασιλείς τους αναφέρονται την εποχή του Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) και ταυτίζονται με το Ιδάλυον,[81] τους Χύτρους,[82] τους Σόλους, την Πάφο, την Σαλαμίνα, το Κούριον, την Ταμασσό,[83] Καρχηδόνα (Κίτιον;), την Λήδρα[84] και την αταύτιστη Νουρία (; Nure). Ορισμένα από τα ονόματα των βασιλέων, Πυλαγόρας, Ετέανδρος, Δάμασος, μοιάζουν να είναι ελληνικά.[85]

Συνεπώς, οι αρχαίες πηγές υπονοούν ότι στην Κύπρο υπήρχαν ήδη από την Γεωμετρική Εποχή πόλεις με επικεφαλής βασιλιά. Οι γνώσεις μας για την πολιτική και διοικητική οργάνωση αυτών των πόλεων είναι πάρα πολύ περιορισμένες και βασίζονται σε ό,τι γνωρίζουμε από αποσπασματικές πηγές αλλά και για την κυπριακή πόλη της Σαλαμίνας.[86] Οι αδελφοί και οι γιοι του βασιλιά, λοιπόν, ονομάζονταν «άνακτες»

[80] ARAB, par. 185, 2:102-103. Πρβλ. ANET, p. 284. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[81] BAGROW, 72:C2, σημερ. Δάλι, βορειοδυτικά της Λάρνακας και νότια της Λευκωσίας.

[82] Χύτροι ή Χύθροι, BAGROW, 72:C2 σημερ. Κυθρέα, νοτιοανατολικά της Κερύνειας.

[83] BAGROW, 72:C2, σημερ. Πολιτικό, νοτιοδυτικά της Λευκωσίας.

[84] Οι αρχαίοι Λεδροί (Ledroi), BAGROW, 72:C2 σημερ. Λευκωσία.

[85] ANET, p. 291.

[86] Οι Έλληνες ηγεμόνες της Σαλαμίνας είλκον την καταγωγή τους από τον μυθικό ήρωα και βασιλιά της ελληνικής Σαλαμίνας Τεύκρο, γιο του Τελαμώνα (Παυσανίας, I.3.2 & II.29.4 και Κακριδής, 3:314-316 & 5:41-42 & 322-324). Η Πόλη συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση αλλά ενώ ηττήθηκε εξαιρέθηκε από την τιμωρία που επιφύλαξαν οι Πέρσες για τις άλλες κυπριακές Πόλεις, διότι οι κάτοικοί της είχαν φύγει (Ηρόδ., V.104 & 110 & 115). Το 450/449 π.Χ., Αθηναίοι ναυμάχησαν και πολέμησαν στην ξηρά στην Σαλαμίνα εναντίον Κυπρίων, Φοινίκων και Κιλίκων και νίκησαν (Θουκ., I.112 και Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 235). Ο βασιλιάς Ευαγόρας Α’ (διοίκ. 411-374 π.Χ.) επεξέτεινε την «χώρα», έκτισε νέο τείχος, μεγάλωσε το λιμάνι και ναυπήγησε στόλο [Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 47]. Στην πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ’ της Μακεδονίας, ο βασιλιάς Πνυταγόρας που πολεμούσε στο πλευρό των Ελλήνων έχασε την πεντήρη του (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.22.2). Τα κατάλοιπα της πόλεως της Σαλαμίνας εκτός από τους βασιλικούς τάφους είναι ελάχιστα. Οι Σαλαμίνιοι λάτρευαν τον Δία. Οι βασιλείς της Σαλαμίνας έκοψαν αργυρά νομίσματα στο περσικό σύστημα (Πίνακας 2). Στην Σαλαμίνα υπήρχε και μικρή κοινότητα Φοινίκων. Hansen & Nielsen, no 1020, «Salamis», pp. 1229 και για νομίσματα σε GCTV, nos 3587-

ενώ οι αδελφές και οι γυναίκες «άνασσαι».[87] Είναι προφανές πως δεν επρόκειτο για τον Μυκηναίο άνακτα, τον βασιλιά, αλλά για την πρώτη βαθμίδα της διοικήσεως της πόλεως (ένα συμβούλιο;) που αποτελούνταν από συγγενείς του βασιλιά ή ήταν απλώς τίτλοι ευγενείας. Επίσης, αναφέρονται οι «κόλακες», οι οποίοι είχαν καθήκοντα αστυνομικής προστασίας της πόλεως και στην Σαλαμίνα χωρίζονταν στους Γεργίνους και στους Προμάλαγγες. Οι Γεργίνοι, περνώντας την ημέρα τους ανάμεσα στους ανθρώπους στην πόλη, στα εργαστήρια και στις αγορές και ενεργώντας ως μυστικοί αστυνομικοί, μετέφεραν στους άνακτες οποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία μάθαιναν. Για ορισμένες περιπτώσεις που ανέφεραν οι Γεργίνοι, οι Προμάλαγγες ενεργούσαν ως ειδικοί αστυνομικοί ερευνητές και υπό άκρα μυστικότητα διερευνούσαν τις ζωές και τα έργα των πολιτών που παρακολουθούσαν.[88] Στην Σαλαμίνα, οι βασιλείς επέλεγαν ως συμβούλους τους πιο σοφούς και όσους γνώριζαν πώς να διαχειρίζονται τα κρατικά θέματα.[89] Οι αποσπασματικές αυτές πληροφορίες δεν αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω κατανόηση και ερμηνείες για την πολιτική οργάνωση των κυπριακών πόλεων.

Από το μέσο του Ζ’ μέχρι περίπου το μέσο του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., η Κύπρος υπήρξε ανεξάρτητη και γνώρισε μεγάλη ευημερία. Οι επαφές της με το Αιγαίο και την Συριο-Φοινίκη συνεχίσθηκαν και στους τάφους βρέθηκαν αγγεία από την Ερέτρια, αμφορείς λαδιού από την Αττική, μυροδοχεία από την Ρόδο και την Κόρινθο ενώ μέχρι και στο φοινικικό Κίτιον αφθονούσαν οι αττικοί αμφορείς ελαιολάδου. Οι Φοίνικες είχαν γεμίσει τον Ναό της Αστάρτης με αφιερώματα από την Φοινίκη και άλλες περιοχές της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και στην ακρόπολη του Κιτίου ίδρυσαν τον ναό του θεού Μελκάρτ (Ηρακλή των Ελλήνων), προστάτη της πόλεως.

Το 560 π.Χ., η Κύπρος πέρασε στην κυριαρχία των Αιγυπτίων[90] αλλά πολύ σύντομα, το 545 π.Χ., τα κυπριακά βασίλεια υποτάχθηκαν στους Πέρσες. Πριν το 538 π.Χ., όταν ο Κύρος Β’ (559-530 π.Χ.) έστειλε στρατό στην Καρία (Caria, BAGROW, 61), στην νοτιοδυτική Μικρά Ασία, για να ειρηνεύσει την περιοχή από τον εμφύλιο που είχε ξεσπάσει, οι κάτοικοι της Κιλικίας (BAGROW, 67), στην νοτιοκεντρική Μικρά Ασία, και οι Κύπριοι προθυμοποιήθηκαν να συμμετάσχουν. Το ίδιο έγινε και το 539/8 π.Χ., όταν ο Κύρος Β’ (559-530 π.Χ.) εξεστράτευσε και κατέλαβε την Βαβυλώνα[91] και οι Κύπριοι πάλι εξεστράτευσαν μαζί του. Εξαιτίας αυτών των γεγονότων, ο Πέρσης βασιλιάς τους επέβαλε μεν φόρο υποτελείας, αλλά δεν διόρισε σατράπη στο νησί και έτσι οι Κύπριοι βασιλείς απολάμβαναν σχετική αυτονομία εντός του νησιού τους.[92] Από την εποχή του Δαρείου Α’ (521-486 π.Χ.), το νησί ήταν τμήμα της περιφέρειας της συριακής ακτής, της Παλαιστίνης, και της Φοινίκης, η οποία πλήρωνε συνολικό φόρο 350 ασημένια τάλαντα[93] (περισσότερα από 9000 κιλά ασήμι, AMCD). Η αυτονομία των βασιλείων στην Κύπρο φαίνεται από το γεγονός ότι στο τελευταίο τέταρτο του

3592 & 5789-5829, 2:333 & 2:527-531.

[87] Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 72 και Αριστοτέλης, Fragmenta, fr. 526 = Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*, fr. 8.44.526 στο TLG.

[88] Κλέαρχος Σολεύς/Clearchus Solensis, FHG, fr. 25, 2:311 = Αθήναιος, VI.68 (255f-256a).

[89] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 21.

[90] Ηρόδ., II.182 και Δ.Σ., I.68.

[91] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 108-109.

[92] Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, VII.4.1-2 & VIII.6.8.

[93] Ηρόδ., III.91.

Ε’ αιώνα π.Χ., ο βασιλιάς της Σαλαμίνας Ευέλθων (διοίκ. περ. 545-520 π.Χ.) έκοψε τα πρώτα κυπριακά νομίσματα,[94] προσαρμοσμένα βέβαια στο περσικό νομισματικό σύστημα βάρους σε ασήμι.[95] Την περίοδο αυτή, το βασίλειο της Σαλαμίνας μάλλον ανέλαβε πρωτεύοντα ρόλο στην Κύπρο, αν και το Κίτιον παρέμεινε το εμπορικό κέντρο. Στην διένεξη της βασίλισσας της Κυρήνης με τον γιο της και όταν εκείνη απευθύνθηκε στον ηγεμόνα της Σαλαμίνας, ο Ευέλθων της έστειλε πολύτιμα δώρα, αλλά αρνήθηκε να της δώσει στρατιωτική βοήθεια.[96] Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την εσωτερική ανεξαρτησία την οποία έχαιρε το βασίλειο υπό την περσική κυριαρχία.

Η κυπριακή αυτονομία έφερε και την άνθηση των γραμμάτων. Προς το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., άγνωστος ποιητής συνέθεσε το πρώτο πιθανόν κυπριακό έργο λογοτεχνίας, τα *Κύπρια*. Το έργο αυτό, του οποίου μόνο λίγα αποσπάσματα σώζονται, αποτελεί μαζί με την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* μέρος του Τρωικού Κύκλου της αρχαίας ελληνικής επικής λογοτεχνίας της Αρχαϊκής Εποχής. Ο Τρωικός Κύκλος αποτελεί μέρος της αρχαϊκής ηρωικής ελληνικής ποιήσεως που συμπεριελάμβανε τον Θηβαϊκό Κύκλο[97] αλλά και έργα που αφορούσαν στα ανδραγαθήματα του Ηρακλή και του Θησέα[98] αλλά και ίσως και άλλα έπη που δεν καταγράφηκαν και έτσι δεν διασώθηκαν. Κατά τον Δ’ αιώνα π.Χ., δημιουργήθηκε η σειρά με την οποία έπρεπε να αναγνωσθούν τα έργα του Τρωικού Κύκλου και φαίνεται ότι στην Αρχαιότητα ήταν σύνηθες να ξεκινούν με την δημιουργία του Κόσμου (Θεογονία).[99] Αυτός ο Κύκλος περιελάμβανε τα έργα *Κύπρια*, *Αιθιοπίς*, *Ιλιάς Μικρή*, *Ιλίου Περσίς*, *Ιλιάς*, *Οδύσσεια*, *Νόστοι, Ατρειδών Κάθοδος* και *Τηλεγονία-Θεσπρωτίς*,[100] ορισμένων εκ των οποίων οι διηγήσεις επικαλύπτονται. Ο τίτλος *Κύπρια* υπονοεί ότι το έπος συνετέθη στην Κύπρο και μάλιστα από την Αρχαιότητα αποδίδονταν στον Κύπριο ποιητή Στασίνο, στον Όμηρο ή και σε άλλους ποιητές.[101] Από τα διασωθέντα αποσπάσματα, γίνεται φανερό ότι σκοπός του ποιητή ήταν να διηγηθεί τα γεγονότα από τις αφορμές του Τρωικού πολέμου μέχρι την αρχή της *Ιλιάδας*. Κατά πάσα πιθανότητα, τα *Κύπρια* συνετέθησαν αφού η *Ιλιάδα* είχε γίνει ευρέως γνωστή και αποτελούνται από σχετικά ασύνδετα μεταξύ τους μυθικά επεισόδια. Η γλώσσα του έργου υποδεικνύει ότι το έπος δεν μπορεί να δημιουργήθηκε πριν

---

[94] Για τα αρχαϊκά κυπριακά νομίσματα δες GCTV, nos 3587-3609, 2:333-335.

[95] Μονάδα νομισματικού βάρους στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αρχαία Ελλάδα ήταν ο στατήρας, το βάρος του οποίου ήταν διαφορετικό σε κάθε περιοχή και Πόλη. Ο τυπικός περσικός χρυσός στατήρας ζύγιζε συνήθως 8,34 γρ. (Δες OHGRC, fig. 4.6 & 4.7 & 4.11 & 4.17). Την υποδιαίρεσή του αντιπροσώπευε ο ασημένιος σίγλος/σίκλος (προερχόταν από το σημιτικό shekel = εσταθμημένον/ζυγισμένο βάρος) με σύνηθες βάρος 5,34 γρ (Δες OHGRC, fig. 4.3 & 4.4 & 4.5 & 4.8 & 4.9 & 4.10 & 4.12). Για τις λέξεις στατήρας και σίγλος δες τα αντίστοιχα λήμματα στο λεξικό του Δημητράκου. Για το περσικό νομισματικό σύστημα στις διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας δες Michael Alram, «The Coinage of the Persian Empire,» in OHGRC, pp. 61-87 & figs. 4.1-4.37.

[96] Ηρόδ., IV.162 και Πολύαινος, VIII.47.

[97] Έπη που αφορούσαν σε πολέμους της Εποχής του Χαλκού στην Θήβα. Τα σωζόμενα αποσπάσματα «Οιδιπόδεια», «Θηβαΐς», «Επίγονοι» και «Αλκμεωνίς» στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003. Ο Αισχύλος εμπνεύσθηκε από τον μύθο την τριλογία του «Οιδιπόδεια», εκ της οποίας σώζεται μόνο το έργο *Επτά επί Θήβας*.

[98] Τα σωζόμενα αποσπάσματα στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[99] Όπως αναφέρει ο Ευτύχιος Πρόκλος (2ος μ.Χ. αιώνας) ή ο Πρόκλος ο Λύκιος/Διάδοχος (412-485 μ.Χ.) στην «Χρηστομάθεια», δες Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 319, col. A21-30.

[100] Τα σωζόμενα αποσπάσματα στο *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[101] Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 319, col. a35-b5.

από το δεύτερο μισό του ΣΤ’ αιώνα π.Χ.[102] Γενικώς, τα φιλολογικά ζητήματα γύρω από τα *Κύπρια* είναι πολλά και μάλλον άλυτα με όσα γνωρίζουμε για αυτό το έπος σήμερα.[103]

Το 499/498 π.Χ., οι Κύπριοι, εκτός από τους κατοίκους της Αμαθούσας, συμμετείχαν στην Ιωνική Εξέγερση[104] εναντίον των Περσών. Ο Ονήσιλος, αδελφός του βασιλιά της Σαλαμίνας Γόργου, είχε στο παρελθόν προτείνει στον αδελφό του να αποσχισθεί από τον Δαρείο, αλλά χωρίς επιτυχία. Όταν η Ιωνική Εξέγερση έγινε γνωστή αλλά ο Γόργος δεν ήθελε με κανέναν τρόπο να διακινδυνεύσει την τύχη της πόλεώς του και ίσως και του νησιού του ίδιου, ο Ονήσιλος αποφάσισε να εφαρμόσει το σχέδιό του μόνος του. Μόλις ο Γόργος απομακρύνθηκε από την πόλη, ο Ονήσιλος στασίασε, ανέλαβε την εξουσία στην Σαλαμίνα και έπεισε όλες τις άλλες πόλεις εκτός από την Αμαθούσα να σταθούν στο πλευρό των Ιώνων, σε μια κυπριακή εξέγερση εναντίον των Περσών. Ο Γόργος κατέφυγε στους Πέρσες, ενώ ο Ονήσιλος άρχισε την πολιορκία της Αμαθούσας. Εν τω μεταξύ μαθεύτηκε ότι οι Πέρσες έρχονταν στο νησί με πολύ ναυτικό και στρατό και ο Ονήσιλος ζήτησε αμέσως την βοήθεια των Ιώνων, οι οποίοι έστειλαν στόλο για την προστασία των θαλασσών της Κύπρου από τους Πέρσες αλλά και από τους συμμάχους τους Φοίνικες. Οι Πέρσες είχαν ήδη παραταχθεί στην πεδιάδα της Σαλαμίνας και οι Κύπριοι έπρεπε να τους αντιμετωπίσουν μόνοι τους με περισσή ανδρεία, αναλογιζόμενοι ότι δεν ήθελαν να είναι σκλάβοι του Ασιάτη βασιλιά. Έτσι τους είπαν να πράξουν οι Ίωνες που δεν επρόκειτο να τους βοηθήσουν στην ξηρά αλλά θα αντιμετώπιζαν το εχθρικό ναυτικό στην θάλασσα. Όντως, το ιωνικό ναυτικό νίκησε τους Φοίνικες στην θάλασσα αλλά και όταν οι ναύτες του τους κυνήγησαν στην ξηρά.

Η κύρια σύγκρουση, όμως, διεξήχθη μεταξύ Κυπρίων και Περσών στην μάχη της Σαλαμίνας (Κύπρου). Στην παράταξη μάχης, ο Ονήσιλος τοποθέτησε τους αρίστους από την Σαλαμίνα και τους Σόλους απέναντι στους Πέρσες και τους υπόλοιπους Κύπριους απέναντι στους συμμάχους των εχθρών του ενώ εκείνος φρόντισε να βρίσκεται απέναντι από τον Πέρση στρατηγό Αρτύβιο. Ο Ονήσιλος κατάφερε γρήγορα να σκοτώσει τον Αρτύβιο αλλά ο βασιλιάς του Κουρίου Στησήνωρ με τον στρατό του και οι αρματηλάτες της Σαλαμίνας αυτομόλησαν στους Πέρσες, με αποτέλεσμα να αλλάξουν την ισορροπία δυνάμεων στην μάχη. Οι Κύπριοι ηττήθηκαν και σκοτώθηκε ο Ονήσιλος αλλά και άλλοι Κύπριοι ηγεμόνες ενώ όταν τα νέα έγιναν γνωστά στον ιωνικό στόλο, οι σύμμαχοι έφυγαν αμέσως για την Ιωνία. Το 497 π.Χ., λοιπόν, η Σαλαμίνα παραδόθηκε στον Γόργο, αλλά οι υπόλοιπες κυπριακές πόλεις πολιορκήθηκαν και κυριεύθηκαν από τους Πέρσες. Μόνο οι Σόλοι[105] άντεξαν πολιορκία πέντε μηνών, πριν

[102] DGRBM, λμ. «Stasinus» και «Introduction» in the *Greek Epic Fragments*, έκδ. Loeb, 2003.

[103] Για τα ζητήματα αυτά δες Jonathan Burgess, «Kyprias, the 'Kypria', and Multiformity,» *Phoenix* 56, no 3/4 (Autumn-Winter, 2002): 234-245 και J. Marks, «The Junction between the Kypria and the Iliad,» *Phoenix* 56 no 1/2 (Spring - Summer, 2002): 1-24.

[104] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 208-209.

[105] Οι Σόλοι ιδρύθηκαν από τους Αθηναίους Φάληρο και Ακάμαντα [Στράβων, XIV.6.3 (C683)]. Συμμετείχαν στην Ιωνική Εξέγερση και πολιορκήθηκαν αλλά τελικά η πόλη έπεσε στους Πέρσες. Το 391 π.Χ. η Πόλη συμμάχησε με την Αμαθούσα και το Κίτιο εναντίον του Ευαγόρα Α’ της Σαλαμίνας στην Κύπρο (Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 και Δ.Σ., XIV.98.2). Ο βασιλιάς Πασικράτης υπήρξε ένας από τους χορηγούς των αγώνων που διοργάνωσε ο Αλέξανδρος Γ’ της Μακεδονίας το 331 π.Χ. για τις νίκες του (Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Αλέξανδρος», XXIX). Ο γιος του Πασικράτη, ο Νεοκλής, συμμετείχε το 326 π.Χ. στην Ινδική εκστρατεία του Αλεξάνδρου Γ’ της

παραδοθούν.[106]

Η ανασκαφή στην Παλαίπαφο έδειξε ότι και αυτή η πόλη πολιορκήθηκε για αρκετό καιρό. Τα ανασκαφέντα κατάλοιπα είναι μοναδικής αρχαιολογικής αξίας για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι Πέρσες πολιορκούσαν πόλεις και γενικώς για την πολιορκητική τεχνική του ΣΤ’ και του Ε’ αιώνα π.Χ. Οι Πέρσες βρήκαν έξω από το τείχος ένα ιερό, το κατεδάφισαν και χρησιμοποιώντας τα υλικά κατασκευής του μαζί με λίθους, ογκόλιθους και χώμα κατασκεύασαν σιγά-σιγά ένα κεκλιμένο πολιορκητικό πρόσχωμα. Το κεκλιμένο αυτό επίπεδο ήταν ύψους τουλάχιστον 6 μ. από την βάση του τείχους[107] και ήταν στηριγμένο στο τείχος, δίπλα από την βορειοανατολική πύλη της Παλαιπάφου. Το πλάτους 5,8 μ. τείχος της πόλεως πρέπει να είχε ύψος 8-8,5 μ. και συνεπώς οι 3-4 μ. ύψος πολιορκητικοί πύργοι θα έδιναν την δυνατότητα στους τοξότες των Περσών να βάλουν τους υπερασπιστές του από ψηλά και να κάμψουν την αντίσταση των Κυπρίων, έτσι ώστε οι εχθροί να καταλάβουν την πόλη. Συνεπώς, οι πολιορκούμενοι έπρεπε με κάθε τρόπο να κατεδαφίσουν το τεχνητό πρόσχωμα. Καθ’ όσο διάστημα, λοιπόν, οι Πέρσες ασχολούνταν με τον πολιορκητικό τύμβο, οι πολιορκούμενοι έσκαψαν δύο μικρές σήραγγες και τέσσερις υπόγειες στοές (πλάτους 0,9 έως 1,7 μ. και ύψους 1,40 έως 2,30 μ.) που ξεκινούσαν από την εσωτερική πλευρά του τείχους, πέρναγαν κάτω από αυτό και έφθαναν ακριβώς κάτω από το περσικό κεκλιμένο χωμάτινο επίπεδο. Το υλικό από την υπόγεια υπονόμευση του προσχώματος μεταφερόταν μέσα από τις στοές και εναποτίθετο δίπλα από τις εξόδους τους. Ο κενός χώρος που σχηματιζόταν κάτω από το πρόσχωμα στηριζόταν με κορμούς και ξύλα για να μην καταρρεύσει. Την κατάλληλη στιγμή, οι Κύπριοι μετέφεραν υπογείως κάποια πολύ εύφλεκτη ουσία σε μεγάλα χάλκινα καζάνια και έβαλαν φωτιά στην ξύλινη κατασκευή. Η κατάρρευση των ξύλινων υποστυλωμάτων είχε ως αποτέλεσμα και την κατάρρευση μεγάλου τμήματος του προσχώματος, όπως είχαν υπολογίσει οι υπερασπιστές για να επιτύχουν την αναβολή ή ματαίωση της πολιορκίας και της καταλήψεως της Παλαιπάφου. Οι 229 αιχμές βελών και οι 223 αιχμές ακοντίων από ορείχαλκο και σίδηρο που βρέθηκαν στον τύμβο αλλά και οι 464 βολίδες από ασβεστόλιθο που έριξαν με το χέρι οι υπερασπιστές του τείχους δείχνουν την σφοδρότητα της μάχης κατά την πολιορκία αλλά και την σθεναρή αντίσταση των Κυπρίων. Στο τέλος, η Παλαίπαφος έπεσε και από την περσική αρχιτεκτονική ενός μεγάλου κτηρίου οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι στην πόλη εγκαταστάθηκε περσική φρουρά. Οι Κύπριοι «σκλαβώθηκαν πάλι», λοιπόν, στους Πέρσες.[108]

Μακεδονίας ως τριήραρχος (Αρριανός, *Ινδική*, 18.8). Φαίνεται ότι ο Αθηναίος Σόλων, όταν βρέθηκε στην Κύπρο, συμβούλευσε τον βασιλιά Φιλόκυπρο να κτίσει νέα πόλη σε πεδινή τοποθεσία και εκείνος την ονόμασε Σόλοι, προς τιμή του Αθηναίου σοφού (Ηρόδ., V.113 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Σόλων», XXVI). Η πόλη ήταν ήδη καλά τειχισμένη από την αρχή του Ε’ αιώνα π.Χ., όταν την πολιόρκησαν για πέντε μήνες οι Πέρσες. Δεν έχουν βρεθεί ίχνη του τείχους, αν και έχουν ανασκαφεί οικοδομικά κατάλοιπα της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής αλλά και αρχαϊκός ναός στην ακρόπολη. Οι βασιλείς της Πόλεως ακολούθησαν το Περσικό σύστημα (Πίνακας 2) στην κοπή αργυρών νομισμάτων. Δες Hansen & Nielsen, no 1021, «Soloi», pp. 1229-1230 και για νομίσματα GCTV, nos 5830-5832, 2:531.

[106] Ηρόδ., V.113-115.

[107] Κατά άλλη μέτρηση ήταν 7,4 μ. από την βάση της τάφρου που περιέβαλε το τείχος εξωτερικά.

[108] Ηρόδ., V.104 & 108-116 και Καραγιώργης, σ. 78-100 και F. G. Maier and M-L von

Οι Πέρσες δεν εγκατέστησαν μόνιμη στρατιωτική δύναμη στο νησί, με αποτέλεσμα οι βασιλείς των πόλεων να απολαμβάνουν πάλι σχετική ελευθερία. Οι Κύπριοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν το μερίδιό του φόρου υποτελείας που είχε ορισθεί, να παρέχουν ξυλεία για την κατασκευή πλοίων για τους Πέρσες αλλά κυρίως να συμμετέχουν στις στρατιωτικές εκστρατείες του Μεγάλου Βασιλέα. Ως εκ τούτου, το 480 π.Χ., στην εκστρατεία του εναντίον των Ελλήνων, ο Ξέρξης χρησιμοποίησε 150 πλοία των Κυπρίων και ένας από τους ναυάρχους του ήταν και ο Γόργος, ο φιλο-Πέρσης βασιλιάς της Σαλαμίνας. Πάντως, η Αρτεμισία, πιστή σύμμαχος των Περσών και εξαιρετική ναύαρχος στις ναυμαχίες, είπε για τους Κύπριους στον Μαρδόνιο που ετοιμαζόταν για νέα επέμβαση στην Ελλάδα ότι αντί για σύμμαχοι ήταν «κακοί δούλοι», που μπορεί να σημαίνει ότι δεν είχαν συμμετάσχει και με μεγάλο ζήλο στο πλευρό των Περσών εναντίον των Ελλήνων.[109]

Η Κύπρος παρέμεινε στην περσική κυριαρχία μέχρι το 478 π.Χ., όταν 50 ελληνικά πλοία με Σπαρτιάτες, Αθηναίους και άλλους συμμάχους και ναύαρχο τον Λακεδαιμόνιο Παυσανία (;-467/6 π.Χ.) κατέπλευσαν εκεί και πήραν από τους Πέρσες το νησί. Βέβαια, φαίνεται ότι το 459 π.Χ. οι εχθροί είχαν ανακαταλάβει την Κύπρο. Τα 200 πλοία που είχαν στείλει οι Έλληνες εγκατέλειψαν το νησί και έπλευσαν προς την Αίγυπτο, στην προσπάθειά τους να την αποσπάσουν από τους Πέρσες. Την επόμενη φορά που Έλληνες οπλίτες βρέθηκαν στην Κύπρο ήταν το 450 π.Χ. όταν ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων (περ. 506-450 π.Χ.) με 200 αθηναϊκά και συμμαχικά πλοία κατέπλευσε στο νησί. Στόχος της εκστρατείας των Αθηναίων, που περιελάμβανε και την Αίγυπτο, πρέπει να ήταν ο έλεγχος των θαλασσίων οδών στην ανατολική Μεσόγειο. Με 140 πλοία, ο Αθηναίος στρατηγός πολιόρκησε το Μάριο[110] (Marion, BAGROW, 72:A2, κοντά στην σημερ. Πόλη, δυτική Κύπρος) και το Κίτιον, αλλά δύο χρόνια περίπου μετά, πριν ολοκληρώσει την κατάληψη όλου του νησιού, ο θάνατος του και η έλλειψη τροφίμων που ενέσκηψε στο ελληνικό στρατόπεδο ανάγκασαν τους Αθηναίους να αποχωρήσουν. Καθώς απέπλεαν από το νησί συναντήθηκαν στα ανοικτά της Σαλαμίνας με ναυτικό των Φοινίκων, των φιλο-Περσών Κυπρίων αλλά και ανδρών από την Κιλικία, τους οποίους νίκησαν και στην θάλασσα αλλά και στην μάχη στην ξηρά που ακολούθησε. Τελικά, το 449 π.Χ. επέστρεψαν στην Αθήνα.[111] Η ονομαζόμενη Ειρήνη

Wartburg, «Reconstruction of a Siege: the Persians at Paphos,» in *Ancient Cyprus in the British Museum*, ed. Thomas Kiely (London: The British Museum, 2011), pp. 7-20.

[109] Ηρόδ., VII.90 & 98 & VIII.68 & 100 και Δ.Σ., XI.3.7.

[110] Το Μάριο συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση αλλά πολιορκήθηκε από τους Πέρσες και κατελήφθη (Ηρόδ., V.115). Το 449 π.Χ., ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων πολιόρκησε το Μάριο στα πλαίσια της εκστρατείας του στην Κύπρο εναντίον των Περσών και μάλλον το κατέλαβε (Δ.Σ., XII.3.3). Η πόλη πρέπει να ήταν τειχισμένη ήδη από το 498/7 π.Χ. Πότε οι ηγεμόνες του Μαρίου κατοικούσαν στο ανάκτορο στο Βουνί και πότε ήλεγχαν τους Σόλους δεν είναι χρονολογικά βέβαιο. Το Μάριο καταστράφηκε το 312 π.Χ. κατ' εντολή του Πτολεμαίου Α' της Αιγύπτου και κάτοικοί του μεταφέρθηκαν στην Πάφο (Δ.Σ., XIX.79.4). Τα μόνα κατάλοιπα είναι ιερό του Η'-Ζ' αιώνα π.Χ., το οποίο εγκαταλείφθηκε ή καταστράφηκε τον Ε' αιώνα π.Χ., πιθανόν η οχύρωση της πόλεως και νεκροταφεία της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής. Οι βασιλείς της Πόλεως έκοψαν μπρούτζινα, αργυρά, και χρυσά νομίσματα κυρίως στο Περσικό σύστημα (Πίνακας 2). Δες Hansen & Nielsen, no 1018, «Marion», pp. 1227-1228 και για νομίσματα GCTV, nos 5750-5766, 2:524-525.

[111] Θουκ., I.94 & 104 & 112 και Δ.Σ., XI.2 & 44 & XII.3-4 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Κίμων», XVIII-XIX.

του Καλλία που συνήφθη το ίδιο έτος υπήρξε νίκη για τους Αθηναίους, αλλά άφησε την Κύπρο στην δικαιοδοσία των Περσών.[112]

Μετά την κατάληψη του Μαρίου από τον Κίμωνα στο μέσο του Ε’ αιώνα π.Χ. η ελληνική επίδραση στην δυτική Κύπρο ήταν πλέον εμφανής. Ο νέος φιλέλληνας ηγεμόνας του Μαρίου, Στασίοικος Α’, ανακατασκεύασε μέρος του ανακτόρου του Βουνίου (Βουνί, BAGROW, 72:B2, βορειοδυτικά της σημερ. πόλεως Καραβοστάσι, βορειοδυτική Κύπρος, AAW, p. 95). Το ανάκτορο στο Βουνί, που καλύπτει χρονικά την περίοδο από το 500 μέχρι το 380 π.Χ., εκτεινόταν σε 5000 τ.μ., αποτελούνταν από 100 δωμάτια και κτίσθηκε πιθανόν από τον φιλο-Πέρση ηγεμόνα των Σόλων στο τέλος της Ιωνικής Εξεγέρσεως. Εικάζεται ότι μετά την παράδοση των Σόλων στους Πέρσες και εξαιτίας της στρατηγικής θέσεως της περιοχής στην δυτική Κύπρο, το ανάκτορο στο Βουνί θα μπορούσε να στεγάσει κάποιον Πέρση κυβερνήτη του νησιού που δεν είχε όμως επίσημα διορισθεί.[113] Ο κάτοχος του Βουνίου είχε υπό τον έλεγχό του την χερσαία είσοδο μέσω της περιοχής των Σόλων προς την χαλκοφόρο Κύπρο αλλά και την δίοδο μέχρι την Σαλαμίνα και το Κίτιον, στα νοτιοανατολικά παράλια του νησιού. Επίσης, επόπτευε την βόρεια θαλάσσια περιοχή του νησιού και ιδίως τον πλου πλοίων που έρχονταν από την Ελλάδα αλλά και από την Ιωνία. Ιερό και οικισμός βρίσκονταν κοντά στο ανάκτορο και τείχος με τετράγωνους πύργους προστάτευε την περιοχή. Αρχικά, είχε θεωρηθεί ότι το ανάκτορο είχε δύο κύριες φάσεις οικοδομήσεως, κατά την πρώτη από τις οποίες η κατασκευή ήταν επηρεασμένη από την ντόπια ετεοκυπριακή αλλά και την συριακή αρχιτεκτονική της εποχής. Κατά την επισκευαστική δεύτερη φάση, όπως είχε υποστηριχθεί, τα κεντρικά διαμερίσματα μεταποιήθηκαν, έτσι ώστε άλλαξε ο προσανατολισμός του ανακτόρου και δημιουργήθηκε ένας χώρος που έμοιαζε με το μυκηναϊκό μέγαρο. Η δεύτερη αυτή φάση συνδύαζε, κατά τον ανασκαφέα, «τον συρο-ανατολικό οίκο με κεντρική αυλή και το ελληνικό μέγαρον» που έφεραν μαζί τους οι Μυκηναίοι όταν έφθασαν στην Κύπρο. Οι διάφορες αντιρρήσεις που έχουν εκφρασθεί γι’ αυτή την ερμηνεία[114] δεν φαίνεται να έχουν αποδειχθεί τόσο ισχυρές ώστε να την καταρρίψουν απολύτως, αλλά έχουν δημιουργήσει αρκετές αμφιβολίες.

Εκτός από την αρχιτεκτονική στο ανάκτορο του Βουνίου, η σταδιακή ελληνοποίηση της δυτικής Κύπρου διακρίνεται και σε άλλα αρχαιολογικά ευρήματα. Στο Βουνί βρέθηκαν πήλινα και χάλκινα έργα τέχνης που δείχνουν έντονες επιρροές από την Ελλάδα (εικ. IEE, 3β:165-167). Στους τάφους στο Μάριο βρέθηκαν πολλά αττικά αγγεία αλλά και επιτύμβιες στήλες που, παρά το γεγονός ότι σε αυτές χρησιμοποιείται το κυπριακό συλλαβάριο, οι επιγραφές τους αντανακλούν την ελληνική παράδοση (εικ. IEE, 3β:161, λ.χ. «Είμαι η Αριστίλα από την Σαλαμίνα, κόρη του Ονασίου»[115]). Σε αρ-

---

[112] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 233.

[113] Ξεν., *Κύρου Παιδεία*, VIII.6.8.

[114] Για μια ανασκόπηση των θεωριών γύρω από το ανάκτορο στο Βουνί και μια πρόταση εναντίον των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων δες Antigoni Zournatzi, «The Palace of Vouni (Cyprus): An Achaemenid Perspective» at <http://www.achemenet.com/pdf/in-press/ZOURNATZI_Vouni_Palace_31-8-2010.pdf> presented at the «First International Conference on the Ancient Cultural Relations between Iran and West Asia.» Tehran, 16-18 August 2003.

[115] Δες «Limestone Funerary Stele, from Marion, Cyprus, c. 480-420 B.C.E.» at <https://dornsife.usc.edu/wsrp/heshbon-ostracon-2/> και <https://dornsife.usc.edu/wsrp/wp-content/uploads/sites/155/2023/04/Lady-w-bird-540x0-c-default.jpg>

κετές κυπριακές πόλεις, στα είδη καθημερινής χρήσεως κυριαρχεί «καθετί το ελληνικό» ενώ τα νομίσματα ορισμένων από αυτές, αν και ακολουθούν το περσικό νομισματικό πρότυπο (Πίνακας 2), απεικονίζουν Έλληνες θεούς, όπως την Αθηνά, τον Απόλλωνα αλλά και τον Ηρακλή.[116] Στον Ε' αιώνα π.Χ. ορισμένα νομίσματα κυπριακών πόλεων μαζί με το ελληνικό όνομα του βασιλιά[117] φέρουν χαραγμένο και το όνομα της πόλεως, (λ.χ. Ιδαλιέων, Μαριέων), πράγμα που υποδεικνύει ότι η πολιτική οντότητα εκφράζεται και από τον βασιλιά αλλά, κατά την ελληνική συνήθεια, και από τον δήμο. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η πρακτική αυτή εξέφραζε και δημοκρατικούς θεσμούς.

Επιβεβαίωση της υποψίας ότι η βασιλεία –τουλάχιστον σε ορισμένες πόλεις– δεν ήταν απόλυτη μοναρχία στην Κύπρο στις αρχές του Ε' αιώνα π.Χ. φαίνεται να προέρχεται από την μπρούτζινη δέλτο ή επιγραφή του Ιδαλίου. Στην αρχή (499/498 π.Χ.) ή κατά το πρώτο τέταρτο του Ε' αιώνα π.Χ., στην πόλη του Ιδαλίου ο βασιλιάς και ο δήμος αποφάσισαν να προσλάβουν το γιατρό Ονασίλο και τους αδελφούς του για να περιθάλψουν τους τραυματισμένους πολίτες μετά από μια μάχη με τους Πέρσες (Ιστορική Πηγή 1). Αν και αρχικά είχε συμφωνηθεί να δοθεί αμοιβή σε χρήμα, ίσως λόγω του ότι θα εξαντλούνταν το ταμείο της πόλεως, συμφωνήθηκε τελικά να πληρωθούν οι ιατρικές υπηρεσίες με την παροχή ιδιοκτησίας γης. Δύο σημεία μπορούν να χαρακτηρισθούν ως ενδιαφέροντα από ιστορικής σκοπιάς: η αναφορά στους πολίτες και η συμφωνία η ίδια. Η συμφωνία συνομολογήθηκε από τον βασιλιά και την πόλη (τους πολίτες) από την μία πλευρά και από τον Ονασίλο και τους συγγενείς του από την άλλη, γεγονός που σημαίνει ότι συναποφάσισαν βασιλιάς και δήμος. Δηλαδή, είχαν και οι δύο λόγο στην έγκριση του εξόδου για την θεραπεία των πολιτών-μαχητών. Συνεπώς, πρέπει να υφίστατο κάποιου είδους δημοκρατικών θεσμών σε λειτουργία στο Ιδάλιο. Το άλλο ενδιαφέρον σημείο είναι ότι η διοίκηση της πόλεως (βασιλιάς) και οι πολίτες συνήψαν με τον γιατρό και τους βοηθούς του ένα είδος συμβολαίου δημόσιας και δωρεάν κοινωνικής ασφαλίσεως, το πρώτο που γνωρίζουμε στην Ιστορία. Ο δήμος πλήρωσε μια ιατρική ομάδα για να παράσχει την ιατρική φροντίδα της δωρεάν σε αυτούς τους πολίτες που τραυματίσθηκαν υπερασπιζόμενοι την ελευθερία της πόλεώς τους. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η πρακτική αυτή έχει ορισμένα στοιχεία λειτουργίας κάποιου είδους δημοκρατίας ενώ η αφιέρωση του συμβολαίου στον ναό της Αθηνάς, στην ακρόπολη του Ιδαλίου, θυμίζει την μεγάλη σημασία που έδιναν οι Έλληνες στην θεά της σοφίας και του πολέμου, όπως συνέβαινε στην Αθήνα. Η αναφορά της Αθηνάς σε διάφορα αντικείμενα από το Ιδάλιο μπορεί να σημαίνει ότι υπήρξε η πολιούχος της πόλεως, γεγονός που ίσως επιβεβαιώνεται από την καταστροφή του ναού το 470 π.Χ. από τους Φοίνικες.[118]

---

[116] Δες GCTV, nos 5720-5730, 5743, 5744, 5751, 5752, 2:522, 523, 524.

[117] ΙΕΕ, 3β:161-162.

[118] Καραγιώργης, σ. 100-110 και Άννα Γεωργιάδου, «Η Επιγραφή του Ιδαλίου (ICS 217),» *Κύπριος Χαρακτήρ,* <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/e-epigraphe-tou-idaliou-ics-217>. Το Ιδάλιον συμμετείχε στην Ιωνική Εξέγερση, πολιορκήθηκε και κατελήφθη από τους Πέρσες (Ηρόδ., V.115) αλλά και πάλι τον Ε' αιώνα π.Χ. πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς από τους Μήσους και τους Κιτίους (Ιστορική Πηγή 1). Στο δεύτερο μισό του Ε' αιώνα π.Χ. κατελήφθη από τους Φοίνικες, αλλά υπάρχουν αμφιβολίες κατά πόσο είχε ενσωματωθεί στο Κίτιο ή απλώς διοικούνταν από τον ίδιο ηγεμόνα. Οι Φοίνικες τελικά εγκαταστάθηκαν στο Ιδάλιον, όπως φαίνεται από

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 1
ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΩΡΕΑΝ ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΒΑΣΙΛΙΑ ΣΤΑΣΙΚΥΠΡΟΥ ΜΕ ΙΑΤΡΟ ΟΝΑΣΙΛΟ
(499/498 ή 480-470 ή α΄ τέταρτο Ε' αιώνα π.Χ.)

Αρχαίο κυπριακό κείμενο σε Άννα Γεωργιάδου, «Η Επιγραφή του Ιδαλίου (ICS 217),» *Κύπριος Χαρακτήρ* στο <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/e-epigraphe-tou-idaliou-ics-217>.
Μεταγραφή, μετάφραση στην νεοελληνική και παρατηρήσεις Άννα Γεωργιάδου. Δες και μεταγραφή και εκτενή φιλολογικά σχόλια σε Otto Hoffmann, *Die Griechischen Dialekte*, 3 vols (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1891-1898), vol. 1, no 135. Εδώ, απόδοση από το αρχαίο κυπριακό κείμενο στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

Όταν την πόλη Ιδάλιον[119] πολιορκούσαν οι Μήδοι[120] και οι Κιτιείς,[121] το έτος που (άρχοντας;)[122] ήταν ο Φιλόκυπρος, γιος του Ονασαγόρα, ο βασιλιάς Στασίκυπρος και η πόλις (των Ιδαλιέων) κάλεσαν τον ιατρό Ονασίλο, γιο του Ονασικύπρου, και τα αδέλφια του για να θεραπεύσουν τους ανθρώπους που τραυματίσθηκαν στην μάχη, χωρίς αμοιβή.

Και έτσι, συμφώνησαν ο βασιλιάς και η πόλις να δώσουν στον Ονασίλο και στους αδελφούς του αντί για αμοιβή και (όποια άλλη) ανταμοιβή ένα τάλαντο αργύρου από τον οίκο του βασιλιά και την πόλη. Όμως αντί αυτού του ταλάντου αργύρου, ο βασιλιάς και η πόλις (αποφάσισαν και) έδωσαν στον Ονασίλο και στα αδέλφια του από τις γαίες του βασιλιά στην περιοχή της Αλαμπρία, το χωράφι που είναι στα έλη και βρίσκεται δίπλα[123] στην φυτεμένη γη του Όγκαντος αλλά και όλα τα φυτά που

τους τάφους τους, ενώ στην πόλη εισήχθησαν και φοινικικές θεότητες. Αν και μεγάλο μέρος της πόλεως καταστράφηκε στο τέλος του Δ' αιώνα π.Χ.. το Ιδάλιον συνέχισε να κατοικείται κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή. Η πόλη είχε δύο ακροπόλεις, εκ των οποίων η κύρια (δυτική) ήταν ήδη τειχισμένη από την Αρχαϊκή Εποχή. Μέχρι το τέλος του ΣΤ' αιώνα π.Χ., ολόκληρη η πόλη εκτάσεως 0,4 τ.χλμ. και μαζί με τις ακροπόλεις της ήταν τειχισμένη. Μετά από δύο ανοικοδομήσεις το τείχος διατηρήθηκε μέχρι περίπου το 300 π.Χ. Το μεγάλο κτίσμα της δυτικής ακροπόλεως ίσως ήταν το ανάκτορο στην Αρχαϊκή Εποχή και το διοικητικό κέντρο και αρχείο της Πόλεως κατά την Κλασσική Εποχή. Λατρευόταν η Αφροδίτη που συνδεόταν με την Μεγάλη Μητέρα θεά ενώ έχει βρεθεί και υπαίθριο ιερό του Απόλλωνα (Η' μέχρι Δ' αιώνας π.Χ.) στην ανατολική ακρόπολη. Τέμενος της Αθηνάς έχει ανασκαφεί στην δυτική ακρόπολη. Τα νομίσματα του Ιδαλίου ακολουθούν το Περσικό σύστημα (Πίνακας 2). Δες Hansen & Nielsen, no 1013, «Idalion», pp. 1225-1226. Για νομίσματα του Ε' αιώνα π.Χ. δες GCT, nos 3603, 5740-5742, 2:334 & 523.

[119] AAW, p. 95.

[120] Πέρσες.

[121] Οι κάτοικοι του Κιτίου.

[122] Δεν διευκρινίζεται στην επιγραφή ο ρόλος του Φιλοκύπρου.

[123] εφάπτεται/συνορεύει.

βρίσκονται εκεί, για να τα έχουν υπό την κατοχή τους με δικαίωμα πωλήσεως, για πάντα σε ό,τι αφορά στη γη, ατελώς.[124] Εάν κάποιος εκδιώξει τον Ονασίλο ή τους αδελφούς του ή τα παιδιά των παιδιών του Ονασικύπρου από εκείνο το χωράφι, σ' αυτή την περίπτωση λοιπόν, όποιος τον εκδιώξει πρέπει να πληρώσει στον Ονασίλο ή στους αδελφούς (του) ή στα παιδιά τούτο το ασήμι: ένα τάλαντο αργύρου.

Και μόνο στον Ονασίλο, αλλά όχι στα αδέλφια του τα άλλα, ο βασιλιάς και η πόλις συμφώνησαν να δώσουν αντί άλλης (επιπλέον) ανταμοιβής, (επιπλέον) μισθό τέσσερα πελέκια[125] αργύρου και δύο δίδραχμα[126] Ιδαλίου. Όμως αντί γι' αυτόν τον άργυρο, έδωσαν ο βασιλιάς και η πόλις στον Ονασίλο, από τις γαίες του βασιλιά στην πεδιάδα της Μαλανίας, στο χωράφι που βρίσκεται δίπλα[127] στην φυτεμένη γη του Αμενία, (του έδωσαν) και όλα τα φυτά που βρίσκονται εκεί, (καθώς και) όλη (την συνεχόμενη γη) μέχρι τον ποταμό Δρύμιο και μέχρι το ιερό της Αθηνάς, μαζί με τον κήπο (που βρίσκεται) στην οργωμένη γη του/της Σίμ(μ)ιδος, αυτόν που ο Διείθεμις ο Αρμανεύς είχε φυτεμένο, τον συνεχόμενο με του Πασαγόρα, γιου του Ονασαγόρα, και όλα τα φυτά που βρίσκονται εκεί, για να τα έχει υπό την κατοχή του με δικαίωμα πωλήσεως, για πάντα σε ό,τι αφορά στη γη, ατελώς. Εάν μάλιστα κάποιος εκδιώξει τον Ονασίλο ή τα παιδιά του Ονασίλου από αυτή την γη ή τον κήπο, σ' αυτή την περίπτωση, όποιος τους εκδιώξει πρέπει να πληρώσει στον Ονασίλο ή στα παιδιά τούτο το ασήμι: τέσσερα πελέκια αργύρου και δύο δίδραχμα Ιδαλίου.

Την δέλτο[128] αυτή, λοιπόν, στην οποία είναι χαραγμένα τα λόγια αυτά, ο βασιλιάς και η πόλη την αφιέρωσαν στη θεά Αθηνά, στο Ιδάλιον, ορκιζόμενοι να μην παραβιάσουν αυτές τις ρήτρες, για πάντα, σε ό,τι αφορά στη γη. Σε περίπτωση που κάποιος παραβιάσει αυτές τις ρήτρες, ας είναι καταραμένος. Αυτές τις γαίες και αυτούς τους κήπους, τα παιδιά του Ονασικύπρου και τα παιδιά των παιδιών του να τα κατέχουν αιωνίως, αυτοί που θα μένουν στην περιοχή του Ιδαλίου.

Η συνοπτική μας αφήγηση παραπάνω δείχνει ότι οι γνώσεις μας για τα κυπριακά βασίλεια είναι πολύ περιορισμένες και προέρχονται κυρίως από τα γραπτά μνημεία των άλλων λαών της Ανατολικής Μεσογείου, των Ασσυρίων, των Χαναναίων, των Αιγυπτίων. Όμως, στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ., ο ρόλος της κυπριακής πόλεως-βασίλειο και του βασιλιά της στην Κύπρο μάς παρουσιάζεται μέσα από την δράση του Ευαγόρα, βασιλιά της κυπριακής Σαλαμίνας.

[124] χωρίς να πληρώνουν φόρους.

[125] Κυπριακό νόμισμα (Δες Liddell & Scott, λμ. «πέλεκυς», no 6). Ο Ησύχιος Αλεξανδρεύς γράφει στο λμ «ημιπέλεκ(κ)ον» του Λεξικού του: «το γαρ δεκάμνουν [δέκα μναι] πέλεκυ καλείται παρά Παφίοις».

[126] Ένα δίδραχμο (διπλός σίκλος) = 1 στατήρας = 15 γρ. ασήμι. Δες DGRA, λμ «stater». Για νομίσματα στατήρων του Ιδαλίου δες GCTV, nos 5740-5742, 2:523. Για τον στατήρα δες Πίνακα 2.

[127] εφάπτεται/συνορεύει.

[128] πινακίδα/επιγραφή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ & ΑΛΛΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ
ΣΤΑΘΜΗΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ
(επιλογή)

Νομισματικό Σύστημα	**Περιοχές Θεσπίσεως**	**Σημειώσεις**[129]
Αιγινητικό (Φείδωνος) (όλα AR)	Αίγινα, Πελοπόννησος (ορισμένες Πόλεις), Βοιωτία, Θεσσαλία, Φωκίς, Λοκρίς, νότιο Αιγαίο, Κρήτη, Κνίδος	Ο Φείδων ο Αργείος (περ. 700 π.Χ.;) με αυτό το σύστημα αντικατέστησε το παλαιότερο που βασιζόταν στον σίδηρο, κατά το οποίο 1/2 μνα = 72,5 κιλά Fe
1 μνα = 60 δραχμές = 366 γρ.		
1 τετράδραχμο = 24, 4 γρ.		
1 δίδραχμο = 12, 2 γρ.		
1 δραχμή = 6,1 γρ.		
1 τάλαντο = 60 μναι = 3000 στατήρες = 6000 δραχμές = 37 κιλά αργύρου.		
Αττικό (όλα AR)	Αθήνα, Κόρινθο, Κυρήνη, Εύβοια (μετά το 500 π.Χ.), Χαλκιδική, Σικελία, Ρήγιον, Δήλος	Το θέσπισε ο Σόλων το 594 π.Χ. αφού είχε ήδη χρησιμοποιηθεί στην Κυρηναϊκή και στην Κόρινθο
1 τάλαντο = 60 μναι = 25,8 κιλά		
1 μνα = 100 δραχμαί = 430 γρ.	Μακεδονία	
1 τετράδραχμο = 17,2 γρ.	1 AV διστάτηρον = 17,2 γρ.	Αλεξάνδρου Γ' Μακεδονίας
1 δίδραχμο = 8,6 γρ.	1 AV στατήρ = 8,6 γρ.	Αλεξάνδρου Γ' Μακεδονίας
1 δραχμή = 4,3 γρ.	1 AV ημιστατήρ = 4,3 γρ	Αλεξάνδρου Γ' Μακεδονίας
1 τετρώβολον = 2,87 γρ.		
1 τριώβολον* = 2,15 γρ.		
1 διώβολον = 1,40 γρ.		
1 τριημιωβόλιον = 1,08 γρ.		
1 οβολός = 0,72 γρ.		
1 ημιώβολον = 0,36 γρ.		
Αχαϊκό (Αχαιών Μεγάλης Ελλάδος) (όλα AR)	Καυλωνία, Μεταπόντιον, Ποσειδωνία (από το 480 π.Χ.), Σύβαρις, Τέρινα, Θούριοι	Σύστημα Κρότωνος
1 διστάτηρον = 16,32 γρ.		
1 στατήρ = 8,16 γρ.		
1 τρίτη (1/3 στατήρος) = «δραχμή» = 2,72 γρ.	1 δραχμή (1/2 στατήρος) = 4,80 γρ.	Κρότων
1 έκτη (1/6 στατήρος) = «τριώβολον» = 1.36 γρ.	1 διώβολον (1/6 στατήρος) = 1,36 γρ.	Κρότων
1 ημιέκτη (1/12 στατήρος) = 0,68 γρ.	1 οβολός (1/12 στατήρος) = 0,68 γρ.	Κρότων
Ευβοϊκό (όλα AR)	Εύβοια (έως το 500 π.Χ.), Δήλος, ευβοϊκές αποικίες	

[129] ΟΑΕΝ, σ. 42-45. Δες με διορθώσεις και συμπληρώσεις και εικόνες νομισμάτων με βάρη σε OHGRC, σχετικά κεφάλαια. Το ακριβές βάρος συγκεκριμένων νομισμάτων μπορεί να διαφέρει κατά λίγο από κοπή σε κοπή. Πλήρης κατάλογος των αθηναϊκών νομισμάτων στο John N. Svoronos, *Corpus of the Ancient Coins of Athens* (Chicago: Ares, 1975), plates and notes.

1 στατήρ = 17,2 γρ.	σε Χαλκιδική και Σικελία	
1 τρίτη (1/3 στατήρος) = 5,73 γρ.		
1 έκτη (1/6 στατήρος) = 2,87 γρ.		
1 ημιέκτη (1/12 στατήρος) = 1,43 γρ.		
Καμπανικό (Κάτω Ιταλία) (όλα AR)	Κύμη, Νεάπολις, Ποσειδωνία (έως το 500 π.Χ.), Υέλη, Τάρας (ορισμένες σειρές 300 π.Χ.)	
1 στατήρ = 7,5 γρ.		
1 δραχμή = 3,75 γρ.		
1 οβολός = 0,625 γρ.		
Λυδικό-Μιλησιακό A = ΗΛ B = AR	Α: Νότια Ιωνία (Μίλητος, Έφεσος, Χίος κλπ), Λυδία Β: Λίνδος, Μήλος	
1 στατήρ (διπλός σίκλος) = 14,16 γρ.	.= 1 AV διπλός σίκλος των 10,72 γρ.= 20 AR παλαιοί σίκλοι των 7,15 γρ	Λυδικό Σύστημα Μεταρρύθμιση Κροίσου (ΣΤ' αιώνα π.Χ.)
1 σίκλος (1/2 στατήρ) = 7,1 γρ.	Νέος 3/4 AV διπλού σίκλου των 8,04 γρ. = 10 νέοι AR διπλοί σίκλοι των 10,72 γρ. = 20 νέοι AR σίκλοι των 5,36 γρ.	Λυδικό Σύστημα Μεταρρύθμιση Κροίσου (ΣΤ' αιώνα π.Χ.)
1 τρίτη (1/3 στατήρος) = 4,72 γρ.	4 νέοι σίκλοι = 5 αττικές δραχμές	Λυδικό Σύστημα Μεταρρύθμιση Κροίσου (ΣΤ' αιώνα π.Χ.)
1 έκτη (1/6 στατήρος) = 2,36 γρ.		
1 ημιέκτη (1/12 στατήρος) = 1,18 γρ.		
Φωκαϊκό ΗΛ	Φώκαια, Λέσβος, Κύζικος	
1 στατήρ = 16,2 γρ.		
1 έκτη (1/6 στατήρος) = 2,7 γρ.		
1 ημιέκτη (1/12 στατήρος) = 1,35 γρ.		
Χιακό ή Ροδιακό	Χίος-Ρόδος (Δ' αιώνας π.Χ.), Αίνος (Δ' αιώνας π.Χ.), Μικρά Ασία (μετά το 400 π.Χ.)	
1 τετράδραχμο = 15,6 γρ.	.= 1/40 αιγινητικής μνας	
1 δίδραχμο = 7,8 γρ.		
1 δραχμή = 3,9 γρ.	3 δραχμές = 2 περσικοί σίκλοι	
Περσικό Α: AV	Α: Λυδίας Περσία, Λάμψακος	1 AV στατήρ του Κύρου Α' (ΣΤ' αιώνας π.Χ.) = 10.72 γρ. διότι

Β: AR	Β: Λυδία, Περσία, Ταρσός, Κύπρος (διπλοί σίκλοι), Άβδηρα, Μαρώνεια, δυτική Μικρά Ασία	υιοθέτησε το σύστημα του Κροίσου = περσικός κανών Ο δαρεικός στατήρ (περ. 500 π.Χ.) θεσπίσθηκε από τον Δαρείο Α’
1 AV δαρεικός στατήρ = 8,34 γρ. = 20 AR σίκλοι των 5,35 γρ (τον Ε’ αιώνα π.Χ. των 5,55 γρ) = 25 AR αττικές δραμές 1 AV ημιδαρεικόν (ημιστατήρ) = 5,35 γρ. 1 AR στατήρ (Ε’ αιώνας π.Χ.) = συνήθως 15 γρ. 1 AR στατήρ (Δ’-Γ’ αιώνας π.Χ.) = συνήθως 11,5 ή10,5 γρ.		
Φοινικικό	Φοινίκη	
1 διπλό σίκελ (σίκλος) = 14 γρ		
1 σίκελ (σίκλος) = 7 γρ.		
1/2 σίκελ (σίκλος) = 3,5 γρ.		
Φοινικικού τύπου	Κυρίως Κοινόν Χαλκιδέων, Φίλιππος Β’	
1 τετράδραχμο = 14,4 γρ.		
1 AV στατήρ = 8,75 γρ. = αθηναϊκός AV στατήρ = 24 αττικές δραχμές όταν αναλογία AV:AR=1:12	Επί Φιλίππου Β’ αναλογία AV:AR=1:10	
1 AR δραχμή = 3,65 γρ.	Επί Φιλίππου Β’	
1 AV στατήρ = 8,75 γρ. = 24 AR δραχμές των 3,65 γρ.	Επί Φιλίππου Β’	
1 νέος στατήρ = 2 δραχμές = ονομαζόμενος «φοινικικός»		
ΚΥΡΙΕΣ ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ		
Ονομασία	**Υποδιαιρέσεις**	**Μέσο βάρος (Αττική)**
Δεκάδραχμο (10 δραχμές)	60 οβολοί	43,75 γρ
Τετράδραχμο (4 δραχμές)	24 οβολοί	17,50 γρ.
Δίδραχμο (2 δραχμές)	12 οβολοί	8,75 γρ.
Δραχμή	6 οβολοί	4,37 γρ
Τετρώβολον	4 οβολοί	2,92 γρ.
Τριώβολον* (ημίδραχμον)	3 οβολοί	2,19 γρ.
Διώβολον	2 οβολοί	1,46 γρ.
Τριημιωβόλιον	1 και 1/2 οβολού	1,10 γρ.
Οβολός	1 οβολός	0,73 γρ.
Ημιώβολον ή ημιωβόλιον	1/2 οβολού	0.36 γρ.
Στατήρας	Ονομασία νομίσματος που αναλογούσε σε διαφορετικά βάρη νομισμάτων (δες στον παρόντα Πίνακα). Την χρησιμοποιούσαν κυρίως ελληνικές αποικίες στην Μεγάλη Ελλάδα για να ονομάσουν το δίδραχμο.	
Υπόμνημα		

ΗΛ = ήλεκτρο/electrum (κράμα χρυσού και αργύρου)
AV = χρυσός
AR = άργυρος
AE = χαλκός (μπρούτζος)
Fe = σίδηρος

* Για την εσφαλμένη γραφή «τριόβολον» δες Δημητράκος, λμ. «τριόβολον».

Ο Ευαγόρας και ο Κυπριακός Πόλεμος (390-380 π.Χ.)

Ο Ευαγόρας γεννήθηκε και ανδρώθηκε όταν η Σαλαμίνα βρισκόταν υπό φοινικική διοίκηση. Μετά το 449 π.Χ. και με την υποστήριξη των Περσών, την διοίκηση στην Σαλαμίνα είχε αναλάβει Φοίνικας ηγεμόνας, ο οποίος σιγά-σιγά κατάφερε να θέσει όλο το νησί υπό την περσική κατοχή. Την περίοδο αυτή γεννήθηκε στην πόλη ο Ευαγόρας Α' (διοίκ. 411-374 π.Χ.), συγγενής της οικογένειας του πρώτου και μυθικού Έλληνα βασιλιά της Σαλαμίνας Τεύκρου,[130] διότι φαίνεται ότι είχε επιτραπεί στους συγγενείς της βασιλικής οικογένειας να ζουν στην πόλη.[131] Οι Φοίνικες διατήρησαν την εξουσία, αλλά περίπου το 415 π.Χ. ο Τύριος Αβδήμων ή Αβδύμων με την υποστήριξη των Φοινίκων του Κιτίου κατάφερε να σκοτώσει τον ηγεμόνα της Σαλαμίνας και να αναλάβει την αρχή. Ο εικοσάχρονος ίσως Ευαγόρας φοβούμενος για την ζωή του διέφυγε στην Κιλικία (BAGROW, 66), όπου προσπάθησε να συγκεντρώσει έναν κύκλο πιστών συντρόφων, όχι περισσοτέρων από πενήντα, με σκοπό να οργανώσει την επιστροφή του στην πόλη για να γίνει βασιλιάς.

Το 411 π.Χ., με μια ομάδα πιστών του συντρόφων και πιθανόν και με Αθηναίους μισθοφόρους, ο Ευαγόρας ξεκίνησε από την Κιλικία και αποβιβάσθηκε στην Κύπρο. Χωρίς να περιμένει άλλες ενισχύσεις, πέρασε από μια μικρή πύλη και επιτέθηκε στο ανάκτορο. Η πολυπληθής φρουρά του Φοίνικα ηγεμόνα αντιστάθηκε σθεναρά αλλά οι ίδιοι οι κάτοικοι ήταν απλώς θεατές, φοβούμενοι να πάρουν θέση υπέρ ενός από τους δύο αντιπάλους. Τελικά, ο Ευαγόρας κατάφερε να γίνει κύριος της πόλεως, να μετατρέψει πάλι το λιμάνι σε μεγάλο εμπορικό σταθμό, να ενσωματώσει μεγαλύτερο τμήμα γης στην πόλη και να κτίσει τείχος, να ναυπηγήσει στόλο και να επιδοθεί σε οικοδομικό πρόγραμμα. Όλες αυτές οι εμπράγματες εξελίξεις έκαναν την Σαλαμίνα ισχυρή και υπολογίσιμη κυπριακή πόλη. Από την πλευρά της κεντρικής περσικής εξουσίας, τα γεγονότα αυτά θεωρούνταν «καθαρά τοπικά» και δεν επηρέαζαν την Αυτοκρατορία.[132] Ο Κύπριος ηγεμόνας είχε πολύ καλές διπλωματικές σχέσεις με την Αθήνα, όπως φαίνεται και από τιμητικό ψήφισμα του 410 π.Χ.,[133] να ήταν σύμμαχος των Αθηναίων και να είχε τιμητικά αναγορευθεί Αθηναίος πολίτης.[134] Σήμερα, υπάρχουν ελάχιστα κατάλοιπα από την αρχαία Σαλαμίνα και κυρίως μικρό τμήμα από το νότιο τείχος

[130] Για τον Τεύκρο και την συμμετοχή του στον Τρωικό Πόλεμο δες Κακριδής, 5:41-42 & 322-324,

[131] Beloch, GG, 3.2:98.

[132] Pierre Briant, *Histoire de l'empire Perse* (Paris: Fayard, 1996), pp. 628-629.

[133] PHI Greek Inscriptions, # PH116, IG I² 113.

[134] Δημοσθένης, 12 (*Επιστολή Φιλίππου*), 10.

με την πιθανή ύπαρξη πύλης. Το αρχικό τείχος του ΙΑ' αιώνα π.Χ., που ήταν κατασκευασμένο από λίθους και πλίνθους, κάηκε τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. ενώ ιερά βρέθηκαν μέσα και έξω από την πόλη.[135]

Στο τέλος του Ε' αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι αποφάσισαν να συμμαχήσουν με τους Πέρσες εναντίον των Σπαρτιατών στις ναυτικές επιχειρήσεις που διεξάγονταν στα παράλια της Μικράς Ασίας. Ο Αθηναίος Κόνων συνεργάσθηκε με τον Ευαγόρα και αφού έλαβαν χρηματική βοήθεια από τους Πέρσες για την ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, ο συμμαχικός στόλος νίκησε τους Σπαρτιάτες στην ναυμαχία της Κνίδου, το 394 π.Χ. Τότε, οι Αθηναίοι τίμησαν για μια ακόμη φορά τον Ευαγόρα με χάλκινο ανδριάντα που στήθηκε στην Αθήνα[136] αλλά και με ψήφισμα στο οποίο του απένειμαν πολύ μεγάλες τιμές και στο οποίο γίνεται μνεία και του Κόνωνα.

> [κατεστραμμένο τμήμα της επιγραφής] ... Κόνωνα ... [Τον Ευαγόρα] να τον επαινέσουμε και να τον στεφανώσουμε με τρυφερό στεφάνι [από κλαδί ελιάς]. Ο κήρυκας να ανακοινώσει στους [δραματικούς][137] αγώνες [στα Διονύσια], όταν είναι [έτοιμοι να παίξουν] οι ηθοποιοί, ότι ο δήμος των Αθηναίων [στεφανώνει] τον Ευαγόρα με τιμητικό στέφανο εξαιτίας της εύνοιας που απολαμβάνει από τους Αθηναίους. Δίνει μάλιστα το δικαίωμα σε αυτόν και στους απογόνους του άρχοντες να προεδρεύουν[138] σε όλους τους αγώνες που διεξάγονται από τους Αθηναίους. [...][139]

Το 392 π.Χ., ο Κόνων, που διαφώνησε με τους Πέρσες, φυλακίσθηκε στις Σάρδεις αλλά φαίνεται ότι απελευθερώθηκε και έφυγε ή τελικά διέφυγε στην Κύπρο, όπου και πέθανε μάλλον το 389 π.Χ..[140]

Μόλις ο Ευαγόρας εδραίωσε την εξουσία του στην Σαλαμίνα, υπό την ανοχή των Περσών, προσπάθησε να θέσει ολόκληρο το νησί υπό τον έλεγχό του.[141] Το 391 π.Χ., όμως, υπήρχαν τρεις πόλεις, η Αμαθούς, το Κίτιον, και οι Σόλοι, που αντιστέκονταν ακόμη.[142] Αυτές, έστειλαν απεσταλμένους στον Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Β' (436-358 π.Χ.) κατηγορώντας τον Ευαγόρα ότι σκότωσε έναν τοπικό βασιλιά, σύμμαχο των Περσών, και του πρότειναν να τους βοηθήσει για να καταλάβουν το νησί για λογαριασμό του. Ο Πέρσης ηγεμόνας, αν και λάβαινε τακτικά τον φόρο υποτελείας από

---

[135] Hansen & Nielsen, no 1020, «Salamis», p. 1229.

[136] Παυσανίας, I.3.2.

[137] Διαγωνισμός έργων τραγωδίας και κωμωδίας.

[138] Να κάθονται στην πρώτη σειρά των καθισμάτων στο θέατρο του Διονύσου, κάτω από την Ακρόπολη των Αθηνών.

[139] PHI Greek Inscriptions, # PH2238, IG II² 20 = Tod, GHI, no 109.

[140] Ξεν., *Ελληνικά*, IV.8.16 και Nepos, IX.5.4 και Λυσίας, 19 (*Υπέρ των Αριστοφάνους χρημάτων προς το δημόσιον)*, 39.

[141] Η άποψη του Κωνσταντίνου Σπυριδάκι, ΙΕΕ, 3β:164 και του Βάσου Καραγιώργη, σ. 114-115, ότι η ιδέα του Ευαγόρα για συνένωση των κυπριακών πόλεων ήταν αναγκαία για να αντιμετωπίσει τους Πέρσες δεν προκύπτει από τις αρχαίες πηγές. Όπως κάθε φιλόδοξος βασιλιάς επιθυμούσε την επέκταση του κράτους του για την ασφάλεια της πόλεώς του και δια ίδιον όφελος.

[142] Δ.Σ., XIV.98 και Έφορος Κυμαίος/Ephorus Cumaeus, FGrH, 70, fr. 76 – Δίγλωσση επιγραφή στην φοινικική και κυπριακή γραφή ίσως εκφράζει την αντίσταση του Κιτίου (δες Knapp, NEAT, Text. 122).

τους Κύπριους, είδε με ανησυχία την εξάπλωση της ισχύος του Ευαγόρα. Επίσης, τον ενδιέφερε η Κύπρος να μείνει υπό την περσική κυριαρχία, λόγω της στρατηγικής της θέσεως στην ανατολική Μεσόγειο και διότι μπορούσε να αποτελέσει εφαλτήριο για εισβολή στην Ασία. Από την άλλη πλευρά, επιθυμούσε να έχει στο ναυτικό του οπλοστάσιο και το ναυτικό των Κυπρίων. Λαμβάνοντας υπόψιν του όλα αυτά, διέταξε τους διοικητές των πόλεων στα παράλια της Μικράς Ασίας να ετοιμασθούν για να εισβάλουν στην Κύπρο και διέθεσε ένα μεγάλο χρηματικό ποσό για την προετοιμασία της επιθέσεως.

Εν τω μεταξύ, το 390 π.Χ.[143] ο Ευαγόρας ζήτησε την βοήθεια των συμμάχων του Αθηναίων και αυτοί έστειλαν 10 τριήρεις, τις οποίες όμως συνέλαβαν οι Σπαρτιάτες στην Ρόδο. Η όλη κατάσταση ήταν χωρίς λογική μια που η κάθε μία πλευρά έβλαπτε με τις πράξεις της τον εαυτό της. Οι Αθηναίοι, που είχαν συμμαχήσει με τους Πέρσες, έστελναν βοήθεια στους Κύπριους που πολεμούσαν τους Πέρσες, ενώ οι Σπαρτιάτες που βρίσκονταν σε πόλεμο με τους Πέρσες εμπόδιζαν στόλο που σκοπό είχε να βλάψει τους Πέρσες.[144] Η αντιπαλότητα των ελληνικών Πόλεων βρισκόταν επάνω από τα συμμαχικά τους ή μη συμφέροντα εναντίον των Περσών. Τελικά, αθηναϊκός στόλος από 10 τριήρεις και με 800 πελταστές έφθασε στην Κύπρο για να βοηθήσει τον Ευαγόρα, ο οποίος είχε ζητήσει και έλαβε πολύ σύντομα βοήθεια από τον φαραώ Άκοριν (Hakor ή Hagar, ΚΘ' Δυναστεία, 392/1-379/8 π.Χ.) των Αιγυπτίων που βρισκόταν σε αντιπαλότητα με τους Πέρσες. Με αυτές τις δυνάμεις φαίνεται ότι έγινε τελικά κύριος σχεδόν όλου του νησιού,[145] συμπεριλαμβανομένων των πόλεων του Κιτίου, της Αμαθούντος και των Σόλων.[146]

Ενώ λοιπόν ο Κύπριος βασιλιάς εκμεταλλεύθηκε το γεγονός ότι στην αρχή του Δ' αιώνα π.Χ. οι Πέρσες ήταν πολύ απασχολημένοι με τους Έλληνες και επεξέτεινε ανενόχλητος την κυριαρχία του στο νησί, το 387/386 π.Χ., η Ανταλκίδειος Ειρήνη που συνήφθη μεταξύ Περσών και Σπαρτιατών είχε αντίκτυπο σε όλες τις περιοχές εμπλοκής των Ελλήνων. Σύμφωνα με τους όρους αυτής της Ειρήνης, η Κύπρος παρέμενε στην δικαιοδοσία του Πέρση βασιλιά.[147] Αυτό το γεγονός ανάγκασε τους Αθηναίους να αποτραβηχτούν από το νησί και έτσι ο Ευαγόρας μπορούσε πλέον να βασισθεί μόνο στην βοήθεια των Αιγυπτίων. Οι Πέρσες δεν εισέβαλαν στο νησί. Την περίοδο αυτή, ο Αρταξέρξης Β' θεώρησε ότι απόλυτη προτεραιότητά του ήταν η Αίγυπτος, στην οποία έπρεπε πρώτα να επιτεθεί, και μετά να ασχοληθεί με την Κύπρο. Ο πόλεμος με την Αίγυπτο, όμως, κράτησε τρία χρόνια (385-383 π.Χ.)[148] και έδωσε την δυνατότητα στον Ευαγόρα να εδραιώσει την κυριαρχία του στα παράλια της ανατολικής Μεσογείου. Αυτή ακριβώς την περίοδο ήταν που κατέλαβε την Κιλικία, στην νότια Μικρά Ασία,

---

[143] Για την χρονολόγηση του Κυπριακού Πολέμου δες Beloch, GG, 3.2:226-229.

[144] Ξεν., *Ελληνικά*, IV.8.23-24.

[145] Ξεν., *Ελληνικά*, V.1.10-13 και Δ.Σ., XIV.110.5 & XV.2.3.

[146] George Hill, *A History of Cyprus*, 4 vols. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1940-1952, rpt. 1972), 1:133-134.

[147] Ξεν., *Ελληνικά*, V.1.31 – Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 311-312.

[148] Η ακριβής χρονολόγηση των περσικών επιχειρήσεων εναντίον της Αιγύπτου αυτή την περίοδο είναι αμφίβολη. Για το ζήτημα αυτό και την όλη εκστρατεία δες Briant, pp. 671-674.

την Τύρο (383/382 π.Χ.) και μέρος της Φοινικικής ακτής.[149]

Η ευκολία με την οποία ο Ευαγόρας δημιούργησε ένα αμυντικό τόξο (νότια Μικρά Ασία και Φοινίκη) γύρω από την Κύπρο μαζί με την συμμαχία με την Αίγυπτο μας κατευθύνει να συμπεράνουμε ότι ο Αρταξέρξης Β' αντιμετώπισε ξαφνικά πολλαπλές εξεγέρσεις και αποστασίες στο δυτικό άκρο της Αυτοκρατορίας του και συνεπώς έπρεπε να επέμβει άμεσα στην Κύπρο. Τελικά, οι Πέρσες Ορόντης και Τιρίβαζος τέθηκαν επικεφαλής του στρατού και του στόλου αντιστοίχως που θα αποβιβαζόταν στην Κύπρο για να θέσει τέρμα στην δραστηριότητα του Ευαγόρα. Κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη, οι πεζοί μαζί με τους ιππείς αριθμούσαν 300.000, αριθμός που δεν μπορεί παρά να είναι υπερβολικός, ενώ ο στόλος αποτελούνταν από 300 τριήρεις.[150] Μαζί τους πρέπει να υπήρχαν και Έλληνες μισθοφόροι.[151] Ο Ευαγόρας διέθετε στόλο από 90 τριήρεις, εκ των οποίων οι 20 ήταν της Τύρου, 6000 Κύπριους στρατιώτες, πολύ περισσότερους από 6000 Αιγύπτιους συμμάχους ενώ είχε στρατολογήσει και πολλούς μισθοφόρους εξαιτίας της οικονομικής ευρωστίας του. Έλαβε και ενισχύσεις από τον βασιλιά των Αράβων[152] αλλά και από άλλους που ήταν εχθρικοί προς τους Πέρσες. Με όλες αυτές τις δυνάμεις «τεθαρρηκότως συγκατέβαινεν εἰς τὸν πόλεμον».[153] Συνεπώς, πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι επίγειες δυνάμεις των αντιπάλων ήταν περίπου ισάξιες και άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο στρατός του Ευαγόρα αριθμούσε περί τους 25.000 άνδρες ενώ ο περσικός όχι παραπάνω από 30.000, χωρίς να υπολογίσουμε τα πληρώματα των πολεμικών πλοίων.

Ο περσικός στρατός, λοιπόν, αποβιβάσθηκε στην Κύπρο (381 π.Χ.) και θα τον ακολουθούσαν τα μεταγωγικά με τις προμήθειες. Ο Κύπριος βασιλιάς, όμως, χρησιμοποιώντας πειρατικά πλοία, έστησε ενέδρα στα περσικά φορτηγά και κάποια βύθισε, άλλα τα ανάγκασε να γυρίσουν πίσω ενώ μερικά τα συνέλαβε. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι μισθοφόροι των Περσών στασίασαν και με πολύ μεγάλη δυσκολία οι αρχηγοί της αποστολής κατέστειλαν την εξέγερση. Χρησιμοποίησαν μάλιστα όλο τους τον στόλο για να προστατεύσουν την νηοπομπή με τρόφιμα που τελικά έφθασε στο νησί από την απέναντι μικρασιατική ακτή. Από την άλλη πλευρά, τον Ευαγόρα προμήθευσαν με τρόφιμα οι Αιγύπτιοι μαζί με χρήματα και ό,τι άλλο χρειαζόταν για τον πόλεμο. Σκοπός των Αφρικανών ήταν να δημιουργήσουν δεύτερο μέτωπο με τους Πέρσες στην Κύπρο, έτσι ώστε να μειώσουν την στρατιωτική πίεση που υφίσταντο στην Αίγυπτο. Στην πρώτη μάχη που δόθηκε στην ξηρά, ο Ευαγόρας ανακηρύχθηκε νικητής αλλά γρήγορα αντελήφθη ότι υστερούσε σε αριθμό πολεμικών πλοίων για να δώσει το τελικό κτύπημα στους Πέρσες. Γι' αυτόν τον λόγο, ναυπήγησε άλλες 60 τριήρεις ενώ ζήτησε και έλαβε ακόμη 50 από την Αίγυπτο, με αποτέλεσμα να συγκεντρώσει στόλο 200 πολεμικών. Αφού προετοίμασε τον στόλο του με ναυτικές ασκήσεις περίμενε την κα-

[149] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 140 & 161-162.

[150] Δ.Σ., XV.2.1.

[151] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 135 & 153 & 162.

[152] «των Αράβων βασιλεύς» (;) γράφει ο Διόδωρος Σικελιώτης (XV.2.2) αλλά έχει προταθεί και η λέξη «βαρβάρων». Δες Diodorus of Sicily, vol. VI, Loeb ed., p. 333 n. 1 και Hill, 1:136 n. 3. Δεν γνωρίζουμε σε ποια περιοχή των παραλίων της Ανατολικής Μεσογείου αναφέρεται ο Διόδωρος Σικελιώτης.

[153] «θα πολεμούσε χωρίς άγχος» (Δ.Σ., XV.3.1, σε ελεύθερη απόδοση) εναντίον της μεγάλης δυνάμεως των Περσών.

τάλληλη ευκαιρία για να ναυμαχήσει με τους Πέρσες. Όντως, καθώς ο περσικός στόλος έπλεε προς το Κίτιον, ο Ευαγόρας έπεσε επάνω του αιφνιδιαστικά και με συντεταγμένους ναυτικούς ελιγμούς βύθισε μερικές τριήρεις και συνέλαβε ορισμένες. Ο Πέρσης ναύαρχος, όμως, χρησιμοποιώντας τον υπέρτερο αριθμό πλοίων που διέθετε, ανασύνταξε τον στόλο του, ανάγκασε τον Ευαγόρα σε φυγή και του προξένησε σημαντικές απώλειες.

Μετά την νίκη τους στην θάλασσα, οι Πέρσες συγκέντρωσαν στρατό και στόλο στο Κίτιον και χρησιμοποιώντας το ως βάση πολιόρκησαν την πόλη της Σαλαμίνας από ξηρά και θάλασσα. Ο Ευαγόρας χρειαζόταν επειγόντως βοήθεια και σκέφθηκε ότι έπρεπε να συνεννοηθεί αμέσως και απευθείας με τους Αιγυπτίους. Άφησε τον γιο του Πνυταγόρα στην Σαλαμίνα και με 10 τριήρεις έσπασε τον περσικό ναυτικό αποκλεισμό και έπλευσε για την Αφρική. Η έκκλησή του για βοήθεια όμως δεν βρήκε ανταπόκριση διότι ο φαραώ Άκορις θεώρησε ότι δεν χρειαζόταν να ενισχύσει την Κύπρο την δεδομένη στιγμή. Έτσι, ο Κύπριος βασιλιάς επέστρεψε στο νησί με πολύ λίγα χρήματα για να μπορεί να προσλάβει περισσότερους μισθοφόρους, όπως εικάζουμε.

Εν τω μεταξύ η κατάσταση στην Σαλαμίνα ήταν απελπιστική, διότι οι σύμμαχοι τον είχαν εγκαταλείψει και η πολιορκούμενη πόλη δεν θα άντεχε για πολύ. Αυτή την φορά απευθύνθηκε στους Σπαρτιάτες, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.[154] Ένεκα τούτου, αναγκάσθηκε να έρθει σε συμφωνία με τον Τιρίβαζο. Ο Ευαγόρας θα αποχωρούσε από όλες τις κυπριακές πόλεις και θα περιοριζόταν στην Σαλαμίνα, θα πλήρωνε φόρο υποτελείας στον Πέρση βασιλιά και θα έπραττε ό,τι εκείνος τον πρόσταζε, όπως ο δούλος τον αφέντη του («ὡς δοῦλος δεσπότῃ»). Ο Κύπριος βασιλιάς δέχθηκε όλους τους όρους εκτός από τον τελευταίο και αντιπρότεινε να συμπεριφέρεται ως υποταγμένος βασιλιάς προς τον βασιλιά του («ὡς βασιλέα βασιλεῖ»).

Ο Ορόντης, όμως, για να καρπωθεί ο ίδιος την νίκη επί των Κυπρίων, διέβαλε τον Τιρίβαζο στον Αρταξέρξη και τελικά τον συνέλαβε και τον έστειλε σιδηροδέσμιο πίσω στην Περσία. Αν και ο Ορόντης ήταν πλέον ο νέος αρχηγός του στρατού, οι στρατιώτες εναντιούμενοι στην σύλληψη του Τιρίβαζου ήταν έτοιμοι να στασιάσουν. Επίσης, οι Κύπριοι είχαν αναθαρρήσει και φαίνεται ότι θα αντιστέκονταν πλέον στην πολιορκία αποκηρύσσοντας την προηγούμενη διάθεσή τους για συμφωνία ειρήνης. Μπροστά σε αυτή την νέα κατάσταση και πριν χάσει τον έλεγχο του στρατεύματος, ο Ορόντης έστειλε νέα πρόταση ειρήνης στον Ευαγόρα. Ο τελευταίος επανέλαβε ότι αποδεχόταν τους περσικούς όρους, αλλά με την δική του διόρθωση. Η αντιπρόταση του έγινε τώρα δεκτή από τον Ορόντη και έτσι το 380 π.Χ. συνήφθη ειρήνη και τελείωσε ο Κυπριακός Πόλεμος.[155]

Παρά την στρατιωτική του ήττα και παρά το γεγονός ότι με τους όρους που είχε αποδεχθεί δεν θα είχε πλέον την δυνατότητα να επιβληθεί στους άλλους Κύπριους βασιλείς των άλλων πόλεων, ο Ευαγόρας είχε μόνο δεχθεί να επιστρέψει στην προτεραία των τελευταίων μαχών καθεστηκυία τάξη στην Κύπρο. Με αυτόν τον τρόπο, διατηρούσε την ανεξαρτησία του, αφού θα συμπεριφερόταν στον Πέρση ηγεμόνα ως φόρου

[154] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 135.

[155] Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 19-20 & 26-32 & 47 & 54-56 & 61-62 και Δ.Σ., XIV.98 & XV.2-4 & 8-9 και Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 103 = Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 120, col. A15-20.

υποτελής βασιλιάς προς βασιλιά. Βέβαια, αφού είχε αποδεχθεί να πληρώνει φόρο, ο τελευταίος όρος δεν φαίνεται αναγκαίος παρά μόνο ως απόδειξη της απόλυτης ταπεινώσεως στην περίπτωση που συμφωνούσε στο «ὡς δοῦλος δεσπότῃ». Εικάζεται μάλιστα ότι δεν συμπεριελήφθη καθόλου στους επίσημους όρους της ειρήνης, μια που δεν αναφέρεται από τον Ισοκράτη στους λόγους του για τον Ευαγόρα.[156]

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του Ευαγόρα είναι σχεδόν σκοτεινά για εμάς, αλλά πρέπει να ήταν χρόνια παρακμής για την πόλη του και για τον ίδιο. Φαίνεται ότι αδιαφόρησε για την πόλη του και αφέθηκε στις απολαύσεις. Γκρέμισε τελείως τον εικονικό ανδριάντα που του είχε στήσει ο Ισοκράτης εκθιάζοντας τις πράξεις του και τις ιδέες του. Ο βασιλιάς και ο γιος του, χωρίς να γνωρίζει ο ένας τι έκανε ο άλλος, επιδίδονταν σε ακολασίες με το ίδιο νεαρό κορίτσι που τους το προμήθευε ο ίδιος προαγωγός. Η όλη υπόθεση αποτελούσε μέρος συνωμοσίας εναντίον του βασιλιά που αποκαλύφθηκε και τελικά ο προαγωγός δολοφόνησε τον Ευαγόρα μαζί με τον γιο του Πνυταγόρα το 374/3 π.Χ.[157]

Δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι η Σαλαμίνα υπό τον Ευαγόρα λειτούργησε ως ελληνική Πόλη με άρχοντες, βουλή, εκκλησία του δήμου, παρά μόνο ότι ο βασιλιάς ασκούσε όλες τις εξουσίες συμβουλευόμενος τους φίλους του. Μόλις του δόθηκε η ευκαιρία, ο Ευαγόρας προσπάθησε να θέσει όλη την Κύπρο υπό την εξουσία του, με σκοπό να ασκήσει την βασιλεία του σε όλο το νησί. Αυτή η στρατηγική και η επιδίωξή της, όμως, απαιτούσε συμμάχους, τους οποίους ο Κύπριος βρήκε αρχικά στους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι είχαν κάθε λόγο να τον υποστηρίξουν διότι στην αντιπαράθεσή τους με τους Σπαρτιάτες και με τους Πέρσες θα είχαν μια αιχμή δόρατος στο μαλακό υπογάστριο της νοτιοανατολικής Ασίας. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Ευαγόρας κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια να συνταυτισθεί με τους Αθηναίους και να γίνει και εκείνος Έλλην. Αυτή του η προσπάθεια, από κάποιον που ζούσε μακριά από τον ελλαδικό χώρο, έκανε τον Ισοκράτη να σκεφθεί ότι Έλληνες θα μπορούσαν να ονομασθούν όσοι συμμετείχαν της αθηναϊκής (ελληνικής) παιδείας και κατ' επέκταση όσοι ήθελαν να ταυτισθούν με τους Έλληνες. Υπό αυτή την έννοια, ο Ευαγόρας υπήρξε Έλλην όπως ο Φίλιππος Β' της Μακεδονίας και ο γιος του Αλέξανδρος Γ'. Αλλά το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις μέρες μας με τους Αλβανούς που ήρθαν στην Ελλάδα και προσπαθούν να γίνουν Έλληνες, σβήνοντας κάθε τι το αλβανικό από εκείνους. Το ίδιο συμβαίνει και με τους Έλληνες μετανάστες πρώτης γενιάς –και όχι μόνο– στις ΗΠΑ, στον Καναδά και στην Αυστραλία, που επιθυμούν να είναι Αμερικανοί, Καναδοί, Αυστραλοί ελληνικής καταγωγής.

Για την επιτυχία της συμμαχίας του με τους Αθηναίους και του τοπικού του σκοπού αλλά και για να επαναφέρει στα ελληνικά πλαίσια την «εκβαρβαρωμένην» πόλη,[158] ο Ευαγόρας φαίνεται ότι προώθησε τις τέχνες, δέχθηκε πολλούς Έλληνες στην πόλη του, έπεισε τους Κύπριους να νυμφεύονται Ελληνίδες και να αποδεχθούν τις ελληνικές συνήθειες, έστειλε τον γιο του στην σχολή του Ισοκράτη και έπεισε τους νέους

[156] Hill, 1:138-139 και Briant, pp. 666-671. Δες υπάρχουν ισχυρές αποδείξεις ότι ο Ευαγόρας βοήθησε τον Ορόντη να απαλλαγεί από τον Τιρίβαζο, όπως ισχυρίζεται ο Hill, 1:139.

[157] Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 103 = Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, p. 120, col. A15-20. Δες και Hill, 1:140-141.

[158] Γράφει με δόση υπερβολής ο Ισοκράτης, 9 (*Ευαγόρας*), 47, ο οποίος θέλει να τονίσει την επιστροφή της Σαλαμίνας στον πολιτισμό μετά την περίοδο διοικήσεως από τους βάρβαρους Φοίνικες.

να θέλουν να σπουδάσουν στην Αθήνα. Ακόμη, αποτύπωσε μορφές Ελλήνων θεών και ημιθέων στα νομίσματά του, αν και διατήρησε τα κυπριακά συλλαβογράμματα επάνω τους.[159] Τελικά, παρά την βοήθεια και των Αιγυπτίων για τους δικούς τους λόγους, δεν επέτυχε τον σκοπό του: να θέσει τις κυπριακές πόλεις υπό την εξουσία του. Αυτό που επέτυχε, όμως, ήταν να παρακινήσει τον Ισοκράτη να σκεφθεί και να προτείνει την ιδέα της συνενώσεως των ελληνικών Πόλεων, την πανελλήνια ιδέα.[160]

Όταν ο άλλος γιος του Ευαγόρα, ο Νικοκλής (διοίκ. περ. 374/3-361/0 π.Χ.), ανέβηκε στον θρόνο το 374/3 π.Χ. ανακάλυψε ότι το ταμείο του κράτους ήταν άδειο.[161] Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο νέος βασιλιάς προσπάθησε να ανοικοδομήσει το διαλυμένο κράτος του Ευαγόρα και να διορθώσει την οικονομική του κατάσταση. Υπήρξε δίκαιος και ήπιος με τους πολίτες αποφεύγοντας να δημεύσει περιουσίες, να εξορίσει ή ακόμη και να δολοφονήσει ενώ απέφυγε να προκαλέσει και τον Πέρση βασιλιά.[162] Από την άλλη πλευρά, δύο σχεδόν σύγχρονοί του Νικοκλή αρχαίοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι του άρεσαν πολύ οι διασκεδάσεις και η πολυτέλεια και συναγωνιζόταν σ' αυτά με τον ηγεμόνα Στράτωνα της Σιδώνας (AAW, p. 77). Έχει όμως υποστηριχθεί ότι αυτή η συμπεριφορά συγκάλυπτε την αντιπερσική πολιτική και των δύο. Ο Νικοκλής είχε βίαιο θάνατο πιθανότατα φυλακισμένος στην αρχή της Μεγάλης Εξεγέρσεως των Σατραπών, την δεκαετία του 360 π.Χ.[163]

Ακολούθησαν μια σειρά Ελλήνων βασιλέων για τους οποίους γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα. Στον θρόνο της Σαλαμίνας ανέβηκε τώρα ο Ευαγόρας Β' (διοικ. περ. 361/0-351 π.Χ.), ο οποίος το 351 π.Χ. ενεπλάκη στην εξέγερση των Κυπρίων εναντίον των Περσών. Τα εννέα κυπριακά βασίλεια, ακολουθώντας το παράδειγμα της Φοινίκης και της Αιγύπτου, επαναστάτησαν και ο Ευαγόρας Β' εξορίσθηκε από τους επαναστάτες της Σαλαμίνας ή έφυγε από την πόλη, διότι δεν συμφωνούσε με την εξέγερση εναντίον του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη Γ' (359-338 π.Χ.). Την εξουσία στην πόλη πρέπει να ανέλαβε ο Πνυταγόρας (διοίκ. περ. 351/0-332 π.Χ.). Κατ' εντολή των Περσών, όμως, και μαζί με τον Αθηναίο στρατηγό Φωκίωνα, ο Ευαγόρας Β' επέστρεψε στο νησί το 345 ή 344 π.Χ.[164] με μισθοφορικό στρατό 8000 ανδρών και στόλο 40 τριήρων. Άρχισαν την πολιορκία της Σαλαμίνας και από ξηρά και από θάλασσα ενώ οι στρατιώτες ανακάλυψαν ότι υπήρχαν πλούσια λάφυρα στην ύπαιθρο. Η είδηση έφθασε στην απέναντι μικρασιατική ακτή και χιλιάδες εθελοντές στρατιώτες πέρασαν την θάλασσα για να καταταγούν στον στρατό που πολιορκούσε την πόλη. Τρομοκρατημένες από τον όγκο του εχθρικού στρατού στην Κύπρο, οι υπόλοιπες πόλεις παραδόθη-

---

[159] Οι απόψεις αυτές βασίζονται στον Ισοκράτη αλλά ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκις στην ΙΕΕ, 3β:162-164, όπως και ο Βάσος Καραγιώργης, σ. 112-113, δεν δίνουν έμφαση στις προσωπικές στρατιωτικές και πολιτικές φιλοδοξίες και επιδιώξεις του Ευαγόρα, παρά μόνο στην προσπάθεια του για τον εξελληνισμό της Σαλαμίνας [δες και κριτική της διατριβής του Σπυριδάκι στο *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 57, Part 1 (1937), p. 98].

[160] Ισοκράτης, 4 (*Πανηγυρικός*), 16-20 & 164-165 & 173 & 185.

[161] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 31.

[162] Ισοκράτης, 2 (*Νικοκλής ή Κύπριοι*), 31-35 & 45.

[163] Αναξιμένης Λαμψακινός/Anaximenes Lampsacenus, FGrH, 72, fr. 18 = Αθήναιος, XII.41 (531d-e) και Θεόπομπος Χίος/Theopompus Chius, FGrH, 115, Fr. 114 = Αθήναιος, XII.41 (531a-d) και Αιλιανός, Π.Ι., VII.2 και Maximus Tyrius, *Dissertationes*, XIV.2 (XX.2) και Hill, 1:145 – Για την Εξέγερση των Σατραπών δες Briant, pp. 675-694.

[164] Hill, 1:146 n. 5.

καν. Όμως, ο Ευαγόρας Β' κατηγορήθηκε και αποχώρησε από την πολιορκία της Σαλαμίνας ενώ ο Πνυταγόρας τελικά αποδέχθηκε την περσική εξουσία και συνθηκολόγησε. Ο Ευαγόρας διορίσθηκε από τους Πέρσες ηγεμόνας κάποιας επαρχίας στην Περσία αλλά «κακώς [...] διοικήσας» διέφυγε στην Κύπρο, όπου συνελήφθη και εκτελέσθηκε.[165]

Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., η Κύπρος ήταν χωρισμένη σε εννέα βασίλεια. Στην Σαλαμίνα, μέχρι την πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας το 332 π.Χ., βασίλευε ο Πνυταγόρας, τον οποίο αντικατέστησε στον θρόνο ο γιος του Νικοκρέων (διοίκ. περ. 332-311/0 π.Χ.). Στο Κίτιον βασίλευε ο Φοίνικας Πουμίαθος ή Πυμάτος ή Πυγμαλίων (διοίκ. περ. 362-313 π.Χ.), τον οποίο εκτέλεσε ο Πτολεμαίος της Αιγύπτου το 313 π.Χ. Το Ιδάλιον είχε υποταχθεί στο Κίτιον ενώ περί το 340 π.Χ. προσωρινά και η Ταμασός. Στην Αμαθούντα, τουλάχιστον μεταξύ 332 και 314/3 π.Χ., βασιλιάς ήταν ο Ανδροκλής. Στην Πάφο, το 322 π.Χ., βασιλιάς ήταν ο Νικοκλής. Στο Μάριο, το 314/3 π.Χ., βασίλευε ο Στασίοικος Β'. Στους Σόλους, το 331 π.Χ., βασίλευε ο Πασικράτης ενώ την εποχή του Πτολεμαίου Α' της Αιγύπτου βασιλιάς ήταν ο Εύνοστος. Στην Λάπηθο, το 313 π.Χ., βασίλευε ο Πράξιππος. Για το βασίλειο της Κερύνειας (Κυρήνεια, BAGROW, 72:C2) δεν έχει σωθεί το όνομα του βασιλιά. Στο Κούριον[166] βασιλιάς αναφέρεται ο Πασικράτης, που είναι πιθανόν να είναι ο ίδιος με τον βασιλιά των Σόλων.[167] Όταν ο Αλέξανδρος Γ' πολιόρκησε την Τύρο το 332 π.Χ., οι Κύπριοι συντάχθηκαν με το μέρος του και διέθεσαν τον στόλο τους για τον θαλάσσιο αποκλεισμό.[168] Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, η Κύπρος ενεπλάκη στις διαμάχες των Διαδόχων του για τον έλεγχο της αχανούς αυτοκρατορίας του.

Τέχνη και Εμπόριο στην Κύπρο της Αρχαϊκής και Κλασσικής Εποχής

Τα λιμάνια της Κύπρου αποτελούσαν ασφαλή αγκυροβόλια για τα πλοία που έρχονταν από τον ελλαδικό χώρο, την Μικρά Ασία, την Φοινίκη, την Αίγυπτο. Ήταν πιθανόν αφετηρίες και τελικοί προορισμοί κυκλικών πλόων από το νησί προς την Ανατολική Μεσόγειο και αντιστρόφως ή και ενδιάμεσοι σταθμοί μεγάλων ταξιδιών από το Αιγαίο προς την συριακή ακτή, την Φοινίκη, την Αίγυπτο και αντιστρόφως ή από τις ακτές της Μικράς Ασίας προς την Συριο-Φοινίκη, την Αίγυπτο και αντιστρόφως. Εν ολίγοις, η Κύπρος αποτελούσε ένα σταυροδρόμι τεσσάρων τουλάχιστον Κόσμων: του ελληνικού, του δυτικο-ασιατικού, του φοινικικού, του αιγυπτιακού. Φορείς αυτών των Κόσμων ήταν κατά κύριο λόγο οι έμποροι και τα πλοία τους που διέσχιζαν τις θάλασσες της Μεσογείου και μετέφεραν εμπορεύματα και καλλιτεχνικές ιδέες.

---

[165] Δ.Σ., XVI.40.5 & 42 & 46.1-3.

[166] Το Κούριον είχε αποικισθεί από Αργείους [Ηρόδ., V.113 και Στράβων, XIV.6.3 (C683)]. Κατά την Ιωνική Εξέγερση συμμάχησε με τις Ιωνικές Πόλεις εναντίον των Περσών αλλά υπήρξε η αιτία της ήττας των κυπριακών δυνάμεων στην μάχη της Σαλαμίνας (Κύπρου) το 498 π.Χ. Στην πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας, ο βασιλιάς του Κουρίου Πασικράτης που είχε συμμαχήσει μαζί του έχασε την πεντήρη του (Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.22.2). Ο προστάτης θεός της Πόλεως ήταν ο Απόλλων [PHI Greek Inscriptions, # PH208447, Cyprus ([IG XV]) unspecified subregion I.Kourion 41], τα κατάλοιπα του ναού του έξω από τα τείχη δείχνουν ότι υπήρχε συνεχής χρήση του από τον Ζ' αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Δες Hansen & Nielsen, no 1016, «Kourion», p. 1227.

[167] Beloch, GG, 4.2:331-333, όπου και οι αναφορές σε όλες τις πηγές.

[168] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 497-500.

Παρά την γενική αυτή κοσμοπολίτικη εικόνα του θαλάσσιου εμπορίου, τα ναυάγια εμπορικών πλοίων κατά μήκος της ακτής της Ιωνίας δείχνουν και την ύπαρξη τοπικού θαλάσσιου εμπορίου στο Ανατολικό Αιγαίο κατά την Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή. Το ελληνικό εμπορικό στο ναυάγιο της περιοχής του Pabuç Burnu (βορειοανατολικά της Κω και βορειοανατολικά του τουρκικού νησιού Kara Ada ή Karaada) δίνει μία μικρή εικόνα του τοπικού εμπορίου λίγο πριν από το μέσο του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. Το σκαρί, που είχε μήκος περίπου 17-18 μ., μετέφερε αμφορείς που είχαν πιθανόν κατασκευασθεί σε κάποιες από τις μεγάλες ιωνικές Πόλεις της περιοχής, ίσως στην Αλικαρνασσό ή στις Κλαζομενές (BAGROW, 56:D5, βόρεια της πόλεως Urla, στα δυτικά της Σμύρνης) ή κάπου στην παράλια αυτή περιοχή της Ιωνίας, αλλά και στην Ρόδο. Οι 250-275 αμφορείς, εκ των οποίων βρέθηκαν μόνο 30 ανέπαφοι, πρέπει να περιείχαν οίνο ή λάδι, ενώ ο μεγάλος αριθμός από σπόρους σταφυλιών ή σταφίδων και πυρήνων ελιάς που συνελέγη υποδεικνύει και την μεταφορά άλλων ξηρών αγροτικών εμπορευμάτων σε σάκους ή καλάθια. Με αυτό το φορτίο, το εμπορικό πρέπει να συνέδεε την Ρόδο με την Αλικαρνασσό αν και δεν αποκλείονται μακρύτεροι πλόες. Η ποικιλία προελεύσεως και χωρητικότητας των αμφορέων μπορεί να αποτελεί την εικόνα του εμπορίου πριν από την τυποποίηση των αμφορέων μεταφοράς εμπορευμάτων. Αν και η άποψη αυτή δεν είναι παρά μια υπόθεση, πρέπει να δεχθούμε ότι θα ήταν πολύ πιο οικονομικό και γρήγορο εάν ο έμπορος μπορούσε να διαθέσει και να πωλήσει το εμπόρευμά του σε συγκεκριμένες έτοιμες ποσότητες, αντί να το μετράει στον αγοραστή με λεκανίδες και οινοχόες που βρέθηκαν στο ναυάγιο. Η υπόθεση αυτή, βέβαια, μπορεί να κρύβει και τον τρόπο με τον οποίο ένα εμπόριο ανταλλαγής ακριβών δώρων ή προϊόντων της Αρχαϊκής Εποχής μετατράπηκε σταδιακά σε ένα ευρύτερο και φθηνότερο εμπόριο προϊόντων, το οποίο συνοδευόταν από την πίστη με την οποία περιέβαλε ο αγοραστής τον έμπορο για την ποσότητα και την ποιότητα των αγαθών. Παρ’ όλη την γοητεία της, η βασισμένη στο ναυάγιο του Pabuç Burnu υπόθεση παραμένει μια ανεπιβεβαίωτη θεωρία.[169] Ιστορικοί και αρχαιολόγοι δεν πρέπει να εξάγουμε γενικά συμπεράσματα όταν διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία, που αποτελούν μια μόνη στιγμή συγκεκριμένου αρχαιολογικού χρόνου.

Το ναυάγιο που βρέθηκε ανατολικά από το νότιο τμήμα της νήσου Χίου, στο Tektaş Burnu, στα μικρασιατικά παράλια, παρουσιάζει μια στιγμή της εικόνας του θαλάσσιου εμπορίου στην περιοχή προς το τέλος του Ε’ αιώνα π.Χ. Το μικρό εμπορικό, με μήκος 10-12 μ. και φορτωμένο με 6-7 τόνους εμπόρευμα, ακολουθούσε ρότες του τοπικού εμπορίου και έδενε σε λιμάνια στα παράλια της Μικράς Ασίας, στην Ρόδο, στην Χίο και στην Λέσβο. Όταν βυθίσθηκε μεταξύ 440-425 π.Χ. ήταν φορτωμένο με 200 περίπου αμφορείς (μάλλον 196), που πιθανότατα περιείχαν οίνο. Τα περισσότερα αγγεία μεταφοράς ανήκουν στην ονομαζόμενη κατηγορία των «ψευδο-σαμιακών» αμφορέων, επειδή μοιάζουν με τους σαμιακούς (από την Σάμο) ανάλογούς τους, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή τους προέλευση από το Αιγαίο ή την Ιωνία. Ορισμένοι αμφορείς φέρουν ως αναγνωριστικό σφραγίδα με σύμβολο ένα φύλλο αμπέλου, ένας το γράμμα Η, ενώ ένας άλλος τα αρχικά ΕΡΥ περιγεγραμμένα σε κύκλο διαμέτρου 2 εκ.

---

[169] Elizabeth S. Greene, Mark L. Lawall and Mark E. Polzer, «Inconspicuous Consumption: The Sixth-Century B.C.E. Shipwreck at Pabuç Burnu, Turkey,» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 685-711.

Τα αρχικά ΕΡΥ μάλλον υποδηλώνουν την Πόλη Ερυθραί (BAGROW, 56:C5, στην μικρασιατική ακτή απέναντι από την Χίο, σημερ. Lidir, βορειοανατολικά του Çeşme) και σε συνδυασμό με άλλα παρόμοια ευρήματα αμφορέων σε διάφορες περιοχές μπορεί τελικά να λύσουν το μυστήριο των «ψευδο-σαμιακών» αμφορέων. Η μελέτη 59 τέτοιων αμφορέων έδειξε ότι έχουν μέση χωρητικότητα 25,12 λίτρων. Εννέα από τους αμφορείς από την Μένδη της Χαλκιδικής αποδείχθηκε ότι περιείχαν ρητίνη πεύκου από τα Βαλκάνια. Εκτός από τους αμφορείς μεταφοράς προϊόντων, το εμπορικό περιείχε αρκετά επιτραπέζια αγγεία από την Ιωνία, την Χίο, την Αττική, μαζί με μια δωδεκάδα ταπεινούς λύχνους. Πολύ ενδιαφέρον εύρημα λόγω της σπανιότητάς του είναι οι δύο μαρμάρινοι οφθαλμοί του πλοίου, διαμέτρου 14 εκατ., που ήταν στηριγμένοι με μεγάλη μολύβδινη ακίδα στις δύο πλευρές της πλώρης. Η εύρεση των οφθαλμών αποδεικνύει ότι χρησιμοποιούνταν και σε εμπορικά πλοία ως αποτρεπτικά σύμβολα για το κακό.[170] Το ναυάγιο του ελληνικού εμπορικού στο Tektaş Burnu είναι μια σοβαρή απόδειξη για το τοπικό εμπόριο που διεξαγόταν κατά μήκος των ακτών της Μικράς Ασίας και ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου.

Παράλληλα με το τοπικό εμπόριο, όμως, διεξαγόταν και το ονομαζόμενο εμπόριο μακρών αποστάσεων από το Αιγαίο προς την Ανατολική Μεσόγειο, στο οποίο εμπλεκόταν και η Κύπρος. Κατά την Αρχαϊκή Εποχή (περ. 750-475 π.Χ.), λοιπόν, το εμπόριο στην Κύπρο συνέχιζε να ανθεί και εισαγόμενα αγγεία από την Ερέτρια, αμφορείς λαδιού από την Αθήνα, μυροδοχεία από την Ρόδο και την Κόρινθο αποτελούσαν ταφικά κτερίσματα. Η διείσδυση των ελληνικών αγγείων ήταν τόσο μεγάλη που έφθανε μέχρι το φοινικικό Κίτιον. Οι Κύπριοι καλλιτέχνες απλώς μιμούνταν τα ελληνικά πρότυπα και συνήθως παρήγαν μέτριες απομιμήσεις ελληνικών αγγείων (ΑΚ, εικ. 179-180), αν και υπάρχουν και αγγεία με κυπριακό ιδίωμα. Στην γλυπτική επέδρασαν τα αιγυπτιακά αλλά και τα ιωνικά πρότυπα, όπως διαφαίνεται στο άγαλμα του Τιμαγόρα (ΑΚ, εικ. 186) αλλά και σε ανδρικά κεφάλια ιωνικού και ελληνικού ρυθμού (ΑΚ, εικ. 189-191). Κυπριακά μικροτεχνήματα (πήλινα ειδώλια και αγαλματίδια) έφθασαν μέχρι την Αίγυπτο, την Ρόδο και την Σάμο για να χρησιμοποιηθούν ως αναθήματα στους ναούς.

Η Κλασσική Εποχή (περ. 475-325 π.Χ.) βρήκε την κυπριακή τέχνη ακόμη πιο προσκολλημένη στην ελληνική με την αφθονία αττικών αγγείων στους τάφους (ΑΚ, εικ. 208-209), τις επιτύμβιες στήλες που μιμούνταν ελληνικά πρότυπα (εικ. ΙΕΕ, 3β:157 & 161 και ΑΚ, εικ. 201-202) αλλά και την χάλκινη κεφαλή του Απόλλωνα (κεφαλή Chatsworth, εικ. ΙΕΕ, 3β:173, ύψος 32 εκ.) του 460 περίπου π.Χ. στο Βρετανικό Μουσείο. Κατά τον Ε' αιώνα π.Χ., οι Κύπριοι καλλιτέχνες προσπάθησαν να μιμηθούν με γενικά μικρή επιτυχία τα ελληνικά καλλιτεχνήματα, όπως φαίνεται από το ύψους 35 εκ. πήλινο σύμπλεγμα της Ιππίας Αθηνάς (εικ. ΙΕΕ, 3β:170-171 και ΑΚ, εικ. 210), το μήκους 19 εκ. χάλκινο άγαλμα αγελάδας (εικ. ΙΕΕ, 3β:166 και ΑΚ, εικ. 212) αλλά και την ύψους 10,5 εκ. πήλινη κεφαλή Αθηνάς (εικ. ΙΕΕ, 3β:165 και ΑΚ, εικ. 211).[171] Στον τομέα της τέχνης, λοιπόν, κατά την Κλασσική Εποχή «η Κύπρος δεν κατώρθωσε να παράγει παρά 'επαρχιακά' δημιουργήματα, που δεν μπορούν να φθάσουν το κάλλος και

[170] Deborah N. Carlson, «The Classical Greek Shipwreck at Tektaş Burnu, Turkey,» *American Journal of Archaeology* 107, no. 4 (October 2003): 581-600.

[171] Καραγιώργης, σ. 89-117 διάσπαρτα.

την τελειότητα της [ελληνικής] κλασσικής τέχνης».[172] Βέβαια, η Κύπρος είχε ήδη πάρει την ελληνική της πορεία, όπως αυτό αποδεικνύεται από τις ελληνικές επιδράσεις στα αντικείμενα τέχνης που βρέθηκαν στο νησί.[173]

Η ελληνική Κύπρος, στην στροφή προς τον Δ' αιώνα π.Χ., συνέχιζε να αποτελεί το κέντρο του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου αλλά οι πλόες των εμπορικών σκαφών δεν ήταν συνήθως ασφαλείς. Μισό ναυτικό μίλι (926 μ.) ανοιχτά της Κερύνειας, στην βόρεια ακτή της Κύπρου, ένα εμπορικό πλοίο που ερχόταν φορτωμένο με τουλάχιστον 17 τόνους[174] εμπόρευμα από την Σάμο, την Νίσυρο και την Ρόδο και πριν φθάσει στο λιμάνι[175] δέχθηκε επίθεση πειρατών.[176] Το πανικόν,[177] οι σταφυλόσποροι και τα αμύγδαλα που μετέφερε μαρτυρούν ότι ο μήνας ήταν Σεπτέμβριος ή Οκτώβριος. Οι πειρατές, έμπηξαν τα ακόντιά τους με τις σιδερένιες αιχμές στο κάτω μέρος της πλώρης για να τραβήξουν το εμπορικό προς το μέρος τους και να πηδήξουν επάνω του. Συνέλαβαν τους ναυτικούς για να αναγκάσουν τις οικογένειές τους να πληρώσουν λύτρα ή να τους πουλήσουν για σκλάβους, έκλεψαν τα προσωπικά τους είδη, τα χρήματα του εμπόρου-καπετάνιου αλλά και τις μπρούτζινες ζυγαριές με τα βάρη. Άφησαν πίσω τους μόνο 7 μπρούτζινα νομίσματα μικρής αξίας (κοπής από το 306 μέχρι το 294 π.Χ.), για να μας βοηθήσουν να χρονολογήσουμε την βύθιση του πλοίου.

Το πλοίο της Κερύνειας είχε κατασκευασθεί στην αρχή της μετα-Αλεξανδρινής εποχής, μεταξύ 325 και 315 π.Χ., είχε μήκος 14,7 μ. και περί τα 4,3 μ. πλάτος και το 64 τ.μ. τετράγωνο πανί του στηριζόταν σε κεντρικό ιστό. Φορτωμένο, το πλοίο μπορούσε να αναπτύξει ταχύτητα μόλις 4-5 κόμβων (7,4-9,3 χλμ/ώρα).[178] Όταν βυθίστηκε (μεταξύ 295-285 π.Χ.) είχε διανύσει πάρα πολλά ναυτικά μίλια και είχε επισκευασθεί πολλές φορές, μέχρι που είχε επενδυθεί εξωτερικά ολόκληρο το σκαρί με λεπτά φύλλα μολύβδου για να γίνει υδατοστεγές και να προφυλαχθεί από το σαράκι που έτρωγε το ξύλο του. Το όνομα του Ρόδιου καπετάνιου και εμπόρου άρχιζε από «ΕΥΠ» και ήταν χαραγμένο σε ένα πινάκιο με κοίλωμα στο κέντρο. Στο βαθύ αυτό μέρος του πιάτου, μάλλον ο ναυτικός έβαζε γάρο[179] (σάλτσα από ψάρια), στον οποία βουτούσε τις ψαρομπουκιές

[172] Καραγιώργης, ΙΕΕ, 3β:172.

[173] Για την κυπριακή τέχνη με πληθώρα εικόνων δες A. C. Brown and H. W. Catling, *Ancient Cyprus* (Oxford: Ashmolean Museum, 1975) και Vasos Karageorghis, *Ancient Art from Cyprus* (N.York: The Metropolitan Museum of Art, 2000) και Veronica Tatton-Brown, *Ancient Cyprus* (London: British Museum, 1987).

[174] Το ωφέλιμο φορτίο του ήταν περίπου 30 τόνοι.

[175] Μπορεί και να είχε μόλις αποπλεύσει από το λιμάνι.

[176] Κατά μία άλλη θεωρία έπεσε σε κακοκαιρία και βυθίστηκε λόγω της παλαιότητάς του και των πολλών επισκευών που δεν άντεξαν την πίεση της θάλασσας.

[177] Κοινώς κεχρί («κέγχρος» στον Θεόφραστο, *Περί φυτών ιστορίας*, VIII.1.1). Το πανικόν (panicum) είναι φυτό της τάξεως λεπυρανθή και της οικογένειας αγρωστίδες. Ο καρπός ορισμένων ειδών χρησιμοποιείται στην αρτοποιία και στην πτηνοτροφία των ωδικών πτηνών. Στην Ελλάδα απαντούν δύο αυτοφυή είδη. Το πανικόν το έρπον που είναι πολυετές με ρίζωμα έρπον και καλάμι όρθιο και απαντά σε αμμώδη και τελματώδη παραλιακά εδάφη στην Μεσόγειο και το πανικόν το μιλιόμορφον που είναι μονοετές χωρίς ρίζωμα (λμ. «πανικόν», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 42:431).

[178] Με πολύ λίγο φορτίο, όμως, το αντίγραφό του, Κυρήνεια ΙΙ, ανέπτυξε ταχύτητα μέχρι και 12 κόμβους (περ. 22 χλμ/ώρα). Δες Michael Katzev «An Analysis of the Experimental Voyages of Kyrenia II» in Harry Tzalas, ed, *TROPIS II, 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity* (Athens: Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, 1990), p. 252

[179] Ο γάρος ήταν έμβαμμα (σάλτσα) που παρασκευαζόταν από μικρά ψάρια και αλάτι ή

όταν έτρωγε. Τα τέσσερα μικρά ελαιοδοχεία, τα τέσσερα κύπελλα (κάνθαροι), τα τέσσερα πινάκια, οι τέσσερις οινοχόες και τα τέσσερα ξύλινα κουτάλια μαρτυρούν τους τρεις ναύτες που επέβαιναν στο πλοίο μαζί με τον καπετάνιο. Το πλοίο περιείχε και άλλα προσωπικά είδη μαζί με ένα μελανοδοχείο που πρέπει να ανήκε στον κυβερνήτη και έμπορο. Τα περισσότερα από αυτά τα είδη ήταν κατασκευασμένα στην Ρόδο και έτσι συμπεραίνεται ότι το πλοίο ήταν ροδιακό. Μικρά μολύβδινα βάρη χρησιμοποιούνταν για να βυθίσουν λίγο μέσα στο νερό το δίχτυ που μάζευε τα ψάρια με τα οποία τρέφονταν οι ναυτικοί κατά την διάρκεια των ταξιδιών τους. Το καράβι είχε ξύλινη άγκυρα, ο στύπος (άνω κάθετη λαβή) της οποίας ήταν από μόλυβδο.

Το σκαρί ήταν φορτωμένο με αμφορείς εμπορευμάτων δέκα διαφορετικών μεγεθών, ορισμένοι από τους οποίους ήταν σημαδεμένοι με το όνομα του κεραμέα, του εμπόρου ή αξιωματούχου στο νησί που είχαν φορτωθεί. Το πλοίο μετέφερε 384 αμφορείς εκ των οποίων 7 από την Σάμο γεμάτους με 10.000 αμύγδαλα και 220 ροδιακούς αμφορείς γεμάτους με ροδιακό οίνο που είχε γίνει γνωστός αυτή την Εποχή.[180] Το φορτίο περιείχε ακόμη 29 βαριές παραλληλεπίπεδες μυλόπετρες διαφόρων μεγεθών από ηφαιστειογενή πέτρα Νισύρου, που όπως ήταν τοποθετημένες σε τρεις σειρές στην καρίνα λειτουργούσαν και ως έρμα για την σταθερότητα του σκάφους. Μέσα στο μόνο κλειστό διαμέρισμα του πλοίου, στην πρύμνη, στα πόδια του καπετάνιου, υπήρχαν μικρά πλινθώματα (αγγλ. πληθ. ingots) από καθαρό σίδηρο, ίσως για να χρησιμοποιηθούν ως άγκυρες. Δίπλα σ' αυτά είχαν τοποθετηθεί είδη και εργαλεία που χρειάζονταν στο πλοίο αλλά και ένας πολύ μικρός λύχνος, το μελανοδοχείο, μια κουτάλα που το χερούλι της κατέληγε σε κομψή κεφαλή πάπιας, ένα αγκίστρι ψαρέματος, το πινάκιο του καπετάνιου με χαραγμένα τα γράμματα «ΕΥΠ» και το κύπελλο του, 11 αστράγαλοι ζώων για παιχνίδια. Εκεί βρέθηκαν, όμως, και 18 ελαιοπυρήνες, 764 σπέρματα σταφυλιών και 14.760 σπέρματα σύκων από το απόθεμα καρπών του κυβερνήτη για τροφή.

Όπως αποδείχθηκε από την κατασκευή του αντιγράφου του Κυρήνεια ΙΙ, ο τρόπος ναυπηγήσεως του εμπορικού, τυπικός για την ελληνική Αρχαιότητα, είχε σαν αποτέλεσμα ένα σκαρί πολύ μεγάλης αντοχής, πολύ καλύτερο των σημερινών ξύλινων καϊκιών. Το πλοίο που βρέθηκε στον βυθό της Κύπρου, όμως, ήταν «κουρασμένο και αδύναμο» μετά από τριάντα περίπου χρόνια στην θάλασσα, να μεταφέρει βαρύ φορτίο και το σαράκι[181] να του τρώει τα σωθικά. Ο άγραφος, χωρίς γραπτή κατάρα, «κατάδεσμος» (αγγλ. curse tablet) υπό μορφή μικρού διπλωμένου φύλλου μολύβδου που είχε καρφωθεί στα ύφαλα, στην κεντρική εγκάρσια δοκό του πλοίου, είτε από αγράμματο ναυτικό είτε από τους πειρατές που βύθισαν το σκαρί, κράτησε το πλοίο της Κυρήνειας στον βυθό μόνο για 2300 χρόνια.[182]

παστωμένα εντόσθια σκόμβρων (σκουμπριά ή κολιοί). Για παραπομπές στις αρχαίες πηγές δες Δημητράκος, λμ. «γάρος» και Liddell & Scott, λμ. «γάρος». Για τον τρόπο παρασκευής του γάρου δες Dalby, p. 75.

[180] Dalby, p. 129.

[181] Το σκωληκοειδές κυλινδρικό μαλάκιο τερηδόνα η ναυτική (teredo navalis) της τάξεως αδαπέδοντα και της οικογένειας τερηδονίδες είναι γνωστό με το όνομα νηοτρώξ διότι κατατρώει τον ξύλινο σκελετό των καραβιών. Όταν προσκολληθεί στο ξύλο χρησιμοποιεί το όστρακο με κοφτερά χείλη που φέρει στο ένα άκρο του για να διανοίγει τρύπες (λμ. «τερηδόνα (ζωολ.)», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 50:221).

[182] Η περιγραφή βασίζεται στις πιο πρόσφατες ενδιάμεσες δημοσιεύσεις, μια που λείπει ακόμη

Το άλλο ενδιαφέρον κυπριακό ναυάγιο βρίσκεται κοντά στην νότια ακτή του νησιού. Το ναυάγιο του Μαζωτού εντοπίσθηκε 1,5 ναυτικά μίλια (περ. 2,7 χλμ) ανοικτά του χωριού Μαζωτού, που κείται 20 χλμ. δυτικά της Λάρνακας. Το εμπορικό πλοίο που μετέφερε κυρίως χιακούς αμφορείς βυθίστηκε μεταξύ του 350 και του 325 π.Χ. Στην μέχρι το 2011 αποτύπωση του ναυαγίου καταμετρήθηκαν περίπου 500 αμφορείς, ο τελικός αριθμός των οποίων μπορεί να είναι ακόμη μεγαλύτερος, τακτοποιημένοι σε τέσσερα ή πέντε στρώματα. Οι αμφορείς από την Χίο, εάν κρίνουμε σωστά από την εξέταση ενός που ανασύρθηκε, ήταν επενδυμένοι με κάποιο στεγανωτικό υλικό, πράγμα που σημαίνει ότι πιθανότατα περιείχαν κρασί. Το κρασί της Χίου ήταν φημισμένο στην ελληνική Κλασσική Αρχαιότητα.[183] Το εμπορικό πρέπει να είχε ξεκινήσει φορτωμένο από την Χίο, να πέρασε από κάποιο νησί του νότιου Αιγαίου όπου φόρτωσε νέους αμφορείς και αφού παρέπλευσε τα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας να πλησίασε στην Κύπρο. Κατόπιν, έπλευσε γύρω από τις δυτικές ακτές του νησιού και μετά, εκμεταλλευόμενο τους ευνοϊκούς δυτικούς ανέμους του καλοκαιριού, κατά μήκος των νοτίων ακτών και σε απόσταση 1,5 μιλίων με κατεύθυνση προς την Σαλαμίνα ή το Κίτιον. Το ναυάγιο του Μαζωτού μάς δείχνει έναν ακόμη εμπορικό δρόμο από το Αιγαίο προς την Κύπρο, την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο.[184]

Κατά την Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή, ο οίνος ήταν το κύριο εμπορεύσιμο προϊόν από το Αιγαίο προς την Κύπρο. Τα οινοπαραγωγά νησιά της Χίου, της Θάσου, της Λέσβου, των Σποράδων αλλά και η Μένδη της Χαλκιδικής έστελναν με τα εμπορικά πλοία το περίφημο προϊόν τους από το Αιγαίο σε πολλές παράκτιες περιοχές και νησιά ολόκληρης της Μεσογείου. Το χιακό κρασί έφθανε μέχρι την Κύπρο, αν και η αρχαιολογική παρουσία χιακών αμφορέων στο νησί δεν είναι μέχρι στιγμής απολύτως βεβαιωμένη. Οι κυπριακοί αμφορείς που έχουν βρεθεί στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο μάλλον περιείχαν ελαιόλαδο αλλά δεν αποκλείεται και το κρασί, αλλά η διασπορά τους στο Αιγαίο δεν ξεπερνά το γεωγραφικό όριο της Ρόδου. Ακόμη, οι Κύπριοι εξήγαν στον Ελλαδικό χώρο χαλκό, η παραγωγή και επεξεργασία του οποίου συνεχιζόταν ακόμη στο νησί, αν και η μόνη απόδειξη είναι από την Ελευσίνα.[185] Οι Κύπριοι έστελναν επίσης στην Αθήνα δημητριακά σε περιστασιακή βάση, όταν υπήρχε έλλειψη στην ελληνική Πόλη.[186] Κατά τον Δ' αιώνα π.Χ., η παρουσία Κυπρίων εμπόρων από το

η τελική δημοσιεύσεως της ανασκαφής του ναυαγίου. Υπάρχουν διαφορές στα αριθμητικά δεδομένα και στα ανασκαφικά στοιχεία και αρχαιολογικές ερμηνείες ανάμεσα στις παλιότερες και νεώτερες ενδιάμεσες δημοσιεύσεις. Δες κυρίως Susan Womer Katzev, «Resurrecting an Ancient Greek Ship: Kyrenia, Cyprus,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 72-79 και Susan Katzev, «The Kyrenia Ship: Her Recent Journey,» *Near Eastern Archaeology* 71, no. 1/2, «Ancient Cyprus: American Research» (March-June 2008): 76-81 και Michael L. Katzev, «The Reconstruction of the Kyrenia Ship, 1972-1975,» *National Geographic Society Research Reports* 13 (1981): 315-328.

[183] Dalby, p. 100.

[184] Stella Demesticha, «The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report,» *The International Journal of Nautical Archaeology* 40.1 (2011): 39-59.

[185] Σε επιγραφή από την Ελευσίνα (PHI Greek Inscriptions, # PH3901, IG II² 1675 = SIG, no 971) αναφέρεται ότι χαλκός από το Μάριον θα χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή μεταλλικών υλικών σε συγκεκριμένο κτήριο.

[186] Ησύχιος Αλεξανδρεύς, *Λεξικόν*, λμ. «Ροίκου κριθοπομπία» και Ανδοκίδης, 2 (*Περί της Εαυτού Καθόδου*), 20-21 και PHI Greek Inscriptions, # PH2625, IG II² 407 και PHI Greek Inscriptions, #

Κίτιον στην Αθήνα είναι γνωστή από τις αρχαίες πηγές,[187] αν και δεν γνωρίζουμε πόσο στενές ήταν οι σχέσεις τους με το νησί. Εν πάση περιπτώσει, μέχρι το τέλος περίπου του Δ' αιώνα π.Χ., η Κύπρος συμμετείχε στο εμπόριο με το Αιγαίο, την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο κυρίως με οίνο, ελαιόλαδο, χαλκό, και δημητριακά.[188]

Επισκόπηση: Η Κύπρος από την Προϊστορία στην Ελληνιστική Εποχή

Το «χρυσοπράσινο φύλλο» της Μεσογείου, το νοτιοανατολικότερο άκρο της γεωγραφικής Ευρώπης, υπήρξε πραγματικό εμπορικό, στρατιωτικό και πολιτισμικό σταυροδρόμι, ανάμεσα στον Ελλαδικό χώρο, στην Ανατολία (κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία), στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο, από την Προϊστορική Εποχή. Φαίνεται ότι στην αρχή οι κάτοικοί του ήταν απομονωμένοι νησιώτες που ασχολούνταν με την γεωργία αλλά σύντομα ανακάλυψαν την εξόρυξη και επεξεργασία του χαλκού και άρχισαν να τον εμπορεύονται από το τέλος της Γ' χιλιετίας π.Χ. Έτσι, η Κύπρος έγινε ο κύριος τροφοδότης χαλκού για την Αίγυπτο, την Συριο-Φοινίκη και την Ελλάδα. Από τον ΙΓ' αιώνα μέχρι και τον Δ' αιώνα π.Χ., το νησί έγινε φόρου υποτελές στις Αυτοκρατορίες που διαδέχονταν η μία την άλλη στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή: πρώτα στους Χετταίους, μετά στους Ασσυρίους και τέλος στους Πέρσες, ενώ οι Φοίνικες εγκαταστάθηκαν και κατέλαβαν το νοτιοανατολικό άκρο με κέντρο το Κίτιον. Οι δύο σημαντικότεροι λόγοι ήταν ο χαλκός και η στρατηγική θέση του νησιού. Ο χαλκός και το παράγωγό του, ο ορείχαλκος, αποτελούσαν το κύριο υλικό για την κατασκευή όπλων, μεταλλικών αγγείων, αναθημάτων, έργων τέχνης αλλά και αντικειμένων καθημερινής χρήσεως. Ακόμη και όταν χρησιμοποιήθηκε ο σίδηρος, ο χαλκός παρέμεινε σε μεγάλη ζήτηση λόγω της εύκολης επεξεργασίας του για την παραγωγή του τελικού προϊόντος. Από στρατιωτικής απόψεως, το νησί μπορούσε να αποτελέσει προπύργιο για όσους ήθελαν να επιτεθούν στην Ανατολία και στην Συριο-Φοινίκη και συνεπώς έπρεπε να βρίσκεται υπό τον έλεγχο των Αυτοκρατοριών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής.

Ο εξελληνισμός της Κύπρου άρχισε με την άφιξη των Μυκηναίων. Υπήρξε αργός και μακροχρόνιος, μια που τα ντόπια κυπριακά στοιχεία του πολιτισμού (ετεοκυπριακά) διατηρήθηκαν σε ορισμένες περιοχές μέχρι και την αρχή της Κλασσικής Εποχής. Το γεγονός ότι το νησί δεν κατακτήθηκε από τις Αυτοκρατορίες, αλλά απλώς υποχρεώθηκε να πληρώνει φόρο υποτέλειας και να συνεισφέρει με πολεμικά πλοία στις περσικές εκστρατείες στο Αιγαίο και στην ανατολική Μεσόγειο, έδωσε την δυνατότητα σε τοπικούς άρχοντες να δημιουργήσουν ήδη από τον Ζ' αιώνα π.Χ. τα δικά τους βασίλεια στις κυπριακές πόλεις. Όταν βέβαια ο Ευαγόρας της Σαλαμίνας θέλησε να θέσει υπό τον έλεγχό του όλο το νησί, οι Πέρσες εναντιώθηκαν και τελικά τον υποχρέωσαν να υποκύψει στην ισχύ τους. Τα κυπριακά βασίλεια συνέχισαν να υφίστανται μέχρι την Ελληνιστική Εποχή (325-50 π.Χ.), χωρίς ποτέ να έχουν αναπτύξει πραγματικούς δημοκρατικούς θεσμούς. Εν τούτοις, οι Κύπριοι υποχρεώθηκαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Περσών εναντίον των Ελλήνων τον Ε' αιώνα π.Χ., αλλά επέλεξαν την πλευρά του

PH2500, IG II² 283 και PHI Greek Inscriptions, # PH2577, IG II² 360.

[187] PHI Greek Inscriptions, # PH2554, IG II² 337.

[188] Stella Demesticha, «Questions of trade: The case of the Mazotos Shipwreck,» *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 39 (2009): 387-402.

νικητή Αλεξάνδρου Γ' της Μακεδονίας στην πολιορκία της Τύρου το 332 π.Χ.

Η συμμετοχή των Κυπρίων στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου για τουλάχιστον χίλια χρόνια και παρά τους διάφορους πολέμους στο νησί και τις ναυμαχίες γύρω του έφερε γενικώς πλούτο. Πολλές ναυτικές οδοί από το Αιγαίο προς την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο και αντιστρόφως πέρναγαν υποχρεωτικά από την Κύπρο (χάρτης σε ΙΕΕ, 1:276 & 2:359). Ελληνικά, φοινικικά και κυπριακά πλοία μετέφεραν ακριβά και φτηνά εμπορεύματα ανάμεσα στα λιμάνια της Μεσογείου. Παρά το γεγονός ότι για πολλούς αιώνες η κυπριακή τέχνη και αρχιτεκτονική ήταν αποτέλεσμα επηρεασμών κυρίως από την Συριο-Φοινίκη, οι ολοένα και αυξανόμενοι στρατιωτικοί, οικονομικοί και πολιτισμικοί δεσμοί με τον Ελλαδικό χώρο και κυρίως με την Αθήνα από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. έφεραν την Κύπρο κοντύτερα στους Έλληνες. Οι Κύπριοι τεχνίτες της Κλασσικής Εποχής μιμήθηκαν, αλλά με μικρή επιτυχία, τα ελληνικά πρότυπα. Οι κάτοικοι του νησιού, όμως, θαύμαζαν και χρησιμοποιούσαν ευρέως την αττική κεραμική. Έτσι ενσωματώθηκε τελικά από πολιτισμικής απόψεως η Κύπρος στον ελληνικό πολιτισμό.

2
Οι Φοινικικές πόλεις & το ελληνικό εμπόριο στην Συριο-Φοινίκη (περ. 3000-500 π.Χ.)

Οι Φοίνικες δεν έφθασαν μόνο μέχρι την Κύπρο, αλλά ταξίδεψαν σε ολόκληρη την Μεσόγειο για να εμπορευθούν. Εγκατέστησαν στα παράλια της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου Θαλάσσης πολλούς εμπορικούς σταθμούς αλλά λίγες αποικίες, η πιο σπουδαία από τις οποίες υπήρξε η Καρχηδόνα. Η Καρχηδόνα ήταν αποικία των Φοινίκων από την Τύρο, οι κάτοικοι της οποίας μαζί με τους ομοεθνείς τους από την Βύβλο και την Σιδώνα ανταγωνίσθηκαν τους Έλληνες στο εμπόριο της Μεσογείου και πολέμησαν πολλές φορές με τους Σικελιώτες Έλληνες για την κυριαρχία στην Σικελία και στην κεντρική Μεσόγειο. Τον Γ' αιώνα π.Χ., Καρχηδόνιοι και Ρωμαίοι πολέμησαν για την επικράτηση τους στην Μεσόγειο, στην Νότια Ευρώπη και στην Βόρεια Αφρική.

Φοίνικες[189] ονομάζονταν οι Χαναααναίοι/Χαναναίοι[190] που κατοικούσαν κατά μήκος της λιβανέζικης ακτής. Κατά την Γ' χιλιετία π.Χ., η πόλη με την μεγαλύτερη πολυεθνική δραστηριότητα ήταν αναμφισβήτητα η Βύβλος. Έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο στην διεθνή σκηνή της εποχής λόγω των εμπορικών της σχέσεων με την Αίγυπτο. Ήταν ο κύριος προμηθευτής ξυλείας κέδρου για τις οικοδομές που κτίζονταν στην Αίγυπτο αλλά και για την ναυπήγηση πλοίων, τουλάχιστον από το 2600 περίπου π.Χ.[191] Ακόμη, στα μέσα της Β' χιλιετίας, οι κάτοικοι της πόλεως υποχρεώθηκαν να παραδώσουν και έτοιμα πλοία από ξύλο κέδρου στον φαραώ.[192] Η περιοχή της Βύβλου και γενικά του σημερινού Λιβάνου ήταν πλούσια σε αγροτικά προϊόντα. Στην αρχή της Β' χιλιετίας π.Χ., η ενδοχώρα «ήταν μια καλή γη που ονομαζόταν Γιάα (Yaa). Συκιές και αμπέλια υπήρχαν εκεί. Είχε πιο πολύ κρασί από νερό. Πλούσιο ήταν το μέλι της και άφθονες οι ελιές της. Όλα τα φρούτα ήταν στα δέντρα της. Υπήρχε κριθάρι και σκληρό σιτάρι. Όλα τα ζώα ήταν εκεί».[193] Η περιγραφή από τα αρχαία αιγυπτιακά αρχεία δεί-

---

[189] Γενικά για τους Φοίνικες δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 75-77.

[190] Χαναααναίοι ή Χαναναίοι (αγγλ. Canaanites) ονομάζονταν οι κάτοικοι της γης Χαναάν (δες παρακάτω).

[191] ARE 1:66, par. 146 & 148.

[192] ARE 1:206, par. 492.

[193] ANET, «The Story of Si-Nuhe,» lines 80-84, p. 19.

χνει την ευφορία της γης των Χαναναίων και υπονοεί μια ειδυλλιακή ζωή.

Εκτός από την Βύβλο, πολλές αναφορές στις διπλωματικές δέλτους της Εποχής γίνονται και στην άλλη φοινικική πόλη, την Τύρο, που ήταν κτισμένη σε νησί, πολύ κοντά στην φοινικική ακτή. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές απέδειξαν ότι η πρώτη κατοίκηση έγινε στα μέσα της Γ' χιλιετίας π.Χ. και συμπίπτει με την ανέγερση μνημειακών κατασκευών, ίσως ναών. Από το 2500 έως το 2300 π.Χ., οι πινακίδες σε σφηνοειδή γραφή από το αρχείο της συριακής πόλεως Έβλα (Ebla), οι οποίες περιέχουν αναφορές στην Βύβλο και στην Τύρο, δείχνουν ότι οι πόλεις των Χαναναίων χρησιμοποιούνταν ως ο ενδιάμεσος σταθμός ανάμεσα στο εμπόριο των συριακών πόλεων και της Αιγύπτου. Από την Έβλα έρχονταν μέταλλα, υφάσματα, αρώματα, κρασί, λάδι, προβατίνες και από την Βύβλο στέλνονταν λινά υφάσματα μαζί με ασήμι και χρυσό. Όμως, μεταξύ 2300 και 1900 π.Χ. διαπιστώθηκε μία διακοπή των εμπορικών επαφών δια θαλάσσης με την Αίγυπτο που οφείλεται στην εισβολή των σημιτών Αμορραίων ή Αμορριτών (Amorites). Κατά τον ΙΗ' αιώνα π.Χ. και όσο η αιγυπτιακή κυριαρχία στην περιοχή υποχωρούσε, οι Χαναναίοι ηγεμόνες βασιζόμενη στην οικονομική και στρατιωτική τους δύναμη ζούσαν μια ευδαίμονα ζωή σε καλοκτισμένα σπίτια. Τον ΙΖ' αιώνα π.Χ., Χετταίοι, Χουρραίοι (Hurrians) και Υκσώς αποδυνάμωσαν τους Χαναναίους αλλά έδωσαν το έναυσμα στους παράκτιους ομοεθνείς τους, αυτούς που έγιναν γνωστοί ως Φοίνικες, να συσπειρωθούν στις πόλεις τους για να αντιμετωπίσουν τους εισβολείς.

Στα μέσα της Β' χιλιετίας π.Χ., ο Αιγύπτιος φαραώ Τούθμωσης Α' (1504-1492 π.Χ.) υπέταξε τους Χαναναίους και ο Τούθμωσης Γ' (1479-1425 π.Χ.) τους νίκησε στην μάχη του Μεγιδδώ (περ. 1454 π.Χ.) και διόρισε δικούς του κυβερνήτες στις πόλεις των Φοινίκων. Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται η μεγαλύτερη εμπορική και ναυτική δραστηριότητα των φοινικικών Πόλεων, οι οποίες βέβαια βρίσκονταν στην σφαίρα επιρροής της Αιγύπτου. Παρά την διοικητική εξάρτηση από τον φαραώ, τουλάχιστον η Τύρος, η Σιδών και η Βηρυτός απολάμβαναν αυτονομία σε πολύ μεγάλο βαθμό στις μεταξύ τους σχέσεις, όπως διαφαίνεται τουλάχιστον από τον έντονο εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ Τύρου και Σιδώνας. Κατά τον ΙΔ' αιώνα π.Χ., οι υποτελείς (στους Αιγύπτιους) κυβερνήτες των πόλεων ζητούσαν βοήθεια από τους Αιγύπτιους για να προστατεύσουν την πόλη τους αλλά και να λύσουν τις μεταξύ τους διαφορές (Ιστορική Πηγή 2). Χαρακτηριστική επίσης είναι μια επιστολή του ηγεμόνα της Βύβλου προς τον φαραώ, στην οποία κατηγορεί τον ηγεμόνα της Τύρου. Ο Ριβ-Χαδδά [Rib-Hadda] της Βύβλου παραπονιόταν στον Αιγύπτιο φαραώ ότι του έγραφε συνεχώς για τα προβλήματα στην Φοινίκη, αλλά δεν εισακουόταν. Του παράγγελνε να μην ακούει τα ψέματα των άλλων ηγεμόνων εναντίον του. Ενώ είχε δώσει σε γάμο την αδελφή του στον ηγεμόνα της Τύρου και είχε συμμαχήσει μαζί του, οι επαναστάτες σκότωσαν τον ηγεμόνα, την αδελφή του και σύζυγό του, και τους γιους τους. Μόνο οι κόρες είχαν γλυτώσει. Καλούσε τον φαραώ να ερευνήσει για να διαπιστώσει ότι ο τωρινός ηγεμόνας δεν ήταν ο διορισμένος και να δει ότι όλοι θα συμφωνούσαν μαζί του. Η περιουσία του τωρινού ηγεμόνα ήταν «τόσο μεγάλη όση και η θάλασσα». Η κατοικία του στην Τύρο ήταν τόσο μεγαλοπρεπής και γεμάτη πλούτη όσο και αυτή στην πολύ πλούσια Ουγκαρίτ.[194] Αυτός, λέει ο ηγεμόνας της Βύβλου, εκμεταλλευόταν τις

[194] William L. Moran, ed., *The Amarna Letters*, trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992), EA 89, p. 162-163.

γαίες του φαραώ στην Τύρο, ενώ οι σύμμαχοι του φαραώ φρόντιζαν για την ασφάλειά της Αιγύπτου. Πέραν από την μεταξύ τους διένεξη, η επιστολή αποκαλύπτει την Ουγκαρίτ, που βρισκόταν βορειότερα στην συριακή ακτή, ως την πλουσιότερη πόλη της περιοχής, αλλά και την σημαντική θέση της Τύρου. Η Βύβλος, βέβαια, κυριαρχούσε στην Φοινίκη και μπορούσε να συνάπτει συμφωνίες με λιγότερο ισχυρές πόλεις, όπως η Τύρος, και με βάση τον γάμο για να ισχυροποιήσει ακόμη περισσότερο την θέση της

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 2
Ο ΑΒΙ-ΜΙΛΚΟΥ ΤΗΣ ΤΥΡΟΥ ΖΗΤΑ ΑΠΕΓΝΩΣΜΕΝΑ ΒΟΗΘΕΙΑ
(ΙΔ' αιώνας π.Χ.)

Κείμενο σε σφηνοειδή γραφή, αποκαταστημένο σε William L. Moran, ed., *The Amarna Letters,* trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992), EA 146, p. 232. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Προς τον βασιλιά,[195] τον αφέντη μου, τον Ήλιο μου: μήνυμα του Αβί-Μιλκού [Abi-Milku], του υπηρέτη σου. Πέφτω στα πόδια του βασιλιά, του αφέντη μου, εφτά φορές και εφτά φορές. Είμαι οι ακαθαρσίες [τα σκατά] κάτω από τα πόδια και τα σανδάλια του βασιλιά, του αφέντη μου. Είσαι ο Αιώνιος Ήλιος. Η γλυκιά ανάσα της ζωής ανήκει στον αφέντη μου, στον Ήλιο μου, και εγώ, ο υπηρέτης σου, φρουρώ την Τύρο, την πόλη του βασιλιά, του αφέντη μου, και περιμένω για την ανάσα του βασιλιά [βοήθεια;]. Για μένα θα υπάρχει εχθρότητα μέχρι να έρθει η ανάσα του βασιλιά σε μένα με δύναμη. Τώρα, πράγματι, ο ηγεμόνας της Σιδώνας, Ζιμρέδδα [Zimredda], είναι εχθρικός σε μένα. Κάθε μέρα, δεν με αφήνει να πάω να φέρω νερό: mima.[196] Φωνάζω [...] πάρε με [...] Δεν υπάρχει νερό: mima για να πιουν [...] ῾Απίρυ[197] [… 30 γραμμές κειμένου κατεστραμμένες].

Δύο ναυάγια στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας μας δείχνουν την εμπορική δραστηριότητα στην Ανατολική Μεσόγειο προς το τέλος της Β' χιλιετίας π.Χ. Περί το 1300 π.Χ. ένα ιστιοφόρο 15 μέτρων με 15.000 αντικείμενα συνολικού βάρους 17 τόνων βυθίσθηκε κοντά στο ακρωτήριο Ulu Burun ή Uluburun της νοτιοδυτικής Τουρκίας, ανατολικά της ελληνικής νήσου Στρογγυλής Μεγίστης, στο Καστελόριζο. Το σκαρί αυτό, ωφέλιμου φορτίου τουλάχιστον 20 τόνων, ήταν φορτωμένο με προϊόντα από την Φοινίκη (τους Χαναναίους), την Κύπρο, την μυκηναϊκή Ελλάδα, την Αίγυπτο, την Νουβία, τους Κασσίτες και την Ασσυρία, δηλαδή από πολλές περιοχές στην ανατολική πλευρά της Μεσογείου. Το πλοίο ήταν φορτωμένο με 354 χάλκινα

[195] Η έκκληση απευθύνεται προς τον φαραώ της Αιγύπτου.

[196] Λαός; άνθρωποι; άνθρωπος στην υπηρεσία του ηγεμόνα;

[197] Οι Apiru ή Habiru δεν ήταν λαός ή ομοιογενές σύνολο ανθρώπων ούτε είχαν σχέση με τους πρώτους Εβραίους, αλλά ο όρος χρησιμοποιήθηκε σε διάφορες γραπτές πηγές της Εγγύς Ανατολής για να εκφράσει σκλάβους που είχαν δραπετεύσει, πολιτικούς εξόριστους, ληστές και ακτήμονες χωρικούς που μπορεί και να παρενοχλούσαν τους Χαναναίους και Φοίνικες (Kuhrt, 1:320 & 2:435-436).

τάλαντα (πλινθώματα, ox-hide ignots) μέσου αρχικού βάρους 25 κιλών[198] το καθένα, δηλαδή περίπου 9 τόνους σύνολο, με το μέταλλο να προέρχεται από την Κύπρο. Η ανάμειξη αυτής της ποσότητας χαλκού με τον 1 περίπου τόνο κασσίτερο σε πλινθώματα ίσως από το Ιράν ή το Αφγανιστάν, τον οποίον επίσης μετέφερε το πλοίο, θα μπορούσε να παράγει τουλάχιστον 300 κράνη, 300 πανοπλίες, 3000 αιχμές και 3000 ξίφη, υλικά ικανά να εξοπλίσουν ολόκληρο στρατό. Το πλοίο μετέφερε, επίσης, μυκηναϊκή και κυπριακή κεραμική αλλά κυρίως χαναναϊκή κεραμική, που η τελευταία αριθμούσε περί τα 150 αγγεία διαφόρων μεγεθών. Τα μισά από αυτά τα αγγεία περιείχαν μισό τόνο ρητίνης, η οποία πιθανότατα χρησιμοποιούνταν στην Αίγυπτο και στον Μυκηναϊκό Κόσμο στην παραγωγή αιθερίων ελαίων. Υπήρχαν επίσης περί τις 170 μάζες κυρίως γαλάζιου γυαλιού από την Αίγυπτο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή σε σχήμα κόλουρων κώνων, συνολικού βάρους 350 κιλών, λεπτοί κορμοί εβένου από την Νουβία (Σουδάν) αλλά και 24 λίθινες άγκυρες από την Φοινίκη και την Κύπρο. Ανάμεσα στα πολύτιμά του αντικείμενα βρέθηκαν χρυσό κύπελλο με κωνική βάση, χρυσά περιδέραια, ασημένια βραχιόλια, τέσσερα ορειχάλκινα ξίφη (ένα από την Φοινίκη, δύο μυκηναϊκά, ένα όμοιο με αυτά που έχουν βρεθεί στην Νότια Ιταλία και Σικελία), ήλεκτρο/κεχριμπάρι από την Βαλτική, αιγυπτιακός χρυσός σκαραβαίος με χαραγμένο το όνομα της Νεφερτίτη, σφραγιδόλιθοι, ένα τμήμα ελεφαντοστούν, περισσότερα από 12 δόντια ιπποποτάμων, τρία αυγά στρουθοκαμήλου αλλά και κατεστραμμένα χρυσά κοσμήματα, ίσως ως μεταλλικά απορρίμματα. Δύο ξύλινα δίπτυχα που πρέπει να ήταν επενδυμένα στο εσωτερικό τους με κερί μελισσών πρέπει να χρησίμευαν ως σημειωματάρια.

Είναι πιθανό το καράβι αυτό να ταξίδευε σε κυκλική πορεία στην ανατολική Μεσόγειο και ξεκινώντας από την Φοινίκη να έπιανε λιμάνι στην Κύπρο, στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο, και μετά πάλι πίσω στις ακτές των Χαναναίων, στην δυτική Εγγύς Ανατολή. Εκτός από το πλήρωμα, στο καράβι φαίνεται ότι επέβαιναν τρεις ή τέσσερις Χαναναίοι έμποροι, δύο Μυκηναίοι αξιωματούχοι που συνόδευαν το πολύτιμο φορτίο για να το προφυλάξουν από πειρατές και πιθανότατα ένα άτομο από τα βόρεια Βαλκάνια. Όλοι οι επιβαίνοντες και το πλήρωμα έφεραν όπλα. Το ειδικό φορτίο του ναυαγίου στο Ulu Burun πρέπει να είναι χαρακτηριστικό του εμπορίου πολυτίμων αντικειμένων που διεξαγόταν από την Συριο-Φοινίκη προς το Αιγαίο και ίσως παραπέρα μαζί με το γενικό θαλάσσιο εμπόριο. Γενικώς, διακινούνταν πρώτες ύλες, τελικά προϊόντα, είδη για κατανάλωση από την αριστοκρατία και τους ηγεμόνες αλλά και αντικείμενα που θα χρησιμοποιούνταν ως δώρα μεταξύ ισχυρών. Μολαταύτα, το μεγάλων αποστάσεων εμπόριο μεταξύ των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου δεν μας είναι πλήρως κατανοητό αν και είναι εμφανής η διαφορά του με το στοιχειώδες ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ Βόρειας και Νοτιοανατολικής Ευρώπης.[199]

---

[198] Το πραγματικό βάρος κάθε ταλάντου μετά την ανέλκυση ήταν περί τα 20 κιλά διότι η παραμονή στο θαλάσσιο νερό για τόσους αιώνες προκάλεσε την διάβρωση του μετάλλου και συνεπώς την μείωση του βάρους του πλινθώματος.

[199] Cemal Pulak, «Discovering a Royal Ship from the Age of King Tut: Uluburun, Turkey,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 34-47 και Cemal Pulak, «The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade,» in *Beyond Babylon*, ed. Joan Aruz et al. (New York: Metropolitan Museum of Art, 2008), pp. 288-385. Για την περιγραφή της ανασκαφής δες George F. Bass, «Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age» *National Geographic*

Διαφορετικό αλλά εξ ίσου αποκαλυπτικό είναι το ναυάγιο κοντά στο ακρωτήριο Χελιδωνία Άκρη ή Ιερό Ακρωτήριο (Gelidonya Burnu or Taşlık Burnu / Kırlangıç Burnu, BAGROW, 65:D5), λίγο ανατολικότερα του Ulu Burun, που έχει χρονολογηθεί στο 1200 περίπου π.Χ. Το 10 περίπου μέτρων σκαρί ήταν φορτωμένο από την Κύπρο με 34 χάλκινα τάλαντα (πλινθώματα, ox-hide ignots) με μέσο αρχικό βάρος εκάστου περίπου 25 κιλά αλλά και με θραύσματα ταλάντων. Τα χάλκινα φαίνεται ότι είχαν φορτωθεί στην Κύπρο. Το φορτίο περιλάμβανε επίσης κασσίτερο, πιθανόν σε πλινθώματα, μόλυβδο και ακατέργαστες μάζες γυαλιού. Εκτός από το βαρύ φορτίο, ανασύρθηκαν ακόμη, ορειχάλκινες αξίνες, πέλεκυς, 4 σμίλες, θραύσματα διαφόρων μεταλλικών εργαλείων. Τα εργαλεία μεταλλοτεχνίας που ανασύρθηκαν ίσως υποδεικνύουν την παρουσία περιοδεύοντος τεχνίτη. Ενώ τα ολόκληρα εργαλεία θεωρήθηκε ότι ανήκαν στα μέλη του πληρώματος ή στο σκάφος γενικά, όλα τα θρυμματισμένα αντικείμενα πρέπει να μεταφέρονταν ως απορρίμματα. Στο πλοίο υπήρχαν ακόμη λίθινα αντικείμενα μαζί με γυάλινες χάνδρες, 5 αιγυπτιακοί σκαραβαίοι, 1 σφραγιδόλιθος, κεραμική, ένα ξίφος και λίθινη άγκυρα του τύπου που χρησιμοποιούνταν στην Συριο-Φοινίκη και στην Κύπρο. Η ποικιλία των βαρών ζυγού υποδεικνύουν ότι ο Χαναναίος έμπορος του σκάφους συναλλασσόταν με άλλους εμπόρους από την Αίγυπτο, την Συρία, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, την Τροία, την Χετταϊκή Αυτοκρατορία, την Κρήτη και την ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτή η διαπίστωση δεν μπορεί να μας βοηθήσει στην ακριβή χάραξη της ρότας του συγκεκριμένου πλοίου αλλά μόνο στην ποικιλία των λιμανιών τα οποία θα μπορούσε να πιάσει το συγκεκριμένο σκάφος. Πάντως, το φοινικικό πλοίο μετέφερε στην Ελλάδα χαλκό και άλλα μέταλλα και πρέπει να έπαιρνε μυκηναϊκή κεραμική για να την διαθέσει σε άλλα λιμάνια και περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου.[200]

Από την εποχή που η Φοινίκη και η περιοχή της Παλαιστίνης κατακτήθηκαν από τον Τούθμωση Γ’ άρχισε η μεγάλη εισαγωγή χαλκού στην Αίγυπτο. Η Κύπρος[201] ήταν η περιοχή από την οποία οι Φοίνικες προμηθεύονταν τον χαλκό σε μεγάλες ποσότητες, τον οποίον στην συνέχεια διοχέτευαν στην Αίγυπτο, αν και υπήρχε χαλκός τουλάχιστον και στην περιοχή της Βύβλου. Στην Βύβλο έφθανε κασσίτερος και οι ημιπολύτιμοι λίθοι λάπις-λάζουλι από το σημερινό Αφγανιστάν. Η συμμετοχή των Φοινίκων στο εμπόριο του κασσίτερου και του χαλκού στην Ανατολική Μεσόγειο είναι φανερή από τις μεγάλες ποσότητες κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής στην Τύρο και σε άλλες πόλεις της περιοχής. Απόδειξη αυτού του εμπορίου είναι και το φορτίο του ναυαγίου στο Ulu Burun. Το ξύλο κέδρου ήταν ένα ακόμη προϊόν σε μεγάλη ζήτηση που εμπορεύονταν οι Φοίνικες εξαιτίας της ανθεκτικότητάς του και της ευωδιάς που ανέδιδε. Οι Αιγύπτιοι το χρησιμοποιούσαν στους ναούς τους (δοκοί υποστηρίξεως και κολόνες, πόρτες, ξύλινα ιερά και βωμοί) και στην ναυπήγηση πλοίων θαλάσσης και πλοιαρίων για τον Νείλο. Επίσης, τα φέρετρα των πλουσίων και ευγενών κατασκευάζονταν από κέδρο ενώ η ρητίνη του χρησιμοποιούνταν στην μουμιοποίηση. Το προϊόν

172 (December 1987): 692-733.

[200] George F. Bass, et al., «Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck,» *Transactions of the American Philosophical Society* 57, no. 8 (1967): 1-177. Για τα νεώτερα ευρήματα δες George F. Bass, «Cargo from the Age of Bronze: Cape Gelidonya, Turkey,» in *Beneath the Seven Seas*, ed. George F. Bass (London: Thames and Hudson, 2005), pp. 48-55.

[201] Η λατινική λέξη cyprum (*Oxford Latin Dictionary*, λμ. «cyprum», αρ. 1) = χαλκός προέρχεται από την ονομασία της Κύπρου [δες χρήση (Cyprio) σε Plinius, XXXVI.193].

αυτό προσέφερε εργασία σε Φοίνικες εμπόρους, τεχνίτες και ναυτικούς στην περιοχή τους αλλά και στο εξωτερικό.[202] Το εμπόριο που διεξαγόταν κατά μήκος της φοινικικής παραλίας παρουσιάζεται στα ευρήματα των πολλών ναυαγίων της περιοχής. Στο φορτίο των πλοίων περιλαμβάνονταν κυρίως τάλαντα (πλινθώματα) χαλκού, κασσίτερου και μόλυβδου.[203] Για μια περίοδο τον ΙΓ' αιώνα π.Χ., οι Χετταίοι κινήθηκαν προς την Φοινίκη απειλώντας την αιγυπτιακή κυριαρχία. Περί το 1270 π.Χ., αφού Αιγύπτιοι και Χετταίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι στο Καδέσιο (Kadesh ή Qadesh), υπεγράφη ειρήνη σύμφωνα με την οποία η Φοινίκη παρέμεινε υπό τον Φαραώ.

Την ίδια περίοδο, η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής ακόμη και σε πόλεις στο εσωτερικό της Φοινίκης εγείρει το ερώτημα παρουσίας μυκηναίων εμπόρων στην περιοχή. Όμως, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από το ναυάγιο του Ακρωτηρίου της Χελιδωνίας, ήταν οι Χαναναίοι έμποροι αυτοί που διακινούσαν τα κυπριακά και μυκηναϊκά προϊόντα στην Ανατολική Μεσόγειο. Βέβαια, έχει εκφρασθεί ακόμη και η άποψη ότι ίσως ήταν τελικά οι Κύπριοι έμποροι αυτοί που είχαν στα χέρια τους το εμπόριο του Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης και της κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής, με την Φοινίκη.[204] Τελικά, οι Έλληνες και οι άλλοι κάτοικοι του Αιγαίου συμμετείχαν στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου; Ποιοι έμποροι και σε ποια πλοία έφερναν τα πολύτιμα αντικείμενα (αυγά στρουθοκαμήλου, χαναναϊκούς αμφορείς με εμπόρευμα, αντικείμενα από φαγεντιανή και ελεφαντοστού, ημιπολύτιμους λίθους) από την Αίγυπτο και την Αρχαία Εγγύς Ανατολή στην Θήρα του ΙΖ' αιώνα π.Χ.;[205] Τι έγιναν οι θαλασσοκρατορίες των Μινωιτών του ΙΖ' αιώνα π.Χ. και των Μυκηναίων του ΙΔ' και του ΙΓ' αιώνα π.Χ.;

Πριν από πολλά χρόνια, αναφέραμε την θεωρία περί μινωικής και μυκηναϊκής θαλασσοκρατορίας, διότι αυτή ακριβώς ήταν η νέα τότε και επικρατούσα άποψη που εξηγούσε τις αιγυπτιακές τοιχογραφίες που παρουσιάζουν Κρήτες αλλά και πώς είχε βρεθεί άφθονη μυκηναϊκή κεραμική μέχρι τα παράλια της Φοινίκης.[206] Βέβαια, η μετέπειτα ανακάλυψη διαφόρων μινω-κυκλαδικών σχεδίων και τοιχογραφιών σε ανασκαφές στην Αίγυπτο (Tell el-Dab'a) και στην Εγγύς Ανατολή αλλά και στο αρχοντικό του Tel Kabri, στο Ισραήλ, υπέδειξε απλώς την πιθανή παρουσία περιοδευόντων τεχνιτών από το Αιγαίο κατά τον ΙΖ' αιώνα π.Χ και μετά, όταν οι τοπικοί άρχοντες θέλησαν να εντυπωσιάσουν τους επισκέπτες τους με τις «κοσμοπολίτικες» διασυνδέσεις τους με το Αιγαίο.[207] Υπήρχαν, όμως, ακόμη και οι θεωρίες περί θαλασσοκρατορίας που αναπτύ-

---

[202] Markoe, pp. 14-20 και Aubet, pp. 18-23.

[203] Ehud Galili, Noel Gale and Baruch Rosen, «A Late Bronze Age Shipwreck with a Metal Cargo from Hishuley Carmel, Israel,» *International Journal of Nautical Archaeology* 42, no 1 (March 2013): 2-23.

[204] Christopher Mee, «Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond,» in Cynthia W. Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2008), pp. 375-378.

[205] Κατερίνα Μπίχτα, «Luxuria ex Oriente: Ένα προϊστορικό ταξίδι από την Θήρα στην Ανατολή,» στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος στον Χρίστο Γ. Ντούμα* (Αθήνα: Η Καθημερινή, 2003), σ. 542-553.

[206] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 144 & 150 & 153-154.

[207] Eric H. Cline and Assaf Yasur-Landau and Nurith Goshen, «New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel,» *American Journal of Archaeology*, vol. 115, no. 2 (April

χθηκαν αργότερα περισσότερο και αφορούσαν στην κυριαρχία των Αιγυπτίων αλλά κυρίως των Χαναναίων στην ανατολική Μεσόγειο. Το 1993 μ.Χ., ο A. Bernard Knapp δημοσίευσε μια μελέτη στην οποία εξετάζει τις θεωρίες θαλασσοκρατορίας στην Ανατολική Μεσόγειο και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν μπορούν να εξηγηθούν με την κυριαρχία μίας και μόνης δυνάμεως ή ενός λαού στην περιοχή, διότι η κατάσταση ήταν πολύ πιο περίπλοκη. Δίνει μια δική του ερμηνεία, η οποία έχει κερδίσει σημαντικό έδαφος στην επιστημονική κοινότητα, παρότι πολλοί δεν απορρίπτουν τελείως τις παλαιότερες θεωρίες. Κεντρικό ρόλο στην ανάλυση του Knapp παίζουν οι μηχανισμοί εμπορίου που έχουν διαπιστωθεί στις εμπορικές συναλλαγές στην Ανατολική Μεσόγειο: (α) συγκεντρωτικός περιφερειακός ή διαπεριφερειακός πολιτικός έλεγχος (Μινωίτες, Χαναναίοι), (β) τοπικός έλεγχος από μία αρχή με ενδιάμεσους συνδέσμους (Ουγκαρίτ, Έγκωμη, Κνωσσός), (γ) μεμονωμένοι ελεύθεροι έμποροι, (δ) ανταλλαγές αντικειμένων ως μέρος ιεροτελεστίας ή με την μορφή δώρων ανάμεσα σε ηγεμόνες. Το πρόβλημα προκύπτει όταν οι μηχανισμοί αυτοί χρησιμοποιούνται από τους μελετητές για να εξηγήσουν υπό είδος ομπρέλας γενικότερα εμπορικά φαινόμενα στην περιοχή της Μεσογείου. Στην πραγματικότητα, στην θάλασσα ταξίδευαν αιγυπτιακά, λεβαντίνικα (φοινικικά και άλλα), κυπριακά, μικρασιατικά, μυκηναϊκά πλοία μεταφέροντας πρώτες ύλες, τρόφιμα και τελικά προϊόντα για ανταλλαγή. Υπό αυτές τις συνθήκες οποιαδήποτε θαλασσοκρατία ήταν μάλλον αδύνατη. Το εμπόριο ήταν πολύπλευρο: κατευθυνόμενο από μία ηγεμονική αρχή, ελεύθερο, οριζόμενο από τις ανάγκες πρώτων υλών, «διανεμητικό», ανταλλαγής δώρων. «Σε τελική ανάλυση, [σε κάθε Εποχή] οι αγορές επεκτείνονται επιθετικά όπως τα κράτη και οι αυτοκρατορίες, και οι επιχειρηματίες μεταφέρουν τα εμπορεύσιμα προϊόντα τους όσο μακρύτερα μπορούν».[208]

Παρά τις παραπάνω εξηγήσεις, η επικρατούσα επιστημονική άποψη υποστηρίζει ότι τον ΙΔ' και τον ΙΓ' αιώνα π.Χ., το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου βρισκόταν στα χέρια Κυπρίων και Χαναναίων εμπόρων. Μήπως, όμως, τελικά συμμετείχαν και οι Μυκηναίοι έμποροι; Υπάρχουν πλέον ορισμένες ενδείξεις που βεβαιώνουν έστω και μερικώς τις απευθείας εμπορικές επαφές εμπόρων από το Αιγαίο με την συριακή ακτή και την Φοινίκη. Συγκεκριμένα, υπάρχει ήδη μία δέλτος από την Ουγκαρίτ που αναφέρει την αποστολή εμπορικού πλοίου προς την Κρήτη, αλλά καμία για την αντίστροφη κατεύθυνση. Όμως, υπάρχουν και δύο ακόμη δέλτοι στις οποίες αναφέρεται ότι Αχχιϊάγια (Ahhijawa)[209] δηλαδή Αχαιοί/Μυκηναίοι, Έλληνες, βρίσκονταν στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Σύμφωνα, λοιπόν, με αρχαιολογικές ερμηνείες είτε αυτοί ήταν έμποροι που περίμεναν φορτίο μεταλλικών ταλάντων από την Ουγκαρίτ για λογαριασμό του Χετταίου βασιλιά είτε απλοί μισθοφόροι. Αυτή η αναφορά μπορεί να δείχνει τις εμπορικές σχέσεις κατοίκων του Αιγαίου με την Ανατολική Μεσόγειο. Ακόμη, η μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί στην συριακή ακτή και στην Φοινίκη προέρχεται κυρίως από την Αργολίδα και ίσως και από την Κορινθία ενώ και

2011): 245-261 και γενικώς για τις μινωικές τοιχογραφίες που έχουν βρεθεί στην Ανατολική Μεσόγειο με εικόνες και σχέδια δες Eric H. Cline and Assaf Yasur-Landau, «Aegeans in Israel. Minoan Frescoes at Tel Kabrim,» *Biblical Archaeology Review* vol. 39 no. 4 (July-August) 2013: 37-44 & 64.

[208] A. Bernard Knapp, «Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth,» *World Archaeology* 24, no. 3 (February 1993): 332-347.

[209] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 155.

τα περισσότερα αντικείμενα από την συριακή ακτή και την Φοινίκη έχουν βρεθεί στην περιοχή περιφερειακά των Μυκηνών. Αυτό το γεγονός μπορεί να υποδεικνύει τουλάχιστον προσπάθειες εμπορικών επαφών με την Συριο-Φοινίκη κατά τις οποίες οι Μυκηναίοι πωλούσαν αγγεία καθημερινής χρήσεως, οίνο, αρώματα σε ειδικά αγγεία και αγόραζαν ελεφαντοστούν, φαγεντιανή (φαγιάνς), γυαλί και πολύτιμα μέταλλα. Μία ακόμη ένδειξη παρουσίας μυκηναίων εμπόρων στην περιοχή (Tell Abu Hawam) της σημερινής Χάιφας του Ισραήλ είναι, κατά τους αρχαιολόγους, η εύρεση ορισμένων σκευών μαγειρέματος από το Αιγαίο μαζί με παρόμοια είδη κυπριακής και τοπικής προελεύσεως, τα οποία υποθέτουμε ότι είχαν φέρει μαζί τους οι έμποροι από τις περιοχές καταγωγής τους.

Κατά συνέπεια, τα λίγα αυτά στοιχεία συνδυαζόμενα και με την παρουσία Μυκηναίων στο πλοίο του ναυαγίου του Ulu Burun τουλάχιστον δεν αποκλείουν πλέον τελείως την παρουσία κατοίκων του Αιγαίου στις πόλεις των Χαναναίων. Όπως και εάν έχουν τα πράγματα, φαίνεται ότι είναι γεγονός πως έμποροι από την Κύπρο, την Ουγκαρίτ, την Φοινίκη αλλά και το Αιγαίο συμμετείχαν στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου πριν την εμφάνιση των «λαών της θάλασσας» (περ. 1200 π.Χ.).[210] Βέβαια, όλα αυτά είναι απλώς αμυδρές ενδείξεις και όχι αποδείξεις για να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το ποιοι έμποροι και υπό ποίες οικονομικές συνθήκες ήλεγχαν το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο τον ΙΔ’ και τον ΙΓ’ αιώνα π.Χ. Με αφορμή την ανωτέρω επιστημονική διαμάχη, διαπιστώνουμε ότι στην Ιστορία αλλά κυρίως στην αρχαιολογία, οι θεωρίες (αλήθειες) του σήμερα μπορεί να ξεθωριάσουν ή να απορριφθούν αύριο αλλά και οι επικρατούσες θεωρίες του αύριο να εγκαταλειφθούν μεθαύριο. Με άλλα λόγια καμία αλήθεια στην αρχαιολογία και στην Ιστορία δεν πρέπει να θεωρείται απόλυτη και παντοτινή. Η Αρχαιολογία και τουλάχιστον η Αρχαία Ιστορία είναι περισσότερο αναζήτηση παρά βέβαια γεγονότα. Ο ιστορικός της Γενικής Ιστορίας (ιστορική σύνοψη) προσπαθεί να βρει τον πιο βατό δρόμο ανάμεσα στα πολλά μονοπάτια των ιστορικο-αρχαιολογικών θεωριών και απόψεων. Άλλωστε, Ιστορία είναι η ανακάλυψη, αποκάλυψη και ερμηνεία της δραστηριότητα του ανθρώπου στο παρελθόν.[211]

Η ιστορική εικόνα άλλαξε τελείως στην δυτική Εγγύς Ανατολή όταν προς το τέλος του ΙΓ’ αιώνα π.Χ. άρχισαν να φθάνουν οι «λαοί της θάλασσας» και τελικά τον ΙΒ’ αιώνα π.Χ. οι Φιλισταίοι εγκαταστάθηκαν στην Παλαιστίνη. Η ζωή αναστατώθηκε. Παρά την διαπίστωση όμως αυτή, η ονομαζόμενη κρίση του 1200 π.Χ., η κάθοδος δηλαδή των «λαών της θάλασσας», μπορεί να μην είχε ως αποτέλεσμα τις καταστροφές και τον αντίκτυπο στην οικονομική ζωή που θεωρούσαν οι αρχαιολόγοι μέχρι τώρα ότι είχε στην Ανατολική Μεσόγειο. Υπάρχει η υπόθεση ότι οι συμφορές μπορεί να οφείλονταν και σε εσωτερικά κοινωνικο-πολιτικά αίτια των τοπικών κοινωνιών. Παρά τις αποδεδειγμένες καταστροφές κατά τον ΙΒ’ αιώνα, σε διάφορες θέσεις στην Συριο-Φοινίκη, διαφαίνεται πολιτισμική συνέχεια αλλά και αδιάλειπτη κατασκευαστική δραστηριότητα κατά την περίοδο της καθόδου των «λαών της θάλασσας» ενώ το πέρασμα από

[210] Alexander Zukerman, «On Aegean Involvement in Trade with the Near East during the Late Bronze Age,» *Ugarit Forschungen* 42 (2010): 887-901

[211] Για το ζήτημα αυτό δες Δημήτριος Ι. Λοΐζος, *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century* (Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2024).

την Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου στην Εποχή του Σιδήρου είναι αρχαιολογικά χωρίς χάσμα, πράγμα που μας επιβεβαιώνει ότι ο αντίκτυπος της ελεύσεως των νεοφερμένων ήταν αρκετά ήπιος. Από αρχαιολογική σκοπιά, ο ΙΒ' αιώνας π.Χ. καταδεικνύει περισσότερο πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές παρά μια γενικευμένη οικοδομική και πολιτισμική ασυνέχεια ή διακριτή διακοπή. Συνεπώς, κάποιοι αρχαιολόγοι σκέφτονται ακόμη πιο τολμηρά και υποθέτουν ότι εάν τελικά υπήρξε πραγματικά εισβολή από τους λαούς αυτούς μπορεί να μην ήταν η αιτία αλλά η συνέπεια της καταρρεύσεως του Μυκηναϊκού Κόσμου, της Αυτοκρατορίας των Χετταίων αλλά και της Ουγκαρίτ σε συνδυασμό με την μειωμένη εμπορική δραστηριότητα στην ανατολική Μεσόγειο μεταξύ Αιγαίου, Κύπρου και Συριο-Φοινίκης. Παρ' όλα αυτά, μεταξύ 1050 και 975 π.Χ., πολεμιστές που προέρχονταν από τους «λαούς της θάλασσας» και κυρίως οι Φιλισταίοι ενεργούντες ως πειρατές ήλεγχαν την Φοινικική ακτή και προξενούσαν ζημιές στην ναυσιπλοΐα, μέχρι που ηττήθηκαν από τον βασιλιά του Ισραήλ Δαβίδ.[212]

Παρά την καταστροφή της Ουγκαρίτ και των πόλεων στην Φοινίκη, φαίνεται ότι κατά τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. η Βύβλος και η Σιδώνα κατάφεραν να ανακάμψουν εμπορικά και μάλιστα η τελευταία να ανοικοδομήσει την Τύρο. Όσον αφορά στην Σιδώνα, εκτιμάται ότι οι εμπορικές της σχέσεις με τις βόρειες περιοχές –σε αντίθεση με την Τύρο, η οποία ήταν ο εμπορικός εταίρος της καταρρέουσας οικονομικά Αιγύπτου του ΙΑ' αιώνα π.Χ.– της έδωσαν την δυνατότητα να αναλάβει οικονομικά γρήγορα. Η πιο πλήρης περιγραφή της καταστάσεως στις Φοινικικές πόλεις τον αιώνα αυτό περιέχεται στην αναφορά του Ουέν-Άμων (Wen-Amon), Αιγύπτιου απεσταλμένου στην Φοινίκη μεταξύ 1075-1060 π.Χ. Ο Ουέν-Άμων αναζητούσε να προμηθευθεί ξύλο κέδρου. Στην αναφορά του, η Βύβλος, που εισήγε από την χώρα του Νείλου μεγάλες ποσότητες παπύρου, περιγράφεται ως η ισχυρότερη πόλη και ο κύριος προμηθευτής ξύλου κέδρου της Αιγύπτου. Η Σιδών παρουσιάζεται ως η δεύτερη σπουδαιότερη πόλη ενώ η Τύρος πρέπει να κατείχε μόνο περιφερειακή θέση στις διεθνείς σχέσεις των φοινικικών πόλεων.[213] Πολύ σύντομα, όμως, η πόλη που αναπτύχθηκε εμπορικά ήταν η Τύρος, η οποία βρισκόταν επάνω σε νησί. Η απόσταση από την ξηρά και οι ύφαλοι και οι σκόπελοι στα βόρεια και νότια του νησιού αποτελούσαν την οχύρωση της ενώ υπήρχαν δύο λιμάνια: ένα φυσικό στα βόρεια της πόλεως, που προστατευόταν από τα τείχη, και ένα τεχνητό στα νότια.[214] Τα δύο λιμάνια ενώνονταν μεταξύ τους με δίαυλο που διέσχιζε την Τύρο, η οποία με σημερινούς υπολογισμούς είχε έκταση 0,5 τ.χλμ. Έχει υπολογισθεί ότι περίπου 30.000 άτομα ζούσαν εντός των τειχών της πόλεως, ο πληθυσμός της οποίας μπορούσε να αυξηθεί στις 40.000 εάν σε περίπτωση πολέμου έρχονταν όσοι κατοικούσαν στην απέναντι ακτή.[215] Την Τύρο κοσμούσαν τρεις μεγάλοι ναοί, του Μελκάρτ (Ηρακλή), της Αστάρτης, και του Βάαλ, αλλά και η μεγάλη Αγορά που βρισκόταν κοντά στο λιμάνι και το βασιλικό παλάτι στην νοτιοδυτική πλευρά της πόλεως. Η αρχαιότερη απεικόνιση της υπάρχει σε μία από τις ορειχάλκινες ανάγλυφες λωρίδες του

---

[212] Aubet, pp. 23-25 και Markoe, pp. 20-26.

[213] ANET, «The Journey of Wen-Amon to Phoenicia,» pp. 25-29 και Markoe, pp. 26-28 & 30-32. Δες νεοελληνική μετάφραση στο *Οι περιπέτειες του Ουεναμούν*, μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης (Αθήνα: Στοχαστής, 1992).

[214] Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, II.20.10 και Στράβων, XVI.2.23 (C757).

[215] Ο Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις,* II.24.4-5, αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της Τύρου από τον Αλέξανδρο το 332 π.Χ. αιχμαλωτίσθηκαν 30.000 και σκοτώθηκαν 8000 Τύριοι.

Θ' αιώνα π.Χ., που διακοσμούσαν τις ξύλινες θύρες του ασσυριακού οχυρού Βαλαουάτ (Balawat), κοντά στην Νεμρώδ (Nimrud, BAGROW, 91:E1, 30 χλμ. νότια της Μοσούλης, στο Ιράκ) και βρίσκεται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. Markoe, plate 5): η φοινικική πόλη, περιτριγυρισμένη από τείχη, με δύο μεγάλες πύλες και πέντε πύργους είναι κτισμένη επάνω στο νησί που της παρέχει ασφάλεια από επιδρομές.[216]

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 3
ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ
ΧΙΡΑΜ Α' ΤΥΡΟΥ ΚΑΙ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ ΙΣΡΑΗΛ (περ. 961 π.Χ)

Αγία Γραφή, «Βασιλειών Γ'» 5:15-26. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

Ο βασιλιάς της Τύρου, Χιράμ, έστειλε πρεσβευτές όταν εχρίσθη βασιλεύς ο Σολομών στην θέση του πατέρα του Δαβίδ, διότι ο Χιράμ είχε πάντα φιλικές σχέσεις με τον Δαβίδ. Ο Σολομών έστειλε τους δικούς του απεσταλμένους στον Χιράμ να του πουν: «Γνωρίζεις ότι ο πατέρας μου Δαβίδ δεν στάθηκε δυνατόν να οικοδομήσει Ναό στο όνομα του Κυρίου και Θεού μου εξαιτίας των πολέμων που τον κύκλωσαν από παντού, μέχρι που ο Κύριος τον βοήθησε να τους υποτάξει όλους. Τώρα, ο Κύριος ο Θεός μου έδωσε σε εμένα ειρήνη ολόγυρα. Δεν υπάρχει πια εχθρός μου ούτε καμία πονηρή παράβαση του θρησκευτικού νόμου. Έτσι και εγώ αποφάσισα να κτίσω Ναό στο όνομα του Κυρίου του Θεού μου, όπως είπε ο Κύριος ο Θεός μου στο πατέρα μου Δαβίδ: 'ο γιος σου που θα σε διαδεχθεί στον θρόνο, αυτός θα κτίσει τον Ναό στο όνομά μου'. Τώρα δώσε εντολή να κόψουν για μένα ξυλεία από το όρος του Λιβάνου. Να οι εργάτες μου, να δουλέψουν μαζί με τους δικούς σου εργάτες. Για ολόκληρη την εργασία τους θα σου δώσω όσο μισθό μου ζητήσεις, γιατί ξέρεις ότι δεν υπάρχουν σε εμάς ικανοί ξυλοκόποι όσο οι Σιδώνιοι». Έλαμψε από την χαρά του ο Χιράμ όταν άκουσε τα λόγια του Σολομώντος και χάρηκε πάρα πολύ και είπε: «Δοξασμένος ας είναι σήμερα ο Θεός που έδωσε στον Δαβίδ γιο τόσο συνετό να κυβερνά τον πολυάριθμο λαό του Ισραήλ». Απάντησε (ο Χιράμ) στον Σολομώντα και του είπε: «Άκουσα με προσοχή όλα αυτά που μου παράγγειλες. Θα κάνω ό,τι μου ζήτησες, (θα σε προμηθεύσω) με ξυλεία κέδρου και πεύκης. Οι εργάτες μου θα κατεβάσουν (τους κορμούς) από το όρος του Λιβάνου μέχρι την θάλασσα. Εγώ θα τα βάλω επάνω σε σχεδίες (και δια θαλάσσης) θα τα μεταφέρω μέχρι τον τόπο που θα μου πεις. Θα τα αφήσω εκεί και εσύ από εκεί θα τα πάρεις. Εσύ θα πράξεις και την δική μου επιθυμία, να παραδώσεις τρόφιμα στον οίκο μου». Και έδινε ο Χιράμ στον Σολομώντα κορμούς κέδρου και πεύκων και ό,τι άλλο ήθελε εκείνος. Και ο Σολομών έδωσε στον Χιράμ είκοσι χιλιάδες κόρους[217] σίτου και άλλες τροφές για τον οίκο του και είκοσι χιλιάδες

[216] Aubet, pp. 31-39.

[217] Δηλαδή 4.600.000 λίτρα σίτου. Ο κόρος (kor ή cor) ήταν μονάδα μετρήσεως όγκου ή χωρητικότητας στερεών και υγρών και ισούτο με 230 λίτρα. Δες *Oxford Biblical Studies Online*, «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Για το περίπλοκο ζήτημα των μέτρων και σταθμών που αναφέρονται στην

βαιθ[218] ελαίου κοπανισμένου (ελαιόκαρπου). Αυτή την ποσότητα έδινε ο Σολομών στον Χιράμ κάθε έτος. Και ο Κύριος έδωσε σοφία στον Σολομώντα, όπως του είχε πει, και υπήρχε ειρήνη ανάμεσα στον Χιράμ και στον Σολομώντα. Και συνήψαν συμφωνία μεταξύ τους.

Ο Ι’ αιώνας π.Χ. υπήρξε καθοριστικός για το μέλλον της Τύρου διότι τότε δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες στην δυτική Εγγύς Ανατολή για να αναπτυχθεί και να επεκταθεί εμπορικά η πόλη. Η μείωση της στρατιωτικής ισχύος της Αιγύπτου, η ήττα των Φιλισταίων, η ενοποίηση των βασιλείων του Ισραήλ και η ασσυριακή απραξία αποτέλεσαν την κρίσιμη μάζα που απαιτούνταν για την δημιουργία μιας εμπορικής δυνάμεως. Ο αρχιτέκτονας της εμπορικής αυτοκρατορίας της Τύρου υπήρξε ο βασιλιάς της Χιράμ Α’ (ή Χειράμ, διοίκ. περ. 980-947/6; π.Χ., Πίνακας 3), ο οποίος συμμάχησε με τον βασιλιά Δαβίδ (1000-961 π.Χ.) του Ηνωμένου Βασιλείου του Ισραήλ[219] αλλά και με τον γιο του Σολομώντα (961-922 π.Χ.) έτσι ώστε να επωφεληθούν από το θαλάσσιο και χερσαίο εμπόριο στην περιοχή.[220] Ο Χιράμ, παρά τον ανταγωνισμό της Βύβλου και της Σιδώνας, κατάφερε να ελέγξει τις θαλάσσιες μεταφορές κατά μήκος της Φοινικικής ακτής με αμέσως επόμενο στόχο τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους στην νοτιοδυτική Ασία. Τα εμπορικά του αυτά σχέδια συνέπεσαν με την επιθυμία του Σολομώντα να αναπτύξει και να επεκτείνει το βασίλειο του Ισραήλ.

Οι κοινές αυτές επιδιώξεις σφραγίσθηκαν με την εμπορική συμφωνία που συνομολόγησαν οι δύο βασιλείς και κατά την οποία ο Χιράμ παρείχε εξειδικευμένο προσωπικό και ξυλεία κέδρου και πεύκης και ο Σολομών τρόφιμα (Ιστορική Πηγή 3). Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποδείξει ότι ο Τύριος βασιλιάς παρείχε ακόμη είδη πολυτελείας για τον βασιλικό οίκο του Ισραήλ και ο βασιλιάς του Ισραήλ πλήρωνε σε ασήμι. Η συμμαχία με το Ισραήλ εξασφάλισε στην Τύρο τις οδούς που οδηγούσαν στο εσωτερικό της Συρίας, στην Μεσοποταμία και στην Αραβία, από όπου προμηθευόταν κυρίως δημητριακά, αλλά της παρείχε και αγορές για τα έτοιμα προϊόντα της. Το δεύτερο πεδίο συνεργασίας των δύο βασιλέων συνίστατο στην ναυπήγηση εμπορικού στόλου στην Ερυθρά Θάλασσα και με Φοίνικες καπετάνιους και ναυτικούς σε κοινή ναυτική επιχείρηση που επαναλαμβανόταν κάθε τρία χρόνια, πιθανόν στην βορειοανατολική Αφρική (Σουδάν και Σομαλία) ή και μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό,[221] με σκοπό την προμή-

---

εβραϊκή *Τανάχ (Tanakh)* και στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «Weights and Measures», *Encyclopedia Judaica*, 20:700-708.

[218] Δηλαδή 460.000 λίτρα. Το βαιθ (bat ή bath) ήταν μονάδα μετρήσεως όγκου ή χωρητικότητας υγρών και ισούτο με 23 λίτρα. Δες *Oxford Biblical Studies Online*, «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>.

[219] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Β’» 5:11 και «Παραλειπομένων Α’» 14:1.

[220] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ’» 5:15-30.

[221] Ο Markoe, pp. 33-34, αναφέρει και την αμφιλεγόμενη υπόθεση τα ταξίδια αυτά να κατευθύνονταν μέχρι την Ιβηρική

θεια χρυσού, αργύρου, ελεφαντοστού και πολύτιμων λίθων.[222] Οι σύντομες αυτές πληροφορίες υποδεικνύουν ότι κατά τον Ι' αιώνα π.Χ. οι Τύριοι μπορούσαν πλέον να οργανώνουν μεγάλες ναυτικές επιχειρήσεις ενώ διέθεταν και την ναυτική τεχνογνωσία για να πραγματοποιήσουν ταξίδια μακρών αποστάσεων χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς.

Σημαντικότερο όλων, όμως, είναι ότι η Τύρος μπορούσε πλέον να έχει άμεση πρόσβαση στις περιοχές όπου υπήρχε χρυσός, γεγονός που αύξησε τον πλούτο της και διεύρυνε τους εμπορικούς της ορίζοντες. Με τα κέρδη από αυτό το εμπόριο ο Χιράμ βελτίωσε το φυσικό λιμάνι της Τύρου και πρόσθεσε μεγάλα ναυπηγία, επεξέτεινε την πόλη, έκτισε βασιλικό ανάκτορο και αγορά ενώ κατασκεύασε μεγαλοπρεπείς ναούς μαζί με τον μεγάλο ναό του θεού Μελκάρτ (Ηρακλή) που έφερε τις δύο στήλες που ήταν διακοσμημένες με χρυσό και σμαράγδια. Από το ίδιο επικερδές εμπόριο φαίνεται ότι ο Βασιλιάς του Ισραήλ έκτισε τον μεγαλοπρεπή Ναό του Σολομώντος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΥΡΟΥ (μέχρι την περσική κατάκτηση)	
Βασιλιάς*	**Χρονολογίες (περ. π.Χ.)[223]**
Χιράμ ή Χειράμ Α' / Ε`ίρωμ Α' (Hiram I)	980 – 947/6
Βάαλ-εσερ Α' / Βαλβάζερος Α' (Baal-eser)	946 – 930/929
Αβδάστρατος (Abdastrato)	929 – 921/920
Ιεθεβαάλ Α' / Ιθωβάλος Α' (Ethbaal or Ithobaal I)	878 – 847
Βάαλ-αζορ Β' / Βαλέζωρος Β' (Baal-azor II)	847/6 – 841
Μάτταν Α' / Μέττηνος Α' (Mattan I)	841/0 – 832
Πυγμαλίων (Pygmalion)	832/1 – 785
Ιεθεβαάλ Β'/ Ιθωβάλος Β' (Ethbaal or Ithobaal II)	750 – 740/739
Χιράμ Β' / Ε`ίρωμ Β' (Hiram II)	740/739 – 730
Μάτταν Β' / Μέττηνος Β' (Mattan II)	730 – 729
Ελουλαίος (Luli)	729 – 694
Abd Melqart	694 – 680
Βάαλ Α' / Βαάλ Α' (Baal I)	680 – 640
Ιεθεβαάλ Γ'/ Ιθωβάλος Γ' (Ethbaal or Ithobaal III)	591 – 573
Βάαλ Β' / Βαάλ Β' (Baal II)	573 – 564
Μάτταν Γ' / Μέττηνος Γ' (Mattan III)	562 – 556
Χιράμ Γ' / Ε`ίρωμ Γ' (Hiram III)	551 – 532

* Τα ονόματα αναγράφονται όπως αναφέρονται εξελληνισμένα στην «Παλαιά Διαθήκη» και στον Ιώσηπο Φλάβιο (Josephus), έκδ. Loeb.

Ο Ιεθεβαάλ Α' (διοίκ. 878-847 π.Χ.), ο επόμενος σημαντικός βασιλιάς της Τύρου, ήταν αυτός που ουσιαστικά εδραίωσε την κυριαρχία της πόλεως στην Φοινίκη αλλά και στο εμπόριο με την νοτιοδυτική Ασία. Αφομοίωσε την Σιδώνα, ονομάσθηκε βασιλιάς της και δημιούργησε ένα κοινό κράτος Τυρίων και Σιδωνίων με έδρα την Τύρο.[224] Ήταν ο πρώτος που ίδρυσε αποικίες, την Botrys (σημερ. Batrum), κοντά στην

[222] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ'» 9:14 & 9:26-28 & 10:22.

[223] Τα έτη βασιλείας διαφέρουν στις διάφορες σημερινές μελέτες ανάλογα με τον τρόπο υπολογισμού τους από τις αρχαίες πηγές. Πηγή : (με διορθώσεις) *The History Files*, «Tyre (Canaan)» at <https://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/CanaanTyre.htm>.

[224] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ'» 16:31 και «Ησαΐας» 23:1-14.

Βύβλο και την Auza στην Λιβύη, η οποία δεν έχει εντοπισθεί ακόμη. Η αποικία στην φοινικική ακτή δείχνει τις επεκτατικές βλέψεις του Ιεθεβαάλ στην περιοχή αλλά υπονοεί και την υποβάθμιση της Βύβλου ως εμπορικής πόλεως. Ήταν επίσης αυτός που οικοδόμησε τα τείχη της Τύρου και κατασκεύασε το δεύτερο τεχνητό λιμάνι της πόλεως. Στόχος της πολιτικής του Τύριου ηγεμόνα ήταν να ανακαλύψει νέες πηγές πρώτων υλών και να ελέγξει σταδιακά την αγορά. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού χρειαζόταν την συμμαχία με το Ισραήλ, η οποία του εξασφάλιζε τρόφιμα και εμπορικούς δρόμους στην ενδοχώρα και την οποία επισφράγισε παντρεύοντας την κόρη του Ιεζάβελ με τον Ισραηλίτη βασιλιά Αχαάβ (διοίκ. 869-850 π.Χ.).

Η εχθρότητα μέρους των Εβραίων θρησκευτικών ηγετών στην προσπάθεια της Ιεζάβελ να εισαγάγει την λατρεία του φοινικικού θεού Βάαλ στο Ισραήλ δεν αποτελούσε μόνο μία θρησκευτική αντιπαράθεση. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές δείχνουν την παρουσία Φοινίκων αρχιτεκτόνων σε πόλεις του Ισραήλ αλλά και η μικροτεχνία σε ελεφαντοστούν μαζί με συγκεκριμένη τοπική κεραμική στο ανάκτορο των βασιλέων του Ισραήλ υποδεικνύει την παρουσία Φοινίκων τεχνιτών. Τα πολλά αντικείμενα διακοσμημένα με ελεφαντοστούν που φαίνεται ότι υπήρχαν στα σπίτια της πόλεως Σαμάρια του Ισραήλ[225] υπογραμμίζουν την πρακτική της ανταλλαγής δώρων μεταξύ βασιλέων και ηγεμόνων που εφάρμοζαν οι Τύριοι. Η καλλιτεχνική επεξεργασία του ελεφαντοστούν από Φοίνικες τεχνίτες ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά προϊόντα του εμπορίου τους κυρίως κατά τον Η’ και τον Ζ’ αιώνα π.Χ.

Ο δεύτερος γεωγραφικός χώρος για τον οποίο έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον η Τύρος ήταν η βόρεια Συρία και το κεντρικό τμήμα της Μικράς Ασίας (Κιλικία) και κυρίως η παράκτια περιοχή του Κόλπου της Αλεξανδρέττας/Iskenderun, διότι από εκεί διέρχονταν σημαντικοί εμπορικοί δρόμοι προς την Δυτική Ασία. Το σημαντικότερο, όμως, ήταν ότι από εκεί υπήρχε πρόσβαση στα μεταλλεία της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας μέσω των εμπορικών σταθμών της Ταρσούς (Tarsus, AAW, p. 75), του Sam'al (Zinjirli, AAW, p. 75), Karatepe (AAW, p. 75), Carchemish/Karkemish (AAW, p. 75), και Aleppo (AAW, p. 75). Εκτός από την κεραμική, η παρουσία των Φοινίκων στην Sam'al (Zinjirli) επιβεβαιώνεται από την στήλη του τοπικού ηγεμόνα Κιλάμουα (Kilamuwa) που είναι χαραγμένη στα φοινικικά.[226] Σε άλλη στήλη του βασιλιά των Αραμαίων από το Αλέππο,[227] η οποία είναι μεν στα αραμαϊκά αλλά αφιερωμένη στον θεό Μελκάρτ των Φοινίκων, διαφαίνεται η έντονη παρουσία των Φοινίκων στην περιοχή είτε με την ύπαρξη κάποιου ιερού είτε μέσω κάποιας μορφής κηδεμονίας. Επίσης, ο Azitawadda, ιδρυτής της πόλεως Καράτεπε, σε δίγλωσσες αυτοβιογραφικές επιγραφές[228] στα χετταϊκά και φοινικικά, υποδηλώνει τουλάχιστον φοινικική επίδραση στην περιοχή. Στην χετταϊκή πόλη Καρκεμίς υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις φοινικικής επιδράσεως στην αρχιτεκτονική και στην κατασκευή των οικοδομών. Οι αποδείξεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κατά τον Θ’ αιώνα π.Χ. οι Τύριοι ήλεγχαν το εμπόριο μετάλλων και σκλάβων στην ενδοχώρα του Κόλπου της Αλεξανδρέττας αλλά και τις

---

[225] *Αγία Γραφή*, «Βασιλειών Γ’» 22:39 και «Άμως» 3:15 & 6:4.
[226] ANET, pp. 654-655.
[227] ANET, p. 655.
[228] ANET, pp. 653-654.

θαλάσσιες οδούς προς το Αιγαίο.[229]

Στο τέλος του Θ' αιώνα π.Χ., βασιλιάς της Τύρου έγινε ο Πυγμαλίων (832/1-785 π.Χ.) και έπρεπε να αντιμετωπίσει την μεγάλη πίεση των Ασσυρίων, οι οποίοι υπό τον Σαλμανέσερ Γ' (Shalmaneser, 858-824)[230] επενέβησαν στην δυτική Συρία και διατάραξαν την εμπορική δραστηριότητα των Τυρίων. Εξ αιτίας αυτής της καταστάσεως, η Τύρος έπρεπε να ιδρύσει νέους εμπορικούς σταθμούς και η πιο ευνοϊκή τοποθεσία ήταν η Κύπρος. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι Χαναναίοι και οι Κύπριοι διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις από τον ΙΑ' αιώνα π.Χ. ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για παρουσία Φοινίκων στο νησί από τον Ι' αιώνα. Από το 820 π.Χ., όμως, όπως φαίνεται στο Κίτιον, άρχισαν οι Φοίνικες να εγκαθίστανται στην νοτιοανατολική Κύπρο, έτσι ώστε μέχρι τον Ζ' αιώνα π.Χ. η περιοχή είχε γίνει μέρος του ενωμένου βασιλείου Τύρου και Σιδώνας. Η πρώτη αρχαιολογικά βεβαιωμένη υπερπόντια αποικία των Φοινίκων, το Κίτιον, πρέπει να ιδρύθηκε από την επιτακτική ανάγκη να εξασφαλισθεί ο χαλκός της Κύπρου, ο οποίος απέφερε υψηλά κέρδη στην Κύπρο και στην Τύρο. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει παραπάνω, οι Κύπριοι, οι Φοίνικες και μάλλον και οι κάτοικοι του Αιγαίου πρέπει να διαχειρίζονταν το εμπόριο του χαλκού, του τόσο πολύτιμου για την Εποχή μετάλλου, και να το μετέφεραν επάνω στα πλοία τους από την Κύπρο στην Ελλάδα και στις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου. Εικάζεται, λοιπόν, ότι η Τύρος φοβούμενη ότι η ασσυριακή επέκταση μπορεί να έφθανε μέχρι την Κύπρο, θέλησε να εξασφαλίσει για τον εαυτό της το εμπόριο του χαλκού από τα ορυχεία μέχρι τις αγορές. Συνεπώς, ο ηγεμών της αποφάσισε να μεταβάλει την μέχρι τότε εμπορική πολιτική της Τύρου και να ιδρύσει αποικία στην Κύπρο για να εξασφαλίσει την κύρια πηγή εσόδων της πόλεως. Η νέα αυτή αποικία, η Καρχηδόνα (στα φοινικικά, Qart-hadasht = νέα πόλη) της Κύπρου δεν έχει ταυτοποιηθεί (μήπως ήταν το Κίτιον;) αλλά υπήρξε η πύλη εισόδου των πολυτελών προϊόντων που εμπορεύονταν οι Φοίνικες και τα οποία κατέκλυσαν την Κύπρο τον Η' και Ζ' αιώνα π.Χ.: ασημένια, ορειχάλκινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα. Οι Τύριοι, όμως, δεν σταμάτησαν στην Κύπρο. Υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις ότι είχαν φθάσει στην Κρήτη και στα νησιά του Αιγαίου, αλλά υπάρχει προβληματισμός εάν έπαιρναν σκλάβους και ασήμι από το Λαύριο προσφέροντας κοσμήματα και ορειχάλκινα αντικείμενα. Έχει υποστηριχθεί ότι ίσως αυτή η εμπορική επέκταση των Τυρίων προς το Αιγαίο να έχει σχέσει με το ξεκίνημα του ελληνικού αποικισμού.[231]

Παρά την υπερπόντια επέκταση, το ασσυριακό υπήρξε το κύριο πρόβλημα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Τύριοι κατά τον Η' και Ζ' αιώνα π.Χ. Για να κρατήσουν την Ασσυριακή Αυτοκρατορία μακριά από τα συμφέροντά τους αλλά και για να έχουν την άδεια να εμπορεύονται στην Δυτική Ασία προθυμοποιήθηκαν να πληρώνουν φόρο υποτελείας. Από τον Θ' αιώνα π.Χ., οι Τύριοι μαζί με άλλες πόλεις της περιοχής έδωσαν στους Ασσύριους βασιλείς κυρίως χρυσό, ασήμι, κασσίτερο, σίδηρο, χαλκό και χάλκινα αγγεία, λινά υφάσματα με πολύχρωμο τελείωμα, μαλλί βαμμένο με γαλάζιο και πορφυρό χρώμα, μεγάλους και μικρούς πιθήκους, έβενο, ξυλεία και ελεφαντοστούν, πολλές φορές σε μεγάλες ποσότητες.[232] Την εποχή, όμως, της εδαφικής επε-

[229] Markoe, pp. 37-39.

[230] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 96.

[231] Markoe, pp. 32-33.

[232] ANET, pp. 276 & 280 & 281 & 283 και ARAB, par. 479, 1:166 & par. 518, 1:189 & par.

κτάσεως του Ασσύριου Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' (Tiglatpileser, 744-727 π.Χ.), ο βασιλιάς Χιράμ Β' (740/739-730 π.Χ.) της Τύρου τέθηκε επικεφαλής αντι-ασσυριακού συνασπισμού, αλλά τελικά κατάφερε να αποφύγει την προσάρτηση από την Ασσυρία, να μείνει στο πλευρό των Ασσυρίων και να διαφυλάξει το υπερπόντιο εμπόριο της. Οι αρχαιολόγοι υποστηρίζουν ότι αυτή η ιδιαίτερη μεταχείριση θα μπορούσε να συμβεί μόνο εάν Τύρος και Ασσυρία είχαν κοινά συμφέροντα. Τον Η' αιώνα π.Χ., η Ασσυρία δεν ήταν σε θέση να αναλάβει το εμπόριο της Τύρου, ενώ σε περίπτωση διακοπής του θα έχανε σημαντική πηγή εσόδων. Βέβαια, από το 734 π.Χ., είχε τους δικούς της επιθεωρητές και τελώνες στο λιμάνι της Τύρου ενώ ο Φοίνικας βασιλιάς Ματτάν Β' (730-729 π.Χ.) υποχρεώθηκε για πρώτη φορά να πληρώσει ως φόρο το ποσό των 150 χρυσών ταλάντων.[233]

Οι Τύριοι πλήρωναν τον φόρο μέχρι που ο βασιλιάς τους Ελουλαίος (Luli, 729-694 π.Χ.) ήρθε σε σύγκρουση με τον Ασσύριο Σενναχερίβ (Sennacherib, 704-681 π.Χ.), για λόγους που δεν έχουν διευκρινισθεί αλλά μπορεί να περιλάμβαναν και την άρνηση συμμορφώσεως με τις οικονομικές υποχρεώσεις του προς τους Ασσυρίους. Ο Ασσύριος βασιλιάς εισέβαλε στην περιοχή του αντιπάλου του και προφανώς χωρίς να προηγηθεί μάχη ανάγκασε τον Ελουλαίο να πάρει τα πλοία του και να καταφύγει στην Κύπρο, στο Κίτιον, όπου πέθανε (εικ. Markoe, plate 6). Η Τύρος έχασε την Σιδώνα, η οποία έγινε ανεξάρτητη πόλη, παραδόθηκε σε φιλο-Ασσύριο ηγεμόνα και η έκτασή της περιορίσθηκε στο νησί και στα προάστια στην απέναντι ακτή. Παρ' όλα αυτά, όταν εξαιτίας της οικονομικής της ευμάρειας η Σιδώνα αντιστάθηκε στην ασσυριακή εξουσία, ο Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) επιτέθηκε, κατεδάφισε τα τείχη και την πόλη και μετέφερε τα πλούτη του βασιλικού οίκου στην Ασσυρία.[234]

Μετά από αυτά τα γεγονότα, η Τύρος συνέχισε τις εμπορικές της σχέσεις με την Αίγυπτο. Η αφρικανική χώρα όμως, υποστήριζε οποιαδήποτε αντι-ασσυριακή ενέργεια του Ισραήλ και του συνασπισμού που είχε ιδρύσει εναντίον της Ασσυρίας μέχρι που τελικά από το 702/701 π.Χ. τάχθηκε ενεργά στο πλευρό βασιλείων της δυτικής Εγγύς Ανατολής εναντίον των Ασσυρίων και συνήψε συμφωνία με την Τύρο. Όταν η συμμαχία αυτή έγινε γνωστή, ο Ασσύριος Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) κινήθηκε εναντίον της Αιγύπτου και στην δεύτερη εκστρατεία του, το 671 π.Χ., βρέθηκε στην Τύρο, η οποία είχε αποστατήσει, και την πολιόρκησε. Τελικά, νίκησε στην Αίγυπτο και υποχρέωσε την Τύρο να πληρώσει βαρείς φόρους.[235] Σε ανάμνηση της επιτυχίας του, κατασκευάσθηκε στήλη στην οποία ο γιγάντιος Ασσύριος βασιλιάς κρατάει σαν σκυλιά από το λουρί τους γονατιστούς ηγεμόνες της Αιγύπτου και της Τύ-

769, 1:273 & par. 772, 1:276. Ο Markoe, p. 39-40, πιστεύει ότι ήταν δώρα και όχι φόρος, όπως οι πίθηκοι που προσφέρονται σε ασσυριακό ανάγλυφο (εικ. Markoe, plate 4).

[233] ANET, p. 282 και ARAB, par. 803, 1:288. Την εποχή αυτή το τάλαντο ισούτο στην Εγγύς Ανατολή με 34,3 κιλά και συνεπώς τα 150 χρυσά τάλαντα ισούνταν με 5145 κιλά χρυσό. Δες *Oxford Biblical Studies Online*, «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Αλλά μπορεί να ζύγιζαν και 6000 κιλά χρυσό, εάν το τάλαντο είχε βάρος περί τα 40 κιλά (1 τάλαντο = 3600 σίγλους/σίκλους/shekel). Για το περίπλοκο ζήτημα των μέτρων βάρους που αναφέρονται στην «Παλαιά Διαθήκη» δες λμ. «weights», *Encyclopedia Judaica*, 20:703-706.

[234] ANET, pp. 287 & 288 & 290 και ARAB, par. 239, 2:118-119 & par. 309, 2:143 & par. 326, 2:147-148 & par. 347, 2;154.

[235] ANET, p. 290 & 291 & 292.

ρου (εικ. Markoe, plate 7).

Αυτή την περίοδο πρέπει η ασήμαντη πια Τύρος να συνήψε συμφωνία υποτελείας με την πανίσχυρη Ασσυρία για τον έλεγχο της εμπορικής της δραστηριότητας (Ιστορική Πηγή 4). Στην εμπορική συμφωνία που υπέγραψαν ο Βάαλ Α’ της Τύρου και ο Εσαρχαδδόν (Esarhaddon/Asarhadon, 680-669 π.Χ.) προβλεπόταν ότι η φοινικική πόλη ήταν ελεύθερη να εμπορεύεται τουλάχιστον σε όλη την παραλία της δυτικής Εγγύς Ανατολής αλλά υπό την ασσυριακή επίβλεψη («βασιλικός εκπρόσωπος») και την πιθανότητα κατασχέσεως των μεταφερόμενων εμπορευμάτων. Οι συνηθισμένες φοβέρες για την οργή των θεών σε όσους παραβούν την συμφωνία ολοκληρώνουν το κείμενο.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΗΓΗ 4
ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΥΠΟΤΕΛΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΣΣΥΡΙΟΥ ΕΣΑΡΧΑΔΔΟΝ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΑΛ ΤΗΣ ΤΥΡΟΥ
(περ. 671 π.Χ)

John B. Prichard, ed., *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd ed. with Supp. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1969), «Treaty of Esarhaddon with Baal of Tyre,» pp. 533-534. Αποκαταστημένο κείμενο. Μετάφραση από την σφηνοειδή γραφή R. Borger. Απόδοση στην νεοελληνική και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος.

[τμήμα i]
Συνθήκη του Εσαρχαδδόν, βασιλέα της Ασσυρίας, μεγαλύτερο γιο του ... , με τον Βάαλ, βασιλέα της Τύρου, ...

[τμήμα ii, κατεστραμμένο]

[τμήμα iii]
... Εσαρχαδδόν ... Εσαρχαδδόν ... βασιλιά της Ασσυρίας, ... αυτές οι πόλεις οι οποίες ...
Ο βασιλικός εκπρόσωπος τον οποίο διόρισα για να σε επιβλέπει ... οι γηραιότεροι [η Γερουσία;] της χώρας σου ... ο βασιλικός εκπρόσωπος [;;;] μαζί τους ... τα πλοία ... μην τον ακούς, (μην ...) χωρίς τον βασιλικό εκπρόσωπο ούτε πρέπει να ανοίξεις επιστολή που σου έχω στείλει χωρίς την παρουσία του βασιλικού εκπροσώπου. Εάν ο βασιλικός εκπρόσωπος είναι απών, περίμενέ τον και μετά άνοιξέ το, μην ...
Εάν πλοίο του Βάαλ ή του λαού της Τύρου ναυαγήσει στις ακτές της χώρας των Φιλισταίων ή οπουδήποτε στα σύνορα της επικράτειας των Ασσυρίων, οτιδήποτε βρίσκεται επάνω στο πλοίο ανήκει στον Εσαρχαδδόν, βασιλιά της Ασσυρίας, αλλά κανείς δεν πρέπει να βλάψει κανένα άτομο επάνω στο πλοίο, να καταγράψουν [;] τα ονόματά τους και να ενημερώσουν τον βασιλιά της Ασσυρίας.
Αυτά είναι τα εμπορικά λιμάνια και οι εμπορικοί δρόμοι τους οποίους (παραχώρησε) ο Εσαρχαδδόν, βασιλιάς της Ασσυρίας, στον υπηρέτη του Βάαλ: (δηλαδή:) προς την

Άκρη,[236] την Δορ,[237] σε όλη την περιοχή των Φιλισταίων, και σε όλες τις πόλεις εντός της ασσυριακής επικράτειας, στις ακτές της θάλασσας, και στην Βύβλο, (απέναντι από το όρος) Λίβανος, σε όλες τις πόλεις στα βουνά, σε όλες τις πόλεις του Εσαρχαδδόν, βασιλιά της Ασσυρίας, τις οποίες ο Εσαρχαδδόν, βασιλιάς της Ασσυρίας, έδωσε στον Βάαλ [;;;] στον λαό της Τύρου ... στα πλοία τους ή όλους αυτούς που περνούν απέναντι, στις κωμοπόλεις του Βάαλ, στις κωμοπόλεις του, στα αγροκτήματα του, στις αποβάθρες του, οι οποίες [;;;], καθώς πολλές βρίσκονται σε απομακρυσμένες περιφέρειες, καθώς στο παρελθόν [;;;] κανείς δεν πρέπει να βλάψει τα πλοία τους. Στο εσωτερικό της χώρας, στην περιφέρειά του, στα αγροκτήματά του ...

[τμήμα iv]
Μακάρι η Νίνλιλ,[238] που κατοικεί στην Νινευί, να δέσει επάνω σου ένα γοργόφτερο μαχαίρι. Μακάρι η Ιστάρ,[239] που μένει στα Άρβηλα,[240] να μην σου δώσει έλεος και συγχώρηση. Μακάρι η Γούλα,[241] η μεγάλη ιατρός, να βάλει αρρώστια και αδυναμία στις καρδιές σας, αγιάτρευτη πληγή στο σώμα σου, να πλυθείς στο αίμα σου σαν στον νερό. Μακάρι οι Επτά θεοί, οι πολεμικοί θεοί, να σε χτυπήσουν με τα φοβερά όπλα τους. Μακάρι ο Βεθέλ[242] και η Ανάθ-Βεθέλ[243] να σε παραδώσουν σε ανθρωποφάγο λιοντάρι. Μακάρι οι μεγάλοι θεοί του ουρανού και της γης, οι θεοί της Ασσυρίας, οι θεοί της Ακκάδης,[244] και οι θεοί του Εβέρ-Ναρί[245] να σε καταραστούν με ακατάλυτη κατάρα. Μακάρι ο Βάαλ-σαμένε,[246] ο Βάαλ-μαλάγε,[247] και ο Βάαλ-σαφόν[248] να σηκώσουν κακό άνεμο επάνω στα πλοία σου, να λύσει τα αγκυροβόλια τους, να σχίσει τους στύλους από τα αγκυροβόλια, μακάρι δυνατό κύμα να τα βυθίσει στην θάλασσα, μια άγρια παλίρροια

---

[236] Acre/Akre ή Akko (Ake ή Πτολεμαΐς, BAGROW, 69:B4), παράλια πόλη στο σημερινό βόρειο Ισραήλ.

[237] Dor/Dora/(τα) Δώρα, (BAGROW, 69:A4), παράλια πόλη στο σημερινό κεντρικό Ισραήλ.

[238] Ninlil, θεά του αέρα και των σιτηρών από την Μεσοποταμία. Δες DDD, «Ninlil» στο Index του βιβλίου.

[239] Ištar (άστρο του ουρανού), θεά της γονιμότητας και του πολέμου από την Μεσοποταμία.

[240] Arbela (BAGROW, 3:D2). Δες *Arbela Antiqua*, Proceedings of the International Conference held in Erbil (7-10 April 2014) under Zidan Bradosty's headship: Ancient Arbela - Pre-Islamic History of Erbil (Beyrouth: 2020).

[241] Gula, θεά της ιάσεως από την Μεσοποταμία. Δες DANEM, λμ. «Gula» & λμ. «Ninisina» & plate 10.

[242] Bethel, θεός από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Bethel» και «Bethel» στο Index του βιβλίου. Για την φοινικική θρησκεία δες ENCR, λμ. «Phoenician Religion» και λμ. «Phoenicia, Phoenicians», section 'Religion', *Encyclopaedia Judaica*, 16:123.

[243] Anath-Bethel, θεά της γονιμότητας και του πολέμου από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Anat» και «Anat-Bethel» στο Index του βιβλίου.

[244] Akkad ή Akkade ή Agade, πόλη στην Μεσοποταμία που δεν έχει ακόμη εντοπισθεί. Δες OEANE, λμ. «Akkade»

[245] Eber-Nari, περιοχή της δυτικής Ασίας, περίπου η Συριο-Φοινίκη (δες Michael Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia* (London: Equinox, 1980), p. 208, περιοχή χάρτη σημειωμένη με τον αριθμό 5).

[246] Baal-Šamin (κύριος του ουρανού), επικεφαλής του πανθέου στην Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Baal-Shamen» και «Baal-shamin» στο Index του βιβλίου.

[247] Baal Malage, θεός από την Φοινίκη, παρόμοιος με τον Baal-Šamin. Δες DDD, λμ. «Baal-Shamen» και «Baal-malage» στο Index του βιβλίου.

[248] Baal Sapon, θεός από την Φοινίκη, παρόμοιος με τον Baal-Šamin.

[;;;] εναντίον σου. Μακάρι ο Μελκάρτ[249] και ο Εσμούν[250] να παραδώσουν την γη σου στην καταστροφή, τον λαό σου στον εξανδραποδισμό, από την γη σου [;;;]. Μακάρι να κάνουν την τροφή για το στόμα σου να εξαφανιστεί, τα ρούχα για το σώμα σου, το λάδι για την αλοιφή σου [όλα να εξαφανιστούν]. Μακάρι, η Αστάρτη[251] να σπάσει το τόξο σου στο κορύφωμα της μάχης, και να σε κάνει να υποκλιθείς στα πόδια του εχθρού σου, μακάρι ξένος εχθρός να διασκορπίσει τα υπάρχοντά σου.
Δέλτος της συνθήκης αποδεκτή από τον Βάαλ της Τύρου.

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτής της συμφωνίας ήταν ότι η Τύρος αναγκάσθηκε να απομακρυνθεί από το εμπόριο της Εγγύς Ανατολής και να επικεντρωθεί στην ανάπτυξη των αποικιών της και στο εμπόριο με αυτές.

Η Ασσυρία συνέχισε την πολεμική της αντιπαράθεση με την Αίγυπτο και η Τύρος για μια φορά ακόμη τάχθηκε εναντίον της. Το 662 π.Χ., ο Ασουρβανιπάλ (Assurbanipal, 668-627 π.Χ.), πολιόρκησε την Τύρο αναγκάζοντας τον Βάαλ Α’ να παραδοθεί.[252] Μέχρι το 640 π.Χ. η Τύρος είχε χάσει όλες τις κωμοπόλεις που ήλεγχε στην Εγγύς Ανατολή. Η συρρίκνωση της εμπορικής δραστηριότητας για την φοινικική πόλη στην περιοχή έδωσε το έναυσμα στην αποικία της Καρχηδόνα να επιδοθεί σε μια δική της αποικιακή πολιτική ιδρύοντας το 654 π.Χ. την Ίμπιζα, στο νησί Ίμπιζα (Ibiza, BAGROW, 27:G3), στις Βαλεαρίδες Νήσους. Το τελευταίο τέταρτο του Ζ’ αιώνα π.Χ. και μετά την παρακμή της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας, τον έλεγχο της Φοινίκης είχε αποκτήσει η Αίγυπτος. Μεταξύ 635 και 610 π.Χ. οι Τύριοι ίδρυσαν τον τελευταίο τους εμπορικό σταθμό στην Μέμφιδα της Αιγύπτου.

Εν τω μεταξύ, η ισχυροποίηση των Βαβυλωνίων, αρχικά υπό τον Ναβοπολασσάρ (Nabopolassar, 625-605 π.Χ.) και κατόπιν υπό τον Ναβουχοδονόσορ Β’ (Nebuchadnezzar, 604-562 π.Χ.), και η ίδρυση της Νεο-Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας των Χαλδαίων άλλαξε για μια φορά ακόμη την ισορροπία δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή.[253] Οι Χαλδαίοι κατέλυσαν την Ασσυριακή Αυτοκρατορία και προσπάθησαν να επιβάλουν την ισχύ τους στο Ισραήλ και στις φοινικικές πόλεις. Το 587 π.Χ. ο Ναβουχοδονόσορ Β’ κατέστρεψε την Ιερουσαλήμ και περί το 585 π.Χ. άρχισε την πολιορκία της Τύρου, η οποία κράτησε δεκατρία χρόνια.[254] Έχει υποστηριχθεί ότι στην πραγματικότητα υπήρξε ένας αποκλεισμός του νησιού από την θάλασσα αντί για μια συνεχή επίθεση με σκοπό την κατάληψη της πόλεως και αυτό το γεγονός μπορεί να εξηγήσει γιατί η πολιορκία δεν αναφέρεται καθόλου στα επίσημα βαβυλωνιακά χρονικά. Επίσης, φαίνεται ότι οι Τύριοι άντεξαν και οι Βαβυλώνιοι αναγκάσθηκαν να τους παραχωρήσουν αυτονομία με αντάλλαγμα την αποδοχή της βαβυλωνιακής κυριαρχίας επί της

[249] Melkart ή Melqart, θεός της θάλασσας από την Φοινίκη. Ήταν συνώνυμος με τον Ηρακλή των Ελλήνων. Δες DDD, λμ. «Melqart».

[250] Ešmun, θεός της ιάσεως από την Φοινίκη. Συνώνυμος με τον Ασκληπιό των Ελλήνων.

[251] Astarte (αστέρι), θεά της γονιμότητας, του σαρκικού έρωτα και του πολέμου από την Φοινίκη. Δες DDD, λμ. «Astarte».

[252] ANET, pp. 295-296 & 297.

[253] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, , 3η έκδ., σ. 95-100.

[254] Ιώσηπος, *Κατ’ Απίωνος*, Ι.156 και Ιώσηπος, Ι.Α., Χ.228.

πόλεως τους. Την περίοδο αυτή, η εμπορική δραστηριότητα της Τύρου έφθασε στο χαμηλότερο της σημείο και οι Βαβυλώνιοι οι ίδιοι ανέλαβαν το εμπόριο του κέδρου χρησιμοποιώντας τους Φοίνικες ως τεχνίτες στην υπηρεσία του κράτους. Το ξύλο του κέδρου χρησιμοποιούνταν για κρατικές κατασκευές και στο ανάκτορο στην Βαβυλώνα.[255]

Μετά την επικράτηση των Περσών, οι Φοίνικες έλαβαν σημαντικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις των βασιλέων. Το 525 π.Χ., στις επιχειρήσεις του Πέρση Καμβύση εναντίον των Αιγυπτίων, οι Φοίνικες είχαν συμμετάσχει εθελοντικά και είχαν αποτελέσει σημαντική δύναμη του στόλου.[256] Η προθυμία αυτή πρέπει να είχε ευεργετικά αποτελέσματα για τους συμπολεμιστές των Περσών διότι, αν και δεν υπάρχουν απτά ιστορικά στοιχεία, οι Φοίνικες φαίνεται ότι είχαν μεταχείριση συμμάχων αντί υποτελών. Ισχυρή ένδειξη είναι η άρνησή τους να επιτεθούν στους ομοεθνείς τους Καρχηδόνιους μετά από εντολή των Περσών. Εξήγησαν ότι τους συνδέει ισχυρή συνθήκη ειρήνης και δεν θα μπορούσαν ποτέ να επιτεθούν «επί τους παίδας» των και τελικά οι Πέρσες υποχώρησαν και εγκατέλειψαν προσωρινά το σχέδιο.[257] Ακόμη, δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν ότι οι φοινικικές πόλεις πλήρωναν φόρο υποτελείας στους Πέρσες, ίσως διότι έθεταν τον στόλο τους στην διάθεση της Αυτοκρατορίας. Μάλιστα, φαίνεται ότι ο πολιτικός έλεγχος που είχε η περσική διοίκηση επέτρεψε στους Φοίνικες να αναπτύξουν το θαλάσσιο εμπόριό τους με την Αίγυπτο αλλά και στην Μεσόγειο. Αυτό ακριβώς το γεγονός έκανε τους Φοίνικες ανταγωνιστές και εχθρούς των Ελλήνων και κύριους υποστηρικτές των περσικών εκστρατειών εναντίον τους. Η νίκη των Περσών επί των Ιώνων (499-494 π.Χ.) και η καταστροφή της Μιλήτου εξουδετέρωσαν την ισχυρή ελληνική εμπορική δύναμη στην Μεσόγειο. Επιπλέον, η συμμετοχή των Φοινίκων στις περσικές εκστρατείες του Ε’ αιώνα π.Χ. εναντίον των Ελλήνων είχαν σαν σκοπό την εμπορική απομόνωση και εξουδετέρωση τους.

Παρ’ όλα αυτά, προς το τέλος του ΣΤ’ αιώνα π.Χ., το άστρο της Τύρου έδυσε και η Σιδών αναδείχθηκε πάλι η ισχυρή φοινικική πόλη στην Συριο-Φοινίκη. Δεν μπορούμε να εντοπίσουμε πότε ακριβώς επήλθε η κάμψη της Τύρου αλλά η αιτία πρέπει να ήταν η απώλεια της υπερπόντιας αυτοκρατορίας της και κυρίως της Καρχηδόνας, η οποία ανεξαρτητοποιήθηκε. Ούτε γνωρίζουμε γιατί επήλθε ο χωρισμός μεταξύ μητροπόλεως και αποικίας αλλά εικάζεται ότι συνέβη πριν το μέσον του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. με την οικονομική κάμψη της Τύρου και εξαιτίας του αποκλεισμού της από τον Ναβουχοδονόσορ. Υπό τους Πέρσες, η Σιδών υπήρξε η έδρα του περιφερειακού ηγεμόνα της Περσικής Αυτοκρατορίας και της φρουράς του. Μόνο τα νομίσματα της Σιδώνος έφεραν απεικονίσεις του Πέρση Αυτοκράτορα και μόνο αυτή είχε το δικαίωμα της εκδόσεως του διπλού στατήρα (Πίνακας 2). Η πόλη υπήρξε το κέντρο κατασκευής μαρμάρινων ανθρωπόμορφων σαρκοφάγων (εικ. Markoe, plate 61) που είχαν μεγάλη ζήτηση στην Ανατολική Μεσόγειο. Σε αντίθεση με τους απογόνους των Τυρίων, τους Καρχηδόνιους, που το εμπορικό τους ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο, οι Σιδώνιοι ενδιαφέρθηκαν για το Αιγαίο και μάλιστα στις αρχές του Δ’

[255] Markoe, pp. 37-48.
[256] Ηρόδ., ΙΙΙ.19.
[257] *Ίδιο*.

αιώνα π.Χ. στην Αθήνα απηλλάγησαν από την φορολογία.[258] Εν τούτοις, η ισχυρή πολεμική δύναμη στην Μεσόγειο υπήρξε η Καρχηδών των Τυρίων.

Τι ώθησε, όμως, τους Τύριους να πλεύσουν προς την κεντρική και δυτική Μεσόγειο και να ιδρύσουν τελικά την Καρχηδόνα στην Βόρεια Αφρική και ορισμένες άλλες αποικίες; Πότε άρχισαν τα ταξίδια των Φοινίκων προς την Δύση; Αυτά τα ερωτήματα ταλανίζουν αρχαιολόγους και ιστορικούς για πολλές δεκαετίες διότι δεν υπάρχουν οι αδιάσειστες φοινικικές γραπτές μαρτυρίες που να δίνουν μια ικανοποιητική απάντηση, όπως συμβαίνει με τους ελληνικούς αποικισμούς. Γι' αυτόν τον λόγο, βασιζόμαστε περισσότερο σε αρχαιολογικά δεδομένα και έμμεσες γραπτές μαρτυρίες από ολόκληρη την Αρχαία Εγγύς Ανατολή για να εξηγήσουμε το φαινόμενο της φοινικικής εμπορικής εξαπλώσεως στην Μεσόγειο. Υπάρχει μία υπόθεση, χωρίς όμως σοβαρές αρχαιολογικές αποδείξεις, ότι οι Φοίνικες ανοίχτηκαν στην θάλασσα προς το γύρισμα του ΙΒ' αιώνα π.Χ. Αλλά τα αρχαιολογικά ευρήματα υποδεικνύουν ότι εγκατέστησαν τις πρώτες αποικίες στο τέλος του Θ' και στις αρχές του Η' αιώνα π.Χ., λίγα χρόνια πριν τους Έλληνες.[259] Επίσης, σύμφωνα με την παραδοσιακή επιστημονική αντίληψη, η εμπορική επέκταση των Φοινίκων, και κατ' επέκταση της Τύρου, προς την Δύση αποδίδεται στην πίεση που εξασκούσαν οι Ασσύριοι στις παράλιες πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου για την εύρεση πρώτων υλών (κυρίως μετάλλων). Επίσης, θεωρείται ότι η πολιτική, οικονομική και στρατιωτική πίεση («ιμπεριαλισμός») των Ασσυρίων ανάγκασε υποθετικά τον Η' και τον Ζ' αιώνα π.Χ. μεγάλους πληθυσμούς να κινηθούν δυτικά. Δηλαδή, κατά την άποψη αυτή, ήταν μία περίοδος παρακμής για τις φοινικικές πόλεις, γεγονός που σημαίνει ότι αμέσως μετά την ίδρυση της Καρχηδόνας το 814 π.Χ. θα είχε διακοπεί το φοινικικό εμπόριο στην Μεσόγειο και οι αποικίες της Τύρου θα είχαν γίνει τελικά ανεξάρτητες. Επιπλέον, οι Φοίνικες θα είχαν εγκαταστήσει αποικίες μόνο σε θέσεις τις οποίες είχαν χρησιμοποιήσει ως εμπορικούς σταθμούς και άρα γνώριζαν από τον ΙΒ' αιώνα. Σε αντίθεση με αυτή την θεωρία, οι γραπτές πηγές υποδεικνύουν ότι η Τύρος παρέμεινε οικονομικά ισχυρή μέχρι την κατάκτησή της από τον Ναβουχοδονόσορ τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Άρα, πρέπει να βρεθεί άλλη εξήγηση για την επέκταση της Τύρου προς την δυτική Μεσόγειο και το κύριο ερώτημα δεν πρέπει να αφορά στο να καθορισθούν η στιγμή και η κύρια αιτία που είχε ως αποτέλεσμα τις φοινικικές αποικίες, την Καρχηδόνα και το Κάδιξ (Νότια Ισπανία), αλλά να καθορισθεί σε ποια χρονική στιγμή και για πόσο διάστημα έγινε αναγκαίο για την Τύρο και τις άλλες φοινικικές πόλεις να αναλάβουν την ναυτική επιχείρηση επεκτάσεως στην Δύση, γεγονός που σήμαινε μεγάλους κινδύνους και μεγάλη οικονομική επιβάρυνση.

Στην ανάλυσή μας είναι σημαντικό, λοιπόν, να ληφθεί υπόψιν ότι οι παράμετροι της φοινικικής ναυτικής εξαπλώσεως περιλαμβάνουν συνοπτικά, την εδαφική συρρίκνωση των φοινικικών πόλεων, τον υπερπληθυσμό, την μη επαρκούσα αγροτική παραγωγή και τις αυξημένες ανάγκες για μέταλλα. Ως συνέπεια αυτών, η επέκταση της εμπορικής δραστηριότητας των Φοινίκων ήταν αναγκαία. Η επέκταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τις επαφές μεν με τις σημερινές περιοχές του Ισραήλ, της Ερυθράς Θάλασ-

---

[258] Markoe, pp. 49-52. Γενικά για την ιστορία των Φοινίκων δες και Harden, ch. 3 και για ερμηνευτικές απόψεις δες Aubet, pp. 43-60. Για την φορολογική απαλλαγή των Σιδωνίων στην Αθήνα δες PHI Greek Inscriptions, # PH2359, IG II² 141 = SIG, no 185 = Tod, GHI, no 139.

[259] Aubet, pp. 200-211 και Lancel, C*arthage*, pp. 1-17.

σας, της Κιλικίας, της Βόρειας Συρίας αλλά και κατόπιν την θαλάσσια εμπορική και εποικιστική δραστηριότητα προς την Κύπρο και την Δύση, η οποία δημιούργησε νέα παραγωγικά κέντρα πρώτων υλών. Αναλυτικότερα, συνυπήρχαν οι εξής επτά παράγοντες που καθόρισαν τον φοινικικό αποικισμό: α) ο διαθέσιμος στους Φοίνικες γεωγραφικός χώρος β) η αγροτική ελλειμματική παραγωγή σε σχέση με τον υπερπληθυσμό γ) η εξειδικευμένη βιοτεχνική παραγωγή δ) το εμπόριο των μετάλλων και ο «κανών» του ασημιού ε) τα διεθνή εμπορικά δίκτυα στ) οι σχέσεις με τη Ασσυρία ζ) οι υποδομές για το εμπόριο μακρών αποστάσεων.[260]

Σχετικά με τον διαθέσιμο στους Φοίνικες γεωγραφικό χώρο μπορούν να γίνουν οι παρακάτω παρατηρήσεις. Η εισβολή των «λαών της θάλασσας», επέφερε την συρρίκνωση του γεωγραφικού χώρου στον οποίο ζούσαν οι Χαναναίοι/Φοίνικες και τον περιορισμό τους κατά μήκος της ακτής. Γύρω στο 1200 π.Χ., μεγάλο μέρος της μεσογειακής βλαστήσεως στην Συριο-Φοινίκη αντικαταστάθηκε από έρημο σε συνδυασμό με μεγάλη μείωση της βροχοπτώσεως ενώ, μεταξύ 2000 και 500 π.Χ., η στάθμη της Μεσογείου έπεσε μέχρι και 2 μέτρα. Ως συνέπεια αυτών των κλιματικών αλλαγών, ο πληθυσμός μετακινήθηκε προς την μεσογειακή ακτή. Ενδεχομένως, παρόμοιες κλιματικές αλλαγές και κυρίως ξηρασία, που είχαν ως αποτέλεσμα την έλλειψη επαρκούς τροφής, να επέφεραν και καταστροφές στον Μυκηναϊκό Πολιτισμό, στην Ουγκαρίτ, στους Χετταίους και στην Αίγυπτο (οι δέκα πληγές του φαραώ της «Παλαιάς Διαθήκης»).[261] Μπορεί όμως να εξηγούν και τους μύθους πληθυσμιακών μετακινήσεων προς τα δυτικά υπό τον Αινεία, τον Οδυσσέα, τον Ηρακλή ή ακόμα και την μετακίνηση των «λαών της θάλασσας» ανατολικά. Παρ' όλα αυτά, τον Ι' αιώνα π.Χ. οι Φοίνικες κατάφεραν να αντιμετωπίσουν την ξηρασία με συγκεντρώσεις νερού σε στέρνες και κοιλότητες του εδάφους και να παράγουν την απαιτούμενη τροφή για την επιβίωση των πληθυσμών. Αλλά η παραγωγή σιτηρών δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στην συνεχή αύξηση του πληθυσμού στην Φοινίκη.

Η δεύτερη αιτία για τον φοινικικό αποικισμό υπήρξε η αγροτική ελλειμματική παραγωγή σε σχέση με τον υπερπληθυσμό. Μετά τον Ι' αιώνα π.Χ., η Τύρος για παράδειγμα, αναγκάσθηκε να εισάγει μεγάλες ποσότητες σιτηρών και ελαίου από το εξωτερικό ενώ, μεταξύ του ΙΒ' και του Η' αιώνα π.Χ., παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση των οικισμών κατά μήκος της φοινικικής ακτής. Ειδικότερα, η Τύρος μεταξύ του Ι' και του Η' αιώνα π.Χ., επεκτάθηκε και κυριάρχησε επί της Σιδώνας αλλά και των γαιών στον Νότο, μέχρι τον όρμο και την πεδιάδα της Άκρας (Ake, BAGROW, 69:B4), με προφανή σκοπό να έχει πρόσβαση στα εύφορα εδάφη του βόρειου Ισραήλ. Όπως έχουμε ήδη συζητήσει, ο Χιράμ Α' έστειλε αντιπροσωπία στον Σολομώντα για την συνομολόγηση συμφωνίας φιλίας. Η Τύρος έδινε μεγάλη σημασία στις σχέσεις της με το Ισραήλ λόγω των σιτοπαραγωγικών και ελαιοπαραγωγικών του περιοχών. Στην συμφωνία μεταξύ Χιράμ Α' και Σολομώντος, το Ισραήλ έδωσε στην Τύρο είκοσι πόλεις στην Γαλιλαία (BAGROW, 69), γεγονός που ίσως υπονοεί ότι η Τύρος ήλεγχε κατά ένα μέρος την εύφορη γη της Γαλιλαίας. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί και αρχαιολογικά με σημάδια εγκαταστάσεως φοινικικού πληθυσμού στην περιοχή ήδη από τον Ι' αιώνα π.Χ. Συνεπώς, μέχρι στιγμής, τρεις παράγοντες αποσταθεροποιήσεως επέδρασαν ταυτοχρόνως

[260] Δες λεπτομερώς σε Aubet, pp. 70-96.
[261] *Tanakh*, και *Αγία Γραφή*, «Γέννεσις», 7.14-21 & 8.5-32 & 9.1-26 & 10.12-23 & 12.29-30.

στην Φοινίκη: στενότης γης, υπερπληθυσμός και σιτοδεία.

Από την άλλη πλευρά, οι φοινικικές πόλεις επιδίδονταν σε εξειδικευμένη βιοτεχνική παραγωγή ακριβών και πολύτιμων αντικειμένων για το διεθνές εμπόριο, τα οποία προσέδιδαν στους κατόχους τους στην Εγγύς Ανατολή «κύρος, εξουσία και κυριαρχία».[262] Συγκεκριμένα, παρήγαν πολυτελή αντικείμενα για εξαγωγή, για τα οποία απαιτούνταν ειδική πρώτη ύλη και ιδιαίτερα υψηλή τεχνική κατασκευής. Τα προϊόντα αυτά ήταν σκαλίσματα επάνω σε ελεφαντοστούν, χρυσά, ασημένια και μπρούτζινα δοχεία, χρυσά κοσμήματα δουλεμένα με την τεχνική φιλιγκράν (filigree)[263] και με σπειρωτή διακόσμηση. Κατά τον Θ’ αιώνα π.Χ., η Τύρος και άλλες φοινικικές πόλεις προμήθευαν αποκλειστικά τα γειτονικά κράτη, όπως την Ασσυρία και το Ισραήλ, με αυτά τα προϊόντα, με αποτέλεσμα να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της φοινικικής οικονομίας. Η ασσυριακή μοναρχία χρειαζόταν αυτά τα πολύτιμα προϊόντα γιατί έπρεπε έτσι να δείξει στα ανάκτορα και στους ναούς την δύναμη και τον πλούτο της. Η πρώτη ύλη για όλα αυτά τα προϊόντα και επομένως και τα πολύτιμα μέταλλα έπρεπε να εισαχθούν. Συνεπώς, η Τύρος έπρεπε με κάθε τρόπο να ελέγχει τις χερσαίες και θαλάσσιες οδούς που εξασφάλιζαν την εισαγωγή των πρώτων υλών αλλά και την εξαγωγή των τελικών προϊόντων της.

Ο τέταρτος λόγος για τα φοινικικά θαλάσσια ταξίδια υπήρξε το εμπόριο των μετάλλων και ο «κανών» του ασημιού. Σε αντάλλαγμα για τα προϊόντα της, η Τύρος ελάμβανε από την Ασσυρία χρυσό, ασήμι, σίδηρο, κασσίτερο, και μόλυβδο, πρώτες ύλες που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή πολύτιμων εξαγωγικών προϊόντων αλλά και άλλων προϊόντων καθημερινής χρήσεως. Ασήμι, χαλκός, μόλυβδος, κασσίτερος και σίδηρος βρίσκονταν στην Ανατολία (Μικρά Ασία), χαλκός στην Κύπρο και στην χερσόνησο του Σινά, κασσίτερος, χαλκός και σίδηρος στην Ετρουρία και στην νήσο Έλβα, χρυσός, ασήμι και κασσίτερος στην περιοχή της Ταρτησσού (νότια Ισπανία).[264] Άρα το ασήμι που χρειαζόταν η Τύρος μπορούσε να έρθει είτε από την Κιλικία (νοτιοανατολική Μικρά Ασία) είτε από την Ισπανία.

Το ασήμι (άργυρος) επίσης χρησιμοποιούνταν και ως ένα μέσο καθορισμού της αξίας των πραγμάτων, ως ένας «κανών». Μία μίνα (0,571 κιλά)[265] ισούτο με 50 σίγλους ή σίκλους (shekel). Το βάρος ενός σίκλου αργύρου ισοδυναμούσε με 200 σίκλους χαλκού και 227 σίκλους κασσίτερου. Ένα τάλαντο (34,3 κιλά)[266] ασημιού ισοδυναμούσε με 50 μίνες και 3000 σίκλους ενώ 2 σίκλοι χρυσού ήταν ίσοι με 8 σίκλους ασημιού. Κατά την Νέο-Ασσυριακή Αυτοκρατορία (911-612 π.Χ.), το ασήμι είχε θέσει κανόνος ως αξία και ως μέσο συναλλαγών. Πιθανότατα Τύρος και Ασσυρία χρησιμοποιούσαν ένα κοινό σύστημα «χρήματος». Την εποχή του Σαργώνος Β’ (Sargon II, 721-705 π.Χ.), η Ασσυρία είχε οικονομική ανάπτυξη με αποθήκευση μεγάλης ποσότητας αργύρου και χαλκού που πιθανότατα προέρχονταν από νέες πηγές που οι Τύριοι είχαν βρει

[262] «prestige, authority and dominion», Aubet, p. 79.

[263] *Dictionary of Artifacts*, λμ. «filigree».

[264] Για την περιοχή της Ταρτησσού και τους Φοίνικες δες Lancel, C*arthage*, 9-12.

[265] Δες *Oxford Biblical Studies Online*, «Weights and Measures» at Internet Archive Wayback Machine <https://web.archive.org/web/20191224002011/http://www.oxfordbiblicalstudies.com/resource/WeightsAndMeasures.xhtml>. Για το τάλαντο ως μονάδα βάρους δες DAGR, λμ. «talentum».

[266] *Ίδιο*.

και τροφοδοτούσαν τους Ασσυρίους. Αλλά την εποχή του Ασσουρβανιπάλ (Ashur-Banipal, 668-627 π.Χ.), η μεγάλη ποσότητα του ασημιού σε κυκλοφορία έφερε πτώση στην τιμή του και αύξηση τιμών (πληθωρισμό). Η Τύρος έχασε την μεγάλη ζήτηση αργύρου που είχε από την Ασσυρία και επήλθε η παρακμή, όταν πια οι Ασσύριοι κατέλαβαν την Τύρο το 662 π.Χ. Συνεπώς, αφού είχαν κλείσει οι δρόμοι για την Ανατολία (Μικρά Ασία) και την Ερυθρά Θάλασσα, μεταξύ περίπου του 720 και 650 π.Χ., οι Φοίνικες πρέπει να είχαν βρει νέα πηγή αργύρου στην Ισπανία, στα ορυχεία Rio Tinto στην σημερινή Huelva (Ανδαλουσία).

Η γεωμορφολογία στην περιοχή που βρισκόταν η Τύρος και οι άλλες φοινικικές πόλεις εμπόδιζε την εύκολη πρόσβαση προς τα ανατολικά λόγω των ορεινών όγκων. Εάν η Τύρος ήθελε να διατηρήσει την πρόσβασή της στην Εγγύς Ανατολή και την οικονομική της ευμάρεια έπρεπε να ελέγχει τις περιοχές των διαβάσεων ανάμεσα από τα βουνά και τους λόφους. Η ισχυροποίηση όμως λαών και κρατών, που ολοκληρώθηκε γύρω από την Φοινίκη μέχρι το τέλος του Θ' αιώνα π.Χ., απέκλεισε όλες τις εμπορικές οδούς προς Βορρά, Ανατολή και Δύση. Συνεπώς, μετά από αυτή την Εποχή και όταν βασιλιάς της ήταν ο Πυγμαλίων, η Τύρος μπορούσε να χρησιμοποιήσει μόνο θαλάσσιες οδούς προς την Κύπρο και την Δύση για να εξασφαλίσει μονοπωλιακό εμπόριο και οικονομική ευμάρεια ενώ η ισχυροποίηση της Ασσυρίας κατά τον Η' αιώνα π.Χ. επέτεινε την στροφή των Τυρίων προς την θάλασσα.

Κατά την Α' χιλιετία π.Χ., οι Ασσύριοι ήταν οι πρώτοι που εφήρμοσαν μια «αποικιοκρατική και μιλιταριστική στρατηγική»[267] στην Εγγύς Ανατολή απαιτώντας φόρους υποτελείας κυρίως σε μέταλλα (χρυσό, ασήμι, χαλκό, σίδηρο). Ο Αδάδ-Νιραρί Γ' (Adad-Nirari III, 810-783 π.Χ.) έλαβε από τις φοινικικές πόλεις εικοσαπλάσια σε αξία είδη από τον Σαλμανέσερ Γ' (Shalmaneser III, 858-824 π.Χ.), γεγονός που δείχνει την μεγάλη πίεση που ασκούσαν οι Ασσύριοι για περισσότερους φόρους αλλά και την αυξημένη οικονομική δυνατότητα των Φοινίκων να τους αποδώσουν. Βέβαια, εκτός από την αναγκαστική φορολογία υπήρχαν και πραγματικές εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Τυρίων και Ασσυρίων. Οι Τύριοι πωλούσαν χαλκό από την Κύπρο, σίδηρο από την Κιλικία, κρασί από την Συρία, κασσίτερο από την Αρμενία, αρώματα και υφάσματα από την Φοινίκη αλλά και σκλάβους, άλογα, λινά και μέλι στους Ασσυρίους εξασφαλίζοντας το μονοπώλιο μέσω των αντιπροσώπων τους στην Βαβυλώνα, στην Ουρούκ και στην Ούρ. Η Ασσυρία δεν είχε κανέναν λόγο να επέμβει ή να εμποδίσει το φοινικικό εμπόριο, διότι εξαιτίας αυτής της δεδομένης καταστάσεως, «η Τύρος μετατράπηκε σε εργαλείο του ασσυριακού επεκτατισμού».[268] Συνεπώς, η Τύρος ωφελήθηκε πολύ από αυτή την κατάσταση μέχρι την πτώση της στην αρχή του ΣΤ' αιώνα π.Χ., όταν επαναστάτησε ο βασιλιάς της Ελουλαίος (Luli, 729-694 π.Χ.). Με την συγκαταβατική της πολιτική, η φοινικική πόλη διατήρησε το εμπόριό της με την Ασσυρία και διαφύλαξε την αυτονομία της απολαμβάνοντας μεγάλα οικονομικά οφέλη.

Ακριβώς για να εκμεταλλευθεί αυτή την ευνοϊκή εμπορική συγκυρία, η Τύρος στράφηκε προς την Μεσόγειο και την Δύση με σκοπό να διευρύνει τις προμηθευτικές της πηγές. Το γεγονός ότι η Τύρος αντιμετώπιζε το πρόβλημα του επισιτισμού αλλά και της προμήθειας πρώτων υλών (χρυσό, ασήμι, χαλκό, ψευδάργυρο) έκανε πιο επιτα-

[267] Aubet, p. 90.
[268] Aubet, p. 93.

κτική την στροφή της προς την ίδρυση αποικιών. Το μακρών αποστάσεων εμπόριο μετάλλων, όμως, έπρεπε να βασιζόταν σε οργανωμένες και σταθερές διοικητικές δομές διότι απαιτούσε την συνέργεια πολλών επαγγελματιών, συμπεριλαμβανομένων των μεταλλωρύχων, μεταφορέων, τεχνιτών, εμπόρων, πλοιοκτητών, ενώ όσο μακρύτερη ήταν η απόσταση τόσο μεγαλύτερη πρέπει να ήταν η αξία του προϊόντος για να δικαιολογήσει τον επιχειρηματικό κίνδυνο της μεταφοράς του. Συνεπώς, μόνο σε περιόδους οικονομικής σταθερότητας και μεγάλης ζητήσεως πρώτων υλών θα μπορούσε η Τύρος να αναπτύξει εμπόριο σιτηρών και ασημιού με την Ισπανία.[269]

Λαμβάνοντας υπόψιν ολόκληρη την παραπάνω ανάλυση δεν μπορούμε παρά να ορίσουμε την αρχή της θαλάσσιας επεκτάσεως των Φοινίκων στο 820 π.Χ., με την ίδρυση της φοινικικής αποικίας στο Κίτιο, αλλά και στο 814 π.Χ., με την ίδρυση της Καρχηδόνας στην Βόρεια Αφρική. Συνεπώς, μπορεί οι πρώτοι θαλάσσιοι πλόες των Φοινίκων να άρχισαν από τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. αλλά οι πρώτες αποικίες ιδρύθηκαν από το τέλος του Θ' αιώνα.[270] Επιπλέον, οι αιτίες που ανάγκασαν του Φοίνικες να επιδιώξουν τα θαλάσσια ταξίδια προς την Δύση αλλά και την ίδρυση αποικιών είναι πολύπλοκες, συνδυασμός διαφόρων ιστορικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων και φαινομένων αλλά και σε διάρκεια χρόνου. Πάντως, η σημαντικότερη από ιστορικής απόψεως αποικία τους ήταν η Καρχηδόνα στην Βόρεια Αφρική.

Οι κύριοι πρωταγωνιστές του εμπορίου της Ανατολικής Μεσογείου μέχρι τα μέσα περίπου του Ε' αιώνα π.Χ. ήταν αναμφίβολα οι Χαναναίοι/Φοίνικες. Το εμπορικό τους ενδιαφέρον είχε αρχικά επικεντρωθεί στην ανεύρεση μετάλλων, πράγμα που μάλλον εξηγεί τον λόγο για τον οποίο έφθασαν μέχρι την Κύπρο και επιδόθηκαν στην εκμετάλλευση του χαλκού. Γρήγορα, όμως, ασχολήθηκαν και με άλλα εμπορεύσιμα είδη στις παράλιες περιοχές της Φοινίκης και της Αιγύπτου αλλά και στο εσωτερικό της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Ένας συνδυασμός αιτιών τους οδήγησε να διερευνήσουν για μέταλλα και σε παράκτιες περιοχές της Βόρειας Αφρικής, της Νότιας και της Δυτικής Ευρώπης και μετατόπισε το εμπορικό τους ενδιαφέρον μακριά από την Ανατολική Μεσόγειο.

Μπορεί η αποδοχή αυτή της κυριαρχίας των Φοινίκων στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου μέχρι περίπου το 500 π.Χ. να περιέχει μεγάλη δόση αλήθειας, όμως δεν ανταποκρίνεται στην απόλυτη πραγματικότητα. Αρχαιολόγοι και ιστορικοί δεν αποκλείουν την συμμετοχή Κυπρίων, Μινωιτών και Μυκηναίων στην προ του 1200 π.Χ. ανταλλαγή προϊόντων της περιοχής, αλλά είναι απολύτως βέβαιοι για τους Έλληνες εμπόρους της Αρχαϊκής Εποχής κατόπιν. Βέβαια, από τον Ε' αιώνα π.Χ. και μετά, οι Έλληνες κυριάρχησαν στο εμπόριο μεταξύ της Ελλάδας και της Αιγύπτου.

[269] Για όλη την αφήγηση για τους λόγους ιδρύσεως των αποικιών από τους Φοίνικες παραπάνω δες πλήρη ανάλυση μαζί με τις σχετικές παραπομπές στην «Παλαιά Διαθήκη» σε Aubet, pp. 70-96.

[270] Για το ζήτημα της χρονολογήσεως της φοινικικής αποικιοκρατίας δες Sabatino Moscati, «Colonization of the Mediterranean» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 47-56 και M'Hamed Fantar, «North Africa» in *The Phoenicians,* ed. Sabatino Moscati (Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999), pp. 199-201.

3
Μινωίτες, Μυκηναίοι & Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής στην Συριο-Φοινίκη & Αίγυπτο (περ. 1600- 323 π.Χ.)

Κατά την Αρχαϊκή Εποχή, υπάρχει μία αρχαιολογική και ιστορική υποψία ότι μπορεί οι Θεσσαλοί να εξήγαν σιτηρά στην Συριο-Φοινίκη και να τα αντήλλασαν με προϊόντα που προμηθεύονταν από εκεί. Το πιθανό εξαγωγικό εμπόριο των θεσσαλικών σιτηρών, λοιπόν, οδηγεί την μελέτη μας στις ακτές της Συριο-Φοινίκης και της βορειο-ανατολικής Αιγύπτου, εκεί όπου η ελληνική εμπορική αλλά και αποικιακή παρουσία είναι γενικώς εμφανής. Είναι σημαντικό να εξετάσουμε τις σοβαρές ενδείξεις και αποδείξεις της ελληνικής παρουσίας για πολλούς αιώνες σε τρεις κύριες θέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο, Αλ Μίνα, Ποσείδιον, και Σούκσα, σε άλλες μικρότερες στην ίδια περιοχή αλλά και στην Άβαρι και στην Ναύκρατιν, στην Αίγυπτο.

Αλ Μίνα (Al-Mina)

Η Αλ Μίνα (Al-Mina ή σωστότερα al-Mina, AANE, map, p. 185), που στα αραβικά σημαίνει το λιμάνι, είναι θέση κοντά στην σημερινή τουρκική πόλη Samandağ, βορείως των εκβολών του ποταμού Ορόντη (σημερ. Asi στη Τουρκία) και 6 χλμ. βορείως των συνόρων Συρίας και Τουρκίας, κοντά στην ακτή της Μεσογείου Θαλάσσης. Η Αλ Μίνα ήταν βασικά εμπορικό λιμάνι με αποθήκες για τα διάφορα προϊόντα που διακινούνταν δια θαλάσσης. Τα παλαιότερα ίχνη κατοικήσεως ανάγονται στην Εποχή του Ορειχάλκου ενώ μυκηναϊκή κεραμική έχει βρεθεί σε κοντινό λόφο. Όμως, η πρώτη συστηματική κατοίκηση πρέπει να πραγματοποιήθηκε στο τέλος του Θ’ αιώνα π.Χ. και η πρώτη φάση ζωής του λιμανιού να διήρκεσε μέχρι περίπου το 700 π.Χ.

Την περίοδο αυτή φαίνεται ότι στο λιμάνι εμπορεύονταν Έλληνες από την Εύβοια, Κύπριοι και ντόπιοι, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι η παρουσία της ελληνικής κεραμικής είναι εμφανής στα αρχαιότερα αρχαιολογικά στρώματα. Οι τοίχοι

των οικοδομών ήταν πλινθόκτιστοι, αλλά στηρίζονταν επάνω σε χαμηλά λίθινα θεμέλια ή λίθινες βάσεις, τρόπος οικοδομήσεως πολύ κοινός για την περιοχή. Λίγο πριν από το 700 π.Χ., ο χώρος υπέστη σημαντική μεταβολή. Οι νέες αποθήκες ήταν μεγαλύτερες και τα πρώτα διακριτά καταστήματα και χώροι για υπηρεσίες σχετικές με το λιμάνι έκαναν την εμφάνισή τους, στοιχεία τα οποία διατηρήθηκαν και σε κατοπινές φάσεις ζωής της πόλεως. Τα κυριότερα ευρήματα αυτής της περιόδου, όμως, είναι η κεραμική μέσω της οποίας μπορούμε να διακρίνουμε όσους ασχολούνταν με το εμπόριο στην Αλ Μίνα. Τα πιο κοινά αγγεία είναι σκύφοι διακοσμημένοι με γεωμετρικά σχέδια, συγκεκριμένο είδος το οποίο έχει βρεθεί μόνο στην Εύβοια του τελευταίου τετάρτου του Η’ αιώνα π.Χ. Άλλοι σκύφοι είναι με χαρακτηριστική διακόσμηση σχεδίου ομόκεντρων κύκλων επαναλαμβανόμενων σε σειρά κάτω από το χείλος και οπωσδήποτε ευβοϊκής προελεύσεως. Πρωιμότερα δείγματα κεραμικής είναι αυτά με ομόκεντρα ημικύκλια που έχουν κύρια προέλευση την Εύβοια αλλά έχουν βρεθεί στα νησιά και στην Θεσσαλία, μέχρι το μέσο του Η’ αιώνα π.Χ. Άλλη κατηγορία σκύφων του τέλους του Η’ αιώνα π.Χ. έχουν πιθανό παραχθεί στην Κύπρο αλλά από κεραμοποιούς του ελλαδικού χώρου, μια που υπάρχουν ανάμικτα διακοσμητικά στοιχεία από τον ελλαδικό χώρο και από την Κύπρο. Ανασύρθηκαν ακόμη κοτύλαι, απομιμήσεις πρωτοκορινθιακών αγγείων που έχουν βρεθεί όμως μόνο στην Εύβοια και στην αποικία των Ευβοέων Πιθηκούσσες (Ιταλία). Όλα λοιπόν τα ανωτέρω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εμπορική δραστηριότητα στην Αλ Μίνα κατά την Αρχαϊκή Εποχή ήταν έργο των Ευβοέων και των Κυκλαδιτών. Αξιοσημείωτο, όμως, είναι το γεγονός ότι η ελληνική παρουσία στον Ορόντη ποταμό την περίοδο αυτή, η «πραγματικά μεγαλειώδης επιχείρηση», παρουσιάζεται μόνο στις αρχαιολογικές ανασκαφές ενώ οι φιλολογικές πηγές σιωπούν, με αποτέλεσμα να μην έχει διασωθεί το ελληνικό όνομα της πόλεως. Βέβαια, σε καμία εποχή η Αλ Μίνα δεν υπήρξε ελληνική αποικία, παρά ίσως την παρουσία εκεί πολλών Ελλήνων που πρέπει όλοι να είχαν σχέση με το εμπόριο. Παρ’ όλα αυτά, οι Έλληνες έμποροι του Η’ αιώνα π.Χ. που έφθαναν στην Αλ Μίνα δεν εμπορεύονταν κεραμική ή μόνο κεραμική, αλλά πρέπει να έφερναν μαζί τους και άλλα εμπορεύματα αξίας τα οποία ήταν σε ζήτηση στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Μία εικασία είναι ότι έφερναν σκλάβους. Κατά μία άλλη υπόθεση μπορεί μαζί με άλλα προϊόντα να έφερναν ελαιόλαδο[271] αλλά πιθανόν και θεσσαλικά σιτηρά.

Οι αναφορές για το εξαγωγικό εμπόριο σιτηρών από την Θεσσαλία είναι περιορισμένες και σε πολλές περιπτώσεις δεν προσδιορίζουν με ακρίβεια την θεσσαλική πεδιάδα, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αφορούσαν στους Θεσσαλούς, μια που δεν υπήρχε άλλος σιτοβολώνας στον ελλαδικό χώρο. Οι πρώτες πληροφορίες ανήκουν στον Η’ αιώνα π.Χ. αν όχι νωρίτερα. Φοίνικες έμποροι έφθαναν μάλλον στην Σικελία φέρνοντας «ἀθύρματα» (κοσμήματα)[272] τα οποία αντάλλασσαν με «βιότοιο» (γεννήματα/ τρόφιμα),[273] όπως περιγράφεται στην *Οδύσσεια,* [274] δηλαδή υπήρχε ανάγκη προμήθειας σιτηρών στην Συριο-Φοινίκη. Γνωρίζοντας ότι την ίδια εποχή υφίστατο εμπόριο

[271] John Boardman, «Al Mina and History,» *Oxford Journal of Archaeology* 9 (July 1990): 185-186.

[272] Cunliffe, *Lexicon Homeric*, λμ. «ἄθυρμα».

[273] Cunliffe, *Lexicon Homeric*, λμ. «βίοτος» no 4.

[274] Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ο.416 & Ο.446 και ολόκληρη η αφήγηση της ιστορίας σε Ο.404-484 & σημ. 24.

Ελλήνων στην ανατολική Μεσόγειο, στην Αλ Μίνα,[275] στην Σούκσα (Tell Sukas) και σε άλλες θέσεις, θα ήταν δυνατόν να υποθέσουμε ότι θεσσαλικά σιτηρά έφθαναν μέχρι την Αρχαία Εγγύς Ανατολή για να ανταλλαγούν με εμπορεύματα της περιοχής. Η υπόθεση αυτή μπορεί να μην είναι τόσο απίθανη εάν αναλογισθούμε τις συμβουλές του Ησιόδου (έζησε περίπου μεταξύ 750-650 π.Χ.) για την ανάγκη καλλιεργήσεως της γης και για το πότε να ταξιδεύουν οι ναυτικοί με τα εμπορικά τους πλοία φορτωμένα με εμπορεύματα που πρέπει να περιλάμβαναν και γεννήματα, σιτηρά.[276] Το πιθανό αυτό εμπόριο σιτηρών με την Συριο-Φοινίκη αφορά πάντως τον Η’ και μάλλον και τον Ζ’ αιώνα π.Χ., διότι το εμπορικό και όχι μόνον ενδιαφέρον των Ελλήνων μέχρι και τον Δ’ αιώνα π.Χ. εκτός του Αιγαίου ήταν κατά βάση, αλλά όχι μόνον, στραμμένο προς την Ιταλία, την Σικελία, τις νότιες ακτές της Ευρώπης και τον Εύξεινο Πόντο.[277]

Είναι πάντως ευκολότερο να διαπιστώσουμε τι αγόραζαν οι Έλληνες: έργα τέχνης που επηρέασαν σταδιακά την τέχνη στον ελλαδικό χώρο (ανατολίζουσα επιρροή), αλλά κυρίως μέταλλα (χαλκό και σίδηρο) που ήταν σε μεγάλη ζήτηση στις ευβοϊκές και ελληνικές πόλεις για την κατασκευή πανοπλιών και όπλων. Άλλωστε, η πρώτη μεγάλη σύγκρουση ελληνικών πόλεων έγινε περί το 700 π.Χ. για το Ληλάντιο πεδίο στην Εύβοια.[278] Επιπλέον, υπάρχουν στοιχεία από την Εύβοια [πήλινη μήτρα για την κατασκευή στελέχους στηρίξεως (ποδιού) τριπόδου] που σηματοδοτούν την κατασκευή ορειχάλκινων (bronze) αντικειμένων ήδη από τον Ι’ αιώνα π.Χ. αλλά και το όνομα της πόλεως Χαλκίς προϊδεάζει για περιοχή όπου γινόταν επεξεργασία χαλκού.

Όταν οι Έλληνες έφθασαν στην Αλ Μίνα οπωσδήποτε βρήκαν κάποια εγκατάσταση ντόπιων αλλά αμέσως το λιμάνι πρέπει να έγινε εμποριό[279] και εμπορική αποικία. Η κεραμική των ντόπιων χρονολογήθηκε το νωρίτερο στα μέσα του Θ’ αιώνα π.Χ. ενώ η αρχαιότερη ελληνική λίγο πριν το 800 π.Χ., οπότε συμπεραίνεται ότι το λιμάνι είχε ιδρυθεί μόλις μερικές δεκαετίες πριν από την άφιξη των Ελλήνων. Όμως στην πρώτη αυτή περίοδο της ζωής στην Αλ Μίνα, ο όγκος της τοπικής κεραμικής είναι παρόμοιος με αυτόν της ελληνικής και ήταν καθημερινής χρήσεως, μια που δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί το ελληνικό εμπόριο αγγείων. Πάντως είναι πολύ πιθανό οι Έλληνες να έφθασαν στην Αλ Μίνα μέσω της Κύπρου και ένα μικρό τμήμα της μειονότητας στην πόλη να ήταν Κύπριοι.[280]

Εκτός από την Αλ Μίνα, την βορειότερη θέση της ανατολικής ακτής της Μεσογείου την οποία προσέγγισαν οι Έλληνες από την Αρχαϊκή Εποχή, έφθασαν και σε δύο άλλες θέσεις νοτιότερα και πάλι επί της συριακής ακτής: στο Ποσείδιον (Posideion,

[275] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 175.

[276] Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, 30-46 & 618-694.

[277] Benedetto Bravo, «Le commerce des céréales chez les Grecs de l’époque archaïque,» in *Trade and Famine in Classical Antiquity*, eds Peter Garnsey αnd C. R. Whittake, (Cambridge: Cambridge Philological Society, 1983), pp. 17-29.

[278] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 175.

[279] Για τον αρχαιολογικό όρο «εμποριό» και την χρήση του με την έννοια της αγοράς σε λιμάνι ή του συνοικισμού δες Mogens Herman Hansen, «Emporion. A Study of the Use And Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods,» in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Mnemosyne supplement, 2 vols, ed. Gocha R. Tsetskhladze (Leiden: Brill, 2006), 1:1-39.

[280] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 39-45. Δες και Boardman, «Al Mina and History,» pp. 183-184. Δες και ΕΑΗ, λμ. «Al Mina» (2013).

σημερ. Ras al-Bassit/Ras el-Bassit) και στην Σούκσα (Tell Sukas), όπως αναλύεται παρακάτω. Και τα τρία λιμάνια βρίσκονται στα ανατολικά της Κύπρου, στην ακριβώς απέναντί της συριακή ακτή. Οι τρεις αυτοί εμπορικοί σταθμοί αποτέλεσαν πύλες εισόδου της ελληνικής αθηναϊκής, ευβοϊκής και κυκλαδικής κεραμικής προς το εσωτερικό της σημερινής Συρίας μέχρι και βορειοδυτικά στην νότια κεντρική Μικρά Ασία αλλά και προς την Αρχαία Παλαιστίνη, όπου έχουν βρεθεί δείγματά τους αλλά χωρίς να διαφαίνεται κάποια σημαντική επιρροή στην τοπική παραγωγή.[281]

Φιλολογική αναφορά όμως σε πειρατές που επιτέθηκαν από την θάλασσα σε παράλιες φοινικικές πόλεις μάλλον επιβεβαιώνει την παρουσία των Ελλήνων. Ανασύρουμε, λοιπόν, αποσπασματική επιστολή περί το 730-720 π.Χ. από το αρχείο της ασσυριακής πόλεως Νεμρώδ/Nimrud που έστειλε τοποτηρητής για να ενημερώσει τον Ασσύριο βασιλιά.[282]

> Προς τον βασιλέα, τον αφέντη μου, ο υπηρέτης σου Κουρδί-Ασούρ-λαμούρ. Ο λαός από την χώρα Ιαούνα (Ιωνία) ήρθε. Επιτέθηκε στην πόλη Ούσι-..., στην πόλη Χαρίδιού [ή Χαρισού και] στην πόλη ... Σχετικά με τον ...-άνδρα, πήγε στην πόλη ... Ο λαός, η [αριστοκρατική] τάξη των ζακού (zakkû)[283] [είναι] στα χέρια [υπό τον έλεγχο] ... επέστρεφα. Κανείς δεν είχε παραλάβει μέχρι που αυτοί ... μέσα στα πλοία του ... το κέντρο της εξεγέρσεως ...[284]

Η παρουσία των Ελλήνων στα νοτιοανατολικά παράλια της Μικράς Ασίας προς το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. είναι επίσης φιλολογικά καταγεγραμμένη και συνδυάζεται με την δραστηριότητα στον εμπορικό σταθμό στην Αλ Μίνα. Η ασσυριακή εκστρατεία στην Συρία το 720 π.Χ. έφθασε και μέχρι τα νοτιοανατολικά παράλια της Μικράς Ασίας (Κιλικία), τα οποία οι Ασιάτες έθεσαν υπό τον έλεγχό τους. Ίσως περί το 703 π.Χ. ελληνικός στόλος Ιώνων ηττήθηκε από τον ασσυριακό στόλο έξω από τις ακτές της Κιλικίας και λίγο αργότερα, το 696 π.Χ., ο τοπικός Ασσύριος κυβερνήτης εξεγέρθηκε εναντίον της βασιλικής κεντρικής διοικήσεως και μαζί του και οι Έλληνες στην Ταρσό της Κιλικίας και στην ευρύτερη περιοχή. Ο Ασσύριος βασιλιάς Σενναχερίβ (704-681 π.Χ.) εξεστράτευσε εναντίον των επαναστατών, τους κατέβαλε και κατέστρεψε την Ταρσό.[285] Αν και δεν υπάρχουν πληροφορίες ότι η εξέγερση και η δια της βίας υποταγή των λαών της Κιλικίας άγγιξε αμέσως την Αλ Μίνα, η εγκατάλειψη και η καταστροφή οικιών στον αρχαιολογικό ορίζοντα των πρώτων ετών του Ζ' αιώνα π.Χ. (περ. 700-696

---

[281] Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 45.

[282] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 95.

[283] Μάλλον όσοι απαλλάσσονταν από φόρους και υποχρεωτική άμισθη εργασία για τον βασιλιά.

[284] Αρκετά κατεστραμμένη επιγραφή που δημοσιεύθηκε από τον H. W. F. Saggs, «The Nimrud Letters, 1952: Part VI,» *Iraq* 25 (Spring, 1963): 76-78, Letter LXIX & Notes, μετάφραση από την ασσυριακή H. W. F. Saggs, απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[285] ARAB, par. 286 & 287, 1:137 και Βηρρωσ(σ)ός/Beros(s)os, FGrH, 680, fr. 7c (31) = Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:27 lines 16-29 και Αβυδηνός/Abydenos, FGrH, 685, fr. 5 (6) = Ευσέβιος, *Χρονικοί κανόνες*, I:35 lines 4-16.

π.Χ.) δείχνει ότι οι Ασσύριοι δεν άφησαν ανενόχλητους τους Έλληνες της περιοχής.[286] Μάλιστα το 694 π.Χ., ο Ασσύριος Σενναχερίβ κατέγραψε στα χρονικά του: «Τύριοι, Σιδώνιοι, και Ίωνες (Κύπριοι;), αιχμάλωτοί μου, τους διέταξα [να κατέβουν] τον Τίγρη [ποταμό] με αυτά [τα πλεούμενα] και να αποβιβασθούν στις αποβάθρες της Ώπιδος[287]».[288] Ίσως μερικοί από αυτούς τους Έλληνες να προέρχονταν και από την Αλ Μίνα.

Το χρονολογικό χάσμα ανάμεσα στις δύο αρχαιολογικές φάσεις, πριν και μετά το 700 περίπου π.Χ., στην Αλ Μίνα είναι μικρό. Τα χρόνια δηλαδή που πέρασαν ανάμεσα στην καταστροφή των αρχών του Ζ' αιώνα π.Χ. και στην αναστύλωση της Αλ Μίνα ήταν λίγα, όπως δείχνουν οι ομοιότητες της κεραμικής ανάμεσα στις δύο φάσεις. Η νέα πόλη, όμως, ήταν τελείως διαφορετική από την παλαιά. Κτίσθηκε επάνω σε νέο πολεοδομικό σχέδιο, με νέα χάραξη οδών και κατόψεις οικιών που δεν ακολούθησαν αυτές των προηγουμένων κτισμάτων. Η περίοδος ανάμεσα στο 700 και στο 600 π.Χ. χαρακτηρίζεται από την ασσυριακή κυριαρχία στην περιοχή αλλά και από την εξάπλωση της Νεο-Βαβυλωνιακής Αυτοκρατορίας μέχρι τις ακτές της Μεσογείου.[289]

Στην Αλ Μίνα, η κεραμική από τον ελλαδικό χώρο κυριαρχεί σε σχέση με την κυπριακή και την τοπική, γεγονός το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το εμπόριο στο λιμάνι είχε πια περάσει στα χέρια των Ελλήνων του ελληνικού ηπειρωτικού χώρου, των νησιών του Αιγαίου Πελάγους, και των πόλεων στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Η διακοσμημένη ελληνική κεραμική που αντιπροσωπεύεται στην Αλ Μίνα του Ζ' αιώνα π.Χ. ίσως δείχνει και τους εμπόρους που την διακινούσαν ή τουλάχιστον τις ελληνικές πόλεις από τις οποίες προερχόταν. Οι ευβοϊκές απομιμήσεις των πρωτοκορινθιακών σκύφων συνέχιζαν να φθάνουν στον εμπορικό σταθμό και αυτόν τον αιώνα. Οι όμορφοι πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι και σκύφοι καταμετρήθηκαν σε αυξανόμενες ποσότητες μέχρι το τέλος του Ζ' π.Χ. αιώνα. Αθηναϊκοί ή ευβοϊκοί αποθηκευτικοί αμφορείς για την μεταφορά οίνου ή ελαιολάδου με την χαρακτηριστική διακόσμηση τύπου SOS στον λαιμό τους.[290] Κάποια θραύσματα ελληνικής κεραμικής μπορεί να προέρχονται από το Άργος ή την ευβοϊκή αποικία της Κύμης στην Κάτω Ιταλία ή τα Μέγαρα Υβλαία στην Σικελία. Από τις πόλεις του ανατολικού Αιγαίου και των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας προέρχονται διάφορα αγγεία όπως κύλικες διακοσμημένες με απλά γεωμετρικά σχέδια και πτηνά, ίσως από την Ρόδο αλλά και άλλες περιοχές, οινοχόες με απλά γεωμετρικά σχέδια και πτηνά χωρίς στόμιο ροής του υγρού από την Ρόδο, την Σάμο, την Χίο και ίσως άλλες περιοχές και αγγεία σε διάφορα σχήματα με διακόσμηση αιγάγρων κυρίως από την Ρόδο άλλα και από την Σάμο, Χίο, Μίλητο.

[286] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 45-46.

[287] Η πόλη Ώπις (γεν, Ώπιδος) βρισκόταν στις όχθες του Τίγρη ποταμού, ίσως κοντά στην Βαγδάτη. Για τα πιο ολοκληρωμένα άρθρα (2023) με βιβλιογραφικές παραπομπές δες *Wikipedia*, λμ. «Opis» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Opis> & λμ. «Battle of Opis» [539 π.Χ.] at <https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Opis>.

[288] ARAB, par. 319, 1:145.

[289] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 97-100 & 102-103.

[290] Δες εικόνα του αγγείου σε <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Amphora_for_oil_SOS_type_BM_GR_1848.6-19.9.jpg>.

Βρέθηκε ακόμη κεραμική, κύλικες του ονομαζόμενου είδους «ιωνικές» κύλικες, προερχόμενες μάλλον από την Ρόδο, οι οποίες είναι εξωτερικά διακοσμημένες με απλό χρώμα από τις λαβές και κάτω αλλά και με απλή χρωματική ταινία ακριβώς επάνω από τις λαβές,[291] αλλά και ροδιακές κύλικες ζωγραφισμένες με λεπτές ερυθρές και λευκές περιμετρικές ταινίες επάνω σε μαύρο υπόστρωμα. Τέλος, χιακοί κάλυκες και όστρακα από χιακά αγγεία αλλά και σταχτόχρωμη κεραμική μπούκκερο (bucchero)[292] από το ανατολικό Αιγαίο και/ή τα δυτικά μικρασιατικά παράλια.

Η κεραμική που ανασκάφηκε στα στρώματα του Ζ' αιώνα π.Χ. στην Αλ Μίνα δεν είχε πια ως προέλευσή της τις ευβοϊκές Πόλεις, ίσως λόγω των επιπτώσεων του πολέμου για το Ληλάντιο πεδίο. Οι πηγές της κεραμικής πια είναι η Κόρινθος αλλά δεν έφερναν τα αγγεία οι Κορίνθιοι, όπως αποδεικνύεται από την παρουσία της κορινθιακής κεραμικής σχεδόν σε ολόκληρο τον Ελληνικό Κόσμο. Οι μεταφορείς της πρέπει να ήταν οι Αιγινήτες, διότι στην Αίγινα τον αιώνα αυτό, όπως έχουν δείξει οι ανασκαφές, εισάγονταν κατά κόρον αγγεία από την Κόρινθο και σε μικρότερες ποσότητες από την Αθήνα και το Άργος. Όπως διαπιστώσαμε ήδη, αυτά τα αγγεία βρέθηκαν και στην Αλ Μίνα ενώ στην Αίγινα υπάρχουν ενδείξεις για κάποιο ενδιαφέρον σχετιζόμενο με την Ανατολική Μεσόγειο. Ο κύριος όγκος των αγγείων, όμως, προερχόταν πια από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και τις δυτικές μικρασιατικές πόλεις. Πλέοντας παράλληλα με την ακτή, τα εμπορικά έφθασαν τον αιώνα αυτό μέχρι και την Ναύκρατι στην Αίγυπτο. Μάλιστα, η παρουσία πολύ λίγων αγγείων με διακόσμηση αιγάγρων στα νεκροταφεία της Ρόδου εγείρει το ερώτημα μήπως ορισμένοι τύποι αγγείων από την κεραμική που έχει βρεθεί στην Αλ Μίνα προορίζονταν κατά βάση για εξαγωγή. Η κατάρρευση της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας και η επέκταση της Νεο-Βαβυλωνιακής προς την Μεσόγειο κατά το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. οπωσδήποτε επηρέασε το εμπόριο στην Αλ Μίνα και αυτό δείχνει η μείωση της ελληνικής κεραμικής περί τα μέσα του Ζ' αιώνα π.Χ. Αλλά η ποσότητα της ελληνικής κεραμικής αυξήθηκε πάλι στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα και το εμπόριο με τις φοινικικές πόλεις ανθούσε περί το 600 π.Χ. ή και νωρίτερα: «Από την Ιαβάν (Ιωνία), Θουβάλ (βόρεια Κιλικία), και Μεσέχ (Φρυγία) έρχονταν έμποροί για να εμπορευθούν μαζί σου [με την Τύρο] ανθρώπους και χάλκινα σκεύη».[293] Μετά το 600 π.Χ. και για πολλά χρόνια η ελληνική κεραμική στην Αλ Μίνα είναι λιγοστή είτε γιατί οι έμποροι προτίμησαν τα νοτιότερα λιμάνια του Ποσείδιου και της Σούκσα αλλά και τις φοινικικές πόλεις για τις συναλλαγές τους είτε διότι το εμπορικό ενδιαφέρον στην περιοχή είχε μετακινηθεί νοτιοανατολικότερα, προς το εσωτερικό της Φοινίκης.[294]

Η βαβυλωνιακή κυριαρχία δεν ευνόησε το εξωτερικό εμπόριο και μόνο η έλευση των Περσών και η πολιτική ανοχής για τους ξένους έδωσαν νέα ζωή στην Αλ Μίνα. Η κατάληψη της Βαβυλώνας από τον Κύρο Β' το 539 π.Χ. αλλά και η πολιτική των διαδόχων του έδωσαν νέα ώθηση στο εμπόριο στην Αλ Μίνα. Το λιμάνι και η πόλη κτίσθηκαν πάλι και εμπορική κίνηση είναι διαπιστωμένη πριν από το 500 π.Χ. Την πε-

[291] Δες «ionian cup» at <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1886-0401-1024>.

[292] Η κεραμική μπούκκερο είχε λαμπερό μαύρο ή σταχτί χρώμα που έκανε το αγγείο να μοιάζει σαν να ήταν από μέταλλο.

[293] *Tanakh*, «Ezekiel», 27.13 και σε απλοποιημένη μετάφραση, *Αγία Γραφή*, «Ιεζεκιήλ», 27.13.

[294] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 46-50 & 52.

ρίοδο αυτή η Αλ Μίνα ήταν αμιγώς ελληνικό λιμάνι με μεγάλες αποθήκες, ορισμένες από τις οποίες ήταν διώροφες. Η μόνη εξήγηση που μπορεί να δοθεί για την επανάκαμψη του ελληνικού εμπορίου στην πόλη είναι «η θετική ενθάρρυνση των Ελλήνων εμπόρων από τους Πέρσες». Η οικοδομική αναδιοργάνωση της πόλεως έγινε αμέσως εμφανής από τις ανασκαφές. Μεγάλα ορθογώνια οικοδομικά τετράγωνα περιλάμβαναν κυρίως ορθογώνια κτίσματα ή αποθήκες και ορισμένα σε σχήμα Π με εσωτερικό χώρο φορτοεκφορτώσεως (;) που αυλιζόταν σε στενή οδό αλλά και σειρές καταστημάτων το ένα δίπλα στο άλλο με πρόσοψη σε οδό. Οι ανασκαφές δεν έχουν αποκαλύψει δημόσια κτήρια ή ιερά αλλά εικάζεται ότι το κέντρο της πόλεως έχει χαθεί από την ροή του Ορόντη (σημερ. Asi) ποταμού, θεωρία όμως που αμφισβητείται.[295] Παρά τις μεταβολές που υπέστησαν τα κτίσματα στο λιμάνι μετά από δύο πυρκαγιές, η πόλη συνέχισε να ευημερεί μέχρι το 301 π.Χ., όταν η ίδρυση της κοντινής Σελεύκειας περί το 305 π.Χ. άλλαξε τις εμπορικές ισορροπίες στην περιοχή. Τον Ε’ αιώνα π.Χ. αλλά και αργότερα η αθηναϊκή διακοσμημένη κεραμική είχε πια κατακλύσει τις αγορές της Μεσογείου, αλλά οι έμποροι που την μετέφεραν στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου πρέπει να προέρχονταν από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και τις παράλιες Πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας. Γενικώς, αυτή η αθηναϊκή κεραμική είναι χαμηλής ποιότητας, αν και η εξαιρετική αθηναϊκή κεραμική είναι παρούσα, ενώ υπάρχουν αντικείμενα από την Κύπρο και φυσικά δεν λείπει η ντόπια κεραμική, που είναι όμως επηρεασμένη από τις ελληνικές εισαγωγές.[296]

Στις τελευταίες δύο δεκαετίες του 20ου μ.Χ. αιώνα αλλά και στις πρώτες δεκαετίες του 21ου μ.Χ. αιώνα στην ακαδημαϊκή κοινότητα των αρχαιολόγων και των ιστορικών της Αρχαίας Ιστορίας υπάρχει μία έντονη αμφισβήτηση του ρόλου των Ελλήνων στην διαμόρφωση του πολιτισμικού προσώπου γύρω από την Μεσόγειο. Μάλιστα, η υπόνοια ότι οι προηγούμενοι μελετητές του 20ου μ.Χ. αιώνα αντιμετώπισαν τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις φιλολογικές και ιστορικές μαρτυρίες από μία έντονη και μόνο ελληνοκεντρική άποψη έδωσε το έναυσμα για την μελέτη τους από νέα σκοπιά. Η προσπάθεια, όμως, για την αναθεώρηση επιστημονικών απόψεων με τον εγκιβωτισμό τους στην ιδεολογία ενός στενόμυαλου αντιρατσισμού «δεν είναι ο δρόμος για μια αποδεκτή επιστημονική αναθεώρηση υιοθετημένων ιδεών».[297] Προσπάθεια για αναθεώρηση επιστημονικών απόψεων πρέπει να γίνεται κυρίως επί τη βάσει νέων δεδομένων ή υφισταμένων τεκμηρίων τα οποία δεν είχαν προσεχθεί ή μελετηθεί επαρκώς και τα οποία μπορεί να ανατρέψουν παλαιότερες απόψεις. Η εμπειρία, όμως, από τους τελευταίους δύο αιώνες αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας έχει δείξει ότι συνήθως οι αναθεωρήσεις αφορούν μικρά μεμονωμένα ζητήματα ή σε πολύ περιορισμένο εύρος, εκτός εάν πρόκειται για τελείως νέα ευρήματα, όπως οι ανασκαφές του H. Schliemann με τις οποίες αποκαλύφθηκε ο ελληνικός μυκηναϊκός πολιτισμός και η Ιστορία αυτών που ονομάζουμε Μυκηναίους σε όλο τον ελλαδικό χώρο και στην Μεσόγειο. Σε κάθε περί-

[295] Δες Boardman, «Al Mina and History,» p. 183.

[296] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 52-54. Δες και PECS, λμ. «Al Mina».

[297] Και ολόκληρη η φράση: «Some recent discussions have been motivated mainly by contemporary interests in racism, and through the justified suspicion that earlier scholars have been themselves motivated by a grossly Greco-centric viewpoint; but this is not the way to an acceptable scholarly revision of received ideas», Boardman, «Al Mina and History,» p. 168.

πτωση, «η βεβαία οδός προς την πρόοδο είναι η επαναξιολόγηση των παλαιών και των νέων τεκμηρίων όσο είναι δυνατόν πιο ψύχραιμα».[298]

Δεν υπάρχει αμφιβολία, λοιπόν, ότι ο ελληνικός πληθυσμός των λιμανιών-πόλεων στην Αλ Μίνα και νοτιότερα (δες παρακάτω) ήταν μειοψηφία, όπως φαίνεται από το ποσοστό της ελληνικής κεραμικής που έχει βρεθεί ως προς το σύνολο της κεραμικής που έχει ανασυρθεί. Συγκεκριμένα, τα ποσοστά είναι τα εξής: στην Αλ Μίνα λιγότερο από 50%, στο Ποσείδιον (Ras el Bassit) λιγότερο από 3%), στην Σούκσα (Tell Soukas) λιγότερο από 5%, και στην Τύρο ήταν 0,13%.[299] Στην Αλ Μίνα, δηλαδή, το ποσοστό είναι πολύ μεγάλο και μπορεί να εξηγηθεί από την διαπίστωση ότι ο ντόπιος πληθυσμός της ήταν Αραμαίοι,[300] δηλαδή λαός ο οποίος ασχολούνταν με το δια ξηράς εμπόριο στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και όχι θαλασσοπόροι Φοίνικες. Παρά την ύπαρξη φοινικικών αντικειμένων στην πόλη, ο πληθυσμός της δεν μπορεί να ήταν οι Φοίνικες –ζούσαν νοτιότερα– σε μια περιοχή, στην σημερινή βόρεια Συρία, όπου ζούσαν και κυριαρχούσαν οι Αραμαίοι. Επειδή όμως Φοίνικες μαζί με Έλληνες κυριαρχούσαν στο θαλάσσιο εμπόριο από τον Θ’ αιώνα π.Χ. και μετά, τα πλοία που έφθαναν στην Αλ Μίνα πρέπει να ήταν είτε φοινικικά είτε ελληνικά.

Η ανεύρεση φοινικικών αντικειμένων κατά την Αρχαϊκή Εποχή κυρίως στην Εύβοια και πολύ λιγότερο στην Αθήνα δείχνει μάλλον προς την κατεύθυνση ότι αυτοί που μετέφεραν ελληνικά προϊόντα στην Αλ Μίνα και φοινικικά στην Εύβοια πρέπει να ήταν οι Ευβοείς. Περί το 800 π.Χ., οι επαφές των Ευβοέων με τους Αραμαίους στην Αλ Μίνα είχαν ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση της αλφαβητικής γραφής από τους Έλληνες.[301] Κατά τον Η’ αιώνα π.Χ., η εξέταση των ευρημάτων στην Μεσόγειο δείχνει ότι ενώ φοινικικά αντικείμενα έχουν βρεθεί μέχρι και το Γιβραλτάρ, τα αντικείμενα από την βόρεια Συρία, δηλαδή από την περιοχή της Αλ Μίνα, αποκαλύφθηκαν μόνο στην δυτική Ιταλία, στον ελλαδικό χώρο στην Στερεά Ελλάδα, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου μέχρι την Κρήτη και την Κύπρο (Boardman, «Al Mina», Figure 2 και Figure 3). Ενώ, λοιπόν, οι Φοίνικες διακινούσαν σχεδόν εξ ολοκλήρου φοινικικά αλλά πιθανόν και αιγυπτιακά προϊόντα σε όλη την Μεσόγειο και οι Αραμαίοι αποκλείονται ως θαλάσσιοι έμποροι, οι μόνοι που μένει να είναι οι πιθανοί μεταφορείς από την βόρεια Συρία (κυρίως από την Αλ Μίνα) προς την Ελλάδα και την Ιταλία είναι οι Ευβοείς, οι οποίοι και είχαν εξερευνήσει και εγκαταστήσει αποικίες στην δυτική Ιταλία. Άλλωστε αυτοί ήταν που έφερναν ελληνικά εμπορεύματα στην Αλ Μίνα μέχρι να τους αντικαταστήσουν οι Έλληνες από το Ανατολικό Αιγαίο, κυρίως από την Σάμο και την Ρόδο, και τις πόλεις στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας.

Εάν οι Φοίνικες έφερναν την ελληνική κεραμική στην Αλ Μίνα θα έπρεπε να την έφερναν και σε μεγάλες ποσότητες και στις πόλεις τους στην Φοινίκη και όχι σε ποσοστό 0,13% επί του συνόλου. Την παρουσία των Ελλήνων περί το 730-720 π.Χ. στις ακτές της Φοινίκης επιβεβαιώνει και η επιστολή του Ασσύριου τοποτηρητή (δες παραπάνω). Η τόσο μεγάλη ποσότητα ελληνικής κεραμικής στην Αλ Μίνα μάλλον

[298] *Ίδιο*. «the sure way forward is to reassess the old evidence and the new as dispassionately as may be».

[299] *Ίδιο*, Table 1.

[300] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 78.

[301] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 196.

προϋποθέτει και την εγκατάσταση Ελλήνων στην πόλη (όπως με λιγότερη κεραμική έχει γίνει αποδεκτή η ανατολίτικη/φοινικική συνοικία στην Ίσκια/Πιθηκούσσαι, στην δυτική Ιταλία), ίσως περιστασιακή και εντός του χρόνου θαλασσίων ταξιδιών στην Μεσόγειο από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο.[302]

Η ελληνική κεραμική κυρίως στην Αλ Μίνα αλλά και στο Ποσείδιον και στην Σούκσα (δες παρακάτω) δείχνει την ελληνική εμπορική παρουσία τουλάχιστον από τον Θ’ αιώνα μέχρι και τον Δ’ αιώνα π.Χ., μια που κατόπιν αρχίζει η Ελληνιστική Εποχή, κατά μήκος της συριακής ακτής μέχρι και την ακτή του Ισραήλ. Ότι οι Έλληνες έφθασαν στις ακτές της ανατολικής Μεσογείου επιβεβαιώνεται και από ιστορικές πηγές. Είναι επίσης βέβαιο ότι δεν εγκατέστησαν αποικίες, όπως συνέβη στην δυτική Μεσόγειο παρά μόνο εμποριά. Βέβαια, η τόσο μεγάλη ποσότητα κεραμικής στην Αλ Μίνα δεν μπορεί να αποκλείσει και προσωρινές εγκαταστάσεις των εμπόρων. Άλλωστε, στην Αρχαιότητα τα εμπορικά πλοία δεν έμεναν στο λιμάνι για πολύ, ξεφόρτωναν εμπορεύματα, φόρτωναν άλλα και συνήθως απέπλεαν σε μία ή δύο ημέρες. Η προετοιμασία για την διαδικασία που μόλις περιγράψαμε κρατούσε ημέρες και εβδομάδες και οπωσδήποτε σε ένα τόσο μεγάλο λιμάνι όπως η Αλ Μίνα έπρεπε να υπάρχουν μόνιμοι εμπορικοί πράκτορες, οι ενδιάμεσοι στον έμπορο που έφθανε στο λιμάνι και στον ντόπιο έμπορο που αντάλλασσε το εμπόρευμά του. Οι έμποροι, οι πράκτορες, οι πόρνες του λιμανιού, οι φύλακες αποτελούσαν μία κοινότητα Ελλήνων και Αραμαίων αλλά και Φοινίκων, η οποία από τον Θ’ μέχρι και τον Δ’ αιώνα π.Χ. άλλοτε αυξανόταν όταν αυξανόταν και η εμπορική κίνηση και άλλοτε μειωνόταν όταν στρατιωτικά γεγονότα, πόλεμοι και νέες αυτοκρατορίες ήλεγχαν την περιοχή. Στην Αλ Μίνα δεν πρέπει να φαντασθούμε την τυπική ελληνική αποικία στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο αλλά ένα λιμάνι-πόλη που σφύζει από ζωή στο ζενίθ του με εμπορικά πλοία που φθάνουν και αποπλέουν συνεχώς και Έλληνες, Αραμαίους και Φοίνικες που φορτώνουν, ξεφορτώνουν, καταμετρούν, κλείνουν συμφωνίες για επόμενα ταξίδια, βρίζουν, πίνουν στα καπηλειά, περνούν μερικές ώρες ή ξενυχτούν με πόρνες και έτσι κυλάει μέρα και νύχτα η ζωή τους.

Ζήτημα γεννήθηκε όταν αρθρογράφος προσπάθησε να αντικρούσει την ύπαρξη αποικιών από Έλληνες στην ανατολική Μεσόγειο αλλά και να υπονοήσει ότι μπορεί οι Έλληνες να μην έφθασαν καθόλου στις ακτές της Συριο-Φοινίκης και η κεραμική να μεταφέρθηκε εκεί μόνο από τους Φοίνικες μαζί με την υπόθεση ότι η ελληνική κεραμική στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή πριν από την Ελληνιστική Εποχή χρησιμοποιούνταν μόνο από ντόπιους. Ας εξετάσουμε, λοιπόν, τα επιχειρήματα αυτής της τοποθετήσεως. Η άποψη ότι η καταγραφή της κεραμικής, ελληνικής και τοπικής, από τον ανασκαφέα C. L. Woolley το 1936 στην Αλ Μίνα δεν ήταν υποδειγματική ως προς τις ποσότητες είναι σωστή, αλλά ο μελετητής πρέπει να βασισθεί και να εξαγάγει έστω και προσωρινά συμπεράσματα με όλες τις επιφυλάξεις (όπως έχει γίνει και παραπάνω) στα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα. Όπως τα εάν της Ιστορίας δεν οδηγούν πουθενά έτσι και τα εάν της αρχαιολογίας μπορεί να αποτελέσουν δικαιολογίες για άρνηση θεωρήσεως τεκμηρίων ή στρέβλωση συμπερασμάτων. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ντόπιοι στα λιμάνια-εμποριά στην ανατολική Μεσόγειο όπου βρέθηκε ελληνική κεραμική ήταν η πλειοψηφία και ότι η κεραμική τους ήταν πολύ μεγαλύτερη σε ποσότητα. Όντως, η κεραμική από μόνη της δεν μπορεί να αποδείξει την παρουσία ενός λαού σε ξένο τόπο,

[302] Boardman, «Al Mina and History,» pp. 177-183.

αλλά όταν συνδυασθεί με άλλα διαθέσιμα στοιχεία (δες παραπάνω) μπορεί να μετατρέψει τον ισχυρισμό της παρουσίας του σε ισχυρό ή και πολύ ισχυρό. Ο ισχυρισμός ότι η ποικιλία των αγγείων δείχνει ότι αφορά μόνο σε αυτά που χρησιμοποιούνταν για μεταφορά και κατανάλωση οίνου και ελαίου αλλά και αποθήκευση αρωματικών ουσιών ενώ τα αγγεία καθημερινής χρήσεως ήταν τοπικής παραγωγής –αν και υπάρχουν και ελληνικές εισαγωγές μαγειρικών σκευών– αποδεικνύει μεν την απουσία αποικίας αλλά δεν αποκλείει την παρουσία Ελλήνων στις εγκαταστάσεις. Άλλωστε και γενικώς, η απουσία ελληνικών ναών αλλά και νεκροταφείων αποδεικνύει ότι τα εμποριά δεν έγιναν ελληνικές αποικίες και τα οποιαδήποτε κτίσματα τους οικοδομούνταν με ντόπια υλικά και μεθόδους. Δεν περιμένει κανείς ότι οι Έλληνες θα έφερναν μάρμαρο και λίθους από την Ελλάδα για να οικοδομήσουν κτίσματα γενικής χρήσεως. Πάντως, ακόμη και όσοι αρνούνται ότι οι Έλληνες ίδρυσαν εμποριά στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου αναγκάζονται στο τέλος να αποδεχθούν ότι σε λιμάνια όπως η Αλ Μίνα «δεν θα ήταν έκπληξη για κάποιον να διαπιστώσει ότι ο ανάμεικτος πληθυσμός τους περιλάμβανε τουλάχιστον και μερικούς Έλληνες, αν και αυτοί πιθανόν αποτελούσαν μία μικρή μειονότητα ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό»,[303] όπως αποδεικνύεται κυρίως από ευρήματα στην Σούκσα (Tell Sukas). Στην κριτική μας, όμως, δεν θα ακολουθήσουμε την αρθρογράφο στο καταληκτικό της ερώτημα: «μήπως οι εκλεπτυσμένοι ανατολίτες απλώς τους αγνόησαν [τους Έλληνες] ως δυτικούς βάρβαρους;»[304] Η απάντηση, όπως και η ερώτηση, προϋποθέτει αξιολογική σύγκριση πολιτισμών, την οποία επιμελώς αποφεύγουν αρχαιολόγοι και ιστορικοί αλλά την οποία δίνουν σε αυτούς τους αρθρογράφους/ομιλητές νηφάλια από μόνος του ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός δια της διακοσμημένης ελληνικής κεραμικής ήδη από την Μυκηναϊκή Εποχή αν όχι και νωρίτερα αλλά και η ελληνική φιλοσοφία. Οι απόψεις αυτές, που δεν χαίρουν της αποδοχής της συντριπτικής πλειοψηφίας των εκπαιδευμένων αρχαιολόγων και ιστορικών διότι είναι μονομερείς ως προς την θεώρηση των τεκμηρίων, βρίσκουν στον 21ο μ.Χ. αιώνα συνήθως διέξοδο σε συνέδρια, εκθέσεις, και παρουσιάσεις για τον «ευρωκεντρισμό» και τον υποτιθέμενο «ρατσισμό» αρχαιολόγων υπέρ των λευκών Αρχαίων Ελλήνων, σύμφωνα με την αντίληψη όσων με αυτόν τον τρόπο προσπαθούν με κάθε μέσο –μερικές φορές και με μίσος– να αποδομήσουν τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό που γνωρίζουμε ως βάση του σύγχρονου ευρωπαϊκού και δυτικού πολιτισμού. Φυσικά, έχει γίνει σήμερα επιστημονικά αποδεκτό ότι κάθε πολιτισμός της Μεσογείου και της Υφηλίου έχει την δική του μοναδική αξία.

Μεγάλο μέρος της κεραμικής στην Αλ Μίνα ανήκει σε τοπική κεραμική της Συριο-Φοινίκης. Η κεραμική αυτή περιλαμβάνει γαβάθες λεπτού τοιχώματος χρωματισμένες με σκούρο κόκκινο χρώμα, παρόμοιες με αυτές που βρέθηκαν στο Κίτιον και στην Σαλαμίνα της Κύπρου (περ. 850-750 π.Χ.), αλλά και με μαύρη γραμμή στο χείλος με παρόμοιες από το Κίτιον (περ. 750-690 π.Χ.). Μεγάλες τρίποδες γαβάθες, που πολ-

[303] Jane C. Waldbaum, «Greeks *in* the East or Greeks *and* the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence,» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 305 (February 1997): 12.

[304] «Or did the sophisticated easterners simply ignore them [the Greeks] as western barbarians?». Η κριτική μας σε αυτή την παράγραφο αφορά στο άρθρο της Jane C. Waldbaum, «Greeks *in* the East or Greeks *and* the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence,» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 305 (February 1997): 1-17.

λές φορές τα πόδια τους έχουν κοπεί για να ισορροπήσουν μετά την τυχαία αποκοπή ενός από αυτά, με όμοιές τους από το εσωτερικό της Συρίας (περ. 825-720 π.Χ.). Πολύ ρηχές γαβάθες σε τρεις τύπους αλλά και βαθιές με μικρού ύψους κυκλική βάση (carina) αλλά και μικρές βαθιές ερυθροβαφείς με όμοιες από το Κίτιο (περ. 750-680 π.Χ.). Αγγείο τύπου πρόχου με στόμιο εκροής και πλάγιο ηθμό χρωματισμένο με κόκκινο χρώμα με παρόμοια δείγματα από το Τσατάλ-Χουγιούκ (περ. 850-720 π.Χ.). Ρηχές χονδροειδούς πηλού γαβάθες, πολύ κοινές τον Η' αιώνα π.Χ. στην Συρία, χρωματισμένες με κόκκινο ή καστανό χρώμα ή επίχρισμα. Ερυθροβαφείς γαβάθες με παχύ χείλος είναι πιθανό να έχουν προέλευση κυπριακή και παρόμοιες γαβάθες με χείλος στραμμένο προς τα έξω (εξωστρεφές) έχουν το όμοιό τους από την Αμαθούντα στην Κύπρο (περ. 680-580 π.Χ.). Πιθοειδούς σχήματος μεσαίου μεγέθους δίωτα αγγεία, πιθανόν για μεταφορά προϊόντων και πολύ κοινά στην Φοινίκη, με ένα τουλάχιστον να είναι διακοσμημένο με ρομβοειδή σχήματα σε κόκκινο και μαύρο χρώμα με ίσως όμοια από την Κύπρο (περ. 750-680 π.Χ.) αλλά και από το Ποσείδιον. Μεγάλα πιθοειδή δίωτα αγγεία ύψους 0,45-0,50 μ. είτε ακόσμητα είτε με γεωμετρικά σχέδια πιθανόν για την αποθήκευση νερού και άλλων υγρών σε οικίες με πολλά όμοιά τους από το Τσατάλ Χουγιούκ αλλά και από το Ποσείδιον και την Σαλαμίνα στην Κύπρο, όπου και χρονολογήθηκαν μεταξύ 850-750 π.Χ. Τρία τέτοια δείγματα έχουν βρεθεί και στις Πιθηκούσσες (στην Ίσκια), απέναντι από την Napoli στην Ιταλία, τα οποία χρονολογήθηκαν περί το 700 π.Χ. και έχει υποστηριχθεί ότι δείχνουν επαφές με την Αλ Μίνα. Οι Πιθηκούσσες υπήρξαν εμπορικός σταθμός ή και αποικία των Ευβοέων αλλά και με σημαντική παρουσία Φοινίκων και το ερώτημα που εγείρεται είναι ποιος μετέφερε εμπορεύματα εκεί από την Αλ Μίνα: οι Ευβοείς, οι Φοίνικες ή και οι δύο;

Στην Αλ Μίνα δεν ανασύρθηκαν ελληνικά μαγειρικά αγγεία, όπως βρέθηκαν για παράδειγμα στο Mezad Hasavyahu και σε άλλες θέσεις στην Συριο-Φοινίκη, αλλά μόνο τοπική σχετική κεραμική αγγείων μικρού και μεγάλου μεγέθους σε σχήμα χύτρας με μικρό άνω άνοιγμα ή πλατύστομες με μεγάλο άνω άνοιγμα. Έχει υποστηριχθεί, όμως, ότι τα μαγειρικά σκεύη μπορούν να συσχετισθούν με συμπεριφορές χαρακτηριστικές ενός λαού, όπως είναι οι διατροφικές προτιμήσεις, και «με αυτόν τον τρόπο μπορεί να βοηθήσουν στην ταυτοποίηση εθνικών ομάδων, όπως οι Έλληνες στο Mezad Hasavyahu και στο Tel Kabri». Αυτή η θέση ενισχύει την άποψη ότι η Αλ Μίνα δεν υπήρξε ελληνική αποικία αλλά μεγάλος εμπορικός σταθμός στην ακμή της και με έντονη ελληνική παρουσία, όπως δείχνει η άφθονη διακοσμημένη ελληνική κεραμική σε συνδυασμό βέβαια με την θεωρία ότι Έλληνες είχαν εγκατασταθεί την ίδια περίοδο και νοτιότερα.

Στην Αλ Μίνα βρέθηκαν ακόμη μικρά αγγεία τύπου φιάλης, μυροδοχεία (;), διακοσμημένα με στιγμές και γραμμές και σαν να είναι εφυαλωμένα (καλυμμένα με υαλώδες επίχρισμα), χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής στην άνω Συρία. Επίσης, ανασύρθηκε φοινικική τριφυλλόστομη οινοχόη με υψηλό λαιμό και μεγάλη λαβή, είδος που χρονολογείται είτε στον Η' είτε στον Ζ' αιώνα π.Χ. Κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. μαζί με τα προηγούμενα είδη αγγείων διαπιστώνεται μία αυξανόμενη εμφάνιση νέων τύπων αγγείων λεπτόκοκκης κεραμικής (ρηχές γαβάθες) και στην φόρμα και στην διακόσμηση που παρομοιάζουν με αντίστοιχα ελληνικά. Χαρακτηρίζονται από σχετικά παχύ χείλος, έξεργο κύκλο (carination) στο εσωτερικό τους, ερυθρόχαλκο επίχρισμα με μελα-

νές ταινίες. Δείγμα αυτού του αγγείου έχει βρεθεί και στην Ιταλία, αλλά χωρίς προσδιορισμό συγκεκριμένης τοποθεσίας. Άλλο αγγείο, βαθιά καλυκοειδής γαβάθα που τα λίθινα αντίστοιχα δείγματα μοιάζουν με μεγάλο άνθος έχει τον αντίστοιχό της τύπο στο Κίτιον της Κύπρου (περ. 750-680 π.Χ.). Πολλά δείγματα από μεγάλες πλατιές γαβάθες που χαρακτηρίζονται ως γουδιά (mortaria), ρηχές (θυείαι) ή βαθιές (ιγδία), έχουν χρονολογηθεί από το 700 π.Χ. ή και λίγο νωρίτερα. Αυτά τα αγγεία που βρέθηκαν στην Αλ Μίνα έγιναν ιδιαιτέρως δημοφιλή μέχρι το τέλος του Ζ’ αιώνα π.Χ. ενώ όμοιά τους ανασύρθηκαν και από το ναυάγιο των δύο φοινικικών πλοίων του Η’ αιώνα π.Χ. έξω από τα Άσκαλα (σημερ. Ashkelon), στο Ισραήλ.[305] Ενώ είναι γενικά αποδεκτό ότι τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα διαφόρων φυτών και τροφών, έχει προταθεί ότι στα συγκεκριμένα γουδιά γινόταν η αποφλοίωση δημητριακών και η κονιορτοποίησή τους πριν καταναλωθούν ή ότι χρησιμοποιούνταν ως μέτρον για να υπολογισθεί ο όγκος δημητριακών.

Σημαντική όμως είναι η παρατήρηση ότι όσο πιο πολύ μελετώνται μαγειρικά σκεύη και γουδιά (mortaria), τόσο πιο πολύ αποκαλύπτεται «η αυξανόμενη επίδραση των μεσογειακών εθίμων (cultures) στις τεχνικές της επεξεργασίας τροφίμων στις παράκτιες περιοχές της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής κατά τον Ζ’ και τον ΣΤ’ αιώνα π.Χ.» Η πλήρης αντικατάσταση των παραδοσιακών μαγειρικών σκευών και η χρήση γουδιών στην Συριο-Φοινίκη και προς το εσωτερικό της «υποδεικνύουν την διείσδυση των μεσογειακών τρόπων μαγειρέματος και καταναλώσεως τροφών ακόμη και στις αγροτικές περιοχές της Συρίας, του Λιβάνου και της Παλαιστίνης.» Με άλλα λόγια, στους δύο αυτούς αιώνες παρατηρείται «μία αυξανόμενη ενσωμάτωση της Συρίας και της Παλαιστίνης στα έθιμα (cultures) και στις οικονομίες της Μεσογείου», δηλαδή των Ελλήνων, των Κυπρίων, των Αιγυπτίων.

Αγγεία τύπου οινοχόης με διακόσμηση από ομόκεντρους ερυθρούς κύκλους αλλά και άλλα με ταινίες σε μελανό χρώμα επί υπόλευκης επιφάνειας αλλά και με κάθετες γραμμές και μίσχους ανασύρθηκαν αρκετά από την Αλ Μίνα. Παρότι ο ανασκαφέας C. L. Woolley κατέγραψε και σχεδίασε το 1936 αρκετά αγγεία μεταφοράς προϊόντων τύπου αμφορέων φαίνεται ότι απέρριψε τα περισσότερα ως τέτοια. Όμως, δεν είναι δυνατόν σε λιμάνι με την κίνηση της Αλ Μίνα να μην υπάρχουν και να μην έχουν διατηρηθεί από την ανασκαφή αγγεία μεταφοράς προϊόντων. Οι κρατήρες που παρατηρήθηκαν στην περσική περίοδο (μετά το 520 π.Χ.) στην Αλ Μίνα με διακόσμηση κισσού κάτω από τον λαιμό και μελανές ταινίες στο επάνω τμήμα του σώματος του αγγείου μοιάζουν με αττικές απομιμήσεις, αλλά η ανάλυση του πηλού τους έδειξε ότι είναι εισαγωγές που έχουν παραχθεί στην Μίλητο ή σε κοντινή της περιοχή με όμοιούς τους να έχουν βρεθεί και στο Ποσείδιον και στην Σούκσα (Tell Sukas) αλλά και σε άλλες θέσεις.

Τα νέα μεσογειακά ήθη στον τρόπο μαγειρέματος στην Αλ Μίνα αλλά και στην υπόλοιπη Συριο-Φοινίκη γίνονται απολύτως φανερά κατά την περσική περίοδο από τα μαγειρικά σκεύη σε τουλάχιστον δύο μεγέθη που μοιάζουν με οινοχόες με λαβή αλλά και από τα πιθοειδή δίωτα αγγεία με μεγάλο άνοιγμα επάνω. Επίσης, στην ίδια περίοδο

[305] Robert D. Ballard, Lawrence E. Stager, Daniel Master, Dana Yoerger, DavidMindell, Louis L. Whitcomb, Hanumant Singh and Dennis Piechota, «Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel,» *American Journal of Archaeology* 106, no. 2 (April 2002): 151-168.

πρέπει να ενταχθούν αγγεία μεταφοράς προϊόντων οξυπύθμενα, με δύο λαβές στο επάνω μέρος του σώματός τους και ορισμένα υψηλά και καλαθόσχημα, είδη πολύ κοινά για την εποχή. Η μελέτη των υπαρχόντων δειγμάτων τοπικής κεραμικής στην Αλ Μίνα δείχνει ότι τους πρώτους αιώνες ζωής του λιμανιού μεγάλο της μέρος και μάλλον σταδιακά η πλειοψηφία των αγγείων ανήκε σε φοινικική κεραμική, ενώ περί το 600 π.Χ. και στις επόμενες δεκαετίες καλής ποιότητας ελληνική κεραμική αντικατέστησε την φοινικική. Η Αλ Μίνα υπήρξε το λιμάνι μέσω του οποίου γινόταν μεταφορά εμπορευμάτων από την Μεσόγειο προς το εσωτερικό της Συρίας. Η κεραμική που ανασκάφηκε στην Αλ Μίνα είναι κατά βάση τα για οποιοδήποτε λόγο θραυσμένα αγγεία που δεν μπορούσαν να μεταφερθούν στις αγορές για να πωληθούν. Φυσικά, τα μαγειρικά σκεύη «εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ανθρώπων που διαβίωναν ή έμεναν στην Αλ Μίνα».

Η ποσότητα της ελληνικής κεραμικής στην Αλ Μίνα μεταξύ περίπου του 850-600 π.Χ. (δες και Lehmann, Figure 18) είναι μεγαλύτερη από την ποσότητα της τοπικής κεραμικής, αλλά φαίνεται ότι ο ανασκαφέας C. L. Woolley δεν ενδιαφέρθηκε και απέρριψε ακόσμητη κεραμική, τοπική αλλά πιθανόν και ελληνική, σε ό,τι αφορούσε στα μαγειρικά σκεύη. Συνεπώς, είναι αδύνατον να υπολογισθεί η αναλογία της ελληνικής με την τοπική κεραμικής στην Αλ Μίνα. Επίσης, η φοινικική κεραμική στην Αλ Μίνα δείχνει ότι υπήρχε συνεχές εμπόριο με την Τύρο μέχρι και τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. αλλά και με την ίδια λογική και η ελληνική κεραμική υποδεικνύει εμπόριο με τους Έλληνες. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία των Φοινίκων βορειότερα της Αλ Μίνα, στον Κόλπο της Αλεξανδρέττας/Iskenderum, είναι διαπιστωμένη από φιλολογικές και επιγραφικές πηγές αλλά όχι από αρχαιολογικές. Κατά την περσική περίοδο, στην Αλ Μίνα (περ. 540-360 π.Χ.) αλλά και σε άλλα συριακά λιμάνια τα εισαγόμενα αγγεία καλής και πολύ καλής ως εξαιρετικής κεραμικής είναι κυρίως αθηναϊκά. Τα μόνα ντόπια που μπορούν να τα συναγωνισθούν είναι αυτά με τις μελανές ταινίες.

Η έκταση του συνοικισμού του λιμανιού στην Αλ Μίνα υπολογίζεται σε 40.000 τ.μ., δηλαδή ένας εμπορικός σταθμός του ιδίου μεγέθους με αυτόν των Πιθηκουσσών ή άλλων στην Ισπανία. Όσοι ζούσαν για μικρό ή μεγάλο διάστημα ή μόνιμα σε τέτοιους σταθμούς έπρεπε να τροφοδοτούνται για τις καθημερινές ανάγκες τους από τοπικές γειτονικές κοινότητες. Συνεπώς, η αρχαιολογική έρευνα και η μελέτη της κεραμικής δείχνει ότι «κατά πάσα πιθανότητα μια τέτοια ανάμεικτη κοινότητα Ελλήνων, Φοινίκων και ντόπιων Σύριων υφίστατο και στην Αλ Μίνα». Από το τέλος του Θ' αιώνα π.Χ. μέχρι και το 738/720 π.Χ. το λιμάνι πρέπει να ελεγχόταν από ντόπιους Σύριους. Κατόπιν περιήλθε στον έλεγχο των Ασσυρίων, όπως μάλλον επιβεβαιώνει βασιλική επιγραφή του Τιγλάθ-Πιλεσέρ Γ' (Tiglath-Pileser III, 744-727 π.Χ.) του 737 π.Χ.: «[έφθασα μέχρι ...] τις πόλεις Ellisu (και) Simirra, οι οποίες είναι στους πρόποδες του Όρους Λίβανος, την πόλη Resi-suri, στο Όρος Sapuna, στην πόλη Ahta, το εμποριό στην

ακτή, την βασιλική 'αποθήκη', το βουνό με τους πυξούς[306] [...]»[307] Η περιγραφή της πόλεως Ahta και η θέση της κοντά στο Όρος Sapuna πρέπει να περιγράφει το λιμάνι της Αλ Μίνα ή πολύ κοντινή περιοχή («βασιλική 'αποθήκη'»). Συνεπώς, η πιθανολογούμενη κοινότητα Ελλήνων, Φοινίκων και ντόπιων Σύριων βρέθηκε μετά το 737 π.Χ. να ζει και να εργάζεται υπό την ασσυριακή κυριαρχία.[308]

Οι αρχαιολογικές απόψεις για την Αλ Μίνα ξεκίνησαν την δεκαετία του 1930 από τον ανασκαφέα της, συνεχίσθηκαν με θέσεις που υποστήριζαν άλλοτε ότι ήταν ελληνική αποικία και άλλοτε ότι οι Έλληνες δεν έφθασαν ποτέ στην Αλ Μίνα ή σε άλλα λιμάνια της Συριο-Φοινίκης και τελικά, η ανάλυση της ελληνικής και ντόπιας κεραμικής και η εξέταση ιστορικών στοιχείων συνέκλιναν στην πολύ πιθανή υπόθεση ότι επρόκειτο για εμπορικό σταθμό στον οποίον έφθαναν κατά την Αρχαϊκή Εποχή Φοίνικες και Έλληνες και κατά την τοπική περσική εποχή κυρίως Έλληνες από την περιοχή της Μιλήτου και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου. Η Αλ Μίνα είναι μια αρχαιολογική και ιστορική θεωρία της σχετικότητας. Δηλαδή, όσο δύσκολη είναι για τον μέσο αναγνώστη η κατανόηση της θεωρίας της σχετικότητας του Άλμπερτ Αϊνστάιν άλλο τόσο δύσκολη είναι και κατανόηση του τι ακριβώς ήταν το λιμάνι της Αλ Μίνα από τον Θ' μέχρι και τον Δ' αιώνα π.Χ. και ποιος ήταν ο ρόλος του στις σχέσεις Δύσεως και Ανατολής κατά την ευρωπαϊκή και μεσανατολική Αρχαιότητα. Η Αλ Μίνα είναι άλλη μία απόδειξη του πόσο περίπλοκες, αμφίβολες, δυσνόητες, χωρίς τελικά συμπεράσματα μπορεί να είναι οι επιστήμες της αρχαιολογίας και της Ιστορίας, όμοιες σε αυτή τους την όψη με την θεωρητική φυσική. Εάν οι αρχαιολόγοι και ιστορικοί μπορούσαν να κινηθούν με ταχύτητα μεγαλύτερη του φωτός θα μπορούσαν να δουν με τα ίδια τους τα μάτια τι συνέβαινε στην Αλ Μίνα για επτά συνεχόμενους αιώνες.

Ποσείδιον (Ras al-Bassit/Ras el-Bassit)

Μπορεί η Αλ Μίνα να συγκέντρωσε όλο το ενδιαφέρον αρχαιολόγων και ιστορικών της ελληνικής Αρχαιότητας και της Ανατολικής Μεσογείου αλλά υπάρχουν και άλλες παράκτιες θέσεις στην Συριο-Φοινίκη όπου η ελληνική κεραμική και φαίνεται και οι Έλληνες είχαν σημαντική παρουσία. Περίπου 30 χλμ. σε ευθεία γραμμή νοτιότερα της Αλ Μίνα, επάνω στην σημερινή συριακή ακτή και στην πόλη Ras al-Bassit/Ras

---

[306] Πύξος/πυξός = βούξος ή βουξός είναι φυτό που ανήκει στα αγγειόσπερμα και στην οικογένεια των βουξιδών. Είναι δενδρώδες ή θαμνώδες και φύεται στην Ασία, Ευρώπη, Βόρεια Αφρική και Βόρεια Αμερική. Το γένος βούξος είναι το πιο σημαντικό από την οικογένεια και περιλαμβάνει δένδρα με μέγιστο ύψος 6 μ. και θάμνους με μικρά φύλλα και άνθη. Ορισμένα είδη buxus με λευκό ή κιτρινωπό σκληρό και βαρύ ξύλο (αγγλ. boxwood) χρησιμοποιούνται εδώ και αιώνες για την κατασκευή κομψοτεχνημάτων, ξυλογραφιών, μουσικών οργάνων. Στην Ελλάδα το φυτό ονομάζεται πυξός, πυξάρι, και τσιμισίρι. Δες ΠLB, λμ. «Βουξίδες». Κυρίως για την ελληνική ποικιλία δες λμ. «βούξος», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 15:422.

[307] *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC), and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria* (Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2011), no 35, col. II, lines 11'-13'.

[308] Η μελέτη και συζήτηση γύρω από την τοπική και φοινικική κεραμική στην Αλ Μίνα δημοσιεύθηκε από τον Gunnar Lehmann, «Al Mina and the East. A Report on Research in Progress,» in Alexandra Villing ed., *The Greeks in the East*, British Museum 21st Classical Colloquium (1997), British Museum Research Publications 157 (London: British Museum Press, 2005), pp 61-92.

el-Bassit (στον όρμο Basit), ανασκάφηκε το Ποσείδιον[309]/Ποσιδήιον[310] (Posideion, BAGROW, 68:A2). Η πρώτη κατοίκηση στην περιοχή έγινε περί το 1600 π.Χ. και η γύρω δασώδης περιοχή αποψιλώθηκε για να καλλιεργηθούν δημητριακά. Την περίοδο αυτή υπήρξε ανώνυμο απομακρυσμένο φυλάκιο της νοτιότερής του πόλεως Ουγκαρίτ, όπως δείχνουν δύο κτίσματα που τελικά εγκαταλείφθηκαν περί το 1200 π.Χ. με την άφιξη των «λαών της θάλασσας». Πολύ σύντομα, η θέση κατοικήθηκε και πάλι μερικώς και τελικά περιήλθε στην κατοχή των Αραμαίων.[311] Σταδιακά εξελίχθηκε σε μικρό λιμάνι που είχε εμπορικές σχέσεις με την Φοινίκη και την Κύπρο, όπως φαίνεται από ευρήματα σε ταφές, και πιθανότατα αποίκους από τις δύο αυτές περιοχές. Από τον Ι’ μέχρι και τον Η’ αιώνα π.Χ., οι εμπορικές επαφές με τον ελλαδικό χώρο είναι βεβαιωμένες, αλλά μόνο από τις αρχές του Ζ’ αιώνα π.Χ. είναι γνωστή η ελληνική παρουσία και το όνομα του λιμανιού Ποσείδιον.

Ο μικρός συνοικισμός κατοικούνταν από φτωχούς ανθρώπους ενώ υπάρχουν ενδείξεις και διακριτών κοινωνικών ομάδων αλλά και ισονομίας. Ταφές παιδιών του ΣΤ’ αιώνα π.Χ. ανασκάφηκαν εντός του συνοικισμού. Περίπου από το 600 π.Χ. και μετά αυξήθηκαν σταδιακά με βεβαιότητα οι σχέσεις του Ποσειδίου με τις Πόλεις στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας αλλά και με τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου (περ. 630-520 π.Χ.) και λίγο αργότερα με την Κόρινθο και την Σπάρτη (περ. 575-480 π.Χ.), τις οποίες δεν επηρέασε η περσική κυριαρχία (περ. 539-330 π.Χ.), παρά την μικρή επιβράδυνση κατά τους Περσικούς Πολέμους. Τοπικό νόμισμα του Αλεξάνδρου Γ’ της Μακεδονίας που βρέθηκε στο Ποσείδιο και κόπηκε ανάμεσα στην κατάκτηση της Συρίας από τον Μακεδόνα βασιλιά και πριν τον θάνατό του ίσως υποδεικνύει ότι η κοινότητα έκοψε και δικό της νόμισμα. Την περίοδο αυτή τείχος ανεγέρθη γύρω από την ακρόπολη. Ο συνοικισμός έγινε τμήμα της αυτοκρατορίας των Σελευκιδών και υιοθέτησε την ελληνιστική κοινή γλώσσα, την οποία μάλιστα διατήρησε και κατά την Ρωμαϊκή Εποχή από το 64 π.Χ. και μετά. Κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή και από τον Β’ αιώνα π.Χ. υπήρξε οικοδομικός οργασμός με την κατασκευή νέου προβλήτα και λιμενικών έργων στο λιμάνι αλλά και νέο τείχος γύρω από την πόλη με νέες επάλξεις, νέες οικίες (villas), βασιλική (χώρος δημοσίων συγκεντρώσεων ή ρωμαϊκό δικαστήριο), συναγωγή, αλλά και νεκρικούς θαλάμους που γέμιζαν με σαρκοφάγους.[312]

Οι ελληνικοί αμφορείς από τον Ζ’ αιώνα π.Χ., οι για αιώνες εμπορικές επαφές με ελληνικές Πόλεις από τον Ζ’ μέχρι και τον Δ’ αιώνα π.Χ., το ελληνικό όνομα και οι κοινωνικές ενδείξεις συνηγορούν στην ελληνική παρουσία στο Ποσείδιον της Συρίας.[313]

Ουγκαρίτ (Ras Shamra/Tell Shamra)

Η κοινότητα στην Ras al-Bassit/Ras el-Bassit, πολύ πριν ονομασθεί Ποσείδιον και αρχίσουν οι εμπορικές συναλλαγές με ελληνικές Πόλεις, υπήρξε φυλάκιο της κοντινής της Ουγκαρίτ (Ras Shamra/Tell Shamra). Στην μακρά της Ιστορία και αυτή η

[309] Δ.Σ., XIX.79.6.
[310] Ηρόδ., III.91.
[311] Δες και ΕΑΗ, λμ. «Ras al-Bassit» (2015).
[312] OEANE, λμ. «Bassit».
[313] ΕΑΗ, λμ. «Ras al-Bassit» (2015).

πόλη της συριακής ακτής συναντήθηκε με τους Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής και με τους Μυκηναίους, ενώ προηγουμένως υπήρχαν επαφές με την Κύπρο και την Μινωική Κρήτη. Η Ουγκαρίτ (Ugarit, AAW, pp. 62 & 103, AANE, map. p. 54[314]) βρισκόταν στο ύψωμα Ras Shamra (περ. 25 χλμ. νοτιότερα από το Ποσείδιον και 10 χλμ βόρεια από την Lattakia), στην συριακή ακτή και ακριβώς απέναντι από την Κύπρο. Η Ουγκαρίτ (AANE, map, p. 54) υπήρξε βασίλειο με πρωτεύουσα την ομώνυμη πόλη και συνολική έκταση περί τα 2000 τ.χλμ. κατά μήκος της συριακής ακτής. Η ορατή πόλη της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου στην παρούσα κορυφή του υψώματος καλύπτει σήμερα επιφάνεια 0,2 τ.χλμ., αλλά μοιάζει να είναι πολύ μικρότερη από αυτή που πρέπει να υφίστατο την ίδια εποχή. Η ανακάλυψη του λεγόμενου αρχείου της Ουγκαρίτ στην ουγκαρίτικη αλφαβητική γλώσσα και σε σφηνοειδή γραφή περιέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες για την δυτική Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά και τον χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Το κοντινό στην πόλη (1,5 χλμ. στα βορειοδυτικά) σημερινό λιμάνι Minet el-Beida ήταν ο Λευκός Λιμήν[315] των Ελλήνων (BAGROW, 68:A2).

Ήδη από την αυγή της Νεολιθικής Εποχής, την Ζ' χιλιετία π.Χ., καλλιεργητές, κυνηγοί, ψαράδες κατοίκησαν στην περιοχή της Ουγκαρίτ. Μέσα στην επόμενη, στην ΣΤ' χιλιετία π.Χ., και μέχρι το 5250 π.Χ., έκτισαν πλίνθινες οικίες τοποθετώντας τις την μία δίπλα στην άλλη, έμαθαν να εκτρέφουν κυρίως μεγάλα ζώα και κατασκεύασαν τα ονομαζόμενα λευκά αγγεία με γύψο και ψημένο πηλό. Κατά την Χαλκολιθική Εποχή (φάση Halaf, 5250-4300 π.Χ.) οι επιδράσεις από την Ανατολή οδήγησαν σε μεταβολή του πολεοδομικού σχηματισμού με ποικιλία τρόπων οικοδομήσεως αλλά σε μικρότερη έκταση, χρωματισμένα αγγεία, εκτροφή μικρών ζώων σε κοπάδια, ενώ μέχρι το τέλος της Δ' χιλιετίας π.Χ. (φάση Ubaid III C-B) οι κάτοικοι είχαν ανακαλύψει τον χαλκό. Από την αρχή της Εποχής του Ορειχάλκου, μετά το 3000 π.Χ., κάνει την εμφάνισή του ο πρωτοαστικός τρόπος διαβιώσεως με οικοδομές που τις διαχώριζαν στενωποί και με τείχος γύρω από τον οικισμό. Στην προηγούμενη χρήση των ωμόπλιθων για τις κατασκευές αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του και ο λίθος σε αυξανόμενες ποσότητες. Τα μέχρι τότε κυρίως λίθινα εργαλεία συμπληρώνονται και από μεταλλικά από χαλκό ή κρατέρωμα ενώ κατασκευάζονται πολλά όπλα από κρατέρωμα. Η κεραμική δείχνει πια σχέσεις με την Κιλικία, την βόρεια Συρία και την Αρχαία Παλαιστίνη.

Μετά από εγκατάλειψη του συνοικισμού για τουλάχιστον έναν αιώνα, το ύψωμα κατοικήθηκε και πάλι αλλά από νέο πληθυσμό, τους Αμορίτες (Σημίτες), οι οποίοι κατασκεύαζαν με μήτρες κοσμήματα και όπλα από μέταλλα. Η πόλη τους κάλυψε σταδιακά όλο το ύψωμα και περικλείσθηκε από ισχυρό τείχος. Την εποχή αυτή πρέπει να κτίσθηκαν δύο ναοί, ο ένας από τους οποίους βρισκόταν στην ακρόπολη. Τα πολλά αιγυπτιακά αντικείμενα και οι αναφορές στο αρχείο του ανακτόρου στο Μάρι[316] δείχνουν

---

[314] Για χάρτες σε ό,τι αφορά στην Ιστορία της Ουγκαρίτ μέχρι το 1200 π.Χ. δες και AANE, p. 82 & p. 90 & p. 93 & p. 107 & p. 114, & p. 117, & p. 123, & p. 125, & p. 132, & 138, & p. 147, & p. 150.

[315] Ανώνυμος, *Σταδιασμός*, 139-140.

[316] Η πόλη Μάρι (Mari) βρισκόταν στην σημερινή θέση Tell Hariri, στην ανατολική Συρία (σύνορα Συρίας-Ιράκ), κοντά στο βόρειο τμήμα του Ευφράτη ποταμού. Ιδρύθηκε στην αρχή της Γ' χιλιετίας π.Χ. και σταδιακά κτίσθηκαν οικίες, ναοί, και μεγάλο ανάκτορο που επισκευάσθηκε πολλές φορές. Υπήρξε σημαντική πόλη μέχρι το 2300 π.Χ. όταν κατακτήθηκε από τον Σαργώνα της Ακκάδης. Για τριακόσια περίπου χρόνια οι πηγές δεν αναφέρουν σχεδόν τίποτα για το Μάρι μέχρι περ. το 2000

επαφές με την Αίγυπτο και την βόρεια Μεσοποταμία. Από το 1650 π.Χ και μετά ο οικισμός επεκτάθηκε εκτός της ακροπόλεως και γνώρισε περίοδο σημαντικής ευμάρειας και η βασιλική εξουσία ισχυροποιήθηκε μεταξύ του ΙΕ’ και του ΙΓ’ αιώνα π.Χ., όπως δείχνει η αλληλογραφία στο βασιλικό αρχείο της Ουγκαρίτ (κυρίως στην ουγκαρίτικη και ακκαδική γλώσσα) αλλά και σε αυτό στην Αμάρνα της Αιγύπτου. Ανάμεσα στο 1400-1350 π.Χ. η Ουγκαρίτ έπεσε στα χέρια των Αιγυπτίων και αμέσως μετά έγινε μέρος της επεκτάσεως του βασιλείου των Χετταίων. Στο δεύτερο μισό του ΙΓ’ αιώνα π.Χ. ο πλούτος της Ουγκαρίτ, ο οποίος είχε αυτή την περίοδο αυξηθεί, ελεγχόταν πλήρως από τον βασιλιά της. Όμως οι επιδρομές των «λαών της θάλασσας», μετά το 1200 π.Χ., είχαν ως αποτέλεσμα την πυρπόλυσή της πόλεως και την καταστροφή της, όπως δηλαδή και άλλων πόλεων στην Συριο-Φοινίκη.

Η κεραμική που ανασύρθηκε ήταν κυρίως τοπικής κατασκευής, αλλά η μικρή σε ποσοστό ποσότητα μινωικής, κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής δείχνει τις διεθνείς συνδέσεις της Ουγκαρίτ στην Μεσόγειο Θάλασσα, δηλαδή την Κύπρο, την Μινωική Κρήτη, και την Ελλάδα.[317] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σημαντική ποσότητα κυπριακής και μυκηναϊκής κεραμικής που έφθασαν στην Ουγκαρίτ στην Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου και ιδίως την περίοδο περίπου 1400-1150 π.Χ. ήταν προϊόν συστηματικής και όχι ευκαιριακής εμπορικής δραστηριότητας. Μεγάλος αριθμός πλοίων που μετέφεραν αυτή την κεραμική έδεναν στο λιμάνι της Ουγκαρίτ μέχρι και περίπου το 1185 π.Χ, όταν η πόλη και το βασίλειο καταστράφηκαν από τους «λαούς της θάλασσας». Τα μυκηναϊκά αγγεία που έχουν βρεθεί στην Ουγκαρίτ σε πλήρη ή σχεδόν πλήρη κατάσταση (όχι μεμονωμένα θραύσματα) είναι περισσότερα από 1000. Μάλιστα, η πυκνότητα των ανασκαφέντων αγγείων στον κεντρικό τομέα της πόλεως, εκεί όπου ζούσαν οι τυπικοί κάτοικοι της πόλεως και όχι οι ευγενείς, ήταν 7 ανά 100 τ.μ. Παρότι στο αρχείο της πόλεως δεν υπάρχει αναφορά σε κανέναν έμπορο από τον κυρίως ελλαδικό χώρο, οι αναφορές σε επαφές με την Κύπρο είναι πολλές. Ίσως αυτό εξηγεί και τον μεγαλύτερο αριθμό κυπριακής κεραμικής σε σύγκριση με την μυκηναϊκή στο οικιστικό τμήμα της Ουγκαρίτ. Βέβαια, η υπόθεση ότι μπορεί μετά το 1400 π.Χ. κυπριακά αγγεία με μυκηναϊκά στοιχεία να είχαν κατασκευασθεί από μυκηναίους τεχνίτες στο νησί δημιουργεί νέα δεδομένα για την κυπριακή κεραμική. Ωστόσο, η διαπίστωση ότι το 57% των 213 γνωστών κειμένων σε «κυπρομινωική»[318] γραφή έχουν βρεθεί στην Έγκωμη της Κύπρου και το μεγαλύτερο τμήμα των εκτός Κύπρου στην Ουγκαρίτ πιστοποιούν την έντονη εμπορική επικοινωνία μεταξύ των δύο πόλεων. Σε αυτή την συλλογιστική εντάσσεται και η υπόθεση ότι τα μυκηναϊκά αγγεία έφθαναν από τον ελλαδικό χώρο στην Κύπρο επί κυπριακών πλοίων και μετά προωθούνταν στην Ουγκαρίτ, ενώ τα

π.Χ. όταν η πόλη έγινε πάλι ανεξάρτητη και ξανακτίσθηκε τείχος, ναοί, και ανάκτορο με 2 ή 3 ορόφους και περίπου 300 δωμάτια. Το βασίλειο που ιδρύθηκε άνθισε την περίοδο του βασιλιά Yahdun-Lim (περ. 1800 π.Χ.), όπως φαίνεται από το εκτενές αρχείο δέλτων που βρέθηκε. Περί το 1750 π.Χ. το Μάρι κατακτήθηκε από τον Χαμμουραβί της Βαβυλώνας, ο οποίος σύλησε, έκαψε και κατέστρεψε το ανάκτορο ενώ μετέφερε και μεγάλο μέρος από τις δέλτους με τις καταγραφές διπλωματικών σχέσεων του βασιλείου στην Βαβυλώνα. Δες AANE, ch. 21 & map. p. 54 και ΕΑΗ, λμ. «Mari» (2013) και OEANE, λμ, «Mari» & λμ, «Mari Texts».

[317] OEANE, λμ. «Ugarit».

[318] Χριστίδης, ΙΕΓ, σ. 185-188.

εμποριά στην φοινικική ακτή πρέπει να είχαν απευθείας επαφή με εμπόρους από τον ελλαδικό χώρο.[319]

Άποψή μας είναι ότι η συζήτηση περί του τι εθνικότητας ήταν ακριβώς (Έλληνες, Κύπριοι, Φοίνικες ή Χαναναίοι[320]) ο πλοιοκτήτης, ο πλοίαρχος και το πλήρωμα των εμπορικών που ταξίδευαν μετ' επιστροφής από τον ελλαδικό χώρο, τα νησιά του Αιγαίου, τις Πόλεις στις ακτές της δυτικής Μικράς Ασίας και την Κύπρο προς την Συριο-Φοινίκη και αντιστρόφως, από την Μυκηναϊκή μέχρι και την Ελληνιστική Εποχή, είναι άνευ πραγματικής ιστορικής αξίας και ίσως να μην μπορεί να εξακριβωθεί, διότι δεν υπάρχουν ισχυρά στοιχεία για αυτή την ταυτοποίηση σε κάθε διαφορετικό λιμάνι της Ανατολικής Μεσογείου. Αντιθέτως, σημασία έχει ότι τα προϊόντα που μεταφέρονταν και ανταλλάσσονταν ή πωλούνταν και αγοράζονταν προέρχονταν από τον κυρίως ελλαδικό χώρο, την Κύπρο και την Φοινίκη και άρα πρέπει να ήταν φορτωμένα επάνω σε γενικώς ελληνικά, κυπριακά και φοινικικά εμπορικά πλοία, δηλαδή συγκεκριμένων εθνικών συμφερόντων, και με το ανάλογο εθνικό πλήρωμα. Αυτή η διατύπωση δεν αποκλείει, λόγου χάριν, την μεταφορά ελληνικών προϊόντων από κυπριακά πλοία, κυπριακών από φοινικικά, ελληνικών από φοινικικά μέσω Κύπρου, φοινικικών από κυπριακά και ελληνικά αλλά και την απευθείας μεταφορά ντόπιων προϊόντων από λιμάνι

---

[319] Carol Bell, «Wheels Within Wheels? A view of Mycenaean Trade from the Levantine Emporia,» in *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004 (Aegaeum 25), eds Robert Laffineur and Emanuele Greco (Bruxelles: Université de Liège, 2005), pp. 363-370.

[320] Χανααναίοι ή Χαναναίοι (αγγλ. Canaanites) ονομάζονταν οι κάτοικοι της γης Χαναάν. Στην εβραϊκή παράδοση, η γη Χαναάν ήταν η περιοχή που είχε ορίσει ο Θεός για να ζουν οι Ισραηλίτες (*Tanakh*, και Αγία Γραφή, «Γέννεσις», 17.8). Το όνομα Χαναάν εμφανίζεται από τον ΙΕ' αιώνα π.Χ. με διάφορες μορφές σε κείμενα στην ακκαδική, αιγυπτιακή, ουγκαριτική, φοινικική, και εβραϊκή γλώσσα, ίσως σημαίνει το πορφυρό χρώμα και μπορεί να σχετίζεται με το πορφυρό σε χρώμα ύφασμα που παραγόταν και εξαγόταν από την Φοινίκη (δες και Δημητράκος, λμ. «φοίνιξ» = πορφυρό χρώμα). Εξαιτίας αυτής της δραστηριότητας η λέξη Χαναάν/Χανααναίοι είχε και την έννοια του εμπόρου [*Tanakh*, «Proverbs», 31.24 και στην *Αγία Γραφή*, «Παροιμίαι Σολομώντος», 19. (Μασσ. ΛΑ΄, 10), 24, «σινδόνας ἐποίησε καὶ ἀπέδοτο τοῖς Φοίνιξι, περιζώματα δὲ τοῖς Χαναναίοις»]. Στα αρχαία κείμενα η γη Χαναάν ορίζεται άλλοτε ως ολόκληρη η περιοχή της Αρχαίας Παλαιστίνης και της Συρίας (από την έρημο του Σινά μέχρι τον Κόλπο της Αλεξανδρέττας, Iskenderun) και άλλοτε μόνο η παραλιακή λωρίδα της Ανατολικής Μεσογείου. Στην *Tanakh* ή στην «Παλαιά Διαθήκη» της *Αγίας Γραφής* η γη Χαναάν φαίνεται ότι ορίζεται στα βόρεια από την περιοχή της πόλεως Βύβλος και στα νότια νοτίως της Γάζας και νοτίως του νοτιότερου άκρου της Νεκράς Θάλασσας. Το δυτικό της όριο είναι η Μεσόγειος Θάλασσα και το ανατολικό της ο Ιορδάνης ποταμός, η Νεκρά Θάλασσα και η Λίμνη της Γαλιλαίας αλλά και τα όρη βορείως της Δαμασκού (AANE, map, p. 135). Η Χαναάν κατοικούνταν από διάφορους λαούς αλλά κυρίως Σημίτες, από το πρώτο μισό της Β' χιλιετίας π.Χ., και ήταν χωρισμένη σε διάφορες πολιτικές οντότητες, συνήθως διοικούμενες από βασιλιά. Η αλληλογραφία των βασιλέων από την Χαναάν περιλαμβάνεται στο αιγυπτιακό αρχείο από την Αμάρνα [δες William L. Moran. *The Amarna Letters* (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1992)]. Οι πόλεμοι στην περιοχή ήταν συνεχείς (ΙΕ' -ΙΓ' αιώνας π.Χ.) μέχρι την κατάληψη της από τους Αιγυπτίους. Η μόνιμη εγκατάσταση των Ισραηλιτών περί το 1200 π.Χ. στην περιοχή έδωσε τέλος στον χαναnίτικο υλικό πολιτισμό και στην έννοια των Χανααναίων. Η ύπαρξη των Ισραηλιτών στην περιοχή από λίγο πριν το 1200 π.Χ. και μετά πιστοποιείται από την λέξη λαός του «Ισραήλ» στην ονομαζόμενη στήλη του Αιγύπτιου Φαραώ Μερνεπτάχ (1224-1214 π.Χ.) [δες ARE, 3:264, par. 617]. Αργότερα η λέξη Χαναάν συνδέθηκε με την Φοινίκη και τους Φοίνικες. Δες λμ. «Canaan, Land of», *Encyclopaedia Judaica*, 4:391-392 και ευρύτερη θεώρηση σε AANE, ch. 31, pp. 134-136 και εκτενώς για την Ιστορία, αρχαιολογία, γλώσσα και γραφή των κατοίκων της OEANE, λμ. «Canaan» & λμ. «Canaanites».

σε λιμάνι ανάμεσα σε Ελλάδα και Συριο-Φοινίκη, Κύπρο και Συριο-Φοινίκη και αντιστρόφως.

Σούκσα (Tell Sukas)

Νοτιότερα από το Ποσείδιον και την Ουγκαρίτ και επί της σημερινής συριακής ακτής βρισκόταν το Tell Sukas (ή Tall Sukas, AANE, map, p. 150), 6 χλμ. νοτίως της σημερινής πόλεως Jableh. Το αρχαίο όνομα της θέσεως και της κατοπινής πόλεως ήταν Su-uk-su (Suksa), Σούκσα.

Η θέση πρωτοκατοικήθηκε στην Νεολιθική Εποχή (περ. 6550-4800 π.Χ.) και αναπτύχθηκε σταδιακά. Τα κατάλοιπα της περιόδου αυτής περιλαμβάνουν σκουρόχρωμη στιλβωτή κεραμική. Στην θέση της ανασκαφής δεν φαίνεται να υπάρχουν ευρήματα της Χαλκολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Ορειχάλκου αλλά ο επόμενος υλικός πολιτισμός χρονολογήθηκε στην Μέση (περ. 2000-1600 π.Χ.) και στην Ύστερη Εποχή του Ορειχάλκου (περ. 1600-1170 π.Χ.), κατά την οποία διαπιστώθηκαν θεμέλια οικιών. Εντός του οικισμού ανασκάφηκε λάκκος με πολλές ταφές και σε χρήση για πολλά χρόνια, ο οποίος στο τέλος είχε καλυφθεί με χώμα και λίθους. Ανασύρθηκαν οστά, λίθινα αντικείμενα (περόνες, εγχειρίδια, κεφαλές βελών) και μεταλλικά αντικείμενα της Μέσης Εποχής του Ορειχάλκου μαζί με κεραμική. Οι κάτοικοι αυτής της Εποχής καλλιεργούσαν σιτηρά και εξέτρεφαν βοοειδή και πρόβατα, όπως δείχνουν οι χειρόμυλοι και τα οστά των ζώων που βρέθηκαν στις οικίες. Ο οικισμός στο Tell Sukas κάηκε στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Ορειχάλκου. Η Εποχή του Σιδήρου χωρίζεται στην Φοινικική Ι (περ. 1170-850 π.Χ.) και στην Φοινικική ΙΙ (περ. 850-675 π.Χ.) περίοδο, αλλά τα κατάλοιπα των οικιών είναι δυσδιάκριτα. Σε αποθηκευτικό χώρο οι ανασκαφείς βρήκαν σιτηρά μαζί με ελιές, ελαιόλαδο, οστά βοοειδών, προβάτων, αιγών, ψαριών και οστρακοειδή, τα οποία πρέπει να αποτελούσαν την κύρια τροφή των κατοίκων. Ήδη από την περίοδο αυτή το εμπόριο με την Κύπρο και τον ελλαδικό χώρο είναι εμφανές από την εισηγμένη κεραμική και διεξαγόταν από τα δύο λιμάνια της πόλεως, το βόρειο και το νότιο. Η πόλη καταστράφηκε μερικώς από την ασσυριακή εισβολή στην Συρία περί το 850 π.Χ. (περίοδος Σαλμανέσερ Γ’)[321] και ολοκληρωτικά από τον Ασσύριο Εσαρχαδδόν[322] περί το 675 π.Χ. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε σε ποια από τις δύο μεγάλες εκστρατείες (677 ή 671 π.Χ.) του Ασσύριου βασιλιά καταστράφηκε η πόλη.

Οι Έλληνες όμως που έφθαναν με τα πλοία τους μέχρι εκεί θεώρησαν ότι η περιοχή δεν έπρεπε να εγκαταλειφθεί, προς όφελος του εμπορίου και φυσικά των ιδίων. Για τον λόγο αυτό, την δεκαετία του 670 π.Χ. ή λίγο μετά, η Σούκσα, η πόλη στο Tell Sukas, κατακλύσθηκε από Έλληνες αποίκους, οι οποίοι αποτέλεσαν την πλειονότητα του πληθυσμού. Οι Έλληνες ξανάκτισαν την πόλη με βάση το ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα είτε αναστυλώνοντας ερειπωμένα κτήρια είτε κτίζοντας νέα και κυρίως οικίες και ναούς. Η ελληνική κεραμική που ανασύρθηκε προερχόταν από την Κύπρο και τα παράλια της Μικράς Ασίας. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι οι άποικοι ήταν αγρότες και ψαράδες, καλλιεργούσαν σιτηρά και εξέτρεφαν βοοειδή, αίγες και πρόβατα αλλά και χοίρους (μέχρι τα μέσα του ΣΤ’ αιώνα π.Χ.) ενώ σε μία περίπτωση βρέθηκαν οστά ελα-

[321] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 94.
[322] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 98.

φιού ή γαζέλας. Τις ασχολίες αυτές πιστοποιούν σιδερένιο δρεπάνι, μυλόπετρες, αγκίστρι και φυσικά οστά ζώων, ψαριών αλλά και απομεινάρια από κελύφη οστρακοειδών. Ενδιαφέρουσα είναι και η εύρεση τμήματος από όστρακο χελώνας. Είναι πιθανό οι άποικοι από τον ελλαδικό χώρο να κατοικούσαν στην κυρίως πόλη ενώ οι Κύπριοι στην παραλία, στο λιμάνι. Μεγάλο τμήμα της ελληνικής περιόδου (675-498 π.Χ.) του Tell Sukas ήταν υπό περσική κυριαρχία.[323] Η ελληνική κατοίκηση στην Σούκσα διήρκεσε μέχρι το 498 π.Χ. όταν και η πόλη καταστράφηκε, πιθανόν εξ αιτίας της Ιωνικής Εξεγέρσεως του 499 π.Χ. Μετά την καταστροφή της η πόλη έμεινε σχεδόν ακατοίκητη για περισσότερα από εκατό χρόνια.

Στις αρχές του Δ' αιώνα π.Χ., περί το 380 π.Χ., οι Φοίνικες εποίκησαν και πάλι την πόλη και μια νέα περίοδος κατοικήσεως ξεκίνησε με νέο πολεοδομικό σχέδιο και οικοδομικές τεχνικές των κτισμάτων. Οι ανασκαφείς ανέσυραν από αυτή την περίοδο αγάλματα θεών από οικίες, κεραμική, νομίσματα ενώ ανέσκαψαν και τάφους. Η Νεοφοινικική περίοδος στο Tell Sukas τελείωσε το 140 π.Χ. όταν πια η ελληνιστική μεταβολή στην πόλη έγινε απολύτως διακριτή. Η αρχαιολογική φάση Ελληνιστική Ι (περ. 140-117 π.Χ.) διαχωρίζεται από την επόμενη από καταστροφή που συνέβη πιθανότατα από σεισμό το 117 π.Χ. Το τέλος της επόμενης φάσεως (Ελληνιστική ΙΙ, περ. 117-68 π.Χ.) σημάδεψε ο μεγάλος σεισμός του 68 π.Χ.[324] Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα υπέστησαν σοβαρές καταστροφές από κατοπινές κατασκευές αλλά ο αιώνας της ελληνιστικής περιόδου δεν δείχνει σημάδια παρακμής για την πόλη. Η ζωή στο Tell Sukas συνεχίσθηκε από την Ρωμαϊκή Εποχή μέχρι και σήμερα με κυριότερο κατάλοιπο δύο φάσεις μεσαιωνικής οχυρώσεως.[325] Η σημαντική, βέβαια, για την συζήτησή μας περίοδος στην Σούκσα (Tell Sukas) είναι ο ελληνικός Ζ' και Η' αιώνας π.Χ.

Meṣad Hashavyahu στο Ισραήλ

Μία ακόμη θέση στην οποία έχει βρεθεί ελληνική κεραμική είναι η Meṣad Hashavyahu, επί της ακτής της Μεσογείου στο σημερινό Ισραήλ, 412 χιλιόμετρα νοτιότερα από την Σούκσα. Η Meṣad Hashavyahu, της οποίας το αρχαίο όνομα δεν έχει διασωθεί, εντοπίζεται βορειοδυτικά από την σημερινή πόλη Yavne, 23 χλμ. νοτίως του Τελ-Αβίβ.

Επρόκειτο για φρούριο σε σχήμα L με το μήκος των δύο πλευρών του να είναι 77 μ. και 95 μ. Περιβαλλόταν από τείχος 3,2 μ. πλατύ, ενισχυμένο με αντιτειχίσματα. Τα κτίσματα ήταν οικοδομημένα με πλίνθους επάνω σε λίθινη βάση. Η μοναδική είσοδος του φρουρίου ήταν μέσω πύλης που προστατευόταν από δύο πύργους και έβλεπε στην θάλασσα. Είχε κατασκευασθεί και λειτούργησε στο τελευταίο τέταρτο του Ζ' αιώνα π.Χ., ενώ φαίνεται ότι υπήρξε και μία δεύτερη περίοδος χρησιμοποιήσεώς του στις αρχές της περσικής περιόδου της περιοχής. Ο χώρος εντός του L των κτιρίων που ανοιγόταν προς τα δυτικά, προς την θάλασσα, ήταν άκτιστος. Η ανατολική κτισμένη πλευρά του φρουρίου ήταν χωρισμένη σε τρία οικοδομικά τετράγωνα, το κάθε ένα από τα οποία περιείχε επτά κτήρια. Η κεραμική που ανασύρθηκε ήταν τοπική αλλά και ελ-

---

[323] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 108-111.

[324] Για τα αρχαιολογικά και ιστορικά ζητήματα γύρω από αυτόν τον σεισμό δες Ambraseys, pp. 96-97.

[325] OEANE, λμ. «Sukas, Tell».

ληνική. Η τοπική κεραμική περιελάμβανε μαγειρικά πήλινα σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία, και μικρές πρόχους. Η ελληνική κεραμική, με χαρακτηριστική σύνθεση πηλού, αποτελούνταν κυρίως από σκύφους και αμφορείς αλλά και από αγγεία με διακόσμηση αιγάγρων. Τμήματα ορυκτού αιματίτη βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του φρουρίου όμοια με αυτά που βρέθηκαν και στην Ναύκρατι στην Αίγυπτο και τα οποία είναι βέβαιο ότι ανήκαν στους Έλληνες κατοίκους της δεύτερης. Το φρούριο στην Meṣad Hashavyahu δεν ήταν εμποριό ούτε αποικία αλλά στρατιωτική εγκατάσταση και με Έλληνες μισθοφόρους. Αυτοί που έμεναν στο φρούριο πρέπει να ήταν στρατιώτες στην υπηρεσία του βασιλιά Ιωσία (Josiah, 640-609 π.Χ.) του βασιλείου του Ιούδα.[326] Κοντά στην πύλη βρέθηκαν όστρακα αγγείων με εβραϊκά ονόματα κατοίκων του Ιούδα, με το πρώτο που ανασύρθηκε να φέρει το όνομα Hashavyahu και από το οποίο ονομάσθηκε αρχαιολογικά το φρούριο. Αυτά τα όστρακα ακριβώς δείχνουν ότι ο Ιωσίας είχε επεκτείνει το βασίλειό του δυτικά μέχρι την Μεσόγειο. Σύμφωνα με άλλη άποψη το φρούριο αποτελούσε έδρα Ελλήνων και Εβραίων μισθοφόρων στην υπηρεσία του στρατού του Αιγύπτιου φαραώ.[327]

Πολύ ενδιαφέρουσα για την Ιστορία του φρουρίου αλλά και την ζωή των απλών Εβραίων τον Ζ’ αιώνα π.Χ. είναι επιστολή/αίτημα εργάτη θεριστή που βρέθηκε στο φυλάκιο της πύλης. Είναι γραμμένη στο τελευταίο τρίτο του Ζ’ αιώνα π.Χ. με μελάνι επάνω σε θραύσμα από την βάση αγγείου και περιέχει αίτημα προς τον κυβερνήτη (διοικητή;) του φρουρίου και της περιοχής (;), διότι πρέπει οι θεριστές να προμήθευαν το φρούριο με σιτηρά. Επειδή η επιστολή βρέθηκε στο φυλάκιο και από τον τρόπο συντάξεώς της εικάζεται ότι γράφθηκε στην πύλη από γραφέα, ο οποίος ξεκίνησε την επιστολή σε τυπικό τόνο αλλά την συνέχισε με τον τρόπο που του την υπαγόρευσε ο αιτών. Εργάτης του θερισμού, λοιπόν, διαμαρτύρεται στον κυβερνήτη/διοικητή ότι παρότι είχε ολοκληρώσει τον όγκο θερισμού που του αναλογούσε, ο επιστάτης του κυβερνήτη πήρε το επανωφόρι του παράνομα.

> Ο κύριός μου ο κυβερνήτης ας ακούσει τον λόγο του υπηρέτη του.
> Ο υπηρέτης σου που θέριζε ήταν ο υπηρέτης σου στην Hasar-asam[328] και ο υπηρέτης σου θέρισε και τελείωσε και μάζεψε [αυτά που είχε κόψει] ως συνήθως πριν από το Σάββατο.[329] Όταν ο υπηρέτης σου είχε τελειώσει τον θερισμό του και μάζεψε [αυτά που είχε κόψει], τότε ήρθε ο Hashavyahu, ο γιος του Shobari,[330] και πήρε το επανωφόρι[331] του υπηρέτη σου.[332] Όταν είχα τελειώσει τον θερισμό μου εκείνες [τις προκαθορισμένες] μέρες, εκείνος πήρε του υπηρέτη σου το επανωφόρι. Όλα μου τα αδέλφια [οι άλλοι εργάτες που δουλεύαμε μαζί] θα το μαρτυρήσουν αυτό για μένα, αυτοί που θέριζαν

[326] Δες Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 85.

[327] ΟΕΑΝΕ, λμ. «Meṣad Hashavyahu».

[328] Μάλλον οικισμός κοντά στο φρούριο.

[329] Μάλλον εννοεί μέσα σε μία εβδομάδα.

[330] Προφανώς ένας από τους επιστάτες στην υπηρεσία του κυβερνήτη, ο οποίος πρέπει να έκανε την καταμέτρηση της ποσότητας που όφειλε να παραδώσει ο εργάτης μάλλον μέσα σε μία εβδομάδα.

[331] Μάλλον βαρύ ένδυμα επάνω στο οποίο ο άνθρωπος κοιμόταν την νύχτα.

[332] Προφανώς το επανωφόρι ήταν το μόνο περιουσιακό στοιχείο του ανθρώπου αυτού που μάλλον τον προσδιορίζει ως μισθωμένο εργάτη γης.

> μαζί μου μέσα στην κάψα [του ήλιου], τα αδέλφια μου θα μαρτυρήσουν για μένα [ότι] 'αλήθεια' [λέω], δεν είμαι ένοχος. [Παρακαλώ δώσε πίσω] το επανωφόρι μου και κάνω έκκληση στον κυβερνήτη να επιστρέψει [το επανωφόρι του υπηρέτη του και να του δείξει] έλεος ... ο δικός σου υπηρέτης, και περιμένω την απάντησή σου.[333]

Ιστορία είναι και η ζωή του πολύ απλού ανθρώπου και για αυτόν τον λόγο έπρεπε να συμπεριληφθεί και η επιστολή του Εβραίου φτωχού εργάτη γης του 625 π.Χ. που ζούσε και εργαζόταν υπό τον βασιλιά Ιωσία του βασιλείου του Ιούδα ή υπό τον Αιγύπτιο φαραώ, στο σημερινό Ισραήλ.[334] Ήταν και αυτός στην υπηρεσία του διοικητή του φρουρίου στο οποίο φιλοξενούνταν και Έλληνες μισθοφόροι στρατιώτες.

Η ανάσυρση ελληνικής κεραμικής σε θέσεις στην Συριο-Φοινίκη

Στην Μυκηναϊκή Εποχή αλλά και αργότερα από την Αρχαϊκή μέχρι και το τέλος της Περσικής Εποχής, πριν από την κατάκτηση από τον Αλέξανδρο Γ' της Μακεδονίας, κεραμική προερχόμενη από τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο ή από τα νησιά του Αιγαίου ή από τις Πόλεις στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας βρέθηκε μετά από ανασκαφές σε λιμάνια και πόλεις στις ακτές της Συριο-Φοινίκης. Αρχικά, οι ανασκαφείς και άλλοι αρχαιολόγοι υπέθεσαν ότι επρόκειτο για αποικίες των Ελλήνων, όπως είχαν ιδρυθεί στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο και στον Εύξεινο Πόντο. Αργότερα, επειδή δεν βρέθηκαν ελληνικά κτίσματα αλλά και επειδή η ελληνική κεραμική ήταν μόνο ένα μέρος του συνόλου της κεραμικής που είχε βρεθεί σε κάθε θέση στην Συριο-Φοινίκη, η παρουσία των Ελλήνων των ίδιων ως αποίκων αλλά ακόμη και η παρουσία Ελλήνων εμπόρων αμφισβητήθηκε έντονα. Μάλιστα, μία αρχαιολόγος έφτασε στο σημείο να γράψει (δες παραπάνω) ότι μπορεί οι αριστοκράτες ανατολίτες να έβλεπαν και τους λίγους Έλληνες που μπορεί να έφθασαν εκεί ως δυτικούς βάρβαρους. Πέρα από τα ρατσιστικά υπονοούμενα μίσους του τέλους του 20ου μ.Χ. αιώνα για σημερινά έθνη, η νηφάλια επιστημονική έρευνα και μελέτη των δεδομένων οδήγησε τους αρχαιολόγους να καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι σε μερικές θέσεις η παρουσία Ελλήνων, ακόμη και εμπόρων, είναι τουλάχιστον αμφισβητούμενη, ενώ σε άλλες μάλλον επιβεβαιωμένη είτε ως αποίκων είτε ως μισθοφόρων.

Κατά την άποψή μας, τα αρχαιολογικά τεκμήρια δεν δίνουν την δυνατότητα στους αρχαιολόγους να διαπιστώσουν εάν ο πλοιοκτήτης, ο πλοίαρχος και οι ναύτες των εμπορικών που πλησίαζαν στα λιμάνια και έφερναν ελληνική κεραμική ήταν Έλληνες, Κύπριοι, Φοίνικες, ή Χαναναίοι ή επάνω στα πλεούμενα το πλήρωμα ήταν μικτό. Συνεπώς, νομίζουμε ότι η συνέχιση αυτής της επιστημονικής συζητήσεως είναι

[333] Στην κυριολεξία: «μην μένεις άφωνος».

[334] Οι κύριες δημοσιεύσεις για την εβραϊκή επιστολή, οι μεταφράσεις της στην αγγλική γλώσσα, και τα γλωσσολογικά σχόλια επί του εβραϊκού κειμένου είναι ως εξής: J. Naveh, «A Hebrew Letter from the Seventh Century B.C.,» *Israel Exploration Journal*, vol. 10, no. 3 (1960): 129-139 και J. D. Amusin and M. L. Heltzer, «The Inscription from Meṣad Ḥashavyahu: Complaint of a Reaper of the Seventh Century B. C.,» *Israel Exploration Journal*, vol. 14, no. 3 (1964): 148-157 και J. Naveh, «Some Notes on the Reading of the Meṣad Ḥashavyahu Letter,» *Israel Exploration Journal*, vol. 14, no. 3 (1964): 158-159. Δες και ANET, p. 568. Δες και άλλες απόψεις σε OEANE, λμ. «Meṣad Hashavyahu Texts». Απόδοση της επιστολής στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

πλέον άγονη, διότι δεν φαίνεται να υπάρχει τρόπος να στοιχειοθετηθεί με αδιαμφισβήτητο τρόπο η εθνικότητα των πληρωμάτων των εμπορικών πλοίων. Το ίδιο συμβαίνει και με την παρουσία της ελληνικής κεραμικής στις διάφορες θέσεις, όπου δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί σε όλες η παρουσία Ελλήνων. Όμως, μεγαλύτερη σημασία έχει η ελληνική κεραμική η ίδια ως πολιτισμική διείσδυση στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή.

Χωρίς να υπονοείται σύγκριση πολιτισμών, ένα σημερινό παράδειγμα μπορεί να διευκρινίσει την άποψή μας. Σήμερα δεν έχει σημασία εάν στα εργοστάσια που παράγουν μπύρα στο Βέλγιο οι εργάτες είναι φλαμανδοί ή βαλόνοι ή γερμανόφωνοι ή Ολλανδοί ή Γάλλοι ή Γερμανοί ή Έλληνες ή τι εθνικότητας είναι οι οδηγοί των φορτηγών που μεταφέρουν τα μπουκάλια και τις συσκευασίες μπύρας στις διάφορες χώρες της Ευρώπης ή οι πλοίαρχοι και οι ναύτες στα φορτηγά πλοία σε διάφορα σημεία του κόσμου. Σημασία έχει ότι η βελγική μπύρα κατέχει το μεγαλύτερο ποσοστό εξαγωγών ευρωπαϊκής μπύρας και εντός της Ευρώπης και στον υπόλοιπο κόσμο. Η διείσδυση, λοιπόν, της βελγικής μπύρας στην παγκόσμια αγορά είναι μεγάλη. Η βελγική μπύρα, όμως, φέρει μαζί της και μια συγκεκριμένη κουλτούρα από το Βέλγιο, από την Ευρώπη. Ο καταναλωτής εκτός Ευρώπης που νοιώθει ευχαρίστηση πίνοντας την βελγική μπύρα μπορεί να αναρωτηθεί από που ήρθε αυτό το ποτό, ποιοι το έφτιαξαν, πού είναι η χώρα που το παρήγαν, ποια είναι η κουλτούρα της χώρας αυτής και άλλα στοιχεία για τα οποία θα ψάξει να βρει λεπτομέρειες. Ένα ωραίο και καλό προϊόν που φθάνει σε άλλη περιοχή από αυτή που παρήχθη εκπροσωπεί και τους ανθρώπους που το έφτιαξαν.

Συνεπώς, τα όμορφα διακοσμημένα ελληνικά και κυπριακά αγγεία που έφθαναν στα λιμάνια της Συριο-Φοινίκης και πολλά από αυτά προωθούνταν και σε οικισμούς στο εσωτερικό της περιοχής μετέφεραν μαζί τους και πολιτισμικά στοιχεία εκτός από την καθημερινή τους χρηστική και διακοσμητική λειτουργία. Το ίδιο πολιτισμικό αποτέλεσμα είχαν και τα φοινικικά αντικείμενα που έχουν ανασκαφεί σε διάφορες θέσεις του Ελληνικού Κόσμου αλλά κυρίως οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι που είναι άλλωστε βέβαιο ότι μεταφέρονταν από φοινικικά και ελληνικά πλοία στον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο. Μάλιστα, τουλάχιστον στην Ουγκαρίτ οι αγοραστές των ελληνικών αγγείων ήταν και απλοί άνθρωποι και όχι μόνο αριστοκράτες. Από την Αρχαϊκή μέχρι και την αρχή της Ελληνιστικής Εποχής, κυρίως ελληνικά μαζί με κυπριακά αλλά και φοινικικά πλοία διασταυρώνονταν στην Μεσόγειο Θάλασσα μεταφέροντας ελληνικά, φοινικικά, κυπριακά και αιγυπτιακά προϊόντα στα λιμάνια της και στους κατοίκους τους αλλά και ακόμη παρά πέρα και έτσι αντάλλασσαν πολιτισμούς.

Μινωική Πολιτισμική Διάχυση στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο (ΙΣΤ'-ΙΕ' π.Χ.)

Η ελληνική παρουσία στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο, είτε φυσική και πολιτισμική είτε μόνο πολιτισμική, από την Αρχαϊκή Εποχή και μετά είχε προηγούμενο την μινωική παρουσία, είτε φυσική και πολιτισμική είτε μόνο πολιτισμική, στις ίδιες περιοχές την Εποχή του Ορειχάλκου. Αυτούς που ονομάζουμε Μινωίτες ζούσαν τουλάχιστον στην Κρήτη, στην Θήρα (Σαντορίνη) και αλλού στις Κυκλάδες και γενικά στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους πριν από την έλευση των Ελλήνων Μυκηναίων και την εγκατάστασή τους από την ηπειρωτική Ελλάδα, σε όλο το Αιγαίο και στην Κρήτη. Είχαν άραγε οι Μινωίτες ταξιδέψει τόσο μακριά μέχρι τις ακτές της σημερινής Συρίας,

της Φοινίκης και της Αιγύπτου ή απλώς ο πολιτισμός τους, η τέχνη τους, είχε φθάσει μέχρι εκεί την Εποχή του Ορειχάλκου; Μήπως οι Κρητικοί και οι Κυκλαδίτες της Β' χιλιετίας π.Χ. είχαν διαχύσει τον πολιτισμό τους μέχρι την Αρχαία Εγγύς Ανατολή και την Αρχαία Αίγυπτο; Ένα τόσο απλό ερώτημα αποδείχθηκε ότι έχει τόσο δυσεπίλυτες και δύσκολες απαντήσεις ή μη απαντήσεις που φαίνεται ότι θα παραμένει ως μέγα ερώτημα στους αρχαιολόγους και στους ιστορικούς. Αλλά τα τεκμήρια της μινωικής παρουσίας (φυσικής και/ή πολιτισμικής) είναι εκεί, στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο, στην νοτιοδυτική Ασία και βορειοανατολική Αφρική, και δείχνουν προς το Αιγαίο, προς τον ελλαδικό χώρο, προς την Δύση.

Ήταν την δεκαετία του 1990 όταν δημοσιεύθηκαν στον ελληνικό ημερήσιο τύπο οι πρώτες πληροφορίες και εικόνες με τα σπαράγματα τοιχογραφιών μινωικής τεχνοτροπίας από την αρχαία Άβαρι (Tell el-Dabʿa, βορειοανατολικά του Καΐρου) που απεικόνιζαν ταυροκαθάψια.[335] Τότε, οι λιγοστές επιστημονικές δημοσιεύσεις ήταν απροσπέλαστες για εμάς. Πολλές φορές, όμως, ο συγγραφέας Γενικής Ιστορίας, ιστορικής και αρχαιολογικής συνθέσεως, πρέπει να περιμένει μερικά ή και πολλά χρόνια μέχρι οι πρώτες διαπιστώσεις και απόψεις να συζητηθούν, νέες να παρουσιασθούν, και γενικά να καταλαγιάσει ο πρώτος ενθουσιασμός της αρχαιολογικής ανακαλύψεως και τα αρχαιολογικά και ιστορικά ζητήματα να τεθούν σε προοπτική επιστημονικού χρόνου, οι απόψεις να ανασυντεθούν ή ορισμένες να απορριφθούν και να υπάρξουν κάποιες απαντήσεις ή η συνήθης διατύπωση: δεν είμαστε βέβαιοι ή δεν γνωρίζουμε. Περισσότερο από δύο δεκαετίες αργότερα και μετά από νέες ανακαλύψεις τοιχογραφιών με μινωίζοντα σχέδια και θέματα στην Συριο-Φοινίκη είναι πλέον δυνατόν να συνοψισθεί η αρχαιολογική έρευνα και συζήτηση αλλά και να διατυπωθούν συμπεράσματα και αντιρρήσεις.

Αλαλάχ (Tell Atchana)

Όλα ξεκίνησαν στο πρώτο μισό του 20ου μ.Χ. αιώνα στο νοτιοκεντρικό άκρο της σημερινής Τουρκίας. Η πρώτη ανακάλυψη μινωίζουσας ζωγραφικής είχε γίνει περί το 1940 στην Αλαλάχ (Alalakh ή Alalah, AANE, map, p. 54, σημερ. Tell Atchana), θέση που βρίσκεται περ. 45 χλμ. από τις ακτές της Μεσογείου Θαλάσσης και 20 χλμ. βορειοανατολικά της Αντιόχειας (σημερ. Antakya, νότια κεντρική Τουρκία, ανατολικά του Κόλπου της Αλεξανδρέττας/Iskenderun) και είχε ανασκαφεί από τον Leonard Woolley.

Η Αλαλάχ κατοικήθηκε περίπου από το 2000 μέχρι το 1200 π.Χ. ή και λίγο αργότερα, όταν εγκαταλείφθηκε, και υπήρξε η σημαντικότερη πόλη στην περιοχή. Από το αρχαιολογικό Επίπεδο VII (ΙΖ' αιώνας π.Χ.), όταν η πόλη υπήρξε τμήμα βασιλείου της περιοχής, ανασύρθηκε το αρχείο της σε δέλτους σε σφηνοειδή γραφή. Επιπλέον, στο Επίπεδο IV του ΙΕ' αιώνα π.Χ., όταν υπήρξε πρωτεύουσα βασιλείου εντός της Αυτοκρατορίας των Μιττανίων, βρέθηκε δεύτερο αρχείο δέλτων σε σφηνοειδή γραφή. Το Επίπεδο VII χαρακτηρίζει την διακυβέρνηση του Yarim-Lim, τοπικού κυβερνήτη, ο οποίος εγκαινίασε νέο οικοδομικό πρόγραμμα για την πόλη. Η διακυβέρνησή του, όμως, διακόπηκε από τις εκστρατείες του Χετταίου βασιλιά Χαττουσίλη Α' (περ. 1650-

[335] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 146.

1620)[336] στην Συρία, ο οποίος και κατέστρεψε την Αλαλάχ. Η πόλη συνέχισε να κατοικείται και έγινε πάλι σημαντική όταν ο βασιλιάς της Αλαλάχ Idrymi (περ. 1490-1465 π.Χ.) δέχθηκε να θέσει το βασίλειό του υπό την αυτοκρατορία των Μιττανίων στην σημερινή ανατολική Τουρκία. Το αρχαιολογικό Επίπεδο IV των ανασκαφών ορίζεται από το ανάκτορο του Idrymi και του γιου του Niqmepa. Δεν γνωρίζουμε την έκταση που κάλυπτε το βασίλειο του Idrymi αλλά οι πολίτες του χωρίζονταν σε τέσσερις τάξεις/ομάδες με σημαντικότερη αυτή των αγροτών (hupsu). Οι αριστοκράτες (Maryanni), απόγονοι της παλαιάς τοπικής αριστοκρατίας, είχαν το προνόμιο να μάχονται επί ῾άρματος και επί Niqmepa διέθεταν στρατό 2500 ανδρών, αλλά πολύ περισσότερους δύο αιώνες νωρίτερα όταν είχε επιτεθεί ο Χαττουσίλης Α’. Η πρώτη καταστροφή του Level IV χρονολογήθηκε περί το 1400 π.Χ. και η δεύτερη περί το 1340 π.Χ., όταν ο Χετταίος βασιλιάς Σουππιλουλιούμας Α’ (1344-1322)[337] υπέταξε την Αλαλάχ. Η πόλη και η περιοχή της μετατράπηκαν πια σε χετταϊκή επαρχία υπό Χετταίο κυβερνήτη, μέχρι την διάλυση της χετταϊκής αυτοκρατορίας περί το 1200 π.Χ.[338]

Από το Επίπεδο VII (ΙΖ’ αιώνας π.Χ.) του ανακτόρου της Αλαλάχ ανασύρθηκαν τα πρώτα σπαράγματα τοιχογραφιών με σχέδια που το 1940 είχαν αναγνωρισθεί ως τμήματα ανθέων και φυτών, κέρας ταύρου και γραμμικά σχέδια. Η πρώτη εντύπωση του Woolley ήταν ότι αυτά τα μινωίζοντα στοιχεία ήταν εγγενή στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και ότι περιοδεύοντες ανατολίτες τεχνίτες ήταν αυτοί που είχαν διακοσμήσει τα ανάκτορα της Κρήτης. Ήταν βέβαια και η περίοδος με όλες αυτές τις θαυμαστές ανακαλύψεις των πολιτισμών της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου ήδη από τον 19ο μ.Χ. αιώνα που είχε δημιουργήσει την αντίληψη ότι ήταν οι «ανεπτυγμένοι» πολιτισμοί της Ανατολής που είχαν μεταδώσει την «τεχνολογική πρόοδο» και τις διάφορες καινοτομίες στην «λιγότερο ανεπτυγμένη» Δύση. Για ορισμένους επιστήμονες η θεωρία αυτή υπήρξε η βάση επάνω στην οποία επέμεναν –ανεμίζοντας ουσιαστικά φυλετικές σημαίες– να υποστηρίζουν ότι ο ευρωπαϊκός, ο δυτικός, ο αιγαιακός (μινωικός και μυκηναϊκός), και κυρίως ο ελληνικός πολιτισμός ήταν αποτέλεσμα της δυτικο-ασιατικής και αφρικανικής πολιτισμικής πηγής και απλή συνέχεια των πολιτισμών της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Δηλαδή ήταν αυτός ο πολιτισμός των μελαψών δυτικο-Ασιατών και της μαύρης φυλής που είχαν υφαρπάξει οι λευκοί (δες παραπάνω).

Η πεποίθηση του Woolley ότι οι τοιχογραφίες στην Αλαλάχ ήταν αρχαιότερες από αυτές στην Κρήτη βασιζόταν στην χρονολόγηση του στρώματος Alalakh VII (1780-1730 π.Χ. κατά Woolley) που αποδείχθηκε εκ των υστέρων ότι ήταν πολύ υψηλή. Η καταστροφή του στρώματος VII συνδυαζόμενη με την καταστροφή της Αλαλάχ που αναφέρεται στο αρχείο του Χετταίου Χαττουσίλη Α’ (περ. 1650-1620) χρονολογήθηκε τελικά περ. 1650-1575 ή 1590/1580 π.Χ., ανάλογα με την αιγυπτιακή χρονολόγηση. Συνεπώς, οι τοιχογραφίες στην Αλαλάχ ήταν χρονολογικά πολύ κοντά στις μινωικές αλλά υπήρχαν και ζητήματα τεχνικής της κατασκευής τους που ήταν άγνωστα στην Εγγύς Ανατολή μέχρι την Ελληνιστική Εποχή. Η ανακάλυψη επιπλέον τοιχογραφιών στο Κάμπρι (Tell Kabri, δες παρακάτω) και στην Άβαρι (Tell el-Dab῾a, δες παρακάτω) υποχρέωσε τους μελετητές να επανεξετάσουν τα θραύσματα των τοιχογραφιών από

[336] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 72 & 58-59.

[337] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 72-73.

[338] ΕΑΗ, λμ. «Alalah» (2013) και λμ. «Alalakh», *Encyclopaedia Judaica*, 1:574.

την Αλαλάχ. Εξετάσθηκαν, λοιπόν, πάλι τα θραύσματα με τα κέρατα του ταύρου (το δεύτερο στην ανασύνθεση της σκηνής) και ανάμεσα τους διαπιστώθηκε ότι υπήρχε σχεδιασμένος αλλά είχε διατηρηθεί πολύ αχνά ένας διπλός πέλεκυς, τυπική σύνθεση (κέρατα ταύρου και διπλός πέλεκυς) στην μινωική και μυκηναϊκή τέχνη. Σε δύο άλλα θραύσματα, διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν ζωγραφισμένα βότσαλα ή βράχοι και κυρίως τμήματα από γρύπα σε τυπική αιγαιακή στάση. Συνεπώς, υπάρχει σχεδιαστική σύνδεση ανάμεσα στα σχέδια των τοιχογραφιών στην Αλαλάχ και στο Αιγαίο και μάλιστα τα πρώτα πρέπει να είχαν γίνει από τεχνίτες που είχαν έρθει από το Αιγαίο και όχι αντίστροφα.[339]

Κάμπρι (Tel Kabri)

Στις δεκαετίες του 1980 και 1990, νέες ανακαλύψεις από τις ανασκαφές της περιόδου 1986-1993 μ.Χ. στον αρχαιολογικό Τομέα D στο Κάμπρι (Tel Kabri, στην παραλία της Φοινίκης, στο σημερ. βορειοδυτικό Ισραήλ, περ. 30 χλμ. βόρεια της Χάιφα, δες και παραπάνω) ανανέωσαν το επιστημονικό ενδιαφέρον και την συζήτηση για την μινωίζουσα Ανατολή. Η Ιστορία των ανθρώπων που ζούσαν στην θέση Tel Kabri είναι γενικά άγνωστη ή στην καλύτερη περίπτωση ιδιαίτερα θολή. Εικάζεται ότι υπήρξε το πολιτικό κέντρο βασιλείου της Εποχής του Χαλκού με το πιο σημαντικό του κατάλοιπο να είναι το ανάκτορο της τοπικής Μέσης Εποχής του Ορειχάλκου ΙΙΒ (περ. 1700-1550 π.Χ.). Η κάτοψη του ανακτόρου αυτού μοιάζει πολύ με την κάτοψη του ανακτόρου στο Επίπεδο VII στην Αλαλάχ. Μάλλον από τον Ι' αιώνα π.Χ., το Tel Kabri ανήκε στην Τύρο, ενώ από το τέλος του Η' αιώνα π.Χ. μέχρι και τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. υπήρξε τμήμα της αυτοκρατορίας των Ασσυρίων. Την περίοδο αυτή πρέπει δίπλα στο ανάκτορο ή ως τμήμα αυτού να είχε οικοδομηθεί ισχυρό φρούριο με πολύ παχείς τοίχους, το οποίο είχε υποστεί καταστροφή από τους Βαβυλώνιους στο τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. Η άφθονη ελληνική κεραμική που βρέθηκε στο ανάκτορο υποδεικνύει την πιθανή κατάληψή του από Έλληνες, όπως είχε συμβεί και με την γειτονική θέση Meṣad Hashavyahu (δες παραπάνω).[340]

Η πρώτη ανακάλυψη μινωιζόντων στοιχείων στο ανακτορικό σύμπλεγμα στο Tel Kabri ήταν μικροσκοπικότατα τεμαχίδια από μικροσκοπική τοπιογραφία που βρέθηκε κάτω από θύρα της ανακτορικής αίθουσας 611. Η ανασύνθεση μικρού τμήματος της πιθανόν παραπέμπει σε μικροτοιχογραφία με λιμάνι και πλοία από το Ακρωτήριο της Θήρας (Σαντορίνη), αν και η σειρά τοποθετήσεως των αποσπασμάτων (όπως ομολογούν οι ανασκαφείς) είναι υποθετική. Δεν πρέπει να αποκλείεται η πιθανότητα να είναι μία απολύτως τοπική σύνθεση αλλά η βραχογραμμή που μάλλον αναπαρίσταται δεν υπάρχει στις ακτές της περιοχής του Tel Kabri, αλλά σε νησιά του Αιγαίου. Η μικροτοιχογραφία βρέθηκε μεν ως γέμισμα στο πάτωμα αλλά πρέπει να ήταν ζωγραφισμένη σε τοίχο κοντά/ανάμεσα σε παράθυρα ή επάνω από θήρα του δωματίου 611. Θε-

[339] Wolf-Dietrich and Barbara Niemeier, «Minoan Frescoes in The Eastern Mediterranean,» in *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997, Eric H. Cline and Diane Harris-Cline, eds., (Aegaeum 18, 1998), pp. 69-98.

[340] ΕΑΗ, λμ. «Tel Kabri» (2015).

ωρείται, λοιπόν, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ότι η μικροτοιχογραφία «έχει έναν καθαρά αιγαιακό χαρακτήρα».

Πιο σημαντική για την παρούσα συζήτηση, όμως, είναι η δεύτερη ανακάλυψη, το ανώτερο δάπεδο από το δωμάτιο 611, το οποίο είχε κατασκευασθεί επάνω σε παλαιότερα δάπεδα και επί ειδικού υποστρώματος και το οποίο τελικά ζωγραφίσθηκε. Συνεχείς και ευθείες χρωματισμένες κόκκινες γραμμές πλάτους 1 εκ. χωρίζουν το δάπεδο σε τετράγωνα πλευράς 40 εκ. και του δίνουν την όψη λίθινων πλακών, οι οποίες όμως είναι χρωματισμένες εναλλάξ με χρώματα σκούρα και ανοικτά και δημιουργούν την εντύπωση σκακιέρας. Στο σύνολό του, το σχέδιο στο πάτωμα αποτελείται από περισσότερα από 700 τετράγωνα (περ. 122 τ.μ. καθ' υπολογισμό δικό μας) που μιμούνται στρωμένες πλάκες. Ένα τμήμα του είναι διακοσμημένο με έγχρωμα άνθη (εναλλάξ κίτρινο-πορτοκαλόχρωμα και σκούρα θαλασσόχρωμα) μέσα στα τετράγωνα, σαν να έχουν διασκορπιστεί τυχαία στο δάπεδο, ή αλυσίδες από άνθη ίριδος αλλά και απομιμήσεις λίθων. Υπάρχει ομοιότητα με αντίστοιχες απομιμήσεις πλακών δαπέδου στην μινωική Κρήτη και ως προς το χρησιμοποιούμενο υλικό και ως προς την τεχνική κατασκευής, τα πρώτα δείγματα των οποίων χρονολογούνται περίπου στο 1900 π.Χ., δηλαδή πολύ πριν εμφανισθούν στην Συριο-Φοινίκη. Συνεπώς και σύμφωνα με τους ανασκαφείς, «οι χρωματισμένες απομιμήσεις τετράγωνων πλακών (δαπέδου) [στο ανάκτορο] στο Μάρι[341] και στο Tel Kabri δείχνουν μινωική επίδραση» αλλά και η επιλογή των ανθέων, δηλαδή «η εικονογραφία του δαπέδου στο [Tel] Kabri είναι μινωική». Οι ανασκαφείς ισχυρίζονται ότι το δάπεδο αλλά και οι τοίχοι με την/τις μικροτοιχογραφίες είχαν μετατρέψει το δωμάτιο 611 σε μία «Μινωική Αίθουσα», μέσα στο χανανίτικο (Χαναναίοι, Σημίτες στην Αρχαία Παλαιστίνη) παλάτι του Tel Kabri.

Οι ανασκαφείς στο Tel Kabri θεωρούν ότι οι τοιχογραφίες και στην Αλαλάχ, και στο Tel Kabri και στην Άβαρι (Tell el-Dabʿa, δες παρακάτω) είναι έργο περιοδευόντων Μινωιτών τεχνιτών («by itinerant Aegean artisans»). Κάποιοι επιστήμονες συμφωνούν ενώ άλλοι διαφωνούν με τουλάχιστον έναν να υποστηρίζει ότι οι ιδέες αυτές εκφράζουν μια αιγαιοκεντρική άποψη σε αντίθεση με μια τοπική ανατολική θεώρηση, δηλαδή ότι η άποψη των ανασκαφέων είναι απολύτως απορριπτέα. Οι ανασκαφείς απορρίπτουν πειστικά τις αντίθετες απόψεις, τις οποίες και παραθέτουν, και καταλήγουν ότι οι μινωίζουσες τοιχογραφίες στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο είτε δημιουργήθηκαν από περιοδεύοντες τεχνίτες από το Αιγαίο (δηλαδή από την Κρήτη και τις Κυκλάδες) είτε από εκπαιδευμένους ντόπιους τεχνίτες αλλά υπό την επίβλεψη τεχνιτών από το Αιγαίο. Οι τεχνίτες αυτοί από το Αιγαίο μπορεί να είχαν δημιουργήσει μικρές τοπικές κοινότητες και να ταξίδευαν συχνά ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, στην Συριο-Φοινίκη και στην Αίγυπτο. Μπορεί αυτή η θεώρηση των τεκμηρίων να αμφισβητείται αλλά, από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι έχει γίνει αποδεκτή η άποψη ότι υπήρχε ανταλλαγή πολυτελών δώρων ανάμεσα σε Μινωίτες από την Παλαιοανακτορική περίοδο (περ. 2000-1700 π.Χ.) και αργότερα ανάμεσα σε Μυκηναίους και τους βασιλείς στην Μεσοποταμία (Μάρι) και ιδίως τους φαραώ στην Αίγυπτο.

Υπήρχε, συνεπώς την Εποχή του Ορειχάλκου μία ανατολικομεσογειακή κοινή («koiné») σε ό,τι αφορά στον «καλλιτεχνικό, εικονογραφικό, ιδεολογικό, τεχνολογικό» βίο της περιοχής εξαιτίας των θαλασσίων ταξιδιών και η οποία πρέπει, σύμφωνα με

[341] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 45.

τους ανασκαφείς, να καλύπτει και τους ανθρώπους τους ίδιους, δηλαδή τους Μινωίτες και τους Κυκλαδίτες. Οι τοιχογραφίες σε ανακτορικά κτίσματα στην Ανατολική Μεσόγειο, καταλήγουν οι ανασκαφείς, προϋποθέτουν απευθείας επαφές με το Αιγαίο.[342]

Η πρώτη ανακάλυψη μινωιζόντων ή μήπως μινωικών τοιχογραφικών στην Συριο-Φοινίκη και Αίγυπτο, στο Tel Kabri, δεν ήταν και η μόνη σε αυτή την πόλη της Μέσης Εποχής του Ορειχάλκου. Στις ανασκαφές της περιόδου 2008-2009 αποκαλύφθηκαν νέο δάπεδο και νέα θραύσματα τοιχογραφιών διακοσμημένων με μινωίζοντα σχέδια και χρώματα στους αρχαιολογικούς τομείς D-West και D-South. Κατ’ αρχάς ανασύρθηκε νέο θραύσμα της τοιχογραφίας που είχε βρεθεί και πρέπει να ανήκει στην πλαγιά του λόφου (της βραχογραμμής) από την σκηνή με πλοία (δες παραπάνω), όλα τα στοιχεία της οποίας, τεχνικά και εικονιστικά, παραπέμπουν στο Αιγαίο και πιθανότατα στις Κυκλάδες (Θήρα). Εν τούτοις, η σκηνή, ισχυρίζονται οι ανασκαφείς, μπορεί τελικά να σχετίζεται «με το αυθεντικό τοπίο γύρω από το Kabri» για να είναι πιο οικείο στους ντόπιους παρατηρητές. Εκτός από το συγκεκριμένο θραύσμα, ανασύρθηκαν και άλλα χρωματισμένα θραύσματα, τα οποία πρέπει να ανήκουν σε άλλη μικροτοιχογραφία και μπορεί να αναπαριστούν τμήμα φτερών πουλιού, πολύ μικρό τμήμα σώματος γρύπα με ουρά ή τμήμα αλόγου (;). Πάντως, οι ανασκαφείς συγκρίνουν τις απεικονίσεις στα νέα μικρά θραύσματα με παρόμοιες από την Κρήτη και την Μήλο (Φυλακωπή) αλλά και με άλλη της Μυκηναϊκής περιόδου. Αν και οι τοιχογραφίες έχουν χρονολογηθεί στα τέλη του ΙΖ’ αιώνα π.Χ. και άρα δεν μπορούν να σχετίζονται με τους Μυκηναίους, έχει παρατηρηθεί ότι χαρακτηριστικά της κυκλαδίτικης τέχνης (λ.χ. από Θήρα και Μήλο) εμφανίζονται και στην κατοπινή μυκηναϊκή τέχνη των τοιχογραφιών.

Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι οι τοιχογραφίες στο ανάκτορο στο Tel Kabri «εκτελέσθηκαν με μεθόδους από το Αιγαίο και ίσως ακόμη και από τεχνίτες από το Αιγαίο» και ότι αυτές δεν αφορούσαν σε έναν μεμονωμένο χώρο (δωμάτιο) στο ανάκτορο αλλά «ήταν τμήμα ενός μεγαλύτερου καλλιτεχνικού προγράμματος». Δηλαδή, το ανάκτορο είχε αιγαιακή διακόσμηση που φιλοτεχνήθηκε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, στα τέλη του ΙΖ’ αιώνα π.Χ. και μάλιστα είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι και μετά τις δεύτερες ανασκαφές δεν βρέθηκε κανένα γλυπτό σε τοπικό (χαναναΐτικο ή συριακό) στυλ. Οι ανασκαφείς δίνουν μία πιθανή εξήγηση. Οι Χαναναίοι δεν ήθελαν οποιαδήποτε απεικόνιση του ηγεμόνα τους, όπως έχει παρατηρηθεί και στο Αιγαίο, ενώ οι ηγεμόνες τους επιθυμούσαν «να δείξουν την σχέση τους με ένα πολιτικό αφήγημα της Μεσογείου παρά με αυτό της Εγγύς Ανατολής». Δεν συμβαίνει, όμως το ίδιο στην Αλαλάχ και στην Κάτνα (Qatna, δες παρακάτω), όπου έχουν βρεθεί τέτοια αγάλματα, ενώ στο Μάρι και στην Έβλα[343] απεικονίζονται ηγεμόνες και σχετικές σκηνές. Συνεπώς, υπο-

[342] Barbara and Wolf-Dietrich Niemeier, «The Frescoes in Middle Bronze Age Palace,» chapter 6 in *Tel Kabri. The 1986-1993 Excavation Seasons*, Aharon Kempinski, ed. (Tel Aviv: Tel Aviv Univ. / Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2002), pp. 254-285.

[343] Η πόλη Έβλα (Ebla) βρισκόταν στο σημερινό Tell Mardikh (90 χλμ. ανατολικά της σημερ. Λατάκια). Η πόλη είχε έκταση 0,6 τ.χλμ. και υπήρξε σημαντική πόλη για πρώτη φορά στην Ιστορία τον ΚΔ’ αιώνα π.Χ. Στο ανάκτορο G βρέθηκε το διοικητικό αρχείο της πόλεως από 3500 δέλτους με σφηνοειδή γραφή. Το βασίλειο της Έβλα ήλεγχε μια μεγάλη περιοχή στην οποία υπήρχαν περίπου 20 άλλες πόλεις. Την περίοδο περ. 2400-2300 π.Χ., οι ανώτατοι διοικητικοί υπάλληλοι παρέδιδαν από εισφορές στο ανάκτορο αρχικά 100-400 κιλά αργύρου και αργότερα 500-770 κιλά αργύρου, γεγονός που

στηρίζουν οι ανασκαφείς, οι ηγεμόνες στο Tel Kabri διάλεξαν να χρησιμοποιήσουν την τέχνη ενός πολιτισμού (του αιγαιακού) που ταίριαζε στην πολιτική της πολιτικής ισχύος τους. Μήπως οι ηγεμόνες αυτοί δεν συνδέονταν με την συριακή παράδοση των πόλεων μια που δεν έχουν βρεθεί ούτε δέλτοι σε σφηνοειδή γραφή, ούτε επιγραφές, ούτε σφραγίδες ή σφραγίσματα; Η απουσία δέλτων καταγραφής υποδηλώνει μια εντελώς διαφορετική οικονομία –μικρής κλίμακας– στο ανάκτορο του Tel Kabri σε σχέση με όλες τις άλλες πόλεις στην Συριο-Φοινίκη και σύμφωνα με την θεώρηση των ανασκαφέων την οικονομική αδυναμία του βασιλιά να το διακοσμήσει με τον συριακό τρόπο, όπως οι υπόλοιποι ηγεμόνες της περιοχής.

Ακολουθώντας αυτή την οδό σκέψεως, οι ανασκαφείς νομίζουν ότι οι βασιλείς σε αυτό το ανάκτορο επί σκοπού επέλεξαν να παραγγείλουν τοιχογραφίες και ορισμένα από τα δάπεδα του σε τεχνίτες από το Αιγαίο. Ήθελαν να δείξουν ότι μόνον εκείνοι είχαν την δυνατότητα αυτή αλλά και επειδή «φιλοδοξούσαν να ανήκουν σε ένα πιο 'κοσμοπολίτικο' μεσογειακό αφήγημα, αλλά και να δείξουν την διαφορά τους από τις συριακές πόλεις στα βορειοανατολικά». Ο καλλιτέχνης ή οι καλλιτέχνες, γράφουν οι ανασκαφείς, ήταν «περιοδεύων τεχνίτης ή τεχνίτες» από το Αιγαίο (Σαντορίνη, Κέα, Μήλος και από αλλού). Μετά από όλη αυτή την θεώρηση, «αναρωτιέται κανείς, συνεπώς, όχι μόνο πώς δημιουργήθηκε αυτή η τάση για τοιχογραφίες αιγαιακού στυλ [... στο Tel Kabri, στην Άβαρι, στην Κάτνα και ίσως και στην Αλαλάχ] αλλά και γιατί εγκαταλείφθηκε πολύ σύντομα σε κάθε μία από αυτές τις θέσεις».[344]

Κάτνα (Qatna, Al-Mushrefa)

Εκτός από το ανάκτορο στην Αλαλάχ και το ανάκτορο στο Κάμπρι υπήρξε και τρίτο ανάκτορο στην Συρία με μινωίζουσες τοιχογραφίες. Το ανάκτορο στην Κάτνα (Qatna) βρίσκεται στο σημερινό χωριό Al-Mushrefa (ή Al-Mushrifah / al-Mishirfeh / el-Mishrife ή Musharrfeh), 18 χλμ. βορειοανατολικά της σημερινής Homs. Η Κάτνα είναι σε απόσταση 85 χλμ. ανατολικά της παραλιακής Tartus, 160 χλμ. νοτιοανατολικά της Αλαλάχ, και 260 χλμ. βορειοανατολικά του Tell Kabri. Η Κάτνα είχε ιδρυθεί επάνω στο εμπορικό σταυροδρόμι ανάμεσα στην συριακή ακτή και στην Μεσοποταμία αλλά και στην οδό επικοινωνίας κατά μήκος της Συριο-Φοινίκης. Η θέση κατοικούνταν από το τέλος της Γ χιλιετίας π.Χ. μέχρι και την καταστροφή της Κάτνα από τον Χετταίο Σουππιλουλιούμα Α' (1344-1322 π.Χ.). Η Κάτνα ανασκάφηκε αρχικά την περίοδο 1924-1929 και αργότερα μεταξύ 1999-2004. Το μεγάλο ανάκτορο χρονολογήθηκε στην Β' χιλιετία π.Χ. (περ.1700-1340 π.Χ.) και εκτός από δέλτους σε σφηνοειδή γραφή αποκαλύφθηκαν κρύπτη με τις ταφές της βασιλικής οικογένειας και με πλούσια κτερίσματα και θραύσματα τοιχογραφιών που σχετίζονται με παρόμοιες από το Αιγαίο της ιδίας περιόδου.

δείχνει την οικονομική ανάπτυξη του βασιλείου. Η δεύτερη περίοδος που σημάδεψε την Ιστορία της Έβλα ήταν από τον ΙΘ' μέχρι τον ΙΖ' αιώνα π.Χ. όταν κτίσθηκαν τρία ανάκτορα Αργότερα, σε περίοδο συνεχών εκστρατειών και πολέμων, ο στρατός της πόλεως Μάρι (Mari) κατέστρεψε την Έβλα (Ebla). Δες AANE, map. p. 54 και EAH, λμ. «Ebla» (2013) και OEANE, λμ. «Ebla» and «Ebla Texts».

[344] Eric H. Cline and Assaf Yasur-Landau and Nurith Goshen, «New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel,» *American Journal of Archaeology* 115 (April 2011): 245-261.

Οι αιγαιακού στυλ τοιχογραφίες στην Κάτνα δεν φιλοτεχνήθηκαν σε πόλη κατά μήκος της Συριο-Φοινίκης αλλά σε πόλη στην ενδοχώρα, γεγονός που δίνει νέα διάσταση στο ζήτημα των αιγαιακών τοιχογραφιών στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Αυτή η ιδιαιτερότητα, γράφει ο επικεφαλής ανασκαφέας Peter Pfälzner, «εγείρει συζητήσεις ως προς την μεταφορά τεχνολογίας, την πολιτισμική επικοινωνία και την καλλιτεχνική αλληλεπίδραση ανάμεσα στο Αιγαίο και στην Συρία». Τα πολλές χιλιάδες θραύσματα των τοιχογραφιών βρέθηκαν σε διάφορους χώρους του ανακτόρου με σχεδόν 3000 να έχουν ανασυρθεί από το Δωμάτιο U, τον χώρο με το πηγάδι, τα οποία όμως είχαν παρασυρθεί εκεί από το Δωμάτιο N. Το δωμάτιο N έχει διαστάσεις 8 μ. επί 4 μ. και τοιχογραφίες αιγαιακού τύπου διακοσμούσαν τους τοίχους του. Ο ανασκαφέας Peter Pfälzner διαφωνεί με την υπεύθυνη της μελέτης των τοιχογραφιών Constance von Rüden ως προς την πιθανή θέση των τοιχογραφιών στους τοίχους του δωματίου αλλά και σε άλλα σχετικά ζητήματα. Για παράδειγμα, η τοιχογραφία με τις χελώνες (δες παρακάτω) δεν μπορεί να ήταν τοποθετημένη χαμηλά στον τοίχο, κοντά στο δάπεδο (κατά von Rüden), αλλά υψηλότερα, σε σημείο όπου δεν θα μπορούσε να καταστραφεί εύκολα αλλά και να μπορεί να θαυμάζεται από τους ενοίκους και τους επισκέπτες; Η τοιχογραφία αυτή από το δωμάτιο N, μήκους περ. 30 εκ., έχει θέματα που σχετίζονται με το νερό (ψάρι, καβούρι, χελώνες, ρυάκι, κήπος) και ήταν κοντά στο πηγάδι (Δωμάτιο U), αν και δεν υπήρχε απευθείας επικοινωνία των δύο χώρων. Μήπως το Δωμάτιο N είχε θρησκευτική σημασία σχετική με το νερό, ένα μικρό ιερό εντός του ανακτόρου; Διαφωνία υπάρχει και ως προς την χρονολόγηση εκτελέσεως και διάρκειας των τοιχογραφιών από περ. 1400-1340 π.Χ. (von Rüden) ή σε αναθεώρησή της μεταξύ 1700/1775-1425/1550 π.Χ. (von Rüden) μέχρι και περ. 1650-1340 (Pfälzner). Η συσχέτιση των σχεδίων με παρόμοια από το Αιγαίο τοποθετεί χρονολογικά τις τοιχογραφίες στην Ύστερη Μινωική ΙΑ περίοδο και ανάλογα με τα προτεινόμενα αιγαιακά χρονολογικά όρια, ο χρόνος που κατασκευάσθηκαν ορίζεται είτε μεταξύ περ. 1580-1520 π.Χ. (χαμηλή χρονολόγηση) είτε μεταξύ περ. 1675-1600 π.Χ. (υψηλή χρονολόγηση).

Η συσχέτιση των τοιχογραφιών στην Κάτνα με αυτές από το Αιγαίο (Κρήτη και Κυκλάδες) αλλά και με μυκηναϊκές (Τίρυνθα) έγινε επί τη βάσει επισταμένης συγκρίσεως των λεπτομερειών τους. Πέρα από την τεχνική κατασκευής του υποστρώματός τους που είναι όμοια, ο τρόπος με τον οποίο έχουν αποτυπωθεί, δηλαδή οι γραμμές με τις οποίες ζωγραφίσθηκαν, είναι χαρακτηριστικά αιγαιακές, όπως και τα διακοσμητικά σχέδια («motifs»). Μάλιστα, ένα από τα διακοσμητικά σχέδια έχει βρεθεί και στο ανάκτορο στο Μάρι, αλλά όπως τονίζει ο ανασκαφέας οι γραμμές που το περιγράφουν και στη Κάτνα και στο Αιγαίο είναι πολύ πιο εκλεπτυσμένες σε σύγκριση με αυτές από το Μάρι. Επίσης, σχέδιο φοινικόδενδρου με γαλάζια κλαδιά φαίνεται ότι ολοκληρώνεται με θραύσμα που απεικονίζει κλαδί φοίνικα αλλά και με άλλο που απεικονίζει τσαμπί με χουρμάδες. Ο τρόπος με τον οποίο είναι σχεδιασμένο το φοινικόδενδρο είναι πανομοιότυπος με φοινικόδενδρα από το Αιγαίο, Ιδίως η επιλογή του γαλάζιου χρώματος για τα κλαδιά αντί πράσινου δείχνει την απευθείας ομοιότητα του χρωματισμού με το Αιγαίο (Θήρα), μια που το γαλάζιο κλαδί φοίνικα είναι χαρακτηριστικό αιγαιακών τοιχογραφιών. Ομοίως, φοίνικας με γαλάζια κλαδιά έχει βρεθεί και στην Άβαρι (δες παρακάτω), στην Αίγυπτο, ενώ στο ανάκτορο στο Μάρι τα κλαδιά των φοινίκων είναι πράσινα, όπως ακριβώς είναι στην φύση. Επιπλέον, ο σχεδιασμός του φοίνικα στο

Μάρι είναι εντελώς διαφορετικός από εκείνον στην Κάτνα και στο Αιγαίο. Ομοιότητα με το Αιγαίο εμφανίζουν και φυτά πάπυροι ζωγραφισμένοι με γαλάζιο χρώμα, μαύρο περίγραμμα και κόκκινο μίσχο (Δωμάτιον Ν). Επίσης, το δελφίνι που είναι πολύ συνηθισμένη απεικόνιση στο Αιγαίο εμφανίζεται και στην Κάτνα και είναι ζωγραφισμένο σε κόκκινο χρώμα, όπως στο Ακρωτήρι στην Θήρα. Υπάρχουν και άλλες ομοιότητες στην σύγκριση των τοιχογραφιών στην Κάτνα και στο Αιγαίο (Κνωσσός, Θήρα) σε ό,τι αφορά σε βράχους, βλάστηση, άνθη, γραμμικά σχεδιαστικά στοιχεία, η φύση γενικά, αν και δεν υπάρχει σχέδιο με χελώνες στο Αιγαίο. Ούτε κάβουρας έχει βρεθεί ζωγραφισμένος στο Αιγαίο, εκτός επί ενός μινωικού αγγείου, όμως όπως είναι ζωγραφισμένος ως περίγραμμα και μόνο βρίσκει το όμοιό του στον ζωγραφισμένο ως περίγραμμα και μόνο γρύπα από την Θήρα. Σημαντικό, επίσης, είναι ότι ο τρόπος σχεδιάσεως των σχεδίων και των γραμμών στις τοιχογραφίες δεν είναι πανομοιότυπος. Προδίδει, δηλαδή, την ύπαρξη τουλάχιστον δύο διαφορετικών τεχνιτών που εργάστηκαν στις τοιχογραφίες της Κάτνα.

Σε τελική ανάλυση, ο ανασκαφέας P. Pfälzner και η συνεργάτις του A. Brysbaert, διαπίστωσαν και την ανάμειξη κάποιων ντόπιων στοιχείων που λείπουν από τις τοιχογραφίες στο Αιγαίο. Πρώτα-πρώτα, η τεχνική του υποστρώματος δεν είναι αμιγώς αιγαιακή και συμπεραίνεται ότι είναι πιθανό διαφορετικοί τεχνίτες να είχαν εκπαιδευθεί σε διαφορετικές τεχνικές. Η χελώνα ως σχέδιο δεν υπάρχει σε καμία αιγαιακή τοιχογραφία, μινωική κρητική, κυκλαδική ή μυκηναϊκή, αλλά είναι σύνηθες σχέδιο στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή αλλά όχι σε τοιχογραφίες. Είναι σύμβολο του θεού του γλυκού νερού και απεικονίζεται σε σφραγίδες και λίθους αποδόσεως γαιών από μονάρχες σε υποτελείς τους ευγενείς. Επίσης, η χρήση του σχεδίου του κάβουρα που δεν υφίσταται ως θρησκευτικό σύμβολο στην Εγγύς Ανατολή παρά μόνο σε νεο-ασσυριακά τοπία της Α’ χιλιετίας π.Χ. μαζί με διάφορα σχέδια σε σειρά, όλα άγνωστα στην τέχνη του Αιγαίου και της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής της Β’ χιλιετίας π.Χ., θεωρούνται «αυθόρμητη και καινοτόμος ιδέα των τεχνιτών [που εργάσθηκαν] στην Κάτνα».

Ο ανασκαφέας P. Pfälzner αναγνωρίζει τις «αδιαμφισβήτητες» σχέσεις Αιγαίου και Συρίας σε ό,τι αφορά στις τοιχογραφίες της Κάτνα και προτείνει –σε μία περίπτωση η συνεργάτις του– τρεις παραλλαγές της ίδιας θεωρίας (υποθέσεις) για να εξηγήσει αυτή την επικοινωνία. Σύμφωνα με την πρώτη υπόθεση, είναι ήδη γνωστό ότι υπήρχε επικοινωνία Αιγαίου και Αρχαίας Εγγύς Ανατολής κατά την Μέση και Ύστερη Χαλκοκρατία (Εποχή του Ορειχάλκου) και στα πλαίσια διπλωματικών σχέσεων ή ανταλλαγής πολυτίμων δώρων που υφίσταντο ανάμεσα σε ηγεμόνες θα μπορούσε να υπάρξει και ανταλλαγή καλλιτεχνών. Συνεπώς, τις τοιχογραφίες *θα μπορούσαν* να είχαν φιλοτεχνήσει τεχνίτες από το Αιγαίο. Την ίδια άλλωστε άποψη υποστηρίζουν και άλλοι ανασκαφείς ως προς τις τοιχογραφίες στην Αλαλάχ, στο Κάμπρι (Tel Kambri), και στην Άβαρι, και μάλιστα στην τελευταία ο ανασκαφέας τις ονομάζει «μινωικές» και όχι «μινωίζουσες». Γενικώς, δηλαδή, επικρατεί η άποψη ότι στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από τεχνίτες από το Αιγαίο. Όμως, η ανάμειξη και κάποιων ντόπιων στοιχείων στην Κάτνα, αποκλείει, κατά τον ανασκαφέα, την υπόθεση αυτή, δηλαδή *περιοδεύοντες* τεχνίτες να είχαν φθάσει εκεί από το Αιγαίο.

Η δεύτερη υπόθεση προτείνεται από την μελετήτρια των τοιχογραφιών Constance von Rüden και άλλους επιστήμονες που διαφωνούν με την θεωρία των πε-

ριοδευόντων τεχνιτών ως μέρος ανταλλαγής πολυτίμων αγαθών και ιδεών, ιδίως σε σχέση με την Κάτνα. Θεωρούν ότι η τεχνική των τοιχογραφιών ως μεταφορά τεχνολογίας είχε ήδη μεταδοθεί στην Συριο-Φοινίκη από την Μέση Χαλκοκρατία (Μέση Εποχή του Ορειχάλκου), όπως διαπιστώνεται στην Αλαλάχ VII. Άρα, η τεχνική αυτή ήταν ήδη γνωστή στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή όταν αποφασίσθηκε η φιλοτέχνηση των τοιχογραφιών στην Κάτνα. Η μετάδοση των εικονογραφικών στοιχείων μπορεί να είχε γίνει κυρίως με την εισαγωγή στην Συριο-Φοινίκη αντικειμένων και υφαντών από το Αιγαίο, επάνω στα οποία είχαν αποτυπωθεί τα σχέδια που χρησιμοποιήθηκαν στις τοιχογραφίες (υπόθεση πολιτισμικής επικοινωνίας).

Ο Pfälzner, επικεφαλής ανασκαφέας της Κάτνα, διαφωνεί (δες διαφωνίες παραπάνω) με αυτή την δεύτερη υπόθεση διότι νομίζει ότι δεν εξηγεί τον μηχανισμό δια του οποίου έγιναν οι συγκεκριμένες τοιχογραφίες στην Κάτνα. Πιστεύει ότι η βασική τεχνολογία κατασκευής του υποστρώματος σε συνδυασμό με συγκεκριμένα τυπικά διακοσμητικά σχέδια («motifs») αιγαιακής προελεύσεως, η σύνθεσή τους και οι χρωματισμοί τους αλλά και η παρουσία τους από την Αλαλάχ, στην βόρεια Συριο-Φοινίκη, μέχρι την Κάτνα και το Κάμπρι, κατά μήκος της ακτής της, και την Άβαρι, στην βορειοδυτική Αίγυπτο, υποδεικνύουν ότι δεν ήταν στοιχεία που αφομοιώθηκαν από τους τοπικούς τεχνίτες αλλά παρέμειναν μία «'εξωτική τεχνική'» και για αυτόν ακριβώς τον λόγο είχαν τύχει της εκτιμήσεως τον ντόπιων αριστοκρατιών. Αυτές οι τοιχογραφίες, αποτελούσαν δηλαδή για τους ντόπιους ευγενείς της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής «ένα ξένο στοιχείο» και όχι κάτι το συνηθισμένο στην Συριο-Φοινίκη. Ίσως αυτή ακριβώς η υπόθεση ενισχύει και την διαπίστωση ότι δεν υπήρξε ευρεία διάδοση τέτοιων τοιχογραφιών στην περιοχή. Εφόσον, λοιπόν, όλα αυτά τα στοιχεία δεν είχαν αφομοιωθεί από ντόπιους καλλιτέχνες, τότε μένει μόνο να δεχθεί κανείς ότι στην Κάτνα δημιουργήθηκαν ως μέρος της απευθείας επικοινωνίας του Αιγαίου με την Συριο-Φοινίκη. Επίσης, το γεγονός ότι οι ομοιότητες δεν είναι μεμονωμένες, δηλαδή μόνο η τεχνική ή μόνο τα διακοσμητικά σχέδια ή μόνο τα χρώματα, αλλά υφίστανται ως σύνολο, δεν μπορεί παρά οι τεχνίτες στην Κάτνα να προέρχονταν από το Αιγαίο και μόνον (όχι κατ' ανάγκην Μινωίτες) ή να είχαν εκπαιδευθεί στον αιγαιακό τρόπο φιλοτεχνήσεως τοιχογραφιών. Όμως, τα ξένα ως προς το Αιγαίο στοιχεία των τοιχογραφιών, χελώνες και κάβουρας, πρέπει να εκληφθούν ως «καινοτόμα στοιχεία τοπικών τεχνιτών που εργάζονταν στην Κάτνα».

Ο Pfälzner θεωρεί ότι εκπαιδευμένοι τεχνίτες του Αιγαίου θα μπορούσαν να προσκληθούν στην Κάτνα και να δημιουργήσουν ένα εργαστήριο όπου εκπαίδευσαν ντόπιους τεχνίτες για να εκτελέσουν τις τοιχογραφίες στο ανάκτορο (τρίτη υπόθεση). Ως παράδειγμα προσκλήσεως τεχνιτών αναφέρει συγκεκριμένες προσκλήσεις της Β' χιλιετίας π.Χ. μεταξύ ηγεμόνων στην ευρύτερη Αρχαία Εγγύς Ανατολή, από το βασίλειο των Χετταίων στην σημερινή ανατολική Τουρκία μέχρι και την Αίγυπτο, αλλά καμία σε σχέση με το Αιγαίο. Συνεπώς, συμπεραίνει ότι λίγοι αρχιτεχνίτες από το Αιγαίο έφθασαν στην Κάτνα και εκπαίδευσαν έναν αριθμό ντόπιων τεχνιτών για την εκτέλεση των τοιχογραφιών. Με αυτόν τον τρόπο, γράφει ο Pfälzner, υπήρξε καλλιτεχνική αλληλεπίδραση που σαν αποτέλεσμα είχε τις τοιχογραφίες στην Κάτνα. Θεωρεί ότι επρόκειτο για "ένα 'Συριακό εργαστήριο' εξ ορισμού, το οποίο θα μπορούσε να περιλαμβάνει και 'καλλιτέχνες από το Αιγαίο'». Το ίδιο πρότυπο εργαστηρίου θα μπορούσε

να υφίστατο και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Αυτή η υπόθεση του μεικτού εργαστηρίου, γράφει ο ανασκαφέας, εξηγεί καλύτερα τις τοιχογραφίες αιγαιακού στυλ, παρά η θεωρία περί περιοδευόντων τεχνιτών. Έτσι, δημιουργείται ένα νέο στυλ τοιχογραφιών, το «Λεβαντίνικο-Αιγαιακό» («Levantine-Aegean») της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής, το οποίο δεν ήταν ούτε καθαρά αιγαιακό ούτε καθαρά συριακό.

Οι τοιχογραφίες στην Κάτνα δημιουργήθηκαν περί το 1500 π.Χ. ± αριθμό ετών σε διαφοροποίηση με την υπόθεση του περ. 1400 π.Χ. (von Rüden), δηλαδή μετά τις τοιχογραφίες στην Αλαλάχ και λίγο πριν από εκείνες ή σύγχρονες με εκείνες στην Άβαρι. Έχει υποστηριχθεί ότι οι αιγαιακές τοιχογραφίες στην Συριο-Φοινίκη είχαν παραγγελθεί από τους τοπικούς ηγεμόνες για να λειτουργήσουν ως «'εξωτικά στοιχεία'», για να επιδείξουν την διεθνή διάσταση των εξωτερικών σχέσεων της ηγεμονίας τους, και συνεπώς έπρεπε να δείχνουν αιγαιακές. Στην Κάτνα, όμως, το δωμάτιο των τοιχογραφιών (Δωμάτιο N) είναι πολύ μικρό, δεν είναι στο κέντρο του ανακτόρου, και δεν πρέπει να προοριζόταν για επισκέπτες αλλά μάλλον ήταν ιερός χώρος. Στις τοιχογραφίες της Κάτνα, καταλήγει ο ανασκαφέας, δεν υπάρχουν ηγεμονικά σύμβολα αλλά αυτή που λατρεύεται είναι η ίδια η φύση.[345] Και στην Κάτνα (Qatna), συνεπώς, οι μινωίζουσες τοιχογραφίες κατασκευάσθηκαν από τεχνίτες από το Αιγαίο και τους ντόπιους βοηθούς τους, συμπεραίνει ο Pfälzner.

Άβαρις (Tell el-Dabʽa)

Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990 έγινε μια σπουδαία ανακάλυψη στην Αίγυπτο, στην αρχαία Άβαρι (Ḥw.t w‘r.t στα αιγυπτιακά, σημερ. Tell el-Dabʽa), περ. 90 χλμ. βορειοανατολικά του Καΐρου), με τοιχογραφία που αναπαριστούσε ταυροκαθάψια,[346] απολύτως όμοια με την τοιχογραφία ταυροκαθαψίων από την μινωική Κρήτη.[347]

Η Άβαρις ή Αύαρις (Avaris/Auaris) υπήρξε η πρωτεύουσα των Υκσώς[348] (15η Δυναστεία της Αιγύπτου, περ. 1630-1530 π.Χ., Σημίτες) που κατελήφθη από τον φαραώ Άμωση (Ahmose, διοίκ. 1550-1525 π.Χ.) το 1530 π.Χ.[349] Την εποχή των Υκσώς, οι οποίοι ήταν Σημίτες από την γη Χαναάν,[350] η πόλη οχυρώθηκε με τείχη και τοποθετήθηκε φρουρά 240.000 ανδρών για να προστατεύουν τα σύνορα. Ίσως η έκταση που

---

[345] Συνοπτικά δες ΕΑΗ, λμ. «Qatna» (2015). Για τις απόψεις περί των τοιχογραφιών δες Peter Pfälzner in Collaboration with Constance Von Rüden, «Between The Aegean And Syria: The Wall Paintings From the Royal Palace of Qatna,» in *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2008), pp. 95-118 και Peter Pfälzner, «The Qatna Wall Paintings and the Formation of Aegeo-Syrian Art,» in *Cultures in Contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium b.c.* (lectures delivered, 2008-2009), Joan Aruz and Sarah B. Graff and Yelena Rakic, eds (N. York: The Metropolitan Museum of Art, 2013), pp. 200-213 & Bibliography, 320-354.

[346] Για την λέξη, δες συνοπτικά λμ. «ταυροκαθάψια», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 50:124 ή ΠLB, λμ. «ταυροκαθάψια».

[347] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 148.

[348] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 54-55 και λμ. «Hyksos», *Encyclopaedia Judaica*, 9:648-649.

[349] ARE, 2:6-7, par. 8-12.

[350] ΕΑΗ, λμ. «Hyksos» (2023).

περιέκλειαν τα τείχη της και η γύρω της περιοχή να κάλυπταν επιφάνεια περ. 20 τ.χλμ.,[351] αλλά η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι η πόλη κάλυπτε περ. 2,6 τ.χλμ. Σύμφωνα με την παράδοση, η πόλη ήταν αφιερωμένη στο θεό Σεθ/Βάαλ[352] ή Τυφών[353]. Την περίοδο των Υκσώς, δηλαδή πριν την κατάληψή της από τον Αιγύπτιο φαραώ, η πόλη υπήρξε μεγάλη και σημαντική. Διέθετε μεγάλο και ασφαλές τετράγωνου σχήματος λιμάνι, το οποίο συνδεόταν με την ροή ανατολικού κλάδου του Νείλου με έναν ή δύο θαλάσσιους διαύλους. Σημαντικότερο όλων, ο κλάδος του δέλτα του ποταμού Νείλου επάνω στον οποίον βρισκόταν η πόλη ήταν πλωτός ακόμη και την περίοδο ξηρασίας της ανοίξεως ενώ υπήρχε και δεύτερο λιμάνι επάνω στον πλωτό κλάδο του Νείλου. Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι η Άβαρις υπήρξε τελικά η κύρια αιγυπτιακή ναυτική βάση κατά τον ΙΕ' αιώνα π.Χ. Φαίνεται ότι το λιμάνι και δύο μικροί οικισμοί γύρω από αυτό είχαν ιδρυθεί την περίοδο της 12ης αιγυπτιακής Δυναστείας (περ. 1991-1783 π.Χ.) ενώ το λιμάνι βρισκόταν σε χρήση μέχρι και την 20η Δυναστεία (περ. 1196-1070). Η Ιστορία της Αβάριδος, δηλαδή, ξεκίνησε στην αυγή της Β' χιλιετίας π.Χ., μετά το 2000 π.Χ.

Προς το τέλος της 12ης αιγυπτιακής Δυναστείας (μετά το 1800 π.Χ.;) εγκαταστάθηκαν στον χώρο της Αβάριδος Χαναναίοι (Σημίτες από την Αρχαία Παλαιστίνη),[354] όπως δείχνουν οι διαφορετικές από των αιγυπτιακών κατόψεις των οικιών τους με τις εστίες, και το νεκροταφείο τους με όπλα ως κτερίσματα. Επίσης, σε κορυφή τύμβου βρέθηκε υπερφυσικού μεγέθους άγαλμα πρίγκηπα της ιδίας περιόδου. Στην αρχαιολογική θέση F/I της Αβάριδος ανεσκάφη έπαυλη των αρχών της 13ης Δυναστείας (περ. 1783-1640 π.Χ.), η οποία στην μεγαλύτερη σε έκταση οικοδομική της φάση κάλυπτε επιφάνεια 2400 τ.μ. Ακόμη, στα νότιά της υπήρχαν αρχικά κήποι που αργότερα μετατράπηκαν σε νεκροταφείο αξιωματούχων, ενοίκων κοντινών επαύλεων. Λίγο αργότερα, διαπιστώθηκαν καταστροφές στις επαύλεις και εγκατάλειψή τους ενώ στον ίδιο χώρο οικοδομήθηκαν απλές οικίες σε μεγάλα οικόπεδα που περιελάμβαναν και τις ταφές των οικογενειών που κατοικούσαν. Όλο και περισσότεροι Αιγύπτιοι άρχισαν να κατοικούν στην πόλη, ενώ όσοι από άλλους λαούς έρχονταν από την Αρχαία Παλαιστίνη εγκαθίσταντο γύρω από την πόλη. Οι πολλές πρόχειρες και ακτέριστες ταφές ερμηνεύονται από τους ανασκαφείς ως αποτέλεσμα επιδημιών ή βιαίων γεγονότων πιθανόν στην μετάβαση από την 12η στην 13η Δυναστεία, δηλαδή μετά το 1800 π.Χ. Μάλιστα, η μετάβαση αυτή συσχετίζεται και με πιθανή μεταβολή στην κοινωνική ιεραρχία.

Στους αρχαιολογικούς τομείς F/I και A/IV της ανασκαμμένης Αβάριδος αποκαλύφθηκε ότι είχε αναδυθεί μια αριστοκρατία που ζούσε σε τρίχωρα οικήματα που είχαν κτισθεί σε ευρύχωρα οικόπεδα, εντός των οποίων υπήρχαν μικρά κτίσματα που πρέπει να κατοικούνταν από δουλοπάροικους. Μεγάλος ναός (ναός III) με βωμό εμπρός από την είσοδό του και με διαστάσεις 32,5 μ. επί 21,5 μ. είχε οικοδομηθεί περί το 1700 π.Χ. Ήταν το πρώτο ιερό που είχε κτισθεί στην πόλη και πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον

[351] CA/ΠΑΙ, I.78 & I.86 & I.237 μαζί με Josephus, vol. I, Loeb ed., p. 197. n. c = Μανέθων, Fr. 42.78 & 86 & Fr.54.237.

[352] Για τον Αιγύπτιο θεό Σεθ δες *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, λμ. «Seth».

[353] DGRBM, λμ. «Typhon».

[354] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 75-76.

συριακής προελεύσεως θεό των καταιγίδων Βάαλ,[355] όπως δείχνουν οι αρχιτεκτονικές του ομοιότητες με παρόμοιους ναούς στην Αλαλάχ και σε άλλες συριακές σύγχρονές του πόλεις. Δίπλα του ήταν κτισμένος άλλος ναός (ναός ΙΙ) με πύργο και ο οποίος ίσως ήταν αφιερωμένος στην χαναnίτικη θεά που είχε σχέση με την θάλασσα, όπως αναμενόταν σε ένα τέτοιο μεγάλο και σημαντικό λιμάνι όπως η Άβαρις. Κοντά στον ναό ΙΙΙ είχε κτισθεί τρίχωρος αιγυπτιακός ναός (ναός V) με βωμό εμπρός από την είσοδό του και μικρό νεκροταφείο δίπλα στην ανατολική του πλευρά. Οι ναοί αυτοί λειτουργούσαν μέχρι και την 18η Δυναστεία (περ. 1550-1307 π.Χ.). Οι ταφές των νεκρών πραγματοποιούνταν είτε γύρω από τους ναούς είτε εντός του περιβόλου των οικιών και σε λακκοειδείς ή σε θαλαμωτούς τάφους. Δεν έχουν διαπιστωθεί μούμιες και οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια ή πλάγια θέση σε συνεσταλμένη στάση. Οι νεκροί συνοδεύονταν από όπλα (μπρούντζινα εγχειρίδια και πελέκεις) ή απλά αγγεία και αμφορείς οίνου. Υπολείμματα ζώων, συχνά ψημένα, έχουν βρεθεί κοντά στο κεφάλι των νεκρών. Οι εγχυτρισμοί ήταν ο κανόνας για την ταφή παιδιών εντός χαναnίτικων αμφορέων. Δίπλα σε θαλαμωτούς τάφους ή κάθετα στην είσοδο τους έχουν βρεθεί ταφές θεραπαινίδων.

Κατά την περίοδο της 14ης Δυναστείας (περ. 1759-1650 π.Χ.) και κοντά στους συριο-φοινικικούς ναούς (ΙΙ, ΙΙΙ, V) κτίσθηκε ανάκτορο τύπου της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής που κάλυπτε έκταση περί τα 10.600 τ.μ. και το οποίο κάηκε όταν εγκαταστάθηκαν στην πόλη οι Υκσώς (15η Δυναστεία της Αιγύπτου, περ. 1650-1550 π.Χ.). Οι μεταβολές που επήλθαν στην πόλη με την έλευση των Υκσώς είναι ορατές σε όλα τα σημεία της. Οι αμμόπλινθοι που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των κτηρίων αντικαταστάθηκαν με ωμόπλινθους που ήταν πιο ανθεκτικοί στο νερό. Η έκρηξη της οικοδομικής δραστηριότητας πολλαπλασίασε την έκταση που κάλυπτε η πόλη από περ. 1 τ.χλμ. σε 2,5 τ.χλμ. Την ανάγκη για επέκταση της πόλεως προκάλεσε εισροή πληθυσμών από άλλα μέρη της Αιγύπτου αλλά σε μεγάλο ποσοστό με αρχική προέλευση από την γειτονική Αρχαία Εγγύς Ανατολή, όπως δείχνει ο υλικός πολιτισμός τους. Ο ναός ΙΙΙ έμεινε ανέπαφος, ενώ ο ναός ΙΙ ξανακτίσθηκε με νέο οικοδομικό υλικό επάνω στον παλιό.

Στο κέντρο της πόλεως κτίσθηκε νέος μεγάλος αιγυπτιακού τύπου ναός (ναός VI) αλλά ο τρόπος λατρείας ήταν αυτός της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και τα υπολείμματα των θυσιών (βοοειδή, αίγες, αμνοί) δεν διασκορπίζονταν, όπως συνέβαινε προηγουμένως, αλλά τοποθετούνταν σε κυκλικούς λάκκους. Η σχεδόν παντελής έλλειψη οστών χοίρων δείχνει ότι ανάμεσα στους Χαναναίους της Αιγύπτου είχε γίνει ευρέως αποδεκτή η θρησκευτική απαγόρευση χρήσεως αυτών των ζώων για θυσίες αλλά και η αποφυγή καταναλώσεως του κρέατός τους. Αυτή η νέα διατροφική επιλογή πρέπει να εισήχθη στην Αίγυπτο με τους Υκσώς, δηλαδή οπωσδήποτε στον ΙΣΤ’ αιώνα π.Χ. Η διαπίστωση ότι παρατηρήθηκε στα δόντια του πληθυσμού της περιόδου των Υκσώς αύξηση της τριβής τους από κατανάλωση σκληρών τροφών αλλά και μείωση της τερηδόνας σε σύγκριση με τα δόντια ανθρώπων της ίδιας περιοχής αλλά προηγουμένων αιώνων συνηγορεί στην απόδειξη της θεωρίας αυτής.

Οι Υκσώς, όμως, εισήγαγαν και άλλες καινοτομίες στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της Αβάριδος. Η κεραμική τυποποιήθηκε και ουσιαστικά περιορίσθηκε στην

[355] Δες λμ. «Baal Worship», *Encyclopaedia Judaica*, 3:9-13.

παραγωγή τοπικών εργαστηρίων αφού η εισηγμένη κεραμική (μόνον αμφορείς) συνιστούσε πλέον ένα πολύ μικρό ποσοστό, 4 τοις εκατό της συνολικής κεραμικής που ανασύρθηκε από τις ανασκαφές. Αντιθέτως, η εισαγωγή χαλκού από την Κύπρο αυξήθηκε σημαντικά, όπως υποδεικνύουν τα χάλκινα όπλα και εργαλεία που έχουν βρεθεί. Η παντελής έλλειψη κασσίτερου εμπόδισε την κατασκευή μπρούτζινων μεταλλικών αντικειμένων. Αλλά και η έλλειψη χάλκινων αντικειμένων από τις ταφές μαρτυρά ότι και η διαθεσιμότητα του χαλκού ήταν περιορισμένη.

Ίσως η πιο σημαντική κατασκευή της περιόδου των Υκσώς στην Άβαρι ήταν η οικοδόμηση νέου μεγάλου ανακτόρου. Ο χώρος των καμένων ερειπίων του προηγούμενου ανακτόρου της 14ης Δυναστείας χρησιμοποιήθηκε για το νέο ανάκτορο των Υκσώς. Παρότι η έκτασή του ήταν παρόμοια με του προηγούμενου, περ. 10.600 τ.μ., υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο κτίσματα. Κατ' αρχάς, το νέο ανάκτορο δεν ήταν όμοιο με ένα τυπικό αιγυπτιακό αλλά το σχέδιό του προσομοίαζε με εκείνο ανακτορικών οικοδομών που γνωρίζουμε από την περιοχή της Συρίας και της Αρχαίας Μεσοποταμίας (Έβλα/Ebla και Ασούρ/Ashur).[356] Κτίσματα και αυλές σχημάτιζαν οικοδομικά σύνολα ενώ το ανάκτορο συνδεόταν με τον νέο ναό VI με ιερά οδό. Ο ανοικτός χώρος εμπρός από την πύλη εισόδου του ανακτόρου δεν περιελάμβανε κανένα οικοδόμημα αλλά σχημάτιζε την ονομαζόμενη εμπρόσθια αυλή, στην βόρεια πλευρά της οποίας υπήρχε μάλλον ναός με τέσσερις κίονες σε σειρά και κατά μήκος του εσωτερικού του χώρου. Την κύρια είσοδο του ανακτόρου αποτελούσε πύλη με παραστάτες που οδηγούσε σε μικρή ορθογώνια αυλή, η οποία κατέληγε σε δεύτερη πύλη. Πίσω από την δεύτερη πύλη υπήρχε μεγάλη αυλή (Αυλή C). Η διάταξη αυτή παραπέμπει κυρίως στο ανάκτορο στο Μάρι αλλά και σε άλλα της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Η πρόσοψη στην πλευρά της πύλης συμπληρωνόταν με τουλάχιστον 4 ορθογώνιες αίθουσες τοποθετημένες στην σειρά και εκτεινόμενες παράλληλα με την νότια πλευρά της πύλης και της μικρής αυλής. Αντιστοίχως, υπήρχαν 5 άλλες ορθογώνιες αίθουσες σε σειρά που εκτείνονταν παράλληλα με την βόρεια πλευρά της πύλης και της μικρής αυλής. Η κεντρική πύλη, οι δύο παραστάτες της και οι εξωτερικοί τοίχοι των αιθουσών και από τις δύο πλευρές της σχημάτιζαν το ενιαίο οικοδομικό σύνολο της ανατολικής προσόψεως του ανακτόρου. Οι δύο τελευταίες αίθουσες της βόρειας πλευράς της προσόψεως εφάπτονταν εξωτερικά με τον πιθανολογούμενο ναό με τους 4 κίονες και σχημάτιζαν ορθή γωνία με εκείνον, διότι η νότια μακρά πλευρά του έβλεπε στην ίδια με την πρόσοψη εμπρόσθια αυλή. Η βόρεια μακρά πλευρά του ναού έβλεπε σε μεγάλη αυλή (Αυλή Η). Η βόρεια πλευρά τής πίσω από την πύλη μικρής αυλής πρέπει να επικοινωνούσε με ορ-

[356] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., κεφ 1 και κεφ. 4 διάσπαρτα και OEANE, λμ. «Ebla» and «Ebla Texts» and «Aššur». Η πόλη Ασ(σ)ούρ (Ashur) βρισκόταν στη δυτική όχθη του βορείου τμήματος του Τίγρη, περ. 100 χλμ. νοτίως της σημερ. Μοσούλης. Υπήρξε το θρησκευτικό και για μεγάλο διάστημα το πολιτικό κέντρο των Ασσυρίων/Ασσυρίας. Στην Ασούρ είχε κτισθεί ο ναός του θεού Ασούρ (ENCR, λμ. «Ashur»). Αν και η πόλη υφίστατο από την Γ' χιλιετία π.Χ., στους πρώτους αιώνες της Β' χιλιετίας π.Χ. η πόλη είχε γίνει το κέντρο μεγάλου εμπορικού δικτύου. Την εποχή του βασιλιά Ασούρ-Ουβαλίτ Α' (περ. 1365-1330 π.Χ.), η πόλη έγινε πρωτεύουσα της Ασσυρίας. Όταν δημιουργήθηκε η Νέο-Ασσυριακή Αυτοκρατορία (911-609 π.Χ.), η Ασούρ παρέμεινε το θρησκευτικό κέντρο των Ασσυρίων, αλλά ο βασιλιάς Ασούρ-νασιρ-παλ Β' (883-859 π.Χ.) μετέφερε το πολιτικό κέντρο στην πόλη Νεμρώδ. Η Ασούρ καταστράφηκε από τους Μήδους το 614 π.Χ., αλλά επιβίωσε μέχρι τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Δες AANE, map. p. 82 και EAH, λμ. «Ashur» (2022) και OEANE, λμ. «Aššur».

θογώνιο προθάλαμο παράλληλο με την μικρή αυλή, ο οποίος με την σειρά του οδηγούσε στην μεγάλη αίθουσα του θρόνου που βρισκόταν πίσω από τις βόρειες αίθουσες της προσόψεως.

Νοτιοδυτικά της αίθουσας του θρόνου είχαν οικοδομηθεί δύο παράλληλες σειρές μεγάλων αποθηκών που αποτελούσαν την ονομαζόμενη οικοδομική μονάδα A. Μέσα στις αποθήκες βρέθηκαν αμφορείς από την Συριο-Φοινίκη και πάρα πολλά πήλινα πώματα. Στο νοτιοδυτικό άκρο των αποθηκών είχε κτισθεί πύργος επί πήλινης βάσεως 20 μ. επί 20 μ., ο οποίος πρέπει να ενσωμάτωνε κλίμακα που οδηγούσε απευθείας από την Αυλή C στον δεύτερο όροφο των αποθηκών της μονάδας A. Στην νοτιοδυτική πλευρά της αποθηκευτικής μονάδας A υπήρχε η μονάδα E. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της E είχαν κτισθεί 4 χώροι με 4 προθαλάμους. Ο ανασκαφέας νομίζει ότι αποτελούσαν αποθήκες σιτηρών που πρέπει να γεμίζονταν από το επάνω τους μέρος. Νοτιοδυτικά της οικοδομικής μονάδας E ανοιγόταν η Αυλή D. Νότια του πύργου και νοτιοδυτικά της αυλής C είχε κτισθεί η οικοδομική μονάδα αποθηκών G, η οποία αργότερα εγκαταλείφθηκε και απομονώθηκε από το υπόλοιπο ανάκτορο. Νοτιοδυτικά της μονάδας G εκτεινόταν η οικοδομική μονάδα B, στο βορειοανατολικό άκρο της οποίας ήταν ο πύργος. Το νοτιοδυτικό άκρο της αποτελούσε την Αυλή B. Βόρεια της αυλής B και εντός της μονάδας B υπήρχαν μεγάλοι αποθέτες γεμάτοι με θραύσματα από απλά νουβιτικά (νοτιοαιγυπτιακά) αγγεία αλλά κυρίως με χιλιάδες θραύσματα από κύπελλα, πινάκια, πιθαμφορείς για μπύρα, αμφορείς, κύλικες με πόδα, ιχθυοπινάκια με όμορφα σχέδια, και ζωόμορφα ρυτά σε σχήματα πουλιών και ιπποποτάμων ενώ ένα ήταν μικρογραφία γυμνής γυναίκας. Το σύνολο των πλήρων αγγείων που υπήρχαν στους αποθέτες υπολογίζεται σε 6000. Νότια της αυλής B και έξω από τους τοίχους που την περιέβαλαν βρέθηκε πηγάδι και εντός του θραύσμα δέλτου με σφηνοειδή γραφή από την Βαβυλώνα. Από αυτό το εύρημα αλλά και άλλα σε διάφορες αιγυπτιακές θέσεις της περιόδου των Υκσώς συνάγεται ότι υπήρχε και διπλωματική αλληλογραφία και ανταλλαγή αντικειμένων ανάμεσα στους Υκσώς και ηγεμόνες (;) στην Μεσοποταμία, ενάμισι αιώνα πριν την αλληλογραφία που αποκαλύπτει το αρχείο δέλτων στην αιγυπτιακή Ελ-Αμάρνα.[357]

Ενδιαφέρον εύρημα είναι το περιεχόμενο τριών λάκκων κατά μήκος του βορειοδυτικού τμήματος τοίχου της εμπρόσθιας αυλής και σχετικά κοντά στην αίθουσα του θρόνου. Από τους δύο λάκκους ανασύρθηκαν συνολικά 14 κομμένα δεξιά χέρια και από τον τρίτο μόνο 1. Επιγραφές και απεικονίσεις από την περίοδο βασιλείας του φαραώ Άμωση (περ. 1550-1525 π.Χ.) και μετά τεκμηριώνουν τις κοπές χεριών. Στις μάχες οι μαχητές έκοβαν τα χέρια των αντιπάλων για να αποδείξουν πόσους είχαν σκοτώσει και αυτό το εύρημα στην Άβαρι είναι η πρώτη αρχαιολογική απόδειξη συνήθειας που φαίνεται ότι είχε αρχίσει ήδη από την περίοδο των Υκσώς (περ. 1630-1530 π.Χ.). Ίσως αυτά τα κομμένα χέρια να είχαν παρουσιασθεί στην αίθουσα του θρόνου από κάποιους που επιζητούσαν επιβράβευση των πράξεών τους.

Μετά την κατάκτηση της Αβάριδος από τον φαραώ Άμωση της 18ης Δυναστείας, το μεγαλύτερο τμήμα της πόλεως εγκαταλείφθηκε και η ζωή συνεχίσθηκε μόνο

[357] Δημήτρης Ι. Λοΐζος, *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί*, 3η έκδ., σ. 57. Δες και William L. Moran, ed., *The Amarna Letters*, trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992).

στην περιοχή γύρω από τους ναούς και στο δυτικό τμήμα της πόλεως. Συνεχίσθηκε και η παραγωγή της τυπικής ντόπιας κεραμικής που είχε αρχίσει να κατασκευάζεται την περίοδο των Υκσώς. Συνεπώς, αν και τμήμα του πληθυσμού στην Άβαρι υποδουλώθηκε και διασκορπίσθηκε στην Αίγυπτο ως δουλοπάροικοι και σκλάβοι στους ναούς, οι υπόλοιποι έγιναν υπήκοοι των φαραώ. Την περίοδο της 18ης Δυναστείας, στο δυτικό τμήμα της Αβάριδος, κτίσθηκε μεγάλος αριθμός αποθηκών και σιρών (σιλό) σιτηρών για την συγκέντρωση και φύλαξή τους, ενώ λίγο αργότερα κατασκευάσθηκαν ανοικτές εστίες και φούρνοι. Ο ανασκαφέας νομίζει ότι επρόκειτο για στρατιωτικές εγκαταστάσεις, όπως υποδεικνύουν οι ταφές ανδρών ηλικίας μεταξύ 18 και 40 αλλά και αλόγων και ημιόνων. Ο τρόπος τοποθετήσεως ορισμένων νεκρών ανδρών μαζί στους τάφους υποδηλώνει εκτελέσεις.

Αργότερα, μάλλον επί βασιλείας του Τούθμοση Γ' (περ. 1479-1425 π.Χ.), κατασκευάσθηκε μεγάλων διαστάσεων ανακτορικό συγκρότημα επιφανείας περ. 52.600 τ.μ. Το συγκρότημα αποτελούνταν από τρία ανάκτορα (F, G, J), δημόσιο κτίσμα (I), αποθήκες και εργαστήρια. Και τα τρία ανάκτορα ήταν κτισμένα επάνω σε υψηλή βάση («platform») και η πρόσβαση σε αυτά γινόταν μέσω κεκλιμένου διαδρόμου (ράμπας, «ramp»), λείου στο κέντρο και με βαθμίδες από τις δύο πλευρές. Το μικρότερο ήταν το ανάκτορο J, νότια αλλά κοντά στο ανάκτορο G. Η ορθογωνίου σχήματος κάτοψή του δείχνει ότι περιελάμβανε περίστυλη αυλή και αίθουσα του θρόνου στο κέντρο του και ιδιαίτερα διαμερίσματα των ενοίκων στην πίσω πλευρά του. Πλαϊνή είσοδος, μάλλον είσοδος υπηρεσίας για τους υπηρέτες, βρισκόταν δίπλα σε χώρο πλυντηρίου όπου βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων καθημερινής κεραμικής που χρησιμοποιούνταν για την βρώση και την πόση. Το μεγάλο ανάκτορο G έχει μήκος 160 μ. και ο κεκλιμένος διάδρομος ανόδου κατέληγε σε μεγάλη περίστυλη αυλή μέσω της οποίας υπήρχε πρόσβαση σε χώρους υποδοχής, αίθουσα θρόνου, και ναό. Πίσω από αυτούς τους χώρους υπήρχαν τα ιδιαίτερα διαμερίσματα των ενοίκων, στα οποία η πρόσβαση γινόταν από ειδική είσοδο στην πλαϊνή (νότια) πλευρά του ανακτόρου. Το ανάκτορο F ήταν κτισμένο βορειότερα του G και σε απόσταση περ. 79 μ. Ανάμεσα στα δύο ανάκτορα είχε δημιουργηθεί μία ορθογώνια τεχνητή λίμνη. Το ανάκτορο F είχε μήκος περ. 70 μ. και η πρόσβαση σε αυτό γινόταν πάλι με κεκλιμένο επίπεδο (ράμπα). Ο πρώτος χώρος του ανακτόρου ήταν ορθογώνια αυλή, η οποία μέσω προθαλάμου οδηγούσε σε τετράγωνη αυλή. Η τετράγωνη αυτή αυλή βρισκόταν στο κέντρο του ανακτόρου και ήταν πιθανότατα περίστυλη. Ο άλλος προθάλαμος στην δυτική πλευρά της αυλής οδηγούσε σε πολλά δωμάτια, σε τρεις σειρές και παράλληλη διάταξη, τα οποία είναι πιθανό να χωρίζονταν μεταξύ τους από σειρές κιόνων.

Στο ανάκτορο F βρέθηκαν θραύσματα από τοιχογραφίες, οι οποίες αφού είχαν αποκολληθεί από τους τοίχους, για διάφορους πιθανούς λόγους είχαν απορριφθεί κοντά στο κεκλιμένο επίπεδο ανόδου. Η ανασύνθεση τους απέδειξε ότι επρόκειτο για μινωικές τοιχογραφίες. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα M. Bietak και τους ειδικούς επί του θέματος συνεργάτες του N. Marinatos και C. Palyvou, η τεχνική κατασκευής, το στυλ, η εικονογραφία, η επιλογή των χρωμάτων, και η θεματολογία (ταυροκαθάψια και κυνήγι) χαρακτηρίζουν αυτές τις τοιχογραφίες «ως έργα Μινωιτών εξαιρετικών ζωγράφων» («works of Minoan master painters»). Η κύρια τοιχογραφία που έχει ανασυντεθεί παρουσιάζει ταυροκαθάψια, όπως όμοια τοιχογραφία από το ανάκτορο της Κνω-

σού στην μινωική Κρήτη (εικ. ΙΕΕ, 1:198-199). Στην θρησκευτική γιορτή των ταυροκαθαψίων εκτελούνταν από νέους άνδρες άλματα επάνω από ταύρους και γενικά αγωνίσματα ή παιχνίδια με ταύρους. Οι δύο αυτές τοιχογραφίες, στην Κνωσσό και στην Άβαρι, ανήκουν στην ίδια ευρύτερη χρονολογική περίοδο (ΙΖ'-ΙΕ' π.Χ. αιώνας) και είναι ουσιαστικά ταυτόσημες. Μετά την σκηνή με τα ταυροκαθάψια, η τοιχογραφία στην Άβαρι συνεχίζεται με ακροβάτες που περπατούν στα δύο τους χέρια ανάμεσα σε φοίνικες, με νέο που τρέχει εμπρός από κατοικίες, αλλά και με ντυμένο άνδρα (ιερέα;). Επιπλέον, υπάρχουν τμήματα με λέοντες να κυνηγούν άλλα ζώα και λεοπαρδάλεις να κυνηγούν και να προσπαθούν να κατασπαράξουν ελάφι ενώ στον ουρανό πετάει γρύπας. Υπάρχουν, επίσης, σκηνές με κυνηγούς και σκυλιά που επιτίθενται σε ζώα στο ύπαιθρο. Όλες οι αναπαραστάσεις είναι ενταγμένες μέσα στην φύση: ανάμεσα σε βράχους, κροκάλες ποταμών, βλάστηση. «Όλα τα συμβολικά χαρακτηριστικά είναι καθαρά μινωικά» και κανένα αιγυπτιακό και μάλιστα τα χαρακτηριστικά αυτά πηγάζουν απευθείας από το ανάκτορο της Κνωσού. Κοντά στα θραύσματα της μεγάλης τοιχογραφίας βρέθηκαν και θραύσματα από τοιχογραφία με μεγάλο μινωικό γρύπα με μεγάλα φτερά και λεοπάρδαλη αλλά και από άλλη με ταύρους.

Θραύσματα τοιχογραφίας που είχαν απορριφθεί βρέθηκαν κοντά στο κεκλιμένο επίπεδο και του ανακτόρου G. Αναπαρίσταται γυναίκα σε υπερφυσικό μέγεθος να φορά τελετουργική εσθήτα από την μέση και κάτω (φούστα). Η περίπου ύψους 2 μ. γυναικεία μορφή μοιάζει να είναι θεά ή βασίλισσα. Επίσης, θραύσματα τοιχογραφίας βρέθηκαν κοντά στην πλαϊνή θύρα του ανακτόρου G με τμήματα αναπαραστάσεων από ζώα με κιτρινόχρωμα κέρατα και ανθρώπους, ένας από τους οποίους κρατά στο χέρι του ραβδί και μάλλον σχετίζεται με μινωική αναπαράσταση θεότητας. Σε άλλο σημείο του ανακτόρου G βρέθηκαν λίγα θραύσματα με αιγυπτιακά σχέδια αλλά με μινωικές επιρροές, όπως δείχνει η επιλογή του γαλάζιου χρώματος αντί του τυπικού πράσινου. Τα ανάκτορα, λοιπόν, F και G στην Άβαρι τον ΙΕ' αιώνα π.Χ. ήταν διακοσμημένα με «αυθεντικές μινωικές τοιχογραφίες» και μάλιστα αυτή με τα ταυροκαθάψια φέρει στο κάτω της τμήμα χαρακτηριστικό επαναλαμβανόμενο σχέδιο μεγάλου ημιρόδου, έμβλημα του ανακτόρου στην Κνωσσό, ενώ είναι ζωγραφισμένη επάνω σε φόντο με γραμμικό επαναλαμβανόμενο σχέδιο (είδος μαιάνδρου).

Το ανακτορικό αυτό συγκρότημα μαζί με το λιμάνι και τον ναό του Σεθ/Βάαλ πρέπει να αποτελούσαν την αιγυπτιακή ναυτική βάση Περού-νεφέρ (Peru-nefer) του ΙΕ' αιώνα π.Χ., δηλαδή επί της βασιλείας των Τούθμοση Γ' (περ.1479-1425 π.Χ.) και Αμένοφη Β' (περ. 1427-1401 π.Χ.) αλλά και αργότερα από τα τέλη της 18ης μέχρι και την 19η Δυναστεία (περ. 1300-1190 π.Χ.). Αν και η πόλη που προτιμούσε να μένει ο Αμένοφης Β' ήταν η Μέμφιδα, η ναυτική βάση Περού-νεφέρ πρέπει να ήταν στην Άβαρι, όπως ισχυρίζεται ο ανασκαφέας. Ο φαραώ υποστήριζε την λατρεία θεοτήτων των Χαναναίων στην Αίγυπτο και μάλιστα στην ενσάρκωσή του ως πολεμιστή συνέκρινε τον εαυτό του με τον Βάαλ, τον χανανίτικο θεό της καταιγίδας. Στήλη της εποχής της βασιλείας του απεικονίζει την χανανίτικη θεά Ασθορέθ/Αστάρτη[358] ως ερωμένη του Περού-νεφέρ. Είναι πιθανό, τις χανανίτικες λατρείες να έφεραν στην Μέμφιδα και στην Άβαρι ναυπηγοί τεχνίτες από την Αρχαία Εγγύς Ανατολή την περίοδο διακυβερνήσεως των Υκσώς. Αν και παλαιότερα θεωρούνταν ότι η κύρια αιγυπτιακή ναυτική

[358] λμ. «Ashtoreth», *Encyclopaedia Judaica*, 2:581-582.

βάση βρισκόταν στην Μέμφιδα, το γεγονός ότι το δέλτα του Νείλου ήταν πλωτό ακόμη και κατά την περίοδο του έτους που το νερό του ποταμού ήταν πολύ λίγο ενισχύει σημαντικά την άποψη ότι η βάση Περού-νεφέρ βρισκόταν στην Άβαρι. Κατά την Β' χιλιετία π.Χ., η Άβαρις απείχε μόλις 30 χλμ. από την θάλασσα, πράγμα που επέτρεπε την άνετη ναυσιπλοΐα μέχρι αυτό το ύψος των εκβολών του ποταμού.

Τον ΙΕ' αιώνα π.Χ., η παρουσία μινωικών πλοίων (αιγυπτιακά των Κεφτιού/Keftiu/Kefti, δηλαδή των Μινωιτών Κρητών) στην ναυτική βάση Περού-νεφέρ είναι πλέον βεβαιωμένη και από τοπικό κείμενο αλλά και από τις τοιχογραφίες των τοπικών ανακτόρων. Συνεπώς, ο ανασκαφέας και οι συνεργάτες του, ως προς τις σχέσεις Αιγύπτου και Μινωικής Κρήτης, συμπεραίνουν ότι υπήρχε σαφής απευθείας επικοινωνία μεταξύ των δύο κρατών την εποχή του Αιγύπτιου φαραώ Τούθμοση Γ' (περ.1479-1425 π.Χ.). Τα πλοία των Κεφτιού (Μινωιτών Κρητών) που αναφέρονται στον Πάπυρο 10056 του ΒρετανΜουσείου[359] σε σχέση με την ναυτική βάση Περού-νεφέρ (Peru-nefer) αποκτούν νέα σημασία. Ο ανασκαφέας προτείνει ότι τα πλοία αυτά ήταν μινωικά και προέρχονταν από την Κρήτη και ότι ήταν ακριβώς την περίοδο βασιλείας του Τούθμοση Γ' που η Αρχαία Αίγυπτος διδάχθηκε την ναυπήγηση πλοίων και την ναυσιπλοΐα από τους Μινωίτες που ταξίδευαν στην ανατολική Μεσόγειο, πριν αποκτήσει αργότερα πρόσβαση στα ναυπηγικά κέντρα της Συριο-Φοινίκης. Μία τέτοια συμμαχία Μινωιτών και Αιγυπτίων «μπορεί να εξηγήσει την παρουσία αντιπροσωπιών από Κεφτιού [Μινωιτών Κρητών] στους τάφους στις [αιγυπτιακές] Θήβες και την εμφάνιση μινωικών βασιλικών εμβλημάτων και πλοίων στην κύρια ναυτική βάση της Αιγύπτου[...]»[360]

Στην σύνοψη που έγραψε το 2018 για τις μινωΐζουσες τοιχογραφίες η von Rüden (για αυτήν δες παραπάνω) θεωρεί ότι είναι υπεραπλούστευση να αντιμετωπίζονται όλες οι περιπτώσεις των ανακτορικών τοιχογραφιών ως ένα μοναδικό και ομοιογενές φαινόμενο χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν το διαφορετικό χρονολογικό, αρχιτεκτονικό, και κοινωνικό περιεχόμενο, ο διαφορετικός τρόπος αποδοχής και αντιλήψεως από τον τοπικό πληθυσμό.[361] Πράγματι, σύμφωνα με τον ανασκαφέα τους, οι μινωικές τοιχογραφίες στην Άβαρι δεν είναι το ίδιο με τις μινωΐζουσες, σύμφωνα με τους ανασκαφείς και μελετητές τους, τοιχογραφίες στην Αλαλάχ, στο Κέμπρι, και στην Κάτνα. Η τοιχογραφία των ταυροκαθαψίων στην Άβαρι είναι ο καθρέπτης της αντίστοιχης τοιχογραφίας στην Κνωσό, ενώ οι άλλες τοιχογραφίες στις πόλεις της Συριο-Φοινίκης αντανακλούν μόνο το αιγαιακό στυλ τοιχογραφιών. Όμως, όλοι οι ανασκαφείς και μελετητές συμφωνούν ότι η κινητήρια δύναμη στην φιλοτέχνηση αυτών των τοιχογραφιών στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο υπήρξαν καλλιτέχνες από το Αιγαίο, την Κρήτη και τις Κυκλάδες. Οι διαφωνίες έγκεινται στο εάν υπήρξαν περιοδεύοντες

[359] Roman Gundacker, «*Papyrus British Museum 10056:* Ergebnisse einer Neukollationierung und Anmerkungen zur inhaltlichen Auswertung im Rahmen der militärischen Ausbildung Amenophis' II,» *Ägypten Und Levante/Egypt And The Levant* 27 (2017): Preface & pp. 281-334.

[360] Τα αποτελέσματα και οι ερμηνείες της ανασκαφής στην Άβαρι έχουν συνοψισθεί από τον ανασκαφέα Manfred Bietak σε ΕΑΗ, λμ. «Avaris/Tell el-Dabʿa» (2022) και ΕΑΗ, λμ. «Peru-nefer» με σχέδια και βιβλιογραφία. Δες και την δημοσίευση, Manfred Bietak, «Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of Peru-Nefer,» in *Cretan Offerings: Studies in honour of Peter Warren*, British School at Athens Studies, vol. 18 (2010), pp. 11-24.

[361] ΕΑΗ, λμ. «Minoanizing Paintings in the Eastern Mediterranean» (2018).

τεχνίτες από το Αιγαίο ή επισήμως απεσταλμένοι τεχνίτες ή, όπως ένας υπονοεί για την Κάτνα, τεχνίτες από την Εγγύς Ανατολή που είχαν εκπαιδευτεί στο Αιγαίο και επέστρεψαν στην Συριο-Φοινίκη ή τελικά αρχιτεχνίτες από το Αιγαίο που δημιούργησαν εργαστήρια στην Συριο-Φοινίκη και με ντόπιους βοηθούς δημιούργησαν τις τοιχογραφίες. Η τελευταία αυτή υπόθεση προσπαθεί να εξηγήσει την ανάμειξη αιγαιακών με κάποια ντόπια στοιχεία στις αιγαιακού στυλ τοιχογραφίες στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Έτσι, όμως, αποκλείονται άλλες πιθανές υποθέσεις. Μια από αυτές, την οποία υποστηρίζουμε και εμείς, είναι ότι όλες οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από καλλιτέχνες από το Αιγαίο με πιθανή και την χρήση ντόπιων βοηθών για τις δευτερεύουσες εργασίες. Οι τεχνίτες θεώρησαν σωστό εκτός από τα κύρια στοιχεία εμπνευσμένα από την Κρήτη και τις Κυκλάδες να ενσωματώσουν στις τοιχογραφίες τους και κάποια ντόπια στοιχεία για να δώσουν το τοπικό χρώμα. Όλοι συμφωνούν ότι τα κυρίαρχα στοιχεία είναι αμιγώς αιγαιακά και τα ντόπια λιγοστά ή λείπουν τελείως (Άβαρις). Για εμάς, αυτό το σενάριο, το οποίο συμπίπτει με την άποψη του ανασκαφέα της Αβάριδος για μινωικές τοιχογραφίες (φιλοτεχνημένες από Μινωίτες τεχνίτες) είναι το προφανές με όλα τα άλλα να είναι μάλλον μακρινές υποθέσεις σε σχέση με την πραγματικότητα που βλέπει ο μελετητής. Ως προς την περίοδο κατασκευής των τοιχογραφιών υπάρχουν, σύμφωνα με την χρονολόγηση των ανασκαφέων και μελετητών, χρονολογικές αποστάσεις, οι οποίες επιτείνονται από την αβέβαιη απόλυτη αρχαιολογική χρονολόγηση για το Αιγαίο. Οι τοιχογραφίες στην Αλλαλάχ και στο Κάμπρι ολοκληρώθηκαν σε κάποιο έτος γύρω από το 1600 π.Χ. Για την Κάτνα υπάρχει διαφωνία του ανασκαφέα (γενικώς περί το έτος 1500 π.Χ.) με την μελετήτρια των τοιχογραφιών (γενικώς περί το 1400 π.Χ.). Στην Άβαρι, η άποψη ότι οι μινωικές τοιχογραφίες ολοκληρώθηκαν περί το 1450 π.Χ. επιβεβαιώνεται και από την γραπτή μαρτυρία για παρουσία Μινωιτών στην αιγυπτιακή πόλη.

Επίσης, νομίζουμε, ότι η φιλοτέχνηση των τοιχογραφιών σε συνδυασμό με την παρουσία των ίδιων των Μινωιτών Κρητών (Κεφτιού) στην Άβαρι, όπως αποκαλύπτει ο Πάπυρος 10056 του Βρετανvικού Μουσείου, εγείρει και πάλι το ερώτημα της μινωικής θαλασσοκρατορίας σε σχέση με την Ανατολική Μεσόγειο. Δηλαδή, η ευκολία με την οποία μετακινήθηκαν οι τεχνίτες από την Κρήτη και τις Κυκλάδες προς την Συριο-Φοινίκη και την Αίγυπτο αλλά και η αποδοχή τους από τους ντόπιους ηγεμόνες δείχνει τουλάχιστον μινωική εμπορική κυριαρχία στην Ανατολική Μεσόγειο. Δεν αμφισβητούμαι ότι Κύπριοι και Χαναναίοι έμποροι με μικρά εμπορικά πλοία εμπορεύονταν κατά μήκος των ακτών της ανατολικής Μεσογείου μέχρι και την Κύπρο κατά τον ΙΣΤ’ και τον ΙΕ’ αιώνα π.Χ. Η εμπορική κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο, όμως, πρέπει να ανήκε στους Κρήτες και στους Κυκλαδίτες που μετέφεραν με τα μεγάλα τους πλοία, όπως δείχνει η τοιχογραφία στο Ακρωτήρι της Θήρας (ΙΖ’-ΙΣΤ’ π.Χ.), μεγάλο όγκο εμπορευμάτων μαζί με ναυτικούς και διάφορους τεχνίτες. Αυτή η άποψη μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή εάν μεταφερθεί στην σημερινή πραγματικότητα. Η μικρή Ελλάδα σήμερα (2025) «είναι η μεγαλύτερη ναυτιλιακή χώρα στον κόσμο», διότι οι Έλληνες πλοιοκτήτες κατέχουν το 21% (περισσότερο από το 1/5) του παγκόσμιου εμπορικού στόλου ως προς την χωρητικότητα των πλοίων και μεταφέρουν πετρέλαιο και προϊόντα πετρελαίου, χύδην ξηρό φορτίο, υγροποιημένο φυσικό αέριο και υγραέριο, εμπο-

ρευματοκιβώτια.[362] Με τον ίδιο τρόπο και με βάση την μινωική κεραμική που έχει βρεθεί σε διάφορες παράκτιες θέσεις στην ανατολική Μεσόγειο αλλά κυρίως στην Αίγυπτο[363] πρέπει να συμπεράνουμε ότι Κρήτες και Κυκλαδίτες μετέφεραν σημαντικό όγκο εμπορευμάτων μεταξύ του Αιγαίου, της Αιγύπτου και της Συριο-Φοινίκης αλλά και αντιστρόφως.

Αυτή η επιτυχία και κυριαρχία τους πρέπει να έδωσε στους Μινωίτες την ευκαιρία να διεισδύσουν σε ανάκτορα ηγεμόνων και να φιλοτεχνήσουν τοιχογραφίες που ήταν πιστά αντίγραφα δικών τους (Άβαρις) ή να μεταφέρουν το ελεύθερο αεράκι του Αιγαίου σε τόπους της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής (Αλαλάχ. Κάμπρι, Κάτνα). Με αυτόν τον τρόπο διέχυσαν τον αιγαιακό πολιτισμό στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και Αίγυπτο τον ΙΣΤ' και τον ΙΕ' αιώνα π.Χ., διότι οι τοιχογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν δεν ήταν μόνο μεταφορά τεχνολογίας, σχεδίων και χρωμάτων αλλά κυρίως ο εκλεπτυσμένος κρητικός και κυκλαδικός πολιτισμός, όπως δείχνουν τα λεπτεπίλεπτα όμορφα σχέδια και τα έντονα διάφορα χρώματα των τοιχογραφιών και των δαπέδων. Πέρα από κάθε αμφιβολία, λοιπόν, οι τοιχογραφίες αντανακλούν την τεχνική κατασκευής και την ζωγραφική που αντικρίζουμε στις τοιχογραφίες στην μινωική Κρήτη, στο Ακρωτήρι στην Θήρα και στην Φυλακωπή στην Μήλο αλλά και σε μυκηναϊκές τοιχογραφίες.

Οι Έλληνες στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο

Τους πλόες των Μινωιτών (Κρητών και Κυκλαδιτών) προς την Αρχαία Εγγύς Ανατολή και προς την Αίγυπτο ακολούθησαν και οι Έλληνες Μυκηναίοι μέχρι την κατάρρευση των μυκηναϊκών κέντρων τους και του πολιτισμού τους περί το 1200 π.Χ.. Αργότερα, ακολούθησαν οι Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής με την ίδρυση του εμπορικού σταθμού στις εκβολές του Νείλου και σιγά-σιγά της ελληνικής αποικίας Ναύκρατις (πριν το 600 π.Χ.), η οποία ιδρύθηκε με την ανοχή και άδεια των Αιγυπτίων φαραώ.

Η Μυκηναϊκή κεραμική που σηματοδοτεί τις εμπορικές σχέσεις Αιγαίου και Συριο-Φοινίκης έχει βρεθεί κυρίως στην Ουγκαρίτ (Ugarit, AANE, map, p. 54), κοντά στην ανατολική ακτή της Μεσογείου Θαλάσσης. Από τον ΙΕ' μέχρι τον ΙΓ' αιώνα π.Χ., από την Ουγκαρίτ και νοτιότερα, στην κεντρική Συριο-Φοινίκη, η εισηγμένη κεραμική είναι πρωτίστως μυκηναϊκή και σημαντική αριθμητικά. Έχει ανασυρθεί από οικισμούς, ιερά και τάφους και αποτελείται κυρίως από αγγεία κλειστού τύπου, απιόσχημα αγγεία, αμφοροειδείς πρόχους, ασκοειδή αγγεία, και αλάβαστρα, αλλά και από ανοικτού τύπου αγγεία, όπως κρατήρες, κύαθοι και σκύφοι, κύλικες, και φιάλες, τα οποία εισάγονταν από τον ελλαδικό χώρο για το περιεχόμενό τους. Επειδή η κεραμική αυτού του τύπου είναι πολύ κοινή και στην Κύπρο την ίδια περίοδο, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι μπορεί οι Μυκηναίοι να εκφόρτωναν το εμπόρευμα στην Κύπρο και μετά μέρος αυτού να μεταφερόταν στην Συριο-Φοινίκη χωρίς τους μυκηναίους εμπόρους. Κατά την άποψή μας, τις ίδιες πιθανότητες έχει και η άποψη οι Μυκηναίοι να εκφόρτωναν μέρος

---

[362] Ένωση Ελλήνων Εφοπλιστών, «Χαρακτηριστικά του ελληνόκτητου στόλου,» στην <https://www.ugs.gr/gr/greek-shipping-and-economy/greek-shipping-and-economy-2023/features-of-the-greek-owned-fleet/>, επίσκεψη 25 Αυγούστου 2025.

[363] Δες ενδεικτικά Robert S. Merrillees, «The First Appearances of Kamares Ware in the Levant,» *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 13 (2003): 127-142 και Caitlín E. Barrett, «The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt,» *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2 (2009): 211–234.

του εμπορεύματος στην Κύπρο και μετά να συνέχιζαν το ταξίδι τους μέχρι την Συριο-Φοινίκη. Σε αυτή την περίπτωση, ο ρόλος τους στο εμπόριο της περιοχής δεν θα ήταν «περιφερειακός», όπως νομίζουν ορισμένοι μελετητές, αλλά κεντρικός. Πάντως δεν αμφισβητείται ότι Μυκηναίοι έφθασαν στις παράλιες πόλεις της Συριο-Φοινίκης για να εμπορευθούν. Νομίζουμε ότι η πιο εύκολη διαπίστωση είναι ότι Μυκηναίοι, όπως και προηγουμένως Μινωίτες, έφθασαν στην Συριο-Φοινίκη με τα μεγάλα τους πλοία γεμάτα αγγεία για να πωληθούν και με τον τρόπο αυτό διέχυσαν και τον πολιτισμό τους στην Ανατολική Μεσόγειο. Η ανάλυση του πηλού κεραμικής σε θέσεις στην Συριο-Φοινήκη έδειξε ότι τα αγγεία που είχαν παραχθεί μέχρι και πριν τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΓ’ αιώνα π.Χ. προέρχονταν κυρίως από την Αργολίδα, ενώ αυτά των τελευταίων δεκαετιών του ΙΓ’ αιώνα π.Χ. και κυρίως του ΙΒ’ αιώνα π.Χ. από διάφορα μυκηναϊκά κέντρα αλλά ήταν και τοπικές στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή απομιμήσεις μυκηναϊκών αγγείων, διαπιστώσεις που κατά την άποψή μας δείχνει την διείσδυση του μυκηναϊκού πολιτισμού στην περιοχή. Παρότι η έλευση των «λαών της θάλασσας» στην Συριο-Φοινίκη περί το 1200 π.Χ. διατάραξε και πρέπει προσωρινά να σταμάτησε το ελληνικό εμπόριο προς την περιοχή, η μυκηναϊκού τύπου κεραμική δεν εξαφανίσθηκε από την Ανατολική Μεσόγειο. Αντιθέτως σε περιοχές που εγκαταστάθηκαν οι Φιλισταίοι η τοπική κεραμική έχει άμεση σχέση με αυτή της Κύπρου και της Κιλικίας, στα παράλια της νότιας Μικράς Ασίας.[364]

Οι Μυκηναίοι, όμως, έφθασαν κάποια στιγμή και στην Αίγυπτο. Η αιγυπτιακή αλληλογραφία της βασιλείας των φαραώ Αμένοφη Γ’ και Αμένοφη Δ’ (Αχενατών) της περιόδου 1391-1335 π.Χ., δηλαδή οι επιστολές της Αμάρνα,[365] δεν περιέχουν καμία επιστολή προς Μυκηναίους ηγεμόνες σε αντίθεση με άλλους ηγεμόνες στην Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Όμως, οι πρώτες ενδείξεις της επικοινωνίας των Μυκηναίων με τους Αιγυπτίους ανάγονται στον ΙΔ’ αιώνα π.Χ. και το έναυσμα αυτής της διαπιστώσεως τον δίνουν αιγυπτιακά ευρήματα στις Μυκήνες. Έξι αιγυπτιακές πλάκες από φαγεντιανή και δύο σκαραβαίοι έχουν χαραγμένο τον βασιλικό δακτύλιο (cartouche) του Αμένοφη Γ’ ή της συζύγου του και εικάζεται ότι έφθασαν στην μυκηναϊκή πόλη την περίοδο βασιλείας του φαραώ. Η παρουσία αυτών των ξεχωριστών αντικειμένων οδηγεί τους αρχαιολόγους στο συμπέρασμα ότι εισήχθησαν απευθείας από την Αίγυπτο, ότι υπήρξαν βασιλικό δώρο από τον φαραώ της Αιγύπτου στον ηγεμόνα των Μυκηνών και σηματοδοτούν την επίσκεψη επίσημης αιγυπτιακής αντιπροσωπίας. Αυτή η άποψη μάλλον επιβεβαιώνεται από επιγραφή, γνωστή ως «Ο κατάλογος του Αιγαίου» («Aegean List»), στον ταφικό ναό του Αμένοφη Γ’. Στην επιγραφή αυτή αναφέρονται οι πόλεις Κνωσσός, Φαιστός, Αμνισός, Κυδωνία, Κύθηρα, Μεσσηνία, Μυκήνες, Ναύπλιο και Τροία.[366] Κατά μία άποψη, η καταγραφή αυτή παρουσιάζει τις πόλεις που επι-

---

[364] Christophee Mee, «Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond,» in *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cynthia W. Shelmerdine, ed. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010), pp. 377-378.

[365] William L. Moran, ed., *The Amarna Letters*, trans. of *Les lettres d'El-Amarna* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992).

[366] Για συζήτηση επί της ταυτίσεως των πόλεων δες Eric H. Cline, «Sailing the Great Green Sea. Amenhotep III’s “Aegean List” from Kom el-Hetan, Once More,» *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2 (2011): 6-16.

σκέφθηκε αιγυπτιακή αντιπροσωπία ακριβώς την περίοδο κατά την οποία συνέβαινε η μετάβαση της κυριαρχίας του ελλαδικού χώρου από τους Μινωίτες στους Μυκηναίους.

Η μυκηναϊκή κεραμική που έχει βρεθεί στην Αίγυπτο και έχει χρονολογηθεί μέχρι περίπου το 1500 π.Χ. ή λίγο αργότερα είναι πολύ λίγη. Αντιθέτως, μυκηναϊκή κεραμική αγγείων κλειστού τύπου (απιόσχημα αγγεία, αμφοροειδείς πρόχοι, ασκοειδή αγγεία και αλάβαστρα) του ΙΓ' αιώνα π.Χ. είναι γνωστή από περισσότερες από τριάντα θέσεις στην Ανατολική Μεσόγειο και συγκεκριμένα στην Αίγυπτο είναι διάσπαρτη από τις εκβολές του Νείλου μέχρι και την νότια Αίγυπτο, μέχρι την Νουβία. Η κεραμική αυτή έχει βρεθεί σε οικισμούς, σε δημόσια και ιδιωτικά κτίσματα, σε ναούς και τάφους αλλά το μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται από την Αμάρνα, την πρωτεύουσα του φαραώ Αμένοφη Δ' (Αχενατών, 1353-1335 π.Χ.) που εγκαταλείφθηκε μετά τον θάνατο του. Επιπλέον, σε αποσπασματικό πάπυρο που βρέθηκε σε μικρό ιερό αφιερωμένο στον ίδιο τον Αχενατών ή τον πατέρα του Αμένοφη Γ' υπάρχει ζωγραφισμένη σκηνή μάχης (Mee, Plate 14.2) που πρέπει να απεικονίζει και Μυκηναίους. Στο ένα σπάραγμα, Αιγύπτιος είναι περιτριγυρισμένος από Λίβυους τοξότες που απειλούν την ζωή του ενώ σε άλλο στρατιώτες φθάνουν για να τον βοηθήσουν. Αυτοί οι στρατιώτες φορούν κράνη που η προστασία τους είναι από οστέινες λωρίδες («οδοντόφρακτον μυκηναϊκόν κράνος») ενώ όμοιο μυκηναϊκό έχει βρεθεί στην Κουκουνάρα Μεσσηνίας[367] αλλά και αλλού (εικ. ΙΕΕ, 1:268-269 & 274). Θεωρείται, λοιπόν, ότι στα σπαράγματα απεικονίζονται μυκηναίοι μισθοφόροι. Η μυκηναϊκή κεραμική στις τελευταίες δεκαετίες του ΙΓ' αιώνα π.Χ. στην Αίγυπτο είναι πολύ λιγότερη αλλά και οι ανασκαμμένες θέσεις είναι πολύ λιγότερες, ενώ τον ΙΒ' αιώνα π.Χ. η κεραμική είναι τόσο λίγη που το εμπόριο πρέπει να ήταν «έμμεσο», δηλαδή μέσω πόλεων στην Συριο-Φοινίκη, και όχι απευθείας. Πολύ λίγα αιγυπτιακά αντικείμενα έχουν βρεθεί και σε θέσεις στο Αιγαίο.[368]

Αιγυπτιακά αντικείμενα σε πολύ μικρούς αριθμούς έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο και την Εποχή του Σιδήρου (1100-750 π.Χ.), αλλά με το πέρασμα του χρόνου ο αριθμός τους αυξάνεται. Τα αντικείμενα αυτά είναι ψήφοι, ειδώλια, μικρά αγγεία, σκαραβαίοι σφραγίδες από φαγεντιανή αλλά και λίθινες σφραγίδες. Έχουν βρεθεί στην Κρήτη, Σπάρτη, Άργος, Σούνιο, Αθήνα, Αίγινα, Θήρα, Ελευσίνα, Κόρινθο, Ρόδο, και Χίο. Ίσως κάποια από αυτά προέρχονταν από πιθανό εργαστήριο του Ζ' αιώνα π.Χ. στην Ρόδο. Εικάζεται ότι όσα αντικείμενα προέρχονται από την Αίγυπτο είχαν βρει τον δρόμο τους για τον ελλαδικό χώρο μέσω της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής και όχι απευθείας. Βέβαια, υπάρχουν και κάποια εξαιρετικά μπρούτζινα αντικείμενα στην Κρήτη και στην Σάμο που είναι απολύτως διαπιστωμένο ότι προέρχονταν απευθείας από την Αίγυπτο. Τα πρωιμότερα αυτών στην Κρήτη πρέπει να έφθασαν στο νησί περί το 800 π.Χ. ή λίγο αργότερα ενώ ένα εύρημα από το Λευκαντί Ευβοίας έχει χρονολογηθεί ίσως και στον Θ' αιώνα π.Χ. Αντιθέτως, εκείνα στην Σάμο χρονολογήθηκαν μετά το

[367] Αφροδίτη Χασιακού, «Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στην Μεσσηνία,» στο *Κυδάλιμος. Τιμητικός Τόμος για τον Γεώργιο Στυλ. Κορρέ*, σειρά Μονογραφίες Aura 4, 4 τόμοι (Αθήνα: Εθν. & Καποδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2020), 2:135-154. Για τα ευρήματα στην Κουκουνάρα δες εικόνα «Κράνος από χαυλιόδοντες» σε <https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/Digital_Pylia/000045-:11596_104>.

[368] Κυρίως σε Christophee Mee, «Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond,» in *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, ed. Cynthia W. Shelmerdine (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010), pp. 378-379.

700 π.Χ. Η αρχαιολογική αυτή χρονολόγηση επιβεβαιώνεται από μία ιστορία που διηγείται ο Ηρόδοτος. Ο Σάμιος πλοίαρχος Κωλαίος ξεκίνησε το ταξίδι του για την Αίγυπτο αλλά δυνατοί ανατολικοί άνεμοι τον έσπρωξαν μέχρι την Ιβηρική.[369] Το ταξίδι αυτό πρέπει να πραγματοποιήθηκε περί το 638 π.Χ. Η περιγραφή του Έλληνα ιστοριογράφου δείχνει ότι επρόκειτο για ένα επαναλαμβανόμενο ταξίδι προς την Αίγυπτο και άρα οι πρώτες επαφές Ελλήνων και Αιγυπτίων στην Αρχαϊκή Εποχή είχαν αρχίσει περί το μέσο του Ζ' αιώνα π.Χ.

Άλλη επαφή Ελλήνων και Αιγυπτίων κατά την Αρχαϊκή Εποχή αφορούσε σε μισθοφόρους στρατιώτες την περίοδο βασιλείας του Ψαμμήτιχου Α' (664-610 π.Χ.). Σύμφωνα με την παράδοση, ο φαραώ ζήτησε βοήθεια για να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του και το μαντείο του απάντησε ότι θα μπορέσει να πάρει εκδίκηση με την εμφάνιση από την θάλασσα «χαλκέων ανδρών» (χάλκινων ανδρών). Όντως, σύντομα, Ίωνες και Κάρες πειρατές έκαναν την εμφάνισή τους στα παράλια της Αιγύπτου και αποβιβάσθηκαν φορώντας τις χάλκινες πανοπλίες τους (πιθανότατα μικρά στενά φύλλα χαλκού ή σιδήρου που είχαν ραφτεί επάνω σε δερμάτινους θώρακες). Οι Αιγύπτιοι που πρώτη φορά έβλεπαν άνδρες ντυμένους με πανοπλίες ενημέρωσαν τον φαραώ ότι «χάλκεοι άνδρες» (χάλκινοι άνδρες) είχαν έρθει από την θάλασσα και λεηλατούσαν τα παράλια. Εκείνος τους πλησίασε με φιλικές διαθέσεις και τους έταξε μεγάλες αμοιβές και γη εάν τον βοηθούσαν να νικήσει τους εχθρούς του και έτσι με την στρατιωτική τους συνδρομή κατάφερε να στερεώσει την εξουσία του στην Αίγυπτο. Ο Ψαμμήτιχος εκπλήρωσε την υπόσχεσή του και παραχώρησε στους Έλληνες δύο τμήματα γης και από τις δύο πλευρές του Νείλου, κοντά στις ανατολικές εκβολές του ποταμού, αλλά τους έδωσε και ό,τι άλλο τους είχε τάξει. Αυτοί υπήρξαν οι πρώτοι ξένοι που εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο. Επιπλέον, τους έδωσε μικρούς νεαρούς Αιγυπτίους για να μάθουν ελληνικά και να γίνουν τελικά οι μετέπειτα διερμηνείς. Αργότερα, ο φαραώ Άμασης (570-526 π.Χ.) τους έδωσε το δικαίωμα να μετεγκατασταθούν στην Μέμφιδα (AANE, map, p. 71) και να γίνουν η προσωπική του φρουρά. Έτσι, η Αίγυπτος απέκτησε μόνιμη δύναμη Ελλήνων μισθοφόρων. Εξαιτίας αυτής της συνυπάρξεως, γράφει ο Ηρόδοτος, έγινε δυνατόν οι Έλληνες να μάθουν την Ιστορία των Αιγυπτίων από τον Ψαμμήτιχο και μετά. Η αιγυπτιακή πολιτική αποδοχής ξένων απελευθέρωσε το εμπόριο με τους Έλληνες και άλλους λαούς.[370] Οι αρχαιολογικές ανασκαφές επιβεβαιώνουν την αναφορά του Ηροδότου για την παρουσία Ελλήνων στην Αίγυπτο από τον Ζ' αιώνα και μετά.

Οι αναφορές στις σχέσεις Ελλήνων και Αιγυπτίων σε ό,τι αφορά σε μισθοφόρους συνεχίσθηκαν και μετά τον Ψαμμήτιχο Α'. Την περίοδο διακυβερνήσεως του φαραώ Νεκώ Β' (610-595 π.Χ.) δύο στοιχεία υποδεικνύουν σχετική δραστηριότητα στο πλευρό του Αιγύπτιου ηγεμόνα. Έλληνες μισθοφόροι ίσως συμμετείχαν στην εκστρατεία του το 608 π.Χ. στην Συρία, διότι ο Νεκώ Β' αφιέρωσε την πανοπλία του στο ναό του Απόλλωνα, κοντά στην Μίλητο.[371] Ένα άλλο εύρημα μπορεί να επιβεβαιώνει και πάλι την συμμετοχή Ελλήνων μισθοφόρων στην μάχη που έδωσε ο Νεκώ Β' στην πόλη της Μεσοποταμίας Καρχεμίς (Carchemish) το 605 π.Χ. Η Καρχεμίς βρισκόταν

---

[369] Ηρόδ., IV.152.

[370] Ηρόδ., II.152-154 και Δ.Σ., I.67.

[371] Ηρόδ., II.159.

στην δυτική όχθη του βόρειου Ευφράτη ποταμού (AANE, map, p. 82) και εκεί οι Αιγύπτιοι υπέστησαν σοβαρή ήττα από τους Βαβυλώνιους. Από ανασκαφή που έγινε στα ερείπια οικίας στην Καρχεμίς με πολλά αιγυπτιακά αντικείμενα αλλά και με σφραγίδες στο όνομα του Νεκώ Β' ανασύρθηκε και ασπίδα Έλληνα οπλίτη, για την οποία εικάζεται ότι υποδεικνύει την παρουσία Ελλήνων μισθοφόρων στον στρατό του φαραώ. Επιπλέον, η πληροφορία ότι ο Νεκώ Β' ναυπήγησε ορισμένες «τριήρεις»[372] για να τις χρησιμοποιεί όταν του ήταν αναγκαίο στην Μεσόγειο ή στην Ερυθρά Θάλασσα υπονοούν και πάλι την ναυπηγική τέχνη των Ελλήνων, οι οποίοι άλλωστε ήταν αυτοί που είχαν πλεύσει στην Αίγυπτο επί Ψαμμήτιχου Α'. Δεν υπάρχουν πληροφορίες ότι οι Αιγύπτιοι μπορούσαν να ναυπηγήσουν εκείνη την περίοδο πολεμικά πλοία ανοικτής θαλάσσης, παρά μόνο πλεούμενα για τον Νείλο.

Η πιο ισχυρή απόδειξη Ελλήνων μισθοφόρων στον αιγυπτιακό στρατό είναι τα κείμενα στην ελληνική γλώσσα που έχουν χαραχθεί στον ναό του Αμπού Σιμπέλ (Abu Simbel), στον Άνω Νείλο (νότια Αρχαία Αίγυπτος, AANE, map, p. 132). Ο φαραώ Ψαμμήτιχος Β' (595-589 π.Χ.) εξεστράτευσε το 591 π.Χ. στην Νουβία[373] για να σταματήσει τις επιδρομές στην Άνω Αίγυπτο (νότια Αίγυπτο, AANE, map, p. 132). Ανέβηκε περί τα 1100 χλμ. τον Νείλο προς τις πηγές του για να φθάσει στο Αμπού Σιμπέλ. Εκεί, οι Έλληνες μισθοφόροι του χάραξαν στα πόδια των τεραστίων αγαλμάτων κείμενα για να θυμίζουν την παρουσία τους στην βορειοανατολική Αφρική για πάντα. Το πιο μακροσκελές αναφέρει:

> Όταν ο βασιλιάς Ψαμμήτιχος έφθασε στην Ελεφαντίνη,[374] αυτά έγραψαν όσοι έπλευσαν μαζί με τον Ψαμμήτιχο, γιο του Θεοκλή, και έφθασαν πέρα από την Κερκίδα,[375] όσο επιτρέπει ο ποταμός στον άνω ρου του Νείλου. Επικεφαλής των ξένων [«αλλογλώσσους»] ήταν ο Ποτασιμτο και των Αιγυπτίων ο Άμασις. Αυτά τα έγραψε ο Άρχων του Αμοιβίχου και ο Πέλεκος του Ευδάμου.[376]

Οι υπόλοιπες εγγραφές στα αγάλματα αφορούν σε ελληνικά ονόματα και πόλεις από όπου προέρχονταν οι μισθοφόροι.

Λίγα χρόνια αργότερα, διοικητής του φρουρίου και της φρουράς του στην Ελεφαντίνη ήταν ο Νεσουχόρ (Nesuhor), ο οποίος κλήθηκε να αντιμετωπίσει ανταρσία των ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων που διοικούσε. Κατέγραψε το γεγονός στην στήλη του για να υπενθυμίζει το έργο που είχε φέρει σε πέρας υπέρ των Αιγυπτίων θεών. Κατάφερε, λοιπόν, να συλλάβει τους Λίβυους (;), τους Έλληνες, τους Ασιάτες (δηλαδή Ισραηλίτες/Εβραίους) και τους ξένους που ήταν έτοιμοι να αποστατήσουν και να τους οδηγήσει στον φαραώ Απρίη (589-570 π.Χ.) για να τιμωρηθούν.[377]

---

[372] *Ίδιο*.

[373] Ηρόδ., ΙΙ.161.

[374] Πριν από τον 1ο καταράκτη ρου Νείλου (AANE, map., p. 132).

[375] Κοντά στον 5ο καταρράκτη του Νείλου (AANE, map., p. 132).

[376] PHI Greek Inscriptions, # PH223208, Egypt, Nubia and Cyrenaïca: Egypt and Nubia. SEG 16:863 και εικόνα σε Franck Goddio and Aurélia Masson-Berghoff, eds, *The BP Expedition. Sunken Cities. Egypt's Lost Worlds*, The British Museum (London: Thames & Hudson, 2016), p. 39.

[377] ARE, 4:508, par. 994 και ολόκληρη ή στήλη με σχόλια σε ARE, 4:506-508, par. 989-995.

Το 570 π.Χ., ο Απρίης έπρεπε να αντιμετωπίσει ανταρσία Αιγυπτίων υπό τον στρατηγό του Άμαση/Άμασι και συγκέντρωσε τους 30.000 Ίωνες και Κάρες μισθοφόρους του εναντίον του. Στην σύγκρουση που ακολούθησε οι μισθοφόροι του Απρίη ηττήθηκαν από τους πολύ περισσότερους Αιγυπτίους του Άμαση και έτσι ο τελευταίος έγινε ο επόμενος φαραώ της Αιγύπτου (διοίκ. 570-526 π.Χ.) Και σε αυτή την ενδο-αιγυπτιακή σύγκρουση, οι Έλληνες μισθοφόροι ήταν παρόντες.[378] Η ονομαζόμενη Ελεφαντίνη Στήλη που βρέθηκε στο Κάιρο περιγράφει τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Άμαση και μας παραδίδει ένα τροποποιημένο αφήγημα σε ό,τι αφορά στις φορές που οι Έλληνες μισθοφόροι βρέθηκαν στο πλευρό του Απρίη. Σύμφωνα με την διήγηση στην αιγυπτιακή στήλη, τρία χρόνια μετά την αρχική ήττα του Απρίη, ο εκθρονισμένος φαραώ προσπάθησε να καταλάβει την εξουσία πάλι με την βοήθεια Ελλήνων μισθοφόρων αλλά απέτυχε, αφού ο στρατός του ηττήθηκε και ο ίδιος σκοτώθηκε.[379] Εκτιμάται ότι ο Άμασης πρέπει να προσεταιρίσθηκε τελικά τους Έλληνες μισθοφόρους και να τους χρησιμοποίησε για να αντιμετωπίσει εισβολή του Χαλδαίου βασιλιά Ναβουχοδονόσορα Β’ (διοίκ. 605-562 π.Χ.) το 568-567 π.Χ. στην Αίγυπτο.[380]

Αν και δεν αναφέρεται ρητώς σε κανένα αρχαίο κείμενο η παρουσία Ελλήνων μισθοφόρων στον στρατό του Άμαση εκείνη την χρονιά, γνωρίζουμε ότι ο Άμασης ήταν εκείνος που διευκόλυνε και προέτρεψε την μόνιμη εγκατάσταση Ελλήνων στην Αίγυπτο και επέτρεψε την ανάπτυξη της αποικίας στην Ναύκρατι. Ήταν τέτοια η υποστήριξη που έδειξε στους Έλληνες που για τον Ηρόδοτο υπήρξε ο «Φιλέλλην» φαραώ.[381] Άλλωστε, ήταν αυτός ο φαραώ που νυμφεύθηκε την Ελληνίδα αρχοντοπούλα Λαδίκη από την Κυρήνη, ελληνική πόλη στα δυτικά της Αιγύπτου.[382] Ακόμη, ίσως ήταν αυτή ακριβώς η περίοδος που επετράπη σε Έλληνες να εγκατασταθούν στην Ρακώτιν, περιοχή που αργότερα έγινε τμήμα της Αλεξάνδρειας.[383] Μάλιστα, λίγα χρόνια πριν, την εποχή που φαραώ ήταν ο Ψαμμήτιχος Β’ (595-589 π.Χ.), Έλληνες από την Μίλητο με 30 πλοία έφθασαν στην δυτική πλευρά του δέλτα του Νείλου, εγκαταστάθηκαν πρόχειρα και έκτισαν τείχος γύρω από τον συνοικισμό τους. Νίκησαν σε ναυμαχία τους Αιγυπτίους και εγκαταστάθηκαν και αυτοί στην μετέπειτα Ναύκρατι.[384]

Όσο και μετρίως αόριστες να είναι οι πληροφορίες του Ηροδότου και του Στράβωνα για την εμφάνιση των Ελλήνων στις αρχές του ΣΤ’ αιώνα στην Αίγυπτο, δεν υπάρχει αμφιβολία, όπως βεβαιώνουν και αρχαιολογικά τεκμήρια, ότι οι Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής είχαν φθάσει στην Αίγυπτο πολύ πριν το 600 π.Χ.[385] Η μεγαλύτερη απόδειξη της παρουσίας τους στην βορειοαφρικανική χώρα είναι η αποικία τους Ναύκρατις.

---

[378] Ηρόδ., II.161-169.

[379] ARE, 4:511, par. 1003 και ολόκληρη ή στήλη με σχόλια σε ARE, 4:509-514, par. 996-1012.

[380] Η εισβολή αναφέρεται σε θραύσμα επιγραφής, δες ANET, p. 308, (c) Varia, (2), (13-22).

[381] Ηρόδ., II.178.

[382] Ηρόδ., II.181

[383] Στράβων, XVII.1.6 (C792).

[384] Στράβων, XVII.1.18 (C801).

[385] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 111-117.

Ναύκρατις, Ελεφαντίνη, Θώνι-Ηράκλειο, Κάνωπος & το εμπόριο των Ελλήνων

Η Ναύκρατις ανασκάφηκε κατά μήκος του δυτικού βραχίωνα του δέλτα του Νείλου ποταμού στην Αίγυπτο, περί τα 80 χλμ. πριν το ρεύμα χυθεί στην Μεσόγειο Θάλασσα. Οι τέσσερις Βρετανοί ανασκαφείς της από το 1884 και μετά δεν υπήρξαν όλοι και οι καλύτεροι ανασκαφείς αρχαιολόγοι, με αποτέλεσμα να υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες χρονολογήσεως των ευρημάτων. Για πολλές δεκαετίες μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 21ου μ.Χ. αιώνα γινόταν ακαδημαϊκή συζήτηση ως προς το πότε ιδρύθηκε η Ναύκρατις, τον Ζ' (όπως έδειχνε η κεραμική από τις ανασκαφές) ή τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. (κατά την χρονολόγηση στον Ηρόδοτο). Μάλιστα, κάποιοι μελετητές είχαν φθάσει στο σημείο να προτείνουν χαμηλότερες χρονολογίες (δηλαδή από τον Ζ' να χαμηλώσει στον ΣΤ' αιώνα π.Χ.) για ολόκληρη την σειρά των ελληνικών αρχαϊκών αγγείων σε όλο τον ελληνικό και μεσογειακό χώρο για να προσαρμόσουν τα αρχαιολογικά δεδομένα στην αναφορά του Ηροδότου για την ίδρυση της Ναυκράτιδος στον ΣΤ' αιώνα π.Χ.[386] Οι εκτενείς νέες ανασκαφές από το Βρετανικό Μουσείο και υπό την Alexandra Villing που πραγματοποιήθηκαν στον 21ο αιώνα και έφεραν στο φως χιλιάδες νέα ευρήματα επιβεβαίωσαν ότι η αρχαιότερη κεραμική στην Ναύκρατι ανήκει στον Ζ' αιώνα π.Χ.[387]

Το ανασκαμμένο τμήμα της πόλεως διακρίνεται σε βόρειο και νότιο τομέα. Εξαιτίας των διαφόρων ζητημάτων στην ανασκαφική μέθοδο, στον νότιο τομέα, οχυρό κτίσμα ερμηνεύθηκε από τον έναν ανασκαφέα ως φρούριο και από άλλον ως θησαυροφυλάκιο ή αποθήκη «αιγυπτιακού τύπου» κτισμένη πριν από το τέλος του Ζ' αιώνα π.Χ. Λίγο βορειότερα από αυτό το κτίσμα βρισκόταν ο ναός της Αφροδίτης, ένα δίχωρο οικοδόμημα με βωμό μήκους 2,7 μ. και επί τεσσάρων αναβαθμών στην είσοδο του. Η λατρεία της μπορεί να είχε φθάσει στην Αίγυπτο από την Κύπρο ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της ελληνικής αποικίας. Ο ναός ήταν ανοικοδομημένος τουλάχιστον δύο φορές και με ωμοπλίνθους αλλά επάνω στο ίδιο σχέδιο και με συνολικές διαστάσεις περ. 14 μ. επί 8 μ. Ο μεγάλος όγκος προσφορών χιακής κεραμικής χρονολόγησε την πρωιμότερη οικοδομική του φάση ίσως και περίπου στο 600 π.Χ. και έτσι εικάζεται ότι η ίδρυση της ελληνικής αυτής αποικίας μπορεί να οφείλεται σε Χίους. Η κεραμική από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και μετά ανήκει σε εργαστήρια των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, σε αθηναϊκά αλλά και με ορισμένα αντικείμενα να είναι κυπριακής προελεύσεως. Το όνομα της θεάς είναι ζωγραφισμένο ή χαραγμένο σε αγγεία που βρέθηκαν στους δύο χώρους.

Στο βόρειο τμήμα της πόλεως είχαν κατασκευασθεί τρεις ναοί. Ο ναός της Ήρας βεβαιώνεται από το όνομα της θεάς χαραγμένο σε όστρακα κεραμικής του ΣΤ' αιώνα π.Χ. και πρέπει να είχε οικοδομηθεί από Σάμιους. Δίπλα του βρισκόταν ο ναός του Απόλλωνα, ο οποίος φαίνεται ότι είχε κτισθεί με την ίδρυση της πόλεως από τους

[386] Δες την θεωρία αυτή με βιβλιογραφία για το όλο ζήτημα σε Peter James, «Naukratis Revisited,» *Hyperboreus: Studia Classica* 9:2 (2003): 235-264.

[387] Alexandra Villing, «Naukratis: a city and trading port in Egypt [or on the PDF version but same text: Naukratis, Egypt and the Mediterranean world: a port and trading city],» in *Naukratis: The Greeks in Egypt*, The British Museum, Archived on 1 August 2019 at <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20190801123905/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/introduction/naukratis_a_city_and_port.aspx>.

Μιλήσιους, όπως δείχνουν τα όστρακα κεραμικής. Λίγο βορειότερα βρισκόταν το ιερό που ήταν αφιερωμένο στους Διόσκουρους, όπως μαρτυρά η κεραμική. Τα πρωιμότερα όστρακα αγγείων ανήκουν στην περίοδο πριν από το μέσο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Ανατολικότερα των δύο μεγάλων ναών είχε κατασκευασθεί το Ελλήνιον, την περίοδο που φαραώ ήταν ο φιλέλληνας Άμασης (570-526 π.Χ.). Ήταν μεγάλο κτίσμα που είχε οικοδομηθεί από Ίωνες και Δωριείς από διάφορες ελληνικές Πόλεις και από την Μυτιλήνη και ήταν αφιερωμένο σε όλους τους ελληνικούς θεούς. Επίσης, οι Αιγινήτες είχαν οικοδομήσει ναό αφιερωμένο στον Δία.[388]

Η πρωιμότερη ελληνική κεραμική που έχει βρεθεί είναι πρωτοκορινθιακή (περ. 630-620 π.Χ.) και κυρίως των λίγων ετών πριν και μετά το 600 π.Χ. αλλά και των ελληνικών Πόλεων του ανατολικού Αιγαίου και των παραλίων της Μικράς Ασίας των τελευταίων δεκαετιών του Ζ' αιώνα π.Χ. Εικάζεται, λοιπόν, ότι η ελληνική αποικία στην Ναύκρατι ιδρύθηκε λίγο μετά το μέσο του Ζ ' αιώνα, δηλαδή περί το μέσο της βασιλείας του φαραώ Ψαμμήτιχου Α' (664-610 π.Χ.). Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έφεραν στο φως διαφορετικών τύπων κεραμική. Μεγάλο μέρος καλύπτει η ονομαζόμενη ροδιακή κεραμική, είτε από το νησί της Ρόδου είτε ροδιακού τύπου που παραγόταν και χρησιμοποιούνταν σε Πόλεις στο ανατολικό Αιγαίο ή στις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας. Εν τούτοις, ανασύρθηκαν και αγγεία από την Χίο, την Σάμο, τις Κλαζομενές, και την Λέσβο, πράγμα που επιβεβαιώνει τις πληροφορίες του Ηροδότου για τους αποίκους της Ναυκράτεως. Η πρωιμότερη χιακή κεραμική ήταν του Ζ' αιώνα π.Χ. Εκτός από την Αίγυπτο, χιακή κεραμική έχει βρεθεί σε πολλές θέσεις στον ελλαδικό χώρο αλλά και μέχρι και την Ετρουρία στην Ιταλία. Ορισμένοι τύποι αγγείων που ανασύρθηκαν στην Ναύκρατι δεν έχουν διαπιστωθεί στις ανασκαφές στην Χίο και εικάζεται ότι ήταν απομιμήσεις που παράγονταν τοπικά αλλά από Χίους αγγειοπλάστες. Κύπελλα διακοσμημένα με διάφορα χρώματα θυμίζουν περισσότερο αιγυπτιακές τοιχογραφίες παρά τυπικά ελληνικά αγγεία ενώ σε ελαφρώς πρωιμότερα έχουν ζωγραφισθεί πολύχρωμες σκηνές με ζώα. Οι άφθονες χιακές οινοχόες έχουν χρονολογηθεί στις αρχές του ΣΤ ΄αιώνα π.Χ.

Η κεραμική από την Σάμο που ξεχωρίζει είναι μικρή συλλογή μελανόμορφων κυπέλλων του μέσου του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Τοπικής παραγωγής μπορεί να είναι ορισμένα από τα αβαφή αγγεία με μία μόνο λαβή που φέρουν αφιέρωση στην Ήρα ενώ άλλα να έχουν εισαχθεί από το νησί. Η ευρεθείσα σαμιακή κεραμική περιλαμβάνει και αμφορείς για την μεταφορά και αποθήκευση ελαίου.

Άλλα μελανόμορφα αγγεία από το τρίτο τέταρτο του ΣΤ' αιώνα π.Χ. έχουν αποδοθεί στην πόλη των Κλαζομενών, ενώ τα αγγεία που αποδίδονται στην Λέσβο είναι οπωσδήποτε του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Επίσης, ορισμένες απομιμήσεις κεραμικής από τις Κλαζομενές εικάζεται ότι προέρχονταν από την Τέω και την Φώκαια, τις οποίες αναφέρει ο Ηρόδοτος[389] ανάμεσα στις Πόλεις που εμπορεύονταν στην Ναύκρατι. Πέρα, όμως, από τις συγκεκριμένες Πόλεις που αναφέρει ο Ηρόδοτος, ανασύρθηκαν από τις ανασκαφές αγγεία από την Σπάρτη, την Κόρινθο και την Αθήνα. Τα μελανόμορφα αγγεία λεπτότεχνης κεραμικής από την Σπάρτη είναι κυρίως κύπελλα και ανάγονται στο πρώτο μισό του ΣΤ' αιώνα π.Χ.

[388] Για τις αφιερώσεις των ναών δες Ηρόδ. II.178.
[389] Ηρόδ. II.178.

Εκτός από τα αγγεία, οι ανασκαφές αποκάλυψαν και λίθινα αγάλματα, πολλά ασβεστολιθικά και λίγα από αλάβαστρο και μάρμαρο. Ορισμένα είναι κυπριακού τύπου, άλλα κατασκευασμένα στα παράλια της Μικράς Ασίας αλλά κυπριακές απομιμήσεις, και ίσως τα αλαβάστρινα να προέρχονται από αιγυπτιακά εργαστήρια, εξαιτίας του λίθου που έχει χρησιμοποιηθεί. Μερικά αγάλματα αλλά και πήλινα ειδώλια προέρχονται οπωσδήποτε από την Κύπρο και πρέπει να ανήκουν στην περίοδο που οι Αιγύπτιοι είχαν στην κατοχή τους τμήμα του νησιού, περ. 560-530 π.Χ.

Στο νότιο τμήμα της πόλεως ανασκάφηκε εργαστήριο κατασκευής αντικειμένων από φαγεντιανή (φαγιάνς)[390] του ΣΤ' αιώνα π.Χ. Στην Αίγυπτο η φαγεντιανή χρησιμοποιούνταν για να κατασκευασθούν ψήφοι (χάνδρες), διακοσμητικά μικροαντικείμενα, σκαραβαίοι σφραγίδες, περίαπτα, πολύ μικρά αγγεία, τα οποία πωλούνταν ευρέως στον Αρχαίο Κόσμο. Το συγκεκριμένο εργαστήριο στην Ναύκρατι παρήγε κυρίως αιγυπτιακούς σκαραβαίους σφραγίδες αλλά και περίαπτα ομοιώματα που απεικόνιζαν γάτες, γυμνά κορίτσια, θεότητες αλλά και ελληνικά θέματα, όπως αυλητρίδες και μουσικούς που παίζουν λύρες. Προορίζονταν για τις αγορές των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου αλλά και τις ελληνικές Πόλεις στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας. Πολλά από αυτά τα αντικείμενα έχουν βρεθεί στην Ρόδο, όπου πρέπει να πραγματοποιούνταν και τοπική παραγωγή απομιμήσεων (ήδη από τον Ζ' αιώνα π.Χ.), και στην Σάμο αλλά ορισμένα και στην Νότια Ιταλία.[391]

Τα ταξίδια των Ελλήνων της Αρχαϊκής Εποχής προς τον Νότο, και συγκεκριμένα προς την Αφρικανική Ήπειρο, είχαν ως αποτέλεσμα το εμπόριο διότι οι ταξιδιώτες βρήκαν στην Αίγυπτο προϊόντα που είχε ανάγκη ο ελλαδικός πληθυσμός. Οι Έλληνες χρειάζονταν κυρίως σιτηρά αλλά ανακάλυψαν τον πάπυρο και το λινό. Ήδη από τον Ζ' αιώνα π.Χ. οι Έλληνες στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στα παράλια της Μικράς Ασίας επιζητούσαν διεξόδους στα τοπικά τους προβλήματα υπερπληθυσμού αλλά και περιορισμένης παραγωγής σιτηρών. Στην Μικρά Ασία, οι πόλεις δεν μπορούσαν να επεκταθούν διότι αφενός πολύ κοντά τους βρίσκονταν άλλες πόλεις αλλά και διότι στα ανατολικά τους υπήρχε το μεγάλο βασίλειο της Φρυγίας (AANE, map, p. 187) αρχικά στους Η'-Ζ' αιώνες π.Χ., και της Λυδίας αργότερα (AANE, map, p. 187), στους Ζ'-μέσο ΣΤ' αιώνες π.Χ. Έτσι, η μόνη διέξοδος ήταν η ίδρυση αποικιών που αρχικά ήταν μόνο εμπορικοί σταθμοί αλλά γρήγορα μετεξελίχθηκαν σε ελληνικές αποικίες. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ελληνικών Πόλεων, όμως, το ζήτημα υπήρξε ζωτικής σημασίας. Στην Χίο, για παράδειγμα, όπου η τοπική οικονομία είχε επικεντρωθεί στην παραγωγή και εμπορία οίνου και ελαίου, όπως δείχνουν οι πάμπολλοι χιακοί αμφορείς σε διάφορες θέσεις στον ελλαδικό χώρο και πέρα από αυτόν, υπήρχε μεγάλη ανάγκη ευρέσεως σιτηρών για την σίτιση ανθρώπων και ζώων. Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και σε πολλές άλλες Πόλεις στον ελλαδικό χώρο με αποτέλεσμα να ανα-

[390] Η αιγυπτιακή φαγεντιανή ως υλικό διαφέρει από το υλικό των αντικειμένων από φαγιάνς που κατασκευάζονταν από την Αναγέννηση και μετά. Δες Wikipedia λμ. «Egyptian faience» at <https://en.wikipedia.org/wiki/Egyptian_faience> αλλά και το σύντομο ελληνικό άρθρο «Φαγεντιανή (αιγυπτιακή)» στην <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A6%CE%B1%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%AE_(%CE%B1%CE%B9%CE%B3%CF%85%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE)>.

[391] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 118-129.

ζητούν οι Έλληνες πηγές σιτηρών γύρω από τον Εύξεινο Πόντο (στις βόρειες ακτές του) αλλά και στην Ανατολική Μεσόγειο, στην Αίγυπτο.

Από την Αίγυπτο οι Έλληνες αγόραζαν σιτηρά και πωλούσαν ελαιόλαδο, όπως δείχνουν μερικοί αθηναϊκοί και σαμιακοί αμφορείς, αλλά και οίνο, όπως δείχνουν οι χιακοί αμφορείς στην Ναύκρατι και αλλού στην Αίγυπτο. Οι Έλληνες φαίνεται ότι είχαν γνώση του παραγομένου στην Αίγυπτο κρασιού, το οποίο μάλιστα ονόμαζαν ἔρπιν. Ο ἔρπις ήταν πιθανότατα είδος οίνου,[392] κακής ποιότητας, τον οποίο αναφέρει ο σατιρικός ποιητής Ιππώναξ (ΣΤ' αιώνα π.Χ.) από την Έφεσο: «Με τρεις μάρτυρες πήγε αμέσως εκεί όπου το παλιόκρασο (έρπιν) πουλάει ο αγύρτης».[393] Αλλά το σπουδαιότερο αντικείμενο που εισήγαν στην Αίγυπτο οι Έλληνες ήταν ο άργυρος σε μορφή νομισμάτων, διότι η χώρα δεν είχε εκδώσει νομίσματα. Απόδειξη αυτού του ισχυρισμού είναι η εύρεση διαφόρων θησαυρών (συνόλων νομισμάτων) ελληνικών αργυρών νομισμάτων στην Αίγυπτο που χρονολογήθηκαν πριν από το 480 π.Χ. Εν τούτοις, οι ανασκαφές έχουν αποκαλύψει και μάζες αργύρου. Η προέλευση των νομισμάτων μάς αποκαλύπτει τις ελληνικές Πόλεις οι οποίες αντιπροσωπεύονται στο εμπόριο της Αιγύπτου αλλά και τα νομίσματα στα οποία συναλλάσσονταν οι έμποροι που μετέφεραν εμπορεύματα στην αφρικανική χώρα. Οι κυριότερες Πόλεις, λοιπόν, ήταν η Αίγινα, η Αθήνα, και η Κόρινθος αλλά και η Μίλητος, η Χίος, η Σάμος, η Φώκαια, και η Τέως. Επιπλέον, αποδείχθηκε ότι μεγάλος αριθμός αργυρών νομισμάτων είχε εκδοθεί στην Μακεδονία και στην Αρχαία Θράκη με προέλευση του αργύρου από τα τοπικά ορυχεία. Τα νομίσματα αυτά πρέπει να μεταφέρονταν από τις ελληνικές Πόλεις που εμπορεύονταν στην περιοχή του βόρειου ελλαδικού χώρου και να χρησιμοποιούνταν ως πολύτιμο μέταλλο για πληρωμές σε αγορές όπως η Αίγυπτος αλλά και η Αρχαία Εγγύς Ανατολή. Στην Ουγκαρίτ, στην συριακή ακτή, για παράδειγμα, εκτός από νομίσματα ελληνικών Πόλεων έχουν βρεθεί και νομίσματα θρακικών κοπών, η παρουσία των οποίων μπορεί να εξηγηθεί μόνο με την μεταφορά τους εκεί από Έλληνες εμπόρους.[394]

Το εμπόριο στην Ναύκρατι αυξήθηκε σταδιακά αλλά σημαντικά από τον Ζ' αιώνα και μετά. Στην αρχή πρέπει να έφθαναν περιστασιακά Έλληνες ταξιδιώτες-έμποροι που έψαχναν νέες εμπειρίες και εμπορικές ευκαιρίες ταξιδεύοντας νότια του Αιγαίου Πελάγους. Το προϊόν που διέθεταν σε αφθονία οι Έλληνες και μπορούσαν εύκολα να εξάγουν μέσα σε αμφορείς ήταν το κρασί. Η μεγάλη ζήτηση του καλού ελληνικού κρασιού στην Αίγυπτο πρέπει να οδήγησε από το τελευταίο τρίτο του Ζ' αιώνα π.Χ. στην εμπλοκή στο εμπόριο πολλών Ελλήνων εμπόρων. Όμως, στους Έλληνες αυτούς συγκαταλέγονται και οι Κύπριοι ενώ, επειδή είναι αποδεδειγμένη η εμπορική δραστηριότητα των Φοινίκων στην ανατολική πλευρά του Νείλου, δεν αποκλείεται να υπήρξαν και ορισμένοι που θα εμπορεύονταν και στην Ναύκρατι.[395] Πάντως, ο κύριος όγκος της εμπορικής δραστηριότητας στην Θώνι-Ηράκλειο (άλλη ελληνική αποικία στην Αίγυπτο, δες παρακάτω) και στην Ναύκρατι βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων. Εικάζεται ότι οι εισαγωγές προϊόντων στην Αίγυπτο προορίζονταν για τους Έλληνες μισθο-

---

[392] Δημητράκος, λμ. «έρπις».

[393] Ιππώναξ, 79 στ. 17-18.

[394] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 129-130. Δες και Carl Roebuck, «The Grain Trade Between Greece and Egypt,» *Classical Philology* 45 (October 1950): 236-247.

[395] Δ.Σ., Ι.66.8.

φόρους ή και άλλους ξένους που έμεναν στην χώρα αλλά και για τους Αιγυπτίους. Ξυλεία και οίνος ήταν προϊόντα με τα οποία προμήθευαν οι Φοίνικες την Αίγυπτο ήδη από την Β’ χιλιετία π.Χ. αλλά ο καλός ελληνικός οίνος και το ελαιόλαδο πρέπει να κατέκτησαν την αιγυπτιακή αγορά ήδη από το μέσο του Ζ’ αιώνα π.Χ., όπως δείχνουν οι ελληνικοί αμφορείς. Βέβαια, από διάφορα σημεία της Αιγύπτου δεν λείπουν οι κυπριακοί και φοινικικοί αμφορείς, οι οποίοι μπορεί να περιείχαν κρασί αλλά και ελαιόλαδο. Αργότερα, περί το 475 π.Χ., οι Φοίνικες έχουν καταγραφεί να μεταφέρουν στην Αίγυπτο (εκτός από οίνο) ξυλεία, χαλκό, σίδηρο, σαμιακή γη,[396] και οικοδομικούς λίθους.

Αλλά τι έπαιρναν από την Αίγυπτο οι έμποροι; Οι αρχαιολόγοι νομίζουν ότι ένα από τα προϊόντα που εξαγόταν ήταν μάλλον στυπτηρία ή στύψη. Η στυπτηρία παρασκευαζόταν με ελαφρά πυράκτωση του ορυκτού αλουνίτης.[397] Ο αλουνίτης είναι θειικό άλας αργιλίου και καλίου που βρίσκεται συνήθως σε κοιλότητες σε συμπαγείς μάζες και είναι είτε άχρωμος είτε άσπρος με ελαφρές αποχρώσεις προς το κίτρινο και το κόκκινο. Η στυπτηρία χαρακτηρίζεται από γλυκιά και στυπτική γεύση και είναι ευδιάλυτη περισσότερο σε θερμό νερό. Χρησιμοποιείται για την στερέωση της βαφής στα υφάσματα, για την διατήρηση των δερμάτων στην βυρσοδεψία αλλά και ως στυπτικό και ελαφρά αντισηπτικό στην φαρμακευτική.[398] Το προϊόν που είναι βέβαιον ότι εξαγόταν από την Αίγυπτο είναι το νάτρον (natron). Μάλιστα εικάζεται ότι τουλάχιστον το νάτρον εξαγόταν από την Ναύκρατι, μια που οι αιγυπτιακές πηγές νάτρου δεν ήταν μακριά από την πόλη-λιμάνι.[399] Νάτρον (αλλά και το ένυδρο ανθρακικό νάτριο ή trona)[400] ονομάζεται κοινώς το υδροξείδιο του νατρίου και συναντάται συνήθως ως σόδα καυστική (καυστικό νάτριο). Το χρώμα του είναι λευκό, κίτρινο ή γκρίζο.[401]

Στην Αρχαιότητα το νάτρον συλλεγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Αίγυπτο αλλά και σε μικρότερες στον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία), στην Αρχαία Θράκη αλλά και στην Μηδία (AANE, map, p. 228) και γενικώς χρησιμοποιούνταν στην ιατρική και φαρμακευτική, στην μαγειρική, στην γεωργία, στην υαλουργία και στην διαδικασία της μουμιοποιήσεως αλλά και από τους Αιγύπτιος ιερείς για τον εξαγνισμό του στόματός τους πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους. Σκοπός της χρήσεως του στην μουμιοποίηση ήταν να μεταβληθεί το σώμα σε «ntr», δηλαδή θεϊκό. Εκτός, όμως, από όλες αυτές τις χρήσεις είχε γνωστές θεραπευτικές ιδιότητες στην Αίγυπτο και στον Ελληνο-Ρωμαϊκό Κόσμο, όπως δείχνουν τα αρχαία κείμενα από την Β’ χιλιετία π.Χ. μέχρι και τον 6ο μ.Χ. αιώνα που τις αναφέρουν. Το νάτρον ήταν συχνό συστατικό πάρα πολλών φαρμακευτικών συνταγών. Το νάτρον χρησιμοποιούνταν για ασθενείς με διάφορα συμπτώματα (πυρετό, υπερβολική εφίδρωση, κρύωμα, φλεγμονή). Για εξωτερική χρήση μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε εντριβές, αλοιφές, χρίση (κάλυψη επιφάνειας του δέρματος), λουτρά ως θερμαντικό. Επίσης, υπήρχαν συνταγές με την χρήση νάτρου για την ψώρα, τις ψείρες, και τις λειχήνες, για την εξαφάνιση των φακίδων από το δέρμα αλλά και για

---

[396] Χώμα από την Σάμο που όταν γινόταν πηλός χρησιμοποιούνταν στην ιατρική διότι ήταν πολύ στυπτικός (Plinius, XXXV.191).

[397] Δες Hamilton, *Minerals, Rocks and Fossils*, pp. 78-79 και Sorrell, *Rocks and Minerals of the World*, pp. 242-243.

[398] ΠLB, λμ. «στυπτηρία» και λμ. «αλουνίτης», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 6:280.

[399] Villing, «Naukratis».

[400] Sorrell, *Rocks and Minerals of the World*, pp. 234-235.

[401] ΠLB, λμ. «νάτρον» και λμ. «νάτρον», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 40:294.

την θεραπεία της αρθρίτιδας στο νερό του λουτρού. Θεωρούνταν καλό για σωματικές ατροφίες, σε οπισθότονο (νευρολογική πάθηση) και για τον τέτανο αλλά και για τα δαγκώματα των σκύλων.

Σε ό,τι αφορούσε στο κεφάλι του ασθενούς, εκτός από τις ψείρες, τις λειχήνες (δερματική ασθένεια), και την ψώρα στο πρόσωπο, το νάτρον έκανε καλό σε οφθαλμολογικές παθήσεις όπως η νυκταλωπία (αδυναμία οράσεως σε χαμηλό φωτισμό ή την νύχτα) και η μυδρίαση (διαστολή της κόρης του οφθαλμού) αλλά και για πιο οξεία όραση ή γενικώς για οποιαδήποτε ενόχληση στο μάτι και στις βλεφαρίδες. Θεραπεία με νάτρον συνιστούσαν οι γιατροί για παθήσεις του αυτιού (εξωτερική φλεγμονή, ωτίτιδα, οποιαδήποτε ενόχληση ή πόνο, βαρηκοΐα, εμβοές) ενώ το βρίσκουμε και σε συνταγές για την αμυγδαλίτιδα. Σε ό,τι αφορούσε στο σώμα, το νάτρον ήταν συστατικό σε συνταγές για το άσθμα, την πλευρίτιδα, και τον βήχα, οιδήματα και υδρωπικία (συγκέντρωση υγρού) αλλά και για παθήσεις του ήπατος (ίκτερο) ή ενοχλήσεις εξαιτίας προβλήματος στο ήπαρ (κεφαλαλγίες, κνησμό και άλλες). Ακόμη, βοηθούσε σε κολικούς του εντέρου, δυσκοιλιότητα (κλύσμα), πρωκτικούς πόνους, αιμορροΐδες, και ανακούφιζε από ρευματικούς πόνους. Υπήρχαν ορισμένες συνταγές με νάτρον για γυναικολογικά προβλήματα που εμπόδιζαν την σύλληψη αλλά και για την αντισύλληψη ή την έκτρωση, για τους πόνους μετά την γέννα, εμμηνορρυσία, καθαρισμό της μήτρας. Για τα ανδρικά γεννητικά όργανα και τα νεφρά εντοπίσθηκαν πολύ λίγες, μόνο τέσσερις συνταγές. Όμως, οι συνταγές με νάτρον για δερματολογικές παθήσεις είναι πάρα πολλές και σχετίζονται με την αντιμετώπιση προβλημάτων από πληγές, έλκη (πληγές που δύσκολα επουλώνονται), συρίγγια, βλατίδες (σπυριά), εξανθήματα, εγκαύματα, κρεατοελιές, διόγκωση λεμφαδένων. Το νευρικό σύστημα μπορούσε να επωφεληθεί από το νάτρον ως συστατικό ορισμένων συνταγών που είχαν σχέση με την παράλυση, το τρέμουλο, τον τέτανο (σπασμοί), τον λήθαργο, την καταληψία, την επιληψία, την μανία ή τρέλα. Η μελέτη των συνταγών που περιείχαν νάτρον δείχνει ότι το συστατικό αυτό χρησιμοποιούνταν κατά βάση για τραύματα και δερματολογικές παθήσεις.[402] Ας μην έχουμε την ψευδαίσθηση όμως ότι οι ασθενείς θεραπεύονταν. Στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων απλώς ανακουφίζονταν παροδικά μέχρι ο οργανισμός τους, όποτε αυτό συνέβαινε, είτε ανελάμβανε είτε κατέρρεε. Όμως, αυτή η μικρή ή μεγάλη ανακούφιση ήταν οπωσδήποτε ιατρική πρόοδος και όσοι ανέρρωναν απέδιδαν την εξέλιξη αυτή στα φάρμακα του γιατρού και στις γνώσεις του.

Η στυπτηρία και το νάτρον δεν μεταφέρονταν σε αγγεία αλλά μάλλον σε καλάθια ή άλλα φθαρτά δοχεία και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε τις ποσότητες που εξήχθησαν. Το σιτάρι αλλά και πολλά άλλα προϊόντα μεταφέρονταν σε αμφορείς. Μέχρι την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, οι αρχαιολόγοι πίστευαν ότι οι αμφορείς που ανέσυραν από αποθήκες κτηρίων στην ξηρά ή από ναυάγια περιείχαν κρασί και ίσως ελαιόλαδο, ενώ λίγοι υποστήριζαν ότι μπορεί να περιείχαν και σιτηρά. Με χημικοτεχνικές, όμως, αναλύσεις στο εσωτερικό αμφορέων (δες παρακάτω) από ναυάγια της Κλασσικής και της Ελληνιστικής Εποχής (Ε’ -Γ’ αιώνας π.Χ.) έγινε προσπάθεια να διακριβωθεί το ακριβές περιεχόμενό τους αλλά και να δοθούν κάποιες προσωρινές

[402] Patrick Josset, «Emplois thérapeutiques du natron dans l'Egypte antique et le monde gréco-romain,» *Revue d'histoire de la pharmacie* 84, no 311 (1996): 385-396.

απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως με ποιον τρόπο διατηρούνταν τα προϊόντα στα αγγεία αλλά και ποια προϊόντα κατανάλωναν οι κάτοικοι εκεί όπου έφθαναν οι αμφορείς.

Μέχρι την εφαρμογή της νέας αυτής μεθόδου στην κεραμική των αμφορέων υπήρχαν ορισμένες ενδείξεις στα αρχαία κείμενα και σε χαράγματα επάνω στα αγγεία για το περιεχόμενο τους, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις οργανικά υπολείμματα τα οποία υπέστησαν χημική ανάλυση χωρίς όμως βέβαια αποτελέσματα για το είδος του οργανικού υλικού που περιείχαν τα αγγεία. Ως προς τις αρχαίες φιλολογικές πηγές, ορισμένες πληροφορίες για την μεταφορά προϊόντων μπορούν να αντληθούν από τους λόγους του Δημοσθένη. Ο Δημοσθένης αναφέρεται σε λόγο του που εκφωνήθηκε λίγο πριν από το μέσο του Δ' αιώνα π.Χ. σε φόρτωμα σίτου που θα μεταφερόταν από την Σικελία στην Αθήνα αλλά χωρίς να διευκρινίζει τον τρόπο αποθηκεύσεώς του επάνω στο πλοίο.[403] Σε άλλο του λόγο, όμως, αναφέρεται ευκρινώς σε αγγεία με κρασί: «ἐπ' οἴνου κεραμίοις τρισχιλίοις»[404] (τρεις χιλιάδες αγγεία με κρασί), δηλαδή μάλλον αμφορείς γεμάτοι με κρασί.[405] Σε ένα άλλο σημείο του παραπάνω λόγου του ο Αθηναίος ρήτορας αναφέρει: «ἐνθέσθαι Ἀπολλόδωρον εἰς τὴν ναῦν ἐρίων ἀγγεῖον ἓν ἤ δύο καὶ ταρίχους κεράμια ἕνδεκα ἢ δώδεκα καὶ δέρματ' αἴγεια, δύο δέσμας ἢ τρεῖς, ἄλλο δ' οὐδὲν»[406] (Ο Απολλόδωρος φόρτωσε στο πλοίο ένα ή δυο (σκεπαστά) καλάθια με μαλλί, ένδεκα ή δώδεκα αγγεία (δοχεία) με παστά ψάρια και δύο ή τρία δεμάτια με γιδίσια δέρματα και τίποτα άλλο»). Ο Δημοσθένης, λοιπόν, χρησιμοποιεί την λέξη αγγείο με την έννοια του δοχείου και εάν πρόκειται για κεραμικά αγγεία χρησιμοποιεί την λέξη «κεράμια» (κεραμικά).[407] Η έννοια, λοιπόν, του αγγείου (δοχείου) στους λόγους του αρχαίου ρήτορα σχετίζεται με το υλικό που θα τοποθετούνταν σε αυτό, καλάθι ή σάκος για το μαλλί των ζώων, πήλινα δοχεία (μάλλον λεκάνες ή φιάλες) για τα παστά ψάρια.

Έναν αιώνα και περισσότερο νωρίτερα, το 475 π.Χ., επί βασιλείας και στην Αίγυπτο του Πέρση βασιλιά Ξέρξη, κατάλογος προϊόντων μάλλον του τελωνείου στην Ελεφαντίνη (νότια της Αβύδου, πριν τον 1ο καταρράκτη του Νείλου, AANE, map, p. 132) της Αιγύπτου μας δίνει πληροφορίες για τα προϊόντα που εισάγονταν στην Αίγυπτο επί ιωνικών και φοινικικών πλοίων, για την συσκευασία των προϊόντων, τους δασμούς που έπρεπε να πληρώσουν, τα τέλη ελλιμενισμού, την εξαγωγή του νάτρου από την Αίγυπτο και τους φόρους εξαγωγών και αποπλεύσεως πλοίων που επιβάλλονταν από τους τελώνες. Η καταγραφή σε πάπυρο με διασωθέν μήκος 7,5 μ. και πλάτος 0,30

---

[403] Δημοσθένης, 32 (*Προς Ζηνόθεμιν παραγραφή*), διάσπαρτα.

[404] Δημοσθένης, 35 (*Προς την Λακρίτου παραγραφήν*), 18 και δες και 10, 19, 20, 32 («στάμνοι»), 33, 34.

[405] Το φορτίο των 3000 αμφορέων/αγγείων με κρασί έχει υπολογισθεί ότι μεταφερόταν με εμπορικό πλοίο ωφέλιμου φορτίου λίγο μεγαλύτερου των 100 τόνων [Lionel Casson, *Ships And Seamanship in The Ancient World* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1971), p. 184]. Το αναφερόμενο από τον Casson αρχαίο ναυάγιο Grand Congloué, στις ακτές τη Μασσαλίας, αποδείχθηκε το 1980 ότι ήταν τελικά δύο ναυάγια, το ένα ακριβώς επάνω από το άλλο (https://archeologie.culture.gouv.fr/archeo-sous-marine/en/grand-congloue-experiment).

[406] Δημοσθένης, 35 (*Προς την Λακρίτου παραγραφήν*), 34.

[407] Η λέξη «το αγγείον» έχει την σημασία σκεύους υποδοχής και υγρών και στερεών πραγμάτων και μπορεί να είναι κατασκευασμένο από ξύλο, από πηλό, από όστρακο, από μέταλλο (μπρούτζινο/χάλκινο, αργυρό, χρυσό δοχείο), μπορεί να είναι ασκός ή θύλαξ (σάκος/σάκκος) αλλά μέχρι και να έχει την έννοια του φερέτρου ή σαρκοφάγου και έχει φυσικά και άλλες σημασίες πέρα από την έννοια του σκεύους (Δημητράκος, λμ. «αγγείον» και Liddell & Scott, λμ. «αγγείον»).

μ. αφορά σε δασμούς επί ημερήσιας και μηνιαίας βάσεως που είχαν συλλεγεί από ελληνικά (από την Ιωνία) και φοινικικά πλοία που έφθασαν σε λιμάνι (μάλλον στην Ελεφαντίνη) σε διάστημα δέκα μηνών, (Μάρτιος έως Δεκέμβριος στο σημερινό μας ημερολόγιο) μίας ναυσιπλοϊκής περιόδου, όσο δηλαδή ο καιρός επέτρεπε την ναυσιπλοΐα στην ανατολική Μεσόγειο Θάλασσα. Η σύγκριση των πλοίων που είχαν εισπλεύσει και αποπλεύσει από την Ελεφαντίνη (;) απέδειξε ότι ο απόπλους γινόταν από μερικές ημέρες μέχρι δύο περίπου εβδομάδες από την ημέρα που το πλοίο είχε εισέλθει στο λιμάνι. Επειδή το όνομα του λιμανιού δεν αναφέρεται στον πάπυρο που βρέθηκε στην Ελεφαντίνη, ο μελετητής εικάζει ότι η καθημερινή καταγραφή των πλοίων γινόταν στην αποβάθρα και κατόπιν τα στοιχεία στέλνονταν στον βασιλικό καταγραφέα για να γραφούν στον πάπυρο. Οι διαφορετικές αιγυπτιακές λέξεις που χρησιμοποιούνταν για την καταγραφή του κρασιού διαχωρίζει τον ελληνικό από τον φοινικικό οίνο. Από τις καταγραφές γίνεται φανερό ότι στην Ελεφαντίνη (;) έπλεαν δύο είδη πλοίων των Ελλήνων Ιώνων και δύο είδη πλοίων των Φοινίκων.

Ο τελωνειακός δασμός για τα πλοία από την Ιωνία ήταν περίπου το ένα πέμπτο (1/5) της αξίας των εισαγόμενων εμπορευμάτων, ενώ οι Φοίνικες πλήρωναν την δεκάτη, δηλαδή ένα δέκατο της αξίας των εμπορευμάτων. Τα ελληνικά πλοία κατέβαλαν τον φόρο, που ήταν ανάλογος με το είδος του πλοίου, σε χρυσό και άργυρο. Η κατηγορία των μεγάλων πλοίων (ας την ονομάσουμε Α) πλήρωνε 12 χρυσούς στατήρες ενώ η άλλη των μικρών (ας την ονομάσουμε Β) 10 και ανάλογες ήταν και οι πληρωμές σε άργυρο. Επιπλέον των παραπάνω φόρων σε πολύτιμο μέταλλο, τα πλοία κατηγορίας Α έπρεπε να πληρώσουν και σε είδος (21 και 1/2 αμφορείς ελληνικού κρασιού, από 9 και 1/2 μέχρι 10 και 1/4 αμφορείς ή άλλου είδους αγγείο σε ελαιόλαδο, 1 τεμάχιο ξύλου και 30 άδεια αγγεία, τα 10 από τα οποία έπρεπε να είναι επιχρισμένα εσωτερικά.

Τους τρεις τελευταίους μήνες της ναυσιπλοϊκής περιόδου (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος) κατέφθαναν τα φοινικικά πλοία (ας τα ονομάσουμε κατηγορία Γ και κατηγορία Δ). Τα μεγάλα πλοία (κατηγορία Γ) μετέφεραν φοινικικό οίνο του έτους 10 (;), ξυλεία (μη αναγνωρίσιμο είδος), δύο είδη κέδρου (ίσως σανίδες και δοκούς), ένα παλαιό κουπί, χαλκό, σίδηρο (δύο ειδών ή από δύο διαφορετικούς τόπους), και έρια (μαλλιά ζώων κάποιου είδους ή από συγκεκριμένο αλλά άγνωστο σε εμάς σήμερα τόπο). Τα μικρά φοινικικά πλοία (κατηγορία Δ) μετέφεραν κρασί του έτους 11 (;), ξυλεία (μη αναγνωρίσιμο είδος), δύο είδη κέδρου (ίσως σανίδες και άλλη ξυλεία ;), νέα κουπιά, χαλκό, κασσίτερο, πηλό (μάλλον από άγνωστο σε εμάς σήμερα συγκεκριμένο τόπο), και έρια (μαλλιά ζώων ίσως από συγκεκριμένο αλλά άγνωστο σε εμάς σήμερα τόπο). Η ποσότητα του εισαγόμενου οίνου μετρούνταν σε αγγεία (δοχεία, αμφορείς), ενώ τα άλλα προϊόντα σε διάφορες ποσότητες μετρούνταν σε κάρσα (karsh/karša).[408] Ο δασμός επί των φοινικικών προϊόντων ήταν 10 τοις εκατό.

---

[408] Το κάρσα (karša) ήταν περσικό μέτρο βάρους (μάζας) που αντιστοιχούσε σε 10 σέκελ (shekel) και είχε καθορισθεί από τον Δαρείο Α' περί το 515 π.Χ.. Το σέκελ ισούνταν με 8,40 γρ. και το κάρσα με 84 γρ. Από τον πάπυρο των δασμών από την Ελεφαντίνη διαπιστώνεται ότι τα περσικά μέτρα που χρησιμοποιούνταν εκεί ήταν τα εξής: 1 κάρσα=10 σεκελ=84 γρ., 1 σεκελ=40 χαλλούρ (hallur/halluru)=8,4 γρ., 1 χαλλούρ=4 τέταρτα=0,21 γρ. Επίσης, υπολογίσθηκε ότι ο χρυσός στατήρας αντιστοιχούσε σε 33,5 χαλλούρ χρυσού=7,035 γρ. Οι αντιστοιχίες σε γραμμάρια έχουν ληφθεί από την *Encyclopaedia Iranica*, «Weights and Measures i. Pre-Islamic period» & Table 1 at <https://www.iranicaonline.org/articles/weights-measures-i/>.

Όλα τα μεγάλα πλοία (ελληνικά και φοινικικά) κατέβαλαν και έναν επιπλέον φόρο που ονομαζόταν στα αιγυπτιακά «ο άργυρος των ανδρών», μάλλον κάποιου είδους φόρος ελλιμενισμού. Τα ελληνικά πλοία κατηγορίας Α πλήρωναν 5 σέκελ και 15 χαλλούρ και 2 τέταρτα χαλλούρ αργύρου (σύνολο 45,255 γρ. αργύρου) και τα φοινικικά κατηγορίας Γ πλήρωναν 1 κάρσα και 2 σεκελς και 3 χαλλούρ (σύνολο 101,43 γρ. αγρύρου). Σε άλλες καταγραφές τα φοινικικά πλοία της ιδίας κατηγορίας φαίνεται ότι κατέβαλαν φόρο ελλιμενισμού 3 κάρσα και 6 σέκελ και 12 χαλλούρ (σύνολο 304,92 γρ. αργύρου). Και στις δύο περιπτώσεις οι Φοίνικες έπρεπε επιπλέον να δώσουν 15 και 1/3 αγγεία (αμφορείς) κρασιού μαζί με ένα παλιό κουπί. Τα μικρά φοινικικά πλοία (κατηγορία Δ) έπρεπε να πληρώσουν 8 και 1/2 αγγεία (αμφορείς) κρασιού. Επιπλέον των ανωτέρω, τα μεγάλα ιωνικά (ελληνικά) πλοία έπρεπε να καταβάλουν και φόρο που ονομαζόταν στα αιγυπτιακά «αποκοπή ελαιολάδου» και του οποίου το ακριβές ποσοστό δεν έχει διακριβωθεί αλλά υπολογίζεται ότι ισοδυναμούσε με το ένα πέμπτο (1/5) της συνολικής ποσότητας ελαίου που μετέφερε το πλοίο.

Για τα ελληνικά πλοία το μοναδικό εξαγώγιμο προϊόν που έχει καταγραφεί στον δασμολογικό κατάλογο είναι το νάτρον, ο εξαγωγικός δασμός επί του οποίου φαίνεται ότι εξαρτάτο από την φορτωμένη ποσότητα, διότι ήταν διαφορετικός για κάθε πλοίο αλλά οι αντίστοιχοι αριθμοί δεν είναι πλήρως αναγνώσιμοι και συνεπώς το ποσοστό δεν μπορεί να υπολογισθεί. Δεν υπάρχουν καταγραφές εξαγώγιμων προϊόντων για τα φοινικικά πλοία αλλά κάθε πλοίο κατηγορίας Γ που απέπλεε από το λιμάνι έπρεπε να καταβάλει «άργυρο για τον απόπλου/εξαγωγή στην θάλασσα» 2 κάρσα και 5 σέκελ (σύνολο 210 γρ. αργύρου) αλλά και «άργυρο των ανδρών» 1 κάρσα και 1 σέκελ και 5 χαλλούρ (σύνολο 92,6625 γρ. αργύρου), ενώ τα μικρά φοινικικά πλοία (κατηγορία Δ) κατέβαλαν μόνο τον πρώτο φόρο αλλά δεν γνωρίζουμε σε τι ποσοστό.[409]

Τον Ε' αιώνα π.Χ. ελληνικά (ιωνικά) και φοινικικά πλοία έπλεαν τον Νείλο περί τα 850 χλμ.[410] από την είσοδό του στην Μεσόγειο για να φθάσουν στο λιμάνι που πιθανότατα ήταν η Ελεφαντίνη. Πρέπει να χρειάζονταν περί τις 10 ημέρες για να καλύψουν την απόσταση.[411] Εκεί ξεφόρτωναν και παρέδιδαν κρασί, ελαιόλαδο, ξυλεία, κουπιά, χαλκό, σίδηρο, κασσίτερο, πηλό, μαλλιά ζώων και απέπλεαν πολύ γρήγορα. Τα ελληνικά πλοία φορτωμένα με νάτρον και τα φοινικικά άδεια ή με αδασμολόγητα αιγυπτιακά προϊόντα (;). Παρότι ο πάπυρος στον οποίον καταγράφονταν οι λογαριασμοί των δασμών είναι επαναχρησιμοποιημένος, οι πληροφορίες που αντλήθηκαν δείχνουν το ελληνικό και φοινικικό εμπόριο στην Αίγυπτο την περίοδο της περσικής κυριαρχίας (Α' Περσική Περίοδος Δυναστειών Αιγύπτου, 525-404 π.Χ.), το είδος των μεταφερόμενων προϊόντων, τον τρόπο συσκευασίας και μεταφοράς τους επί των πλοίων, και τους επιβαλλόμενους δασμούς.

Πέρα από τις φιλολογικές μαρτυρίες του Δ' αιώνα π.Χ. στους λόγους του Δημοσθένη και τον κατάλογο προϊόντων στα οποία επιβάλλονταν δασμοί στην Αίγυπτο έχουν γίνει και χημικές αναλύσεις σε υπολείμματα περιεχομένου αγγείων για να διαπι-

[409] Ada Yardeni, «Maritime Trade and Royal Accountancy in an Erased Customs Account from 475 B. C. E. on the Aḥiqar Scroll from Elephantine,» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 293 (February 1994): 67-78.

[410] Το σημερινό συνολικό μήκος του ποταμού είναι 6650 χλμ.

[411] Δ.Σ., III.34.7. Από την Αλεξάνδρεια μέχρι την Αιθιοπία επί του Νείλου γράφει ο Διόδωρος τον Α' αιώνα π.Χ. και εννοεί φυσικά μέχρι την Ελεφαντίνη, πριν τον πρώτο καταρράκτη του ποταμού.

στωθεί εάν όντως περιείχαν κρασί, αλλά τα αποτελέσματα υπήρξαν αμφίβολα και συνεπώς δεν μπόρεσαν να βεβαιώσουν πέραν πάσης αμφιβολίας το περιεχόμενο των πήλινων αγγείων που εξετάσθηκαν.[412] Συνεπώς, έπρεπε να βρεθεί άλλη μέθοδος για να επιβεβαιωθεί το περιεχόμενο αρχαίων αγγείων, όπου αυτό βέβαια ήταν δυνατόν. Τελικά, η απόσπαση και ανάλυση των οργανικών συστατικών (αρχαίο DNA) που είχαν εισχωρήσει στην υφή του εσωτερικού των αρχαίων αγγείων έδειξε το πραγματικό περιεχόμενό τους αλλά και τα είδη που διακινούνταν σε ελληνικούς αμφορείς στην Μεσόγειο Θάλασσα ανάμεσα στον Ε' και στον Γ' αιώνα π.Χ,, δηλαδή από την Κλασσική μέχρι και την Ελληνιστική Εποχή. Το προς μελέτη υλικό συνελέγη από το εσωτερικό αμφορέων που είχαν περισυλλεγεί και παραδοθεί στην ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία από ψαράδες και φυλάσσονταν στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού της Ελλάδας).

Μέχρι την αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 21ου μ.Χ. αιώνα, λοιπόν, αρχαιολόγοι και ιστορικοί διέθεταν φιλολογικές (για σιτάρι και κρασί) αλλά και αρχαιολογικές (εικονογραφία, αμφορείς ναυαγίων) μαρτυρίες για την διεξαγωγή του θαλάσσιου εμπορίου στην Μεσόγειο Θάλασσα από ελληνικά, φοινικικά και πιθανώς και άλλων εθνικοτήτων πλοία και πλεούμενα. Ο μεγάλος αριθμός αγγείων που είχαν βρεθεί και συνεχώς βρίσκονται στα διάσπαρτα στην Μεσόγειο αρχαία ναυάγια σε συνδυασμό με τις φιλολογικές και αρχαιολογικές πληροφορίες είχαν οδηγήσει τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι οι αμφορείς των ναυαγίων περιείχαν οίνο, ενώ σε μερικές περιπτώσεις υπήρχαν υπόνοιες ότι μπορεί να περιείχαν και ελαιόλαδο. Η νέα μέθοδος, όμως, που χρησιμοποιήθηκε έδωσε βέβαιες απαντήσεις σε πολλά αρχαιολογικά και ιστορικά πιθανά συμπεράσματα του παρελθόντος που είχαν γίνει κατ' ανάγκην αποδεκτά ως προς το αρχαίο θαλάσσιο εμπόριο και με βάση την περιστασιακή ανακάλυψη σε χερσαίες ανασκαφές και μέσα σε αγγεία ενδείξεων από λέπια ψαριών, οστά ζώων, πυρήνες σταφυλιών, σπόρους σιτηρών, ρητίνες.

Από τους εννέα αμφορείς που επελέγησαν για να μελετηθεί το εσωτερικό τους τοίχωμα οι επτά είχαν κατασκευασθεί στην Κέρκυρα. Αυτού του είδους οι αμφορείς χαρακτηρίζονται αρχαιολογικά ως Κορινθιακοί Β τύπου αμφορείς και οι αρχαιολόγοι τυπικά θεωρούν ότι περιείχαν οίνο. Ο όγδοος αμφορέας προερχόταν από την πόλη Μένδη στην Χαλκιδική και ο ένατος ήταν πιθανότατα από την Μένδη, περιοχή από την οποία θεωρείται ότι μεταφερόταν και πάλι οίνος. Η εξαγωγή του φυτικού DNA από τα ξέσματα πηλού που είχαν συλλεγεί από το εσωτερικό των αμφορέων έγινε στο τμήμα Βιολογίας του πανεπιστημίου της Lund στην Σουηδία. Σε έξι αμφορείς βρέθηκε φυτικό βιολογικό υλικό από ελιά (olea), σε πέντε υλικό από σταφύλι (vitis), σε έξι από πιστακία (pistacia, φιστικιά) από το είδος και την ποικιλία Pistacia lentiscus, var. Chia (μαστιχόδενδρο) από την οποία παράγεται η ρητίνη της μαστίχας. Σε οκτώ από τους αμφορείς βρέθηκε άρκευθος (juniperus, οικογένεια κυπαρισσοειδών), σε τέσσερις είδος χειλανθέων (lamiaceae),[413] σε τέσσερις συγκεκριμένα θυμάρι/ρίγανη/μέντα

[412] Patrick E. McGovern and Armen Mirzoian and Gretchen R. Hall and Ofer Bar-Yosef, «Ancient Egyptian Herbal Wines,» *PNAS*, vol 106, no 18 (5 May 2009): 7361-7366.

[413] Στην οικογένεια των χειλανθέων φυτών περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων και το φασκόμηλο, το θυμάρι, η ρίγανη, το τσάι του βουνού, η μέντα, λεβάντα, ο βασιλικός, το δενδρολίβανο (δες πρόχειρα στην <https://users.sch.gr/gpantakis/?page_id=5431>).

(thymus/origanum/mentha), σε έναν θυμάρι και σε έναν ρίγανη. Επίσης, σε τρεις αμφορείς βρέθηκε προϊόν του πεύκου, πιθανότατα ρετσίνι, το οποίο όμως στις ελληνικές Πόλεις χρησιμοποιούνταν γύρω από το στόμιο των αμφορέων για να σφραγίσουν το πώμα.

Η ανάλυση, λοιπόν, του φυτικού DNA που αποκολλήθηκε από το εσωτερικό των αμφορέων που μετέφεραν ελληνικά πλοία στο Αιγαίο Πέλαγος κατά τον Ε', τον Δ' και τον Γ' αιώνα π.Χ. απέδειξε ότι οι έμποροι διακινούσαν διάφορα προϊόντα της ελλαδικής γης. Οι αμφορείς φυσικά και περιείχαν ελαιόλαδο (olea) και κρασί (vitis) αλλά με αυτούς τα πλοία μετέφεραν και άρκευθο (γιουνίπερο) ή ίσως παχύρρευστο έλαιο αρκεύθου που ήταν αρωματικό αλλά μπορεί να χρησιμοποιούνταν και ως φάρμακο.[414] Μετέφεραν ακόμη ρητίνη μαστίχας ή/και παχύρρευστη ρητίνη τερεβινθίνη που παράγεται από τα κωνοφόρα δένδρα και ιδίως το πεύκο.[415] Τέλος, οι αμφορείς που μετέφεραν τα πλοία ήταν γεμάτοι και με φασκόμηλο, θυμάρι, μέντα, ρίγανη, δενδρολίβανο. Η ποικιλία των μεταφερόμενων προϊόντων στον ίδιο αμφορέα οδηγεί σε ορισμένες παρατηρήσεις για την χρήση τους. Ένα ενδεχόμενο είναι οι αμφορείς να είχαν χρησιμοποιηθεί αρχικά για την μεταφορά μόνο ελαιόλαδου ή οίνου και ρητινών ενώ αργότερα να έγιναν δοχεία για τα υπόλοιπα προϊόντα. Ένα άλλο ενδεχόμενο είναι το ελαιόλαδο ή το κρασί να είχαν αναμειχθεί με τα μυρωδικά φυτά, που επίσης διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν σε ορισμένους αμφορείς, για να δώσουν ιδιαίτερο άρωμα και καλύτερη συντήρηση. Μόνο σε έναν αμφορέα παρατηρήθηκε ότι περιείχε μόνο «σταφύλι και πιστακία». Ένα τρίτο ενδεχόμενο είναι οι αμφορείς να είχαν χρησιμοποιηθεί για να μεταφέρουν ποικιλία προϊόντων από ένα είδος πριν επαναχρησιμοποιηθούν, όπως λόγου χάριν κρασί αλλά και ολόκληρα σταφύλια ή και ξύδι.[416]

Η μελέτη, συνεπώς, του αρχαίου φυτικού DNA απέδειξε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι αρχαίοι ελληνικοί αμφορείς που διακινούνταν στο Αιγαίο και στην Μεσόγειο για τουλάχιστον τρεις αιώνες οπωσδήποτε χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά οίνου και ελαιόλαδου, όπως ακριβώς ανέφεραν οι αρχαίες πηγές. Η διαπίστωση, όμως, υπάρξεως και άλλων φυτικών ειδών τα οποία περιείχαν οι αμφορείς δημιουργεί την σοβαρή υπόνοια ότι μπορεί να μεταφέρονταν και άλλα προϊόντα από την ελλαδική γη. Βέβαια, μπορεί κανείς εύκολα να υποθέσει ότι οι ρητίνες και/ή τα μυρωδικά αναμειγνύονταν με το ελαιόλαδο και το κρασί για να γίνουν αυτά τα διάσημα στην Αρχαιότητα ρευστά και ιδίως το κρασί, για το οποίο Πόλεις όπως η Μένδη ήταν ξακουστές. Αλλά γιατί να μην μεταφέρονταν και τα άλλα προϊόντα των οποίων βρέθηκε το DNA τους αυτόνομα; Αυτή, όμως, η υπόθεση πρέπει να επιβεβαιωθεί στο μέλλον και από άλλη πηγή εκτός από την ανάλυση φυτικού DNA.

---

[414] Δες ΠLB, λμ. «γιουνίπερος» και λμ. «γιουνίπερος», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 17:453.

[415] Δες λμ. «τερεβινθίνη» και λμ. «τερεβινθέλαιο», *Υδρία Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, 50:216.

[416] Brendan P. Foley and Maria C. Hansson and Dimitris P. Kourkoumelis and Theotokis A. Theodoulou, «Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence,» *Journal of Archaeological Science* 39 (2012) 389-398. Δες και προηγούμενη δημοσίευση με παρόμοια αποτελέσματα, Maria C. Hansson and Brendan P. Foley, «Ancient DNA fragments inside Classical Greek amphoras reveal cargo of 2400-year-old shipwreck,» *Journal of Archaeological Science* 35 (2008): 1169-1176.

Μαζί με τις ελληνικές αποικίες στον Βόρειο Εύξεινο Πόντο και την Σικελία, η Αίγυπτος ήταν η τρίτη περιοχή από όπου οι Έλληνες προμηθεύονταν σιτηρά. Πάρα πολλές αρχαίες πηγές επιβεβαιώνουν ότι η Αίγυπτος υπήρξε ο σιτοβολώνας του Αρχαίου Κόσμου. Αρχαίες αιγυπτιακές πηγές ήδη από τον ΙΓ' αιώνα π.Χ. αναφέρουν την αφθονία σιτηρών στην Αίγυπτο. Ο φαραώ Μερνεπτάχ (1224-1214 π.Χ.) κομπάζει ότι όταν οι Χετταίοι είχαν ανάγκη σιτηρών εκείνος «φόρτωσε σε πλοία σιτηρά για να επιβιώσει η γη των Χετταίων»[417] ενώ φαίνεται ότι σε περιόδους λιμού στην Ανατολική Μεσόγειο, η κύρια πηγή σιτηρών ήταν η Αίγυπτος.[418] Οι Φοίνικες έμποροι φαίνεται ότι ήταν αυτοί που σε κάποια τουλάχιστον περίοδο αγόραζαν σιτηρά από την Αίγυπτο.[419] Οι επιγραφές του φαραώ Ραμσή Γ' (1194-1163 π.Χ.) επιβεβαιώνουν την αφθονία σιτηρών της αιγυπτιακής γης. Οι φόροι πληρώνονταν σε είδος και οι πολύ μεγάλες ποσότητες που συγκεντρώνονταν αποθηκεύονταν στις σιταποθήκες του βασιλείου.[420] Ο Όμηρος δεν παραλείπει να αναφερθεί στους «πολύ ωραίους αγρούς»[421] των Αιγυπτίων. Λίγο μετά το 500 π.Χ., ο Αισχύλος έγραφε για την Αίγυπτο: «[...]. Όλη η ανθηρή Αίγυπτος πλημμυρίζει από το θεϊκό νερό του ποταμού αναγγέλλοντας τα στάχυα που δίνουν ζωή»[422] Στα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. ο Ηρόδοτος αναφερόταν στο πόσο εύφορη ήταν η περιοχή βόρεια της Μέμφιδος, δηλαδή για ολόκληρο το δέλτα του ποταμού Νείλου. Οι κάτοικοι αυτής της περιοχής καλλιεργούσαν σιτάρι με πολύ μεγάλη ευκολία. Ούτε με άροτρο άνοιγαν στην γη αυλάκια ούτε έσκαβαν για να σπείρουν. Ο Νείλος πλημμύριζε και πότιζε τα χωράφια και αφού το χώμα έπινε το νερό, οι χωρικοί απλώς έσπερναν. Μετά οδηγούσαν εκεί τα γουρούνια τους για να πατήσουν το μαλακό χώμα και να σπρώξουν τους σπόρους μέσα στην γη. Αφού τα στάχυα μεγάλωναν χωρίς να καταβληθεί άλλος κόπος από τους αγρότες, ερχόταν η ώρα του θερισμού. Αφού αλώνιζαν πάλι με την βοήθεια των γουρουνιών, συγκέντρωναν τον «σίτον» και τον αποθήκευαν.[423]

Οι Αθηναίοι είχαν έναν μύθο για τον βασιλιά τους Ερεχθέα που συνιστά την πρώτη πληροφορία για αγορά σίτου από την Αίγυπτο. Υποστήριζαν ότι ο Ερεχθέας είχε γεννηθεί στην Αίγυπτο. Κάποτε, λοιπόν, που ξηρασία είχε πέσει «κατά πάσαν σχεδόν την οικουμένην πλην Αιγύπτου»,[424] είχαν καταστραφεί οι σοδειές και πέθαιναν οι άνθρωποι, ο Ερεχθέας, με τις σχέσεις που είχε με την Αίγυπτο, έφερε πολύ σιτάρι στην Αθήνα και οι Αθηναίοι που ευχαριστήθηκαν για την πράξη του αυτή τον έκαναν βασιλιά τους. Αυτός ο μύθος ίσως αντανακλά την πρώτη περίοδο επαφών και εγκαταστάσεως (;) των Ελλήνων στην Αίγυπτο κατά τον Ζ' αιώνα π.Χ. Από τον Ε' αιώνα π.Χ. αλλά ίσως και από το τέλος του ΣΤ ' αιώνα π.Χ., έμποροι από τις ελληνικές Πόλεις πρέπει να ταξίδευαν στην Αίγυπτο για να αγοράσουν σιτηρά. Λίγο μετά το 500 π.Χ., ο ποιητής Βακχυλίδης (περ. 518-451 π.Χ.) έγραφε: «σιταγωγά πλοία στην απαστράπτουσα

---

[417] ARE, 3:244 par. 580 (p. 244 lines 12-13).

[418] Itamar Singer, «A Political History of Ugarit,» in *Handbook of Ugaritic Studies*, eds W. G. E Watson and N. Wyatt (Leiden: Brill, 1999), pp. 715-179.

[419] *Tanakh* και *Αγία Γραφή*, «Ησαΐας», 23.2-3.

[420] ARE, 4:119-189 par. 206, 257, 259, 267, 283, 289, 290, 297, 313, ,314, 325, 330, 341, 346, 354, 355, 371, 378, 381, 393 (Ο Μεγάλος Πάπυρος Harris I).

[421] Όμηρος, *Οδύσσεια*, Ξ.263 & Ρ.432.

[422] Αισχύλος, Fr. 161 (300).

[423] Ηρόδ. II.14.

[424] Δ.Σ., I.29.

θάλασσα έφερναν από την Αίγυπτο πολύ μεγάλο πλούτο».[425] Ο τρόπος που γράφει ο ποιητής από την Κέα (νησί στα νοτιοανατολικά της Αττικής) δείχνει ότι το ελληνικό εμπόριο σιτηρών από την Αίγυπτο ήταν μια καθημερινότητα, τουλάχιστον για την ευρύτερη περιοχή της Αττικής, και άρα πρέπει να είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα, οπωσδήποτε, κατά την άποψη μας, μέσα στον ΣΤ' αιώνα π.Χ. Την θέση αυτή ίσως επιβεβαιώνει σημείωση αρχαίου σχολιαστή στον Πλούτο του Αριστοφάνη, στον στίχο: «δεν θα έκανες εσύ συμμάχους τους Αιγυπτίους;»[426] Σύμφωνα λοιπόν με τον σχολιαστή είχε πέσει λιμός στην Αθήνα και οι Αθηναίοι ζήτησαν από τον φαραώ Άμαση (διοίκ. 570-526 π.Χ.) της Αιγύπτου σιτάρι και εκείνος τους έστειλε μεγάλη ποσότητα. Αργότερα, ο Ψαμμήτιχος Γ' (διοίκ. 526-525 π.Χ.) έστειλε στους Αθηναίους 30.000 μεδίμνους σίτου[427] (περ. 1,6 εκατ. λίτρα, AMCD). Τον επόμενο αιώνα, την περίοδο που ο Περικλής (περ. 495-429 π.Χ.) βρισκόταν στο απόγειο της πολιτικής του σταδιοδρομίας, περί τα μέσα του Ε' αιώνα π.Χ. και αφού είχε ψηφισθεί (451/450 π.Χ.) ο νόμος περί νόθων (Αθηναίος πολίτης μπορούσε να είναι μόνο αυτός του οποίου και οι δύο γονείς ήταν Αθηναίοι),[428] ο Αιγύπτιος φαραώ απέστειλε ως δώρο στους Αθηναίους 40.000 μεδίμνους σίτου (περ. 2,1 εκατ. λίτρα, AMCD), το οποίο έπρεπε να μοιρασθούν. Επειδή όμως με τον νόμο του Περικλή αποκλείονταν πολλοί από την διανομή του σίτου, άρχισαν να γίνονται δίκες που αρκετοί τις έχασαν προσπαθώντας να αποδείξουν ότι ήταν γνήσιοι Αθηναίοι. Ως εκ τούτου, όταν ο Περικλής επανεξελέγη στρατηγός αναγκάσθηκε να προτείνει την κατάργηση του νόμου.[429] Η ιστορία αυτή που διηγείται ο Πλούταρχος στον βίο του Περικλή δείχνει ότι το αθηναϊκό εμπόριο σιτηρών από την Αίγυπτο ήταν πια καθιερωμένο τον Ε' αιώνα π.Χ. Ίσως όντως ο Αιγύπτιος ηγεμόνας είχε στείλει ως δώρο φορτίο σίτου στους συμμάχους του Αθηναίους, επειδή αυτοί τον βοηθούσαν στην εξέγερσή του εναντίον των Περσών (460-454 π.Χ.),[430] αλλά ο Πλούταρχος συγχέει τις ακριβείς ημερομηνίες των γεγονότων. Όλες αυτές οι φιλολογικές πληροφορίες, λοιπόν, αποδεικνύουν την ύπαρξη εξαγωγικού εμπορίου σιτηρών της Αιγύπτου προς την Αθήνα και γενικά προς τον ελλαδικό χώρο, οπωσδήποτε από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ. και πιθανόν νωρίτερα, αλλά με αραιή συχνότητα.[431]

Τα ελληνικά πλοία που ήταν αποκλειστικά φορτωμένα με σιτηρά από τον Βόρειο Εύξεινο Πόντο, την Σικελία και την Αίγυπτο αναφέρονται ως σιτηγά ή σιταγωγά αλλά και ως ολκάδες.[432] Γενικώς, το αρχαίο εμπορικό πλοίο αναφέρεται ως «στρογγυλόν πλοίον» σε αντίθεση με το μακρόν πλοίον που ήταν το πολεμικό, η τριήρης και

---

[425] Αθήναιος, II.10 (39f).

[426] Αριστοφάνης, *Πλούτος*, 178.

[427] Chantry, *Scholia Vetera in Aristophanis Plutum*, 178a & 178c, p. 40.

[428] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, XXVI και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Περικλής», XXXVII.

[429] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Περικλής», XXXVII.

[430] Θουκ., I.104 & 109-110.

[431] Για το εμπόριο Αιγυπτίων και Ελλήνων δες την παλαιά αλλά ακόμη χρήσιμη σε πολλά σημεία της μελέτη του D. Mallet, «Chapitre V. Commerce. Administration, Mœurs,» in *Mémoires Publiés par les membres de la Mission Archéologique Française au Caire*, Vol. 12, Fasc. 1, D. Mallet, *Les premiers establishment de Grecs en Égypte (VIIe et VIe siècles)* (Paris: Leroux, 1893), pp. 277-364.

[432] Ηρόδ., VII.147 & VII.186 και Θουκ., VI.22 & VI.30 & VI.44 & VIII.4 και Δημοσθένης, 50 (*Προς Πολυκλέα περί του επιτριηραρχήματος*), 20 και Ανδοκίδης, *Περί της εαυτού καθόδου*, 21 και Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Γάλβας», XIII.

άλλα πλοία.[433] Το τυπικό εμπορικό πλοίο που μετέφερε αμφορείς και άλλα εμπορεύσιμα είδη ήταν η εικοσόρος, πλοίο με είκοσι κουπιά.[434] Οι ολκάδες (εν. ολκάς), λέξη που πηγάζει από το ρήμα έλκω,[435] ήταν πλατύ και βαθύ ιστιοφόρο φορτηγό πλοίο,[436] δηλαδή ρυμουλκούμενη φορτηγίδα χωρίς κουπιά.[437] Μάλιστα, οι ναυτικοί αγκυροβολούσαν αυτά τα φορτηγά και δεν τα τράβαγαν έξω από το νερό στη στεριά, όπως έκαναν με τις τριήρεις.[438] Οι άνδρες ασκούνταν πρώτα στις ολκάδες (πηδάλιο) και σε αλλά κωπήλατα πλοία πριν μεταπηδήσουν στις τριήρεις, τα πολεμικά πλοία για τα οποία ήταν αναγκαία η μεγάλη κωπηλατική και ναυτική εμπειρία κωπηλατών και πηδαλιούχων.[439]

Η καλύτερη ίσως απόδειξη για το τι ήταν η ολκάς είναι η απεικόνισή της μαζί με πολεμικό πλοίο στην εξωτερική πλευρά μελανόμορφης κύλικας του 520-500 π.Χ., στο Βρετανικό Μουσείο (αρ. 1867,0508.963). Τα δύο πλοία είναι ζωγραφισμένα και στις δύο εξωτερικές όψεις του αγγείου (από τις δύο πλευρές των λαβών) αλλά οι δύο σκηνές διηγούνται ένα γεγονός. Στην μία πλευρά, η ολκάς που δεν έχει κουπιά φέρει ιστό στο κέντρο της και έχει ανοιγμένο και φουσκωμένο πανί. Στο άκρο της πλώρης έχει ζωγραφισμένο αποτροπαϊκό οφθαλμό. Δεν υπάρχει κανένας ναυτικός στο κατάστρωμα της ενώ στην πρύμνη, τα πηδάλια βυθίζονται στο νερό. Μπροστά από την πλώρη της ολκάδος υπάρχει κωπήλατο πολεμικό πλοίο, όπως δείχνουν τα ζωγραφισμένα κουπιά και το έμβολο στην πλώρη, με ιστίο και φουσκωμένο πανί και τουλάχιστον τέσσερις όρθιες μορφές σχεδιασμένες επάνω στο κατάστρωμα, η μία από τις οποίες έχει στα χέρια της την μία άκρη του ανοιγμένου πανιού. Άλλες μορφές είναι μάλλον σχεδιασμένες ως καθισμένοι κωπηλάτες. Τα πηδάλια και ο πηδαλιούχος του πολεμικού είναι στην θέση της λαβής του αγγείου και πίσω από αυτή. Στην άλλη πλευρά των λαβών της κύλικας, η ολκάς έχει μαζεμένο το πανί ενώ στην πρύμνη ο πηδαλιούχος κρατάει τα πηδάλια. Δεν υπάρχουν άλλοι ναύτες στο κατάστρωμα. Στο πολεμικό πλοίο, το πανί του είναι ανοιγμένο και φουσκωμένο ενώ δύο σειρές καθισμένων κωπηλατών, όπως δείχνει η ζωγραφισμένη πλευρά του πλοίου, κωπηλατούν. Ένα μικρότερο πλοιάριο σέρνεται πίσω από το πολεμικό.

Παρά την ζωγραφισμένη αυτή σκηνή, δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς πλοηγούνταν η ολκάς για να αγκυροβολεί στους διάφορους όρμους και λιμάνια της Μεσογείου χωρίς κουπιά.[440] Η ιστορία που ίσως θέλει να διηγηθεί ο καλλιτέχνης, κατά την δική μας άποψη,[441] ενώνει τα δύο πλοία (ολκάδα και πολεμικό) από τις δύο πλευρές των λαβών. Δηλαδή, αντί να απεικονίσει τα δύο θέματα στον χώρο που του αφήνουν ανάμεσά τους οι λαβές, αυτός χρησιμοποιεί τις λαβές για να ενώσει την κάθε του σκηνή (ταξίδι,

---

[433] Ηρόδ., I.163 και Θουκ., I.14 & II.97 και Ξενοφών, Ελληνικά, V.1.21.

[434] Δημοσθένης, 35 (*Προς την Λακρίτου παραγραφήν*), 18-19.

[435] Δημητράκος, λμ. «ολκάς».

[436] Λεξικόν Σούδα, λμ. «ναυς».

[437] Αριστοτέλης, *Περί πορείας ζωίων*, 10 (710a.18-19).

[438] Θουκ., II.91, «ἔτυχε δὲ ὁλκὰς ὁρμοῦσα μετέωρος».

[439] Ψευδο-Ξενοφών, *Αθηναίων Πολιτεία*, I.19-20.

[440] The British Museum, «Kylix» at <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-963> και Morrison and Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B.C.*, in the section Plates, Plate 19 (Arch. 85, p. 109) και Plate 20 a (Arch. 85, p. 109) & p. 244.

[441] Δες άλλη περιγραφή του αγγείου σε Morrison and Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B.C.*, in the section Plates, p. 109.

αγκυροβόληση).[442] Στην σκηνή του ταξιδιού (από τις δύο πλευρές της μίας λαβής του αγγείου) η φορτωμένη ολκάδα μαζί με το πολεμικό πλοίο (και το μικρό πλοιάριο που σέρνει) που την συνοδεύει και την έλκει και με τα πανιά τους ανοιγμένα ταξιδεύουν στην θάλασσα (τα πλοία με ανοιγμένα πανιά που τα χωρίζει η μία λαβή). Όταν φθάνουν στο αγκυροβόλιο (η δεύτερη σκηνή από τις δύο πλευρές της άλλης λαβής), το πανί της ολκάδος μαζεύεται και ο πηδαλιούχος πρέπει να την αγκυροβολήσει προσεκτικά, ενώ στο πολεμικό ορισμένοι κωπηλάτες έχουν σηκωθεί από τις θέσεις τους για να μαζέψουν το πανί του πολεμικού (τα πλοία με μαζεμένα πανιά που τα χωρίζει η άλλη λαβή). Η ιστορία, λοιπόν, της εικονογραφήσεως της κύλικας είναι ένα ταξίδι ολκάδος που την σέρνει το πολεμικό και η άφιξη στο αγκυροβόλιο, όπως την ερμηνεύουμε εμείς.

Ένα πλεούμενο χωρίς κουπιά μπορεί μόνο να πλεύσει σε σταθερή πορεία ελκόμενο και με την βοήθεια του πανιού και των πηδαλίων του και αυτό ακριβώς ήταν και η ολκάς (εκ του ρήματος έλκω), η ελκόμενη φορτηγίδα. Ο Θουκυδίδης διηγούμενος την αθηναϊκή εκστρατεία στην Σικελία εξηγεί ότι τριάντα ολκάδες φορτωμένες με σιτάρι, τους αρτοποιούς, τους κτίστες, τους ξυλουργούς, και τα αναγκαία εργαλεία για οχυρώσεις αλλά και εκατό πλοία τα οποία «εξ ανάγκης» έπλεαν μαζί με τις ολκάδες μαζί με άλλα πλοία και άλλες ολκάδες (εμπορικά πλοία) εμπόρων ταξίδευαν ακολουθώντας τα προηγούμενα από την Κέρκυρα προς την Σικελία.[443] Σε άλλο σημείο της Ιστορίας του αναφέρει ότι οι Κυρηναίοι έστειλαν δύο τριήρεις να συνοδεύσουν ολκάδες φορτωμένες με Σπαρτιάτες οπλίτες προς τον Σελινούντα.[444] Από τις παραθέσεις αυτές και την εικονογραφία στην κύλικα οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι ολκάδες θα ήταν δυνατόν να ταξιδεύσουν τόσο μεγάλα ταξίδια στην Μεσόγειο μόνο εάν ρυμουλκούνταν από άλλα μεγάλα πλοία. Την άποψη αυτή ενισχύει ο Δημοσθένης που γράφει ότι οι Αθηναίοι ήταν καταπονημένοι διότι είχαν αναγκασθεί οι τριήρεις τους να σύρουν («ελκόντων») πλοία (προφανώς ολκάδες) φορτωμένα με σιτάρι και πελταστές από την Θάσο στην Στρύμη[445] (BAGROW, 51:E3, χερσόνησος Μωλυβωτής, Παραλία Μολυβωτής, περ. 20 χλμ., νότια και νοτιοδυτικά της Κομοτηνής), δηλαδή σε απόσταση περ. 55 χλμ. Επιπλέον, ο Αριστοφάνης μιλάει για χονδρά σχοινιά για τις ολκάδες,[446] προφανώς για την ρυμούλκησή τους.[447]

Όπως έχουμε ήδη εξηγήσει παραπάνω, τα σιτηρά μεταφέρονταν στον ελλαδικό χώρο δια θαλάσσης και μέσα σε πλοία («σιταγωγοῖς ναυσὶν»,[448] «πλοῖα [...] σιτηγὰ»,[449] «νῆες ἤδη σιταγωγοὶ»,[450]), κάποια από τα οποία ήταν ολκάδες. Ανάμεσα, δηλαδή, στα διάφορα προϊόντα και αντικείμενα που μπορούσαν να φορτωθούν στις ολκάδες ήταν

---

[442] Δες λεπτομερείς εικόνες του αγγείου στην The British Museum, «Kylix» at <https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-963>.

[443] Θουκ., VI.44.

[444] Θουκ., VII.50.

[445] Δημοσθένης, 50 (*Προς Πολυκλέα περί του επιτριηραρχήματος*), 21-22.

[446] Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 36-37.

[447] Morrison and Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B.C.*, p. 245.

[448] Θουκ., VIII.4.

[449] Δημοσθένης, 50 (*Προς Πολυκλέα περί του επιτριηραρχήματος*), 20.

[450] Ανδοκίδης, *Περί της εαυτού καθόδου*, 21.

και σιτηρά: «σῖτον ἐν ὁλκάσι»,[451] «σιταγωγοῖς ὁλκάσι»,[452] «ὁλκάδες μὲν τριάκοντα σιταγωγοὶ».[453] Όμως, το ερώτημα είναι πώς ακριβώς μεταφέροντα τα σιτηρά με τα πλοία; Φαίνεται ότι κατά την Κλασσική, Ελληνιστική, και Ρωμαϊκή Εποχή, τα σιτηρά μεταφέρονταν με τα πλοία είτε ως χύδην φορτίο, είτε μέσα σε αγγεία, είτε συσκευασμένα σε σάκους. Αρκετές λεπτομέρειες για αυτούς τους τρόπους μεταφοράς σιτηρών με πλοία γνωρίζουμε για την Ρωμαϊκή Εποχή και πρέπει να συμπεράνουμε με βεβαιότητα ότι οι ίδιοι τρόποι χρησιμοποιούνταν και στις προηγούμενες Εποχές. Ας δούμε, όμως, όλα τα στοιχεία που διαθέτουμε από την Ρωμαϊκή Εποχή. Η συνεχής τροφοδοσία της Ρώμης με σιτηρά κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας ήταν πραγματικά ζήτημα ζωής ή θανάτου για την μεγάλη πόλη με τους πολλούς κατοίκους. Η κύρια πηγή σιτηρών ήταν η βόρεια Αφρική και κυρίως η Αίγυπτος, από την οποία μεταφέρονταν σιτηρά με πλοία σε μεγάλες ποσότητες. Την Ρώμη, όμως, τροφοδοτούσε με σιτηρά και η Σικελία, αν και δεν γνωρίζουμε πώς συγκεντρώνονταν και μεταφέρονταν στα λιμάνια τα σιτηρά στο ιταλικό νησί, όπου οι φοροεισπράκτορες στην ύστερη αυτοκρατορική Ρωμαϊκή Εποχή συνέλεγαν την δεκάτη, δέκα της εκατό επί της παραγωγής, και την μετέφεραν στα λιμάνια. Σε περίπτωση ανάγκης, η Σικελία τροφοδοτούσε τις ελληνικές Πόλεις, τον ελλαδικό χώρο αλλά και την Ρώμη. Αντιθέτως, διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες από την Αίγυπτο για να κατανοήσουμε την συγκέντρωση των σιτηρών, την φόρτωσή τους στα πλοία, και την μεταφορά τους στην Ρώμη. Νομίζουμε ότι με τους ίδιους τρόπους πραγματοποιούνταν η διαδικασία αυτή κατά την Ελληνιστική Εποχή αλλά γιατί όχι και κατά την Κλασσική, σε ό,τι αφορά στις ελληνικές Πόλεις.

Στην Αίγυπτο τα σιτηρά θερίζονταν από τον Απρίλιο μέχρι τις αρχές Ιουνίου και τα κομμένα στάχυα μεταφέρονταν στα αλώνια με κάθε μέσο αλλά κυρίως φορτωμένα σε ζώα. Στην ύστερη αυτοκρατορική ρωμαϊκή περίοδο, οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν τετράτροχα αμάξια που τα έσερναν τέσσερα βόδια. Τα μεταφορικά αυτά οχήματα κατασκευάζονταν με έξοδα των γαιοκτημόνων αλλά η συντήρησή τους καθώς και τα έξοδα για την τροφή των ζώων επιβάρυναν το κράτος. Η χωρητικότητα των αμαξιών έχει υπολογισθεί σε 50-70 μόδια (modius) σιτηρών (περ. 438-613 λίτρα, AMCD) και ο αριθμός τους πρέπει να ήταν πολύ μεγάλος, όταν τροφοδοτούσαν συνεχώς την Ρώμη. Έχει υπολογισθεί ότι κινούνταν με 3 χλμ. την ώρα κατά μέσο όρο και έπρεπε κάθε τόσο μέσα στην ημέρα να σταματούν σε σταθμούς όπου γινόταν αλλαγή των κουρασμένων με ξεκούραστα βόδια αλλά και διανυκτερεύσεις. Μετά το αλώνισμα και το λίχνισμα, ο καρπός συγκεντρωνόταν στις τοπικές ανά περιοχή σιταποθήκες υπό την επίβλεψη των σιτολόγων. Από εκεί μεταφερόταν στις κεντρικές σιταποθήκες των μεγάλων πόλεων (μητροπόλεων), όπου μέρος του γεννήματος αποθηκευόταν για την σπορά της επόμενης χρονιάς, και το υπόλοιπο μέσω των λιμανιών στον Νείλο μεταφερόταν με πλεούμενα στην Αλεξάνδρεια. Στα λιμάνια του Νείλου τα σιτηρά έφθαναν σε σακιά φορτωμένα επάνω σε γαϊδούρια και καμήλες, μεταφορτώνονταν σε πλεούμενα και κατόπιν, σε ορισμένα σημεία επάνω στον Νείλο, φορτώνονταν σε μεγαλύτερα πλοία για την Αλεξάνδρεια. Εκεί, τα σιτηρά αποθηκεύονταν σε μεγάλες σιταποθήκες υπό την

[451] Θουκ., VI.22.
[452] Θουκ., VI.30.
[453] Θουκ. VI.44.

επίβλεψη Ρωμαίων επιστατών για να μεταφερθούν τελικά στην Ρώμη.[454] Οι μεταφορές αυτές από το ένα μέσο στο άλλο γίνονταν με γραπτές αποδείξεις παραδόσεως-παραλαβής για να εξασφαλισθεί η ακεραιότητα του όγκου του μεταφερόμενου εμπορεύματος. Το 211-212 μ.Χ., πλοιοκτήτης φορτηγίδων που έπλεαν στον Νείλο με σιτηρά έλαβε απόδειξη παραδόσεως-παραλαβής για να μεταφέρει και να παραδώσει ποσότητα σιτηρών στην Αλεξάνδρεια.

> Από τον στρατηγό Δίδυμο του νομού της Οξύρρυγχου (δόθηκε) στον Ποσιδώνιο, γνωστό και ως Τριάδελφο, πλοιοκτήτη (και) διαχειριστή οκτώ πλοίων, η μεταφορά 40.000 αρταβών[455] [2.235.520 λίτρα, AMCD] στην Νέα πόλη [περιφέρεια στην Αλεξάνδρεια]. Παρέλαβα και είχαν καταμετρηθεί (σε εμένα) από τον Διόσκορο Οννώφρειο και τον Δίδυμο Παυσείριο, σειτολόγων [sic] της κάτω τοπαρχίας Ψώβθεως η ποσότητα που έστειλες εσύ [ο στρατηγός] σε εμένα και ο Ωρίων του Απίωνα, ο βασιλικός γραμματέας του ίδιου νομού, σύμφωνα με εντολή του εξοχότατου επιτρόπου της Νέας πόλεως, από την δημόσια σιταποθήκη της ίδιας κωμοπόλεως στον Τώμι ποταμό, θερισμένου σιταριού του παρελθόντος δεκάτου ενάτου (έτους) των κυρίων Αυτοκρατόρων Αντωνίνου και Γέτα Ευσεβών Σεβαστών, σίτος καθαρός, χωρίς βώλους χώματος, χωρίς ανάμειξη με κριθάρι, χωρίς να έχει πατηθεί (αλλά) κοσκινισμένος, μαζί με ποσοστό μίας και μισής αρταβών ... χίλια οκτακόσια σαράντα, γίνονται [σύνολο] ... [λέξεις σκόρπιες και κενό από το κατεστραμμένο τμήμα του παπύρου] ... όλη την ποσότητα που θα μεταφέρω στην Αλεξάνδρεια και θα παραδώσω σε αυτούς που διαχειρίζονται (τα σιτηρά) χωρίς απώλειες, χωρίς βλάβες από την ναυτική τους μεταφορά ... Η έγκυρη αυτή εξοφλητική απόδειξη γραφείσα εις τριπλούν [τρία αντίτυπα], την οποία εξέδωσα σε δύο αντίτυπα για εσένα και ένα για τους σιτολόγους. [Έτος εικοστό] Αυτοκρατόρων Καισάρων Μάρκου Αυρηλίου Αντωνίνου και Πουβλίου Σεπτιμίου Γέτα Βρεταννικών Μεγίστων Ευσεβών Σεβαστών.[456]

Αυτή η διαδικασία μεταφοράς σιτηρών και με την έκδοση αποδείξεων φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν στην Αίγυπτο από τον Γ’ αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 3ο μ.Χ. αιώνα. Μάλιστα, μαζί με τα φορτία στέλνονταν συχνά υπό την φύλαξη στρατιωτών που τα ακολουθούσαν και σφραγισμένα «δείγματα» του σίτου που επρόκειτο να παραδοθεί, είτε μέσα σε μικρά αγγεία είτε σε δερμάτινες θήκες, για να διαπιστωθεί το είδος και η ποιότητα του προϊόντος.

Το μοναδικό απτό παράδειγμα αποστολής δείγματος σίτου βρέθηκε στην Πομπηία. Πρόκειται για αμφορίσκο ύψους 0.26 μ. που φέρει στο σώμα του σύντομα κείμενα στην λατινική γλώσσα σχετικά με παράδοση ποσότητας σίτου. Τα κείμενα είναι

---

[454] Geoffrey Rickman, *The Corn Supply Of Ancient Rome* (Oxford: Clarendon Press, 1980), pp. 120-121.

[455] Η αρτάβη ήταν περσικό μέτρο όγκου και ισούτο με 1 αττικό μέδιμνο και 3 χοίνικες (Ηρόδ., 1.192) = 55,888 λίτρα, AMCD.

[456] P.Oxy., vol. X, no 1259, pp. 180-182. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

γενικά δυσανάγνωστα διότι χρησιμοποιούνται πολλές συντμήσεις λέξεων, τις οποίες καλούνται να αποκρυπτογραφήσουν οι μελετητές τους. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη (2016) προσπάθεια αναγνώσεως και κατανοήσεως των κειμένων, αυτά χωρίζονται σε τρία μέρη, το κάθε ένα από τα οποία είναι χαραγμένο από διαφορετικό άνθρωπο. Το πρώτο κείμενο (γραμμές 1-5) αναφέρει το είδος του εμπορεύματος και το πλοίο. Το δεύτερο (γραμμές 6-7) έχει σχέση με τα έξοδα μεταφοράς. Το τρίτο είναι χαραγμένο στο περιθώριο του κυρίως κειμένου, δίπλα στην γραμμή 6, και αφορά στην έκπτωση υπό μορφήν δωρεάν προϊόντος που προσέφερε ο πωλητής.

> [Γραμμές 1-5]
> Πρότερο δείγμα από 15.200 μόδια σίτου [133.000 λίτρα, AMCD] [που θα παραδοθούν] σε κοίλο[457] πλοίο, [μέσα σε] 1600 αμφορείς, με προστάτες [του πλοίου] τον Γιούπιτερ και την Γιούνο [και] με ακρόπρωρο[458] Νίκη. [Το πλοίο ανήκει] στο Πόπλιο Πομπίλιο Σάτυρο με αντιπρόσωπο [επί του πλοίου] τον Μάρκο Λαπτίδιο Βιτάλη, πολίτη της Clupea.[459]
>
> [Γραμμές 6-7]
> Συμφωνημένη τιμή μεταφορικών από την Όστια[460] 2 τοις εκατό[461] να καταβληθεί καλή τη πίστει[462] την παραμονή των Ειδών του Οκτωβρίου.[463]
>
> [Στο περιθώριο, δίπλα στην γραμμή 6] 200 μόδια δωρεάν.[464]

---

[457] Η λατινική λέξη που χρησιμοποιείται στην επιγραφή επί του αγγείου είναι cumba, η οποία προέρχεται πιθανότατα από την ελληνική κύμβη. Ο Πλίνιος (Plinius, VII.208) γράφει για «cumbam Phoenices» (φοινικικά πλοία) ενώ ο Σοφοκλής (Fr. 217) για «κύμβαισι ναυστολεῖς» (ταξιδεύεις με πλοίο). Γενικώς, η έννοια της λέξεως σε ό,τι αφορά πλοία αναφέρεται σε ελαφρά πλεούμενα, λέμβους (Δημητράκος, λμ. «κύμβη», αρ. 2) αλλά, κατά την γνώμη μας, εδώ πρόκειται για εμπορικά πλοία, επειδή η πρωταρχική έννοια της λέξεως κύμβη είναι το «κοίλον του αγγείου» (Δημητράκος, λμ. «κύμβη»). Δηλαδή, νομίζουμε ότι ο γραφέας θέλει να τονίσει το εμπορικό πλοίο, το στρόγγυλό πλοίο των Ελλήνων, αδιαφορώντας για την γενική ελληνική έννοια του μικρού σκάφους. Η ελληνική κύμβη (λέμβος) έγινε στην λατινική της μεταφορά του 1ου μ.Χ. αιώνα cumba (εμπορικό βαθύ μεταγωγικό πλοίο για να χωρέσουν τα 15.200 μόδια σίτου, 133.000 λίτρα, AMCD).

[458] Ξύλινη διακοσμητική παράσταση συνήθως γυναικείας μορφής που τοποθετούνταν στο πιο ψηλό σημείο της εξωτερικής πλευράς της πλώρης του σκάφους.

[459] Clupea ή Clipia ή Ασπίς (BAGROW, 32:H3, σημερ. Kelibia), στην ανατολική ακτή της Τυνησίας, νοτιότερα του ακρωτηρίου Cape Bono.

[460] Το λιμάνι στην βορειοδυτική Ιταλία, κοντά στην Ρώμη.

[461] Προφανώς επί της συνολικής αξίας του προς παράδοση σιταριού.

[462] Στην λατινική επιγραφή του αγγείου χρησιμοποιούνται τα αρχικά S F τα οποία οι μελετητές συμπλήρωσαν ως Sine Fraude, δηλαδή χωρίς προσπάθεια εξαπατήσεως από την πλευρά του μεταφορέα, ο οποίος θα προπληρωνόταν για να μεταφέρει το φορτίο στον παραλήπτη.

[463] Στις 14 Οκτωβρίου.

[464] Απόδοση από την λατινική μετά την συμπλήρωση λέξεων και σχόλια Δ. Ι. Λοΐζος. Το αποκαταστημένο κείμενο της επιγραφής και λεξικολογικά σχόλια σε Jean Andreau and Lucia Rossi and André Tchernia, «CIL IV, 9591 : un transport de blé entre Ostie et Pompéi,» *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 129-1 (2017) at <https://journals.openedition.org/mefra/4646>.

Οι μελετητές έχουν συσχετίσει αυτή την αγορά σίτου στην Πομπηία με τον ισχυρό σεισμό του 62 μ.Χ.[465] Ο αμφορίσκος θάφτηκε μαζί με ολόκληρη την Πομπηία μετά την έκρηξη του Βεζουβίου το 79 μ.Χ.

Η μόνη απτή απόδειξη για την πιθανή αγορά σίτου που θα αποστέλλονταν στην Πομπηία είναι αυτός ο αμφορίσκος με το δείγμα σίτου. Η χρήση και η αποστολή δειγμάτων, όμως, και στον ελλαδικό χώρο τουλάχιστον από τον Δ’ αιώνα π.Χ. δεν ήταν άγνωστη.[466] Αντιθέτως, πρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν πολύ συνηθισμένη και μάλιστα στον Πειραιά υπήρχε ιδιαίτερος χώρος όπου γινόταν ο δειγματισμός σιτηρών και οσπρίων.[467] Ο Δημοσθένης αναφέρει ότι «οὗτοι δὲ περιεπάτουν ἐν τῷ δείγματι τῷ ἡμετέρῳ»,[468] περπατούσαν στον χώρο όπου είχαμε αφήσει τα δείγματα του εμπορεύματος και «προσέρχεται αὐτῷ ἐν τῷ δείγματι»,[469] ήρθε στον χώρο όπου βρίσκονταν τα δείγματα. Φυσικά, τον 1ο και τον 2ο μ.Χ. αιώνα, όταν οι Ρωμαίοι είχαν πια τον πλήρη έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου, τα δείγματα σιτηρών και καρπών δένδρων ήταν απολύτως καθιερωμένα.[470]

Ένα άλλο ζήτημα που έχει απασχολήσει τους μελετητές σε σχέση με την μεταφορά σιτηρών από την Αίγυπτο και προφανώς και από την Ναύκρατι είναι το μέγεθος των πλοίων που χρησιμοποιούνταν. Φαίνεται ότι επρόκειτο για αρκετά μεγάλα πλοία και όχι για μικρά εμπορικά. Άλλωστε και οι Πόλεις στον ελλαδικό χώρο και η Ρώμη αργότερα απαιτούσαν την εισαγωγή μεγάλων ποσοτήτων σιτηρών. Την εντύπωση αυτή δίνει απόφαση του 250-200 π.Χ. σε επιγραφή[471] από την Θάσο, όπου αναφέρεται ότι απαγορευόταν με επιβολή προστίμου στον μικρό λιμένα της Θάσου να προσεγγίζουν πλοία με φορτίο μικρότερο των 3000 εμπορικών ταλάντων (περ. 107 μετρικών τόνων, AMCD) και στον μεγάλο με φορτίο λιγότερο των 5000 εμπορικών ταλάντων (περ. 180 μετρικών τόνων, AMCD).[472] Δηλαδή, στην πρώτη περίπτωση πρέπει να φανταστούμε σκαρί μήκους περίπου 20-25 μ. και στην δεύτερη μήκους 30-40 μ. με πλάτος μεταξύ 7-10 μ.[473]

Σε αυτό το σημείο της συζητήσεως περί εμπορικών μεταφορών και εμπορίου είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό το σύστημα/τα συστήματα μονάδων μάζας (βάρους) που χρησιμοποιούνταν στην Αθήνα από την Κλασσική μέχρι και την αρχή της Ρωμαϊκής Εποχής και στον ελλαδικό χώρο, δηλαδή για πέντε αιώνες. Κατ’ αρχάς, πρέπει να γίνει ο διαχωρισμός ανάμεσα στην νομισματική μονάδα βάρους και στην εμπορική μονάδα βάρους του αττικού συστήματος. Η ονοματολογία του/των συστημάτων είχε

[465] Jean Andreau and Lucia Rossi and André Tchernia, «CIL IV, 9591 : un transport de blé entre Ostie et Pompéi – II,» *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 131-1 (2019) at <http://journals.openedition.org/mefra/7594>.

[466] «όπως συμβαίνει και με τα φρούτα, θα σας δώσω ένα δείγμα από κάθε είδος», Ισοκράτης, 15 (*Περί Αντιδόσεως*), 54.

[467] Bekker, *Anecdota Graeca*, «Δείγμα», 1:237.

[468] Δημοσθένης, 35 (*Προς την Λακρίτου παραγραφήν*), 29.

[469] Δημοσθένης, 50 (*Προς Πολυκλέα περί του επιτριηραρχήματος*), 24.

[470] Φιλόστρατος, *Τα ες τον Τυανέα Απολλώνιον*, VI.12.

[471] PHI Greek Inscriptions, # PH79908, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Northern Aegean (IG XII,8) IG XII Suppl. 348.

[472] Οι υπολογισμοί σε τόνους έγιναν με εμπορικό τάλαντο = 36 κιλά.

[473] Δες γενικά για τα αρχαία πλοία και όχι αποκλειστικά για τα σιταγωγά, Lionel Casson, *Ships And Seamanship in The Ancient World* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1971), p. 173.

διατηρηθεί ίδια σε όλη αυτή την περίοδο, αλλά η μετρική βάση διέφερε. Στο σύστημα που χρησιμοποιούνταν για την κοπή των αττικών νομισμάτων 1 τάλαντο = 60 μναι = 25,85 κιλά αργύρου και 1 μνα = 100 δραχμές = 430 γρ. αργύρου και 1 δραχμή = 4,3 γρ. αργύρου (Πίνακας 2 και «Greek Measures of Weight, Attic Silver/Solonian» at AMCD). Το ακριβές βάρος της αργυρής δραχμής μπορεί να είχε αποκλίσεις ανάμεσα στις διάφορες κοπές. Ενώ αρχικά η εμπορική μονάδα (διάφορα μη πολύτιμα μέταλλα και άλλα εμπορεύσιμα είδη) ήταν περίπου ίδια με την νομισματική (χρυσός, άργυρος, πολύτιμα μέταλλα γενικά και νομίσματα), δηλαδή 1 τάλαντο = περ. 26 κιλά και 1 μνα = 430/435 γρ., προς το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ. η ισορροπία αυτή μεταβλήθηκε και η αθηναϊκή εμπορική μνα = 105 δραχμές (457 γρ.) και 1 τάλαντο = 27,42 κιλά. Στην αρχή της Ελληνιστικής Εποχής η 1 αθηναϊκή εμπορική μνα = 112 δραχμές = 489 γρ. και 1 τάλαντο = 29,35 κιλά και ίσως αργότερα είναι πιθανό αλλά όχι απολύτως επιβεβαιωμένο να αυξήθηκε ακόμη περισσότερο και 1 μνα = 125 δραχμές (544 γρ) και 1 τάλαντο = 32,64 κιλά. Πάντως, περί το 200 π.Χ. 1 εμπορική μνα = 138 δραχμές (600 γρ.) και 1 τάλαντο = 36 κιλά («Greek Measures of Weight, Combined» at AMCD) και στο τέλος του Β ' αιώνα π.Χ. 1 εμπορική μνα = 150 δραχμές (652 γρ.) και 1 εμπορικό τάλαντο = 39,12 κιλά.[474] Συνεπώς, οι υπολογισμοί μας για τους κανόνες χωρητικότητας πλοίων στα δύο λιμάνια της Θάσου έγιναν με το τάλαντο υπολογιζόμενο στα 36 κιλά και όχι στα 26 κιλά, όπως υπολογιζόταν μέχρι πριν από το τέλος του Ε' αιώνα π.Χ.[475]

Η απόφαση των Θασίων για την ελάχιστη χωρητικότητα των πλοίων που προσέγγιζαν τα λιμάνια τους δείχνει ότι υπήρχαν πολλά εμπορικά πλοία που μπορούσαν να μεταφέρουν φορτία 100 και 150 τόνων (κρασί σε αγγεία, σιτηρά χύδην, σιτηρά σε αγγεία ή σάκους, μυλόπετρες και άλλα εμπορεύσιμα είδη μεγάλου συνολικού βάρους) και άρα από το δεύτερο μισό του Γ' αιώνα π.Χ. δεν ενδιαφέρονταν για μικρότερα εμπορικά. Από την ίδια περίοδο και μετά, επιγραφικές πηγές επιβεβαιώνουν το μέγεθος συγκεκριμένων σιταγωγών πλοίων σε ελληνικά λιμάνια και κυρίως στον Πειραιά. Στο πρώτο μισό του Γ' αιώνα π.Χ. (300-250 π.Χ.), ο δήμος της Δήλου τίμησε τον Διονύσιο Ιερωνύμου από την Πόλη του Βυζαντίου (σημερ. Κωνσταντινούπολη) διότι παρέδωσε στην Πόλη της Δήλου 500 μεδίμνους σίτου (26.300 λίτρα, AMCD) τους οποίους είχε άμεση ανάγκη.[476] Εάν θεωρήσουμε ότι το πλοίο αυτό ήταν μόνο φορτωμένο με χύδην σιτάρι, τότε μπορούμε να υπολογίσουμε και την χωρητικότητά του σε τόνους. Η πυκνότητα φορτώσεως του σίτου είναι 0,77 γρ. ανά κυβικό εκατοστό και συνεπώς τα 26.300 λίτρα είναι 20 μετρικοί τόνοι[477] και έτσι το πλοίο με το οποίο ο Διονύσιος με-

[474] Louisse Willocx «Athenian Commercial Weights: A History of Museum Collections and a General Overview of the Corpus,» in *Pondera antiqua et mediaevalia I*, eds Charles Doyen and Louise Willocx (Louvain: Presses universitaires de Louvain, 2020), pp. 25-26 and notes.

[475] Άρα, οι υπολογισμοί του Lionel Casson, *Ships And Seamanship*, p. 171, n. 23, ως προς την χωρητικότητα των πλοίων στα λιμάνια της Θάσου (80 και 130 τόνοι) πρέπει να θεωρηθούν χαμηλοί.

[476] PHI Greek Inscriptions, # PH63111, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) IG XI,4 627.

[477] Για την μετατροπή των λίτρων (μονάδα όγκου υγρών και ξηρών φορτίων) σε τόνους απαιτείται η πυκνότητα του προϊόντος ανά κυβικό εκατοστό, η οποία θα πολλαπλασιασθεί επί τον αριθμό των λίτρων για να μας δώσει το αποτέλεσμα σε τόνους (μονάδα μάζας, βάρους). Δηλαδή, πυκνότητα επί λίτρα = λίτρα διαιρούμενα με το 1000 = τόνοι (π * λ = λ / 1000 = τ). Ενδεικτικά και γενικώς, το καθαρό γλυκό νερό θερμοκρασίας 4 βαθμών Κελσίου έχει πυκνότητα 1 γρ./κ.ε. (ακριβώς 0,999 γρ./κ.ε.), το κρασί 0,99 γρ./κ.ε., το ελαιόλαδο 0,918 γρ./κ.ε., το αλάτι από τις αλυκές, 1,28 γρ./κ.ε., τα αμύγδαλα, 0,46 γρ./κ.ε., το σιτάρι, 0,77 γρ./κ.ε., το κριθάρι, 0,62 γρ./κ.ε., η βρώμη, 0,41 γρ./κ.ε., η

τέφερε το σιτάρι στην Δήλο πρέπει να ήταν χωρητικότητας 20 τόνων, δηλαδή μικρό εμπορικό. Υποθέτουμε ότι τα φορτία μεταφέρονταν σε πλοία ανάλογα του όγκου του σίτου που μετέφεραν, είτε χύδην είτε σε σάκους.

Η μεταφορά μέσα σε αμφορείς ή άλλα αγγεία τόσο μεγάλων ποσοτήτων σιταριού για τον ελλαδικό χώρο της προ-Ρωμαϊκής Εποχής θα απαιτούσε χιλιάδες αμφορείς/αγγεία, όπως φαίνεται από την επιγραφή στο δείγμα σίτου που θα ταξίδευε προς την Πομπηία (δες παραπάνω), εγχείρημα μάλλον ασύμφορο από πλευράς ευρέσεως τόσου μεγάλου αριθμού αμφορέων, άχρηστου φορτίου για το πλοίο (μέχρι και 50 τόνους επιπλέον του μεταφερόμενου προϊόντος)[478] εξαιτίας του βάρους των αμφορέων των ίδιων αλλά και του απαιτούμενου χρόνου για να γεμίσει το προϊόν τα αγγεία στην Αφρική.

Ας εξετάσουμε, λοιπόν, και μερικές ακόμη περιπτώσεις μεταφοράς σιτηρών με σιταγωγά πλοία. Περί το 300 π.Χ., η Έφεσος τίμησε τον Ρόδιο Αγαθοκλή Αγήμονος διότι τροφοδότησε την Πόλη με 2.333 μεδίμνους σίτου[479] (122.734 λίτρα, AMCD), δηλαδή περ. 95 τόνους, πλοίο παρόμοιο με τα μικρότερα στην επιγραφή από την Θάσο (δες παραπάνω). Το 179 π.Χ., η Δήλος τροφοδοτήθηκε με 2800 μεδίμνους (147.302 λίτρα, AMCD) σιτάρι που αγοράσθηκε από τον βασιλιά Μασσανάση (περ. 202-148 π.Χ., στην επιγραφή αναφέρεται ως Μασαννάσα)[480] της Λιβύης ή Νουμιδίας, στην Βόρεια Αφρική, που μεταφέρθηκαν στο νησί με πλοίο 115 τόνων, μεγάλο σιταγωγό. Μερικά χρόνια πριν το 300 π.Χ., η Σάμος τίμησε τον Γύγεο Μενεσθέως από την Τορώνη διότι τροφοδότησε το νησί με 3000 μεδίμνους σίτου (157.824 λίτρα, AMCD), δηλαδή με πλοίο χωρητικότητας 120 τόνων.[481] Τρεις φορές στο τελευταίο τέταρτο του Δ' αιώνα π.Χ., οι Αθηναίοι τροφοδοτήθηκαν με σίτο 3000 μεδίμνων την φορά (157.824 λίτρα AMCD), μία το 325/4 π.Χ.,[482] δεύτερη το 324/3 π.Χ.,[483] και τρίτη το 320/319 π.Χ.,[484] με πλοία 125 τόνων, ενώ περί το 330 π.Χ. με 4000 μεδίμνους σίτου[485] (210.432 λίτρα, AMCD) από την Σικελία και ποσότητα κριθαριού σε πλοίο χωρητικότητας 165 τόνων. Δέκα χρόνια αργότερα (320/310 π.Χ.), η Αθήνα χρειάσθηκε πάλι 4000 μεδίμνους σίτου (210.432 λίτρα, AMCD) που πρέπει να φορτώθηκε σε πλοίο 165 τόνων, ενώ νωρίτερα –δεν προσδιορίζεται ακριβής χρόνος– ο ίδιος προμηθευτής, ο Χει;;; (το όνομά του δεν

σίκαλη 0,72 γρ./κ.ε. Επίσης, 1 τόνος καθαρού γλυκού νερού θερμοκρασίας 4 βαθμών Κελσίου ισούται γενικώς με 1 κυβικό μέτρο νερού. Δες «Conversion of liters to metric tons (l to t)» at <https://www.20cleng.com/en/l-to-t/> και για πλήρεις πίνακες πυκνότητας δες FAO/INFOODS Databases. Density database version 2.0 (2012) at <https://openknowledge.fao.org/items/256c4538-66c3-4143-a937-da3cf6a74318> ή <https://www.fao.org/4/ap815e/ap815e.pdf >. Στους πίνακες, 1 ml = 1 κ.ε.

[478] Δες Lionel Casson, *Ships And Seamanship*, p. 184.

[479] Στην επιγραφή αναγράφεται, «ἑκτεῖς μυρίους τετρακισχιλίους», δηλαδή 10.000+4.000 διά του 6 = 2.333, PHI Greek Inscriptions, # PH247766, Asia Minor, Ionia, Ephesos 59 = SIG, no 354.

[480] PHI Greek Inscriptions, # PH62921, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Delos (IG XI and ID) ID 442 face A lines 101-106, με άθροιση των δύο ποσοτήτων.

[481] PHI Greek Inscriptions, # PH254197, Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]) Samos (IG XII,6) Samos 36 = SEG, 1:361.

[482] PHI Greek Inscriptions, # PH2577, IG II^2 360.

[483] PHI Greek Inscriptions, # PH2580, IG II^2 363.

[484] PHI Greek Inscriptions, # PH2616, IG II^2 398. Για την συμπλήρωση με τον αριθμό 3000 δες Casson, *Ships And Seamanship*, p. 183, n. 1.

[485] PHI Greek Inscriptions, # PH2626, IG II^2 408.

έχει διασωθεί ολόκληρο), είχε παραδώσει 8000 μεδίμνους σίτου (420.864 λίτρα, AMCD), πιθανότατα σε πλοίο 325 τόνων, εκτός εάν η παράδοση έγινε με δύο πλοία των 165 τόνων. Έναν αιώνα, όμως, αργότερα, το 208/7 π.Χ., έγινε πάλι παράδοση 8000 μεδίμνων σίτου[486] (420.864 λίτρα, AMCD) στην Αθήνα και νομίζουμε ότι αυτό το πλοίο ήταν χωρητικότητας 325 τόνων. Συνεπώς, πρέπει να θεωρήσουμε ότι μέχρι την Ελληνιστική Εποχή πλοία χωρητικότητας 100-120 τόνων ήταν μεσαίου μεγέθους.[487]

Η μεταφορά των σιτηρών μέσα στα πλοία έχει εγείρει διάφορα ερωτήματα ως προς το πώς ακριβώς πραγματοποιούνταν αυτή η διαδικασία. Εάν εξαιρέσουμε τις πιθανές μεταφορές μικρών σχετικά ποσοτήτων μέσα σε αγγεία, μένει να διευκρινισθεί εάν το σιτάρι μεταφερόταν ως χύδην φορτίο μέσα στο πλοίο ή σε σάκους. Η μόνη ένδειξη που διαθέτουμε για την διαδικασία μεταφοράς σιτηρών είναι η τοιχογραφία του φορτηγού πλοίου Isis Giminiana που χρονολογήθηκε στο πρώτο μισό του 3ου μ.Χ. αιώνα και που σήμερα εκτίθεται στο Βατικανό, στην Ρώμη.[488] Η τοιχογραφία βρέθηκε το 1865 σε τάφο στο νεκροταφείο της Porta Laurentina, στην Αρχαία Όστια, περ. 20 χλμ. νοτιοδυτικά της Ρώμης. Η τοιχογραφία που αποσπάσθηκε από τον τοίχο του τάφου απεικονίζει πλοίο στην αποβάθρα όχθης ποταμού. Το εμπόριο φορτωνόταν για να πλεύσει κατά μήκος ποταμού. Επάνω στην σανίδα που συνδέει το κατάστρωμα του πλοίου με την όχθη δύο εργάτες λιμανιού φορτωμένοι με σάκους που περιέχουν κάποιο αγροτικό προϊόν –μάλλον σιτάρι– προχωρούν προς το κατάστρωμα. Ένας τρίτος εργάτης είναι ήδη στο κατάστρωμα και βρίσκεται εμπρός από τον μόδιο (modius), αγγείο μετρητή ξηρών.[489] Υπό την επίβλεψη ατόμου που ονομάζεται στην τοιχογραφία Abascantus, ο τρίτος εργάτης αδειάζει τον σάκο του με το περιεχόμενο που αναγράφεται ως res (προϊόν) επάνω στον σάκο στην τοιχογραφία και που μάλλον είναι σιτάρι, μέσα στο αγγείο μετρητή. Δίπλα στον Abascantus στέκεται άτομο με μαύρο μανδύα που κρατά στο χέρι του ένα κλαδί φυτού και το οποίο πρέπει να έχει σχέση με την μέτρηση του σίτου. Στην αριστερή πλευρά του πλοίου κατά την θέαση και στην πρύμνη του απεικονίζεται ο πλοηγός, ενώ στην δεξιά πλευρά και στην πλώρη του εμπορικού έχει ζωγραφισθεί καθισμένη μορφή, δίπλα στην οποία υπάρχει ανοικτό στο επάνω του μέρος αγγείο και επάνω στο σώμα του οποίου είναι γραμμένη η λέξη FECI ή FECL. Κατά την άποψή μας πρόκειται για συγκοπή της λατινικής λέξεως faecula ή fecula, η φέκλη, δηλαδή η ξεροψημένη τρυγία κρασιού, το κατακάθι του κρασιού, που χρησιμοποιούνταν αντί για σαπούνι[490] και ήταν το περιεχόμενο του αγγείου.[491]

Από την τοιχογραφία εικάζεται ότι τα σιτηρά μεταφέρονταν στα πλοία μέσα σε σάκους και αφού γινόταν μέτρηση της ποσότητας (στην Ρώμη, σε μόδια), το προϊόν χυ-

---

[486] PHI Greek Inscriptions, # PH3064, IG II² 845. Για την χρονολόγηση δες SEG, 16:71.

[487] Για τα στοιχεία αυτά δες και Lionel Casson, *Ships And Seamanship*, pp. 183-184.

[488] «Fresco depicting the boat *Isis Geminiana*» at <https://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/sala-delle-nozze-aldobrandine/affresco-raffigurante-limbarcazione-isis-geminiana.html>.

[489] Δες *Oxford Latin Dictionary*, λμ. «modius», αρ. 1.

[490] Για την ερμηνεία μας αυτή δες *Oxford Latin Dictionary*, λμ. «faecula» & λμ. «fecula» και Δημητράκος, λμ. «φέκλη» & λμ. «τρυξ», ιδίως αρ. 9 με την παραπομπή στον Θεόφραστο, *Περί φυτών ιστορίας*, IX.9.3, για την ξεροψημένη τρυγία οίνου.

[491] Δες περιγραφή της τοιχογραφίας και άλλη ερμηνεία του καθιστού άνδρα με το ανοικτό αγγείο δίπλα του σε Russell Meiggs, *Roman Ostia*, 2nd ed. (Oxford: Clarendon Press, 1973), pp. 292-295.

νόταν στο κύτος του πλοίου για να μεταφερθεί. Για την αποφυγή μετακινήσεως του φορτίου μέσα στο πλοίο, πράγμα που θα μπορούσε να προκαλέσει την ανατροπή του, υπάρχει ένδειξη ότι το κύτος του ήταν χωρισμένο σε διαμερίσματα με σανίδες, έτσι ώστε και οι ποσότητες που ανήκαν σε διαφορετικούς εμπόρους να μην αναμειγνύονταν μεταξύ τους αλλά να επιτυγχανόταν και η ευστάθεια του πλοίου. Μάλιστα, για να επιτευχθεί το ίδιο αποτέλεσμα αντί για σανίδες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σάκοι ή δοχεία.[492] Δηλαδή, μετά την μέτρησή του, θα μπορούσε το αγροτικό προϊόν να συσκευασθεί πάλι σε σάκους για την μεταφορά του μέσα στο πλοίο ή και να είναι εξαρχής συσκευασμένο σε σάκους. Παρότι, όλες οι πληροφορίες που διαθέτουμε αφορούν σε συσκευασίες σε σάκους για μεταφορά κατά μήκος του Νείλου ποταμού ή του Τίβερη ποταμού, δεν πρέπει να αποκλεισθεί σε ορισμένες περιπτώσεις και η θαλάσσια μεταφορά σίτου σε σάκους.[493] Πάντως, εμείς νομίζουμε ότι τουλάχιστον μέχρι και την αρχή της Ελληνιστικής Εποχής, η μεταφορά σιτηρών από την Αίγυπτο προς τις ελληνικές Πόλεις γινόταν γενικώς χύδην μέσα στο κύτος του πλοίου. Αυτός πρέπει να ήταν και ο τρόπος μεταφοράς σίτου και από την Ναύκρατι.

Οι ανασκαφές στον 21ο αιώνα και τα χιλιάδες νέα κινητά ευρήματα που ανασύρθηκαν από την Ναύκρατι και την κοντινή Θώνι-Ηράκλειο αλλά και την Κάνωπο έδωσαν μια καθαρότερη εικόνα του εμπορίου που διεξαγόταν ανάμεσα στον ελλαδικό χώρο και στην Αίγυπτο. Εκτός από τις νέες ανασκαφές στην Ναύκρατι, σημαντικότατη αρχαιολογική ανακάλυψη του 21ου αιώνα υπήρξε και το χαμένο λιμάνι Θώνις (αργότερα Ηράκλειο) στις εκβολές του Νείλου (BAGROW, 74:C2), το πρώτο που συναντούσαν τα πλοία που θα πλησίαζαν τελικά την Ναύκρατι, η οποία απείχε περί τα 77 χλμ. επί της θαλάσσιας οδού (Κανωβικός/Κανωπικός ή Ηρακλεωτικός κλάδος)[494] προς το εσωτερικό του Δέλτα του Νείλου (υπολογισμοί μας στον χάρτη BAGROW, 74:C3-D3). Η Θώνις-Ηράκλειο βρισκόταν 21 χλμ. βορειοανατολικά της μετέπειτα Αλεξάνδρειας, στην είσοδο του δυτικού κλάδου, του ονομαζόμενου Κανωβικού/Κανωπικού κλάδου του Νείλου που οδηγούσε στην Ναύκρατι. Σήμερα, η περιοχή είναι περί τα 6-7 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και ανασκάφηκε από υποβρύχιους αρχαιολόγους.

Τα δύο αντίγραφα του δασμολογικού διατάγματος (Διάταγμα Σαΐδος[495]) του φαραώ Νεκτανεβώ Α' (διοίκ. 379/8-361/0 π.Χ), τα οποία ήταν χαραγμένα με αιγυπτιακά ιερογλυφικά σύμβολα σε λίθινες στήλες[496] και βρέθηκαν στην Θώνι-Ηράκλειο και στην

[492] Αυτές οι μέθοδοι αναφέρονται στην κωδικοποίηση νόμων από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, Justinianus, CJC, Digesta, XIX.2.31.

[493] Για αυτή την άποψη δες Rickman, *The Corn Supply Of Ancient Rome*, pp. 133-134 και δες γενικώς και G. E. Rickman, «The Grain Trade under the Roman Empire,» *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History (1980), pp. 261-275.

[494] Δ.Σ., I.33.7.

[495] Για την αρχαία Σαΐδα (εν. Σαΐς) δες EAH, λμ. «Sais, Sa el-Hagar».

[496] Για το κείμενο (ιερογλυφικά, μεταγραφή, μετάφραση στην αγγλική, σχόλια) στην στήλη από την Θώμι-Ηράκλειο σε αντιπαραβολή με το κείμενο από την Ναύκρατι δες Anne-Sophie von Bomhard, *The Decree of Saïs. The Stelae of Thonis-Heracleion and Naukratis*, Oxford Centre for Maritime Archaeology, Monograph 7 (Oxford: Oxford Centre for Maritime Archaeology, School of Archaeology, University of Oxford, 2012) και δες την μετάφραση στην αγγλική του κειμένου από την Ναύκρατι στο Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature*, 3 vols (Berkeley: University of California Press, 1975-

Ναύκρατι, πιστοποιούν την σωστή θέση των δύο λιμανιών στην Αίγυπτο αλλά και την ταύτιση των λιμανιών Θώνις και Ηράκλειο.[497] Σύμφωνα με την απόφαση του φαραώ, όπως αποτυπώνεται στο διάταγμά του, έπρεπε:

> [...] να επιβληθεί δασμός ένα δέκατο (10%) στον χρυσό, στον άργυρο, στην ξυλεία, στα έτοιμα προϊόντα από ξύλο, και σε όλα τα αντικείμενα που φθάνουν από την θάλασσα των Ελλήνων[498] (Hau-Nebut), σε όλα τα αγαθά υπέρ της βασιλικής ιδιοκτησίας στην πόλη Χεντ (hnt, μάλλον Θώνις) και επιπλέον ένα δέκατο (10%) στον χρυσό, στον άργυρο και σε όλα τα αντικείμενα που γίνονται [παράγονται] στην Pi-emroyer, αυτή που ονομάζεται Ναύκρατις (krt),[499] στις όχθες του Άνου,[500] τα οποία [αναφερόμενα είδη] προορίζονται υπέρ της βασιλικής ιδιοκτησίας, για να γίνουν θεία προσφορά στην μητέρα μου Νηθ (Neith) αιωνίως [...] διότι αυτή είναι η Κυρά της Θάλασσας [...]. Αυτό το διάταγμα θα καταγραφεί στην παρούσα στήλη για να στηθεί στην Ναύκρατι, στα όρια του Άνου [και] στην είσοδο από την θάλασσα των Ελλήνων (Hau-Nebut, δηλαδή στο λιμάνι Θώνις-Ηράκλειο) [...][501]

Σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, ο Ηρακλής πάτησε το πόδι του στην Αίγυπτο στην είσοδο του Κανωβικού/Κανωπικού κλάδου του Νείλου, στο λιμάνι που οι Έλληνες ναυτικοί μετονόμασαν από Θώνι σε Ηράκλειο και του αφιέρωσαν ιερό.[502] Επιπλέον, η ανάμνηση των ταξιδιών της Μυκηναϊκής Εποχής ενσωμάτωσε τα βόρεια παράλια της Αιγύπτου στην ελληνική μυθολογία, στον Τρωικό Πόλεμο. Όταν ο Πάρις απήγαγε την Ελένη και με τα πλοία του κατευθυνόταν προς την Τροία, αντίθετοι άνεμοι τον έσπρωξαν νότια και κατέληξε στην έξοδο του Κανωβικού/Κανωπικού διαύλου, εκεί όπου υπήρχε ιερό του Ηρακλή.[503] Σήμερα, ολόκληρη η έξοδος του Κανωβικου/Κα-

1980), 3:86-89.

[497] Franck Goddio and Aurélia Masson-Berghoff, eds, *The BP Expedition. Sunken Cities. Egypt's Lost Worlds*, The British Museum (London: Thames & Hudson, 2016), p. 20.

[498] Σύμφωνα με την άποψη της Bomhard αλλά και άλλων μελετητών, η λέξη Hau-Nebut αναφέρεται σε όσους (προ)έρχονταν από την θάλασσα και άρα αυτοί ήταν κυρίως Έλληνες και Φοίνικες αλλά και ναυτικοί άλλων εθνοτήτων. Εμείς, κρατήσαμε την απόδοση «θάλασσα των Ελλήνων» από την αγγλική μετάφραση της στήλης από την Ναύκρατι από την Lichtheim διότι τον Δ' αιώνα π.Χ., όταν εκδόθηκε το διάταγμα, αυτοί που έπλεαν στην Αίγυπτο και συναλλάσσονταν στην Θώνι-Ηράκλειο ήταν στην συντριπτική τους πλειοψηφία Έλληνες, όπως αναφέρει και η Bomhard αλλά και άλλοι μελετητές (Bomhard, pp.75-76).

[499] Οι μελετητές (δες Bomhard, p. 80) ανακάλυψαν ότι η λέξη Ναύκρατις είναι φωνητική μεταγραφή της αιγυπτιακής λέξεως niwt-krt, η οποία ίσως σημαίνει 'η πόλη του λιμανιού/της Αγοράς/του εμποριού/των Καρών' (Κάρες από την Καρία, τα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, όπου ζούσαν και Έλληνες, δες ΕΑΗ, λμ. «Caria»)

[500] Ο συγκεκριμένος δίαυλος του Δέλτα του Νείλου που ένωνε την Ναύκρατι και την Θώνι-Ηράκλειο με την Μεσόγειο Θάλασσα.

[501] Bomhard, *The Decree of Saïs*, pp. 54 & 72-89 (text analysis). Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος.

[502] Ευστάθιος Θεσσαλονικεύς, *Υπομνήματα εις Διονύσιον τον Περιηγητήν* [Eustathii Commentarii], 11, σ. 86, στ. 27-35 & σ.87, στ. 1-2 και Δ.Σ., V.76.2 και Στράβων, XVII.1.18 (C801).

[503] Ηρόδ., II.113.

νωπικού διαύλου, στην δυτική πλευρά του Δέλτα του Νείλου είναι βυθισμένη στην θάλασσα σε βάθος περ. 10 μ. και έχει υπολογισθεί ότι καλύπτει έκταση λίγο μεγαλύτερη από 100 τ.χλμ. (περ. 10 χλμ. επί 10 χλμ.)[504] Στην έκταση αυτή υπήρχε η Θώνις των Αιγυπτίων – το Ηράκλειο των Ελλήνων αλλά και η Κάνωπος (δες παρακάτω). Η περιοχή όπου είχε βυθισθεί η Θώνις-Ηράκλειο αναγνωρίσθηκε από τον ρόδινο σε χρώμα (ροζ) γρανιτένιο ναό του Άμωνα (Amun-Gereb, Υ 1,74 μ., Μ 1 μ., Π 0.93 μ., Goddio and Masson-Berghoff, εικ. pp. 104-105) και την λίθινη στήλη (Υ 1,99 μ., Μ 0,88 μ. Π 0,33 μ., Goddio and Masson-Berghoff, εικ. pp. 32 & 50-51) με το δασμολογικό διάταγμα του Νεκτανεβώ Α' στην ιερογλυφική γραφή.[505]

Η Θώνις ήταν γνωστό αιγυπτιακό εμπορικό λιμάνι[506] και ήλεγχε τον δίαυλο προς την Ναύκρατι, η οποία είχε ιδρυθεί περί τα 77 χλμ. βαθύτερα επί του Κανωβικού/Κανωπικού διαύλου. Το λιμάνι στην Θώνι-Ηράκλειο λειτουργούσε από τον Ζ' αιώνα π.Χ. αλλά η εμπορική του κίνηση έφθασε στο απόγειό της τον Ε' και τον Δ' αιώνα π.Χ., όταν ο Νεκτανεβώ Α' εξέδωσε το δασμολογικό του διάταγμα. Αδιάσειστα στοιχεία για την πυκνή εμπορική κίνηση είναι οι περισσότερες από 750 άγκυρες αλλά και τα 69 πλοία, κυρίως από τον ΣΤ' μέχρι και τον Β' αιώνα π.Χ., που έχουν εντοπισθεί και ανασυρθεί από τον πυθμένα του λιμανιού. Μετά την καταβολή των δασμών, τα προϊόντα ταξίδευαν πια προς την Ναύκρατι ή μεταφέρονταν σε άλλους κλάδους του Νείλου ποταμού για άλλους αιγυπτιακούς προορισμούς. Το λιμάνι πρέπει να σταμάτησε την λειτουργία του περί το 118 π.Χ., όπως αποδεικνύει η άφθονη κεραμική και τα νομίσματα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές αλλά και η κολοσσιαία στήλη (Υ 6,1 μ. Μ 3,1 μ. Π 0,40 μ., βάρος 15,7 τόννους) με διάταγμα του Πτολεμαίου Η' Ευεργέτη Β' Φύσκωνος (διοίκ. 170-116 π.Χ. με συμβασιλείς). Το κείμενο της στήλης, η οποία χρονολογήθηκε λίγο μετά το 118 π.Χ., στην ιερογλυφική γραφή και στην ελληνική είναι ιδιαίτερα κατεστραμμένο. Από τα εναπομείναντα τμήματα, όμως, γίνεται φανερό ότι αναφερόταν στις προσφορές του φαραώ σε διάφορους ναούς στην βόρεια Αίγυπτο, στην αναταραχή των προηγουμένων ετών στην περιοχή και την τάξη που επέβαλε ο φαραώ, το δικαίωμα του ναού (μάλλον του πρώτου ναού του Ηρακλή) να λειτουργεί ως άσυλο και να αποκτήσει πάλι τις γαίες που του ανήκαν προηγουμένως, δηλαδή πριν από το 526 π.Χ. Μάλιστα αναφέρεται και στο ταξίδι του Πάρι και της Ελένης προς την Τροία, όταν έφθασαν στην Αίγυπτο. Φαίνεται ότι για κάποιον λόγο, που δεν μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε από την αρκετά κατεστραμμένη αυτή στήλη, γίνεται μια μυθολογική και ιστορική αναδρομή στην Θώνι-Ηράκλειο. Πολύ σύντομα, όμως, οι κύριοι ναοί καταστράφηκαν από φυσικό φαινόμενο και η πόλη ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι συνέχισε να κατοικείται από μικρό πληθυσμό μέχρι και τον 8ο μ.Χ. αιώνα, στην Βυζαντινή Εποχή. Αυτό δείχνουν η μετατροπή ναού σε χριστιανική εκκλησία αλλά και κοσμήματα και νομίσματα της ίδιας περιόδου.[507] Μετά την εγκατάλειψη του λιμανιού Θώνι-Ηράκλειο, το κύριο λιμάνι της πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής Αιγύπτου έγινε η Αλεξάνδρεια.

---

[504] Goddio and Masson-Berghoff, p. 25.

[505] *Ίδιο*, pp. 28-29.

[506] Δ.Σ., Ι.19.4.

[507] Goddio and Masson-Berghoff, pp. 27-30 & 96-97.

Όλα τα κτίσματα της πόλεως-λιμάνι Θώμι-Ηράκλειο βρίσκονταν επάνω σε νησίδες ξηράς που είχε δημιουργήσει η ροή του Νείλου ποταμού μέσω του Κανωβικού/Κανωπικού Κλάδου του προς την Μεσόγειο, στον Κόλπο του Αβουκίρ (Abukir). Μέχρι τις υποβρύχιες ανασκαφές του 21ου αιώνα είχαν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες (σεισμός, παλιρροϊκά κύματα, πλημμύρα, καθίζηση) ως προς την αιτία που προκάλεσε την βύθιση της Θώνι-Ηράκλειο. Οι τελευταίες μελέτες, όμως, απέδειξαν ότι η βύθιση ήταν σταδιακή και οι αιτίες ήταν και σεισμικές και υδρολογικές και γεωλογικές αλλά σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Μία από τις αιτίες υπήρξε η αργή και σταδιακή καθίζηση του εδάφους «που επηρεάζει αυτό το τμήμα της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου εξαιτίας των κινήσεων του φλοιού της Γης». Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι από τον Α' αιώνα π.Χ. μέχρι σήμερα, το επίπεδο της θάλασσας στην περιοχή έχει ανυψωθεί κατά 1-1,5 μ. Όμως, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα βρίσκονται σε βάθος περ. 7 μ., γεγονός που οδηγεί στην γεωλογική αιτία της καταβυθίσεώς τους. Πυρηνοληψίες[508] στον βυθό της περιοχής έδειξαν σημάδια υγροποιήσεως του εδάφους (liquefaction), δηλαδή σταδιακά το στερεό έδαφος μετατρεπόταν σε υγρό. Η διαδικασία αυτή που υφίστατο μόνο σε τοπικό επίπεδο οδήγησε στην κατάτμηση του εδάφους, στην καταβύθιση και κατάρρευση των ναών επάνω στις νησίδες στο τέλος του Β' αιώνα π.Χ. Αλλά και πλημμύρες ή παλιρροϊκά κύματα μαζί με το μεγάλο βάρος των κτηρίων πίεζαν ακόμη περισσότερο τα γεωλογικά υποστρώματα των νησίδων με αποτέλεσμα την συμπίεσή τους και καταβύθισή τους. Είναι ακόμη πιθανό, σεισμικές δονήσεις να υποβοηθούσαν την κατάρρευση των σαθρών υποστρωμάτων του εδάφους. Φαίνεται ότι η τελική καταβύθιση της περιοχής συντελέσθηκε προς το τέλος του 8ου μ.Χ. αιώνα, αλλά ίσως όχι σε όλα τα σημεία της περιοχής ταυτοχρόνως. Μόνο το πέντε τοις εκατό της συνολικής βυθισμένης πόλεως έχει ανασκαφεί (μέχρι το 2015) και τα αρχαιολογικά ερωτηματικά είναι πολλά. Πού βρίσκονταν ο ναός ή οι ναοί του Ηρακλή; Γιατί υπάρχουν αρκετοί αιγυπτιακού τύπου ναοί ενώ άλλα αρχαιολογικά δεδομένα μιλούν και για ελληνικού τύπου δημόσια κτήρια, όπως Γυμνάσιον επί Πτολεμαίου Γ' Ευεργέτη (διοίκ. 246-222 π.Χ.);[509] Πάντως η εύρεση κτίσματος ελληνικού θόλου (το 2019)[510] και μικρού ιερού της Αφροδίτης (το 2023)[511] δείχνουν ότι δεν έλειπαν και τα ελληνικά κτήρια.

Σε απόσταση 6,5 χλμ. δυτικά της πόλεως Θώνις-Ηράκλειο βρισκόταν η Κάνωβος/Κάνωπος (Canopus, BAGROW, 74:C2), πόλη από την οποία ονομάσθηκε ο Κανωβικός/Κανωπικός κλάδος («Κανωβικής διώρυγος») του Νείλου και η κατάληξη του οποίου στην θάλασσα ονομαζόταν Κανωβικόν ή Ηρακλεωτικόν στόμα.[512] Η Κάνωπος

---

[508] Λήψη δειγμάτων του υπεδάφους ή κάτω από τον πυθμένα της θάλασσας μέσα σε κυλινδρικούς σωλήνες και μέσω διατρήσεως με ειδικά μηχανήματα σε σημαντικό βάθος. Δες ΠLB, λμ. «πυρηνοληψία».

[509] Goddio and Masson-Berghoff, pp. 30-31.

[510] Benjamin Leonard, «Egypt's Temple Town,» *Archaeology Magazine*, November-December 2019 at <https://archaeology.org/issues/november-december-2019/digs-discoveries/trenches-egypt-thonis-heracleion/>.

[511] Radina Gigova, «New discoveries off Egyptian coast reveal 'treasures and secrets',» 20 September 2023, *CNN Travel* at <https://edition.cnn.com/travel/egypt-sunken-temple-discoveries/index.html>.

[512] Στράβων, XVII.1.18 (C801) και Πτολεμαίος, IV.5.10.

έχει βυθισθεί στην θάλασσα, αλλά εντοπίζεται μπροστά από το βορειοανατολικό άκρο του σημερινού Όρμου του Αβουκίρ (Abu Qir Bay) και 15 χλμ. βορειοανατολικά της Αλεξάνδρειας. Η Κάνωπος ήταν πρωτεύουσα («μητρόπολις») του Μενελαΐτου Νομού[513] της Αιγύπτου (BAGROW, 74:C2). Η πόλη πρέπει να είχε ιδρυθεί πριν από το 600 π.Χ. και να κατοικούνταν μέχρι το τέλος του 8ου μ.Χ. αιώνα, όταν βυθίσθηκε στην θάλασσα. Υπήρξε ο κύριος εμπορικός σταθμός στην Αίγυπτο από τον Ζ' μέχρι και τον Δ' αιώνα π.Χ., όταν αντικαταστάθηκε από την Αλεξάνδρεια. Ήταν σημαντική εμπορική πόλη ήδη από τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., όπως υποδεικνύει ο Σόλων ο Αθηναίος (περ. 630-560 π.Χ.), που την είχε επισκεφθεί,[514] αλλά και ο Εκαταίος ο Μιλήσιος (περ. 550-476 π.Χ.) που την αναφέρει.[515]

Σύμφωνα με την ελληνική παράδοση, η Κάνωβος/Κάνωπος πήρε το όνομά της από τον μυθικό πηδαλιούχο του βασιλιά Μενέλαου. Όταν ο βασιλιάς επέστρεφε στην Ελλάδα από την Τροία, μια φοβερή τρικυμία τσάκισε πολλά από τα καράβια του στην Κρήτη. Πέντε μόνο πλοία σώθηκαν και με αυτά ο Μενέλαος και οι σύντροφοί του μπόρεσαν να φθάσουν στην Αίγυπτο. Επτά χρόνια έμεινε στην Αίγυπτο ο Μενέλαος πριν καταφέρει να ξαναγυρίσει στην Ελλάδα.[516] Σε αυτή την Ιστορία του Ομήρου και του Τρωικού Πολέμου, η ελληνική παράδοση προσέθεσε τον πηδαλιούχο του Μενελάου Κάνωβο, ο οποίος οδήγησε τελικά τον βασιλιά σε στεριά, στην Αίγυπτο. Εκεί, ο Κάνωβος πέθανε και ετάφη[517] και οι Έλληνες ονόμασαν με το όνομά του την πόλη όπου αργότερα εμπορεύονταν.

Οι υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες τον 21ο αιώνα στην Κάνωπο αποκάλυψαν τα ασβεστολιθικά θεμέλια ενός πολύ μεγάλου αιγυπτιακού ναού με μήκος μεγαλύτερο των 103 μ., το μεγαλύτερο ιερό της περιοχής. Πολύ κοντά του, κτιριακά ερείπια σε μήκος 150 μ. με θραύσματα από κίονες ερυθρού γρανίτη, ασβεστολιθικούς δόμους, και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη υποδεικνύουν την ύπαρξη καταλοίπων από κτήρια. Μάλιστα, φαίνεται ότι μέσα σε αυτόν τον χώρο είχε οικοδομηθεί και χριστιανικό κτίσμα, όπως δείχνουν η ύπαρξη σταυρών, κοσμημάτων, νομισμάτων και σφραγίδων Παλαιοχριστιανικών Χρόνων (330-641 μ.Χ.). Ανάμεσα στα δύο συγκροτήματα παρατηρήθηκε ότι είχαν απορριφθεί τμήματα από αγάλματα (κεφαλές από φαραώ και σφίγγες, ακέφαλο ομοίωμα βασίλισσας, ρωμαϊκή προτομή της προσωποποιήσεως του Νείλου) αλλά και μαρμάρινη κεφαλή (Υ 59 εκ. Μ 34 εκ. Π 34 εκ., Goddio and Masson-Berghoff, εικ. p. 130), τμήμα αγάλματος συνολικού ύψους περ. 4 μ., του θεού Σέραπι του Β' αιώνα π.Χ.[518]

Σημαντικό εύρημα που σχετίζεται με την Κάνωπο είναι το Διάταγμα της Κανώπου, αντίγραφα του οποίου (ολόκληρα ή θραύσματα) έχουν βρεθεί σε διάφορα σημεία στην βόρεια Αίγυπτο αλλά και ένα πλήρες, αλλά μόνο στην ιερογλυφική γραφή, ανασύρθηκε από την ανατολική πλευρά του Νείλου το 2025.[519] Το διάταγμα είναι συ-

[513] Πτολεμαίος, IV.5.9.

[514] Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, «Σόλων», XXVI.

[515] Εκαταίος Μιλήσιος/Hecataeus Milesius, FGrH 1, fr. 308. Δες και Στέφανος Βυζάντιος, λμ. «Ελένειον».

[516] Κακριδής, 5:172-175.

[517] Νίκανδρος Κολοφώνιος, *Θηριακά*, 309-319

[518] Goddio and Masson-Berghoff, pp. 25-28.

[519] «New Complete Copy of Canopus Degree Recovered,» *Archaeology Magazine*, 12

νήθως σε τρεις γραφές και δύο γλώσσες (αιγυπτιακή γλώσσα σε ιερογλυφική και ιερατική γραφή και ελληνική γλώσσα και γραφή). Το 238 π.Χ., οι Αιγύπτιοι ιερείς συνεδρίασαν στην Κάνωπο για να αποφασίσουν και να καταγράψουν πώς ακριβώς πρέπει να τιμούν τον φαραώ Πτολεμαίο Γ' Ευεργέτη (διοίκ. 246-222 π.Χ.), την σύζυγό του βασίλισσα Βερενίκη Β' (διοίκ. 258-247/6 π.Χ.), και την κόρη τους πριγκίπισσα Βερενίκη αλλά και να υπενθυμίσουν όλα τα έργα του βασιλιά προς όφελος του ιερατείου αλλά και των άλλων κατοίκων της Αιγύπτου.

> Επί βασιλείας του Πτολεμαίου [Γ', γιου] του Πτολεμαίου [Β'] και της Αρσινόης, θεών Αδελφών [...] ψήφισμα. Οι αρχιερείς και οι προφήτες[520] και όσοι έχουν το δικαίωμα να εισέρχονται στο άδυτον (του ναού) για να στολίζουν τους θεούς και οι πτεροφόροι[521] και οι ιερογραμματείς[522] και οι άλλοι ιερείς που συναθροίσθησαν από όλους τους ναούς της χώρας [...] και συνεδρίασαν αυτή την ημέρα [7 Μαρτίου 238 π.Χ.][523] στην Κάνωπο, στον ναό των Ευεργετών θεών, είπαν:[524] [Αρχικά αναφέρονται στα δώρα του φαραώ προς τους ναούς της χώρας και στις τιμές που απένεμαν οι βασιλείς προς τους θεούς ...] και ο βασιλιάς εξεστράτευσε και επαναπάτρισε σώα στην Αίγυπτο και επέστρεψε στους ναούς τα ιερά αγάλματα που είχαν μεταφερθεί έξω από την χώρα από τους Πέρσες, από όποιον ναό είχε αρπαγεί το κάθε ένα. Και στην χώρα [την Αίγυπτο] διατήρησε την ειρήνη δίνοντας μάχες για αυτήν εναντίον πολλών εθνών και των ηγεμόνων τους. Και σε όλους που ζουν στην χώρα και στους άλλους που βρίσκονται υπό την βασιλεία τους [του βασιλιά και της βασίλισσας] παρέχουν ευνομία.[525] Και όταν κάποτε το ποτάμι [ο Νείλος] δεν ξεπέρασε τις όχθες του[526] και όλοι στην χώρα επλήγησαν από το συμβάν και θυμούνταν την καταστροφή που είχε γίνει επί ορισμένων προηγούμενων βασιλέων, που όταν συνέβη ξηρασίες έπληξαν τους κατοίκους της χώρας, [ο βασιλιάς και η βασίλισσα] προστάτευσαν προνοητικότατα και αυτούς που ήταν στους ναούς και τους άλλους που κατοικούσαν στην χώρα. Για πολλά προνόησαν και διέθεσαν πολλά από τα εισοδήματα τους για την σωτηρία των ανθρώπων, και από την Συρία και την Φοινίκη και την Κύπρο και από πολλούς άλλους τόπους έφεραν σιτάρι πληρώνοντας υψηλές τιμές και διέσωσαν όσους κατοικούσαν στην Αίγυπτο.

September 2025 at <https://archaeology.org/news/2025/09/12/new-complete-copy-of-canopus-decree-recovered/>.

520 Αξιωματούχοι του αιγυπτιακού ιερατείου που ερμήνευαν τις ιερές γραφές (Δημητράκος, λμ. «προφήτης», αρ. 3 και Robert S. Bagnall and Peter Derow, *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period* (n.p.: Scholars Press for the Society of Biblical Literature, 1981), p. 250 n. 388).

521 Έφεραν στο κεφάλι τους φτερό γερακιού (Δ.Σ., I.87.8).

522 Στην Αίγυπτο τηρούσε τα ιερά έγγραφα, δίδασκε και επιμελούνταν τους ιερούς τύπους και τις τελετές (Δημητράκος, λμ. «ιερογραμματεύς»).

523 Bagnall and Derow, p. 250 n. 387, εάν προεκτείνουμε το Ιουλιανό ημερολόγιο σε έτη πριν από την εφαρμογή του την 1 Ιανουαρίου 45 π.Χ.

524 «είπαν», στο ελληνικό κείμενο της επιγραφής όπου ακολουθείται η τυπολογία των ψηφισμάτων ελληνικών Πόλεων (Bagnall and Derow, p. 250 n. 389).

525 Καλή εφαρμογή των νόμων, καλή διοίκηση, και τάξη.

526 Δεν πλημμύρισε τα χωράφια για να είναι γόνιμα.

> [Ακολουθούν αποφάσεις για το πώς θα τιμώνται οι βασιλείς αλλά και η κόρη τους Βερενίκη που είχε πεθάνει ξαφνικά. Υπάρχει επίσης αναφορά στην ετήσια ιερή πομπή του πλοίου του θεού Ὄσιρι από τον ναό στο Ηράκλειο μέχρι τον ναό στην Κάνωπο.][527]

Η Κάνωπος και η Θώνις-Ηράκλειο είχαν οικοδομηθεί σε περιοχή της Αιγύπτου όπου υπήρχε ελληνική εμπορική δραστηριότητα και πριν από την έλευση των Μακεδόνων. Συνεπώς η επιλογή από τον Αλέξανδρο Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας της θέσεως για να κτισθεί η Αλεξάνδρεια πρέπει να υπαγορεύθηκε και από την εγγύτητα με τις δύο άλλες πόλεις αλλά και από την ανάγκη πλέον για μεγάλο φυσικό λιμάνι, όπως ήταν η περιοχή στον Όρμο του Αμπουκίρ (όρμος Abu Qir).[528]

Η Κάνωπος ήταν το εμπορικό κέντρο στον βορειοδυτικό Νείλο και το Ηράκλειο το πρώτο σημείο ελλιμενισμού των εμπορικών πλοίων, αλλά η σημαντικότερη πόλη στην περιοχή ήταν βέβαια η Ναύκρατις. Εν τούτοις, η Ναύκρατις δεν υπήρξε αυτό που οι Έλληνες ονόμαζαν αποικία που έγινε Πόλη. Η Ναύκρατις δεν πρέπει να θεωρείται ως μία τυπική ελληνική αποικία με τους δικούς της «'πολίτες'», όπως εκείνες της Μεγάλης Ελλάδας, αλλά ως μια εμπορική αποικία. «Όφειλε την ύπαρξή της στην συνεχή εύνοια (και συμφέρον) του Αιγύπτιου φαραώ και των Ελληνικών [Πόλων-]κρατών που εμπορεύονταν εκεί –τα ίδια, φαίνεται, που εδώ και πολύ καιρό συνεργάζονταν στην Αλ-Μίνα στην Συρία– τα οποία αναμφίβολα είδαν σε αυτή ότι το μονοπώλιό τους του αιγυπτιακού εμπορίου δεν θα υφαρπαζόταν».[529] Εκτιμάται ότι ή ίδια η ύπαρξη της Ναυκράτιδος υποδεικνύει εμπορική συναίνεση και συμμαχία ανάμεσα σε όσους εμπορεύονταν και κατοικούσαν στην Ναύκρατι και όχι κατ' ανάγκην των Πόλεων από τις οποίες προέρχονταν. Ο Ηρόδοτος αναγνωρίζει τους εμπόρους και κατοίκους της Ναυκράτιδος ως εκπροσώπους των Πόλεων από όπου προέρχονταν,[530] αλλά αυτή η ταυτοποίηση πρέπει να είναι σχηματική και όχι ουσιαστική. Δηλαδή, ότι απλώς αυτοί οι Έλληνες είλκον την καταγωγή τους από συγκεκριμένες ελληνικές Πόλεις. Έχει συνεπώς υποστηριχθεί ότι τους «προστάτας του εμπορίου»,[531] τους υπεύθυνους του λιμανιού, τους διόριζαν οι έμποροι στην Ναύκρατι και εκτιμάται ότι αυτοί οι προστάται εκτελούσαν χρέη αρχόντων ελληνικής Πόλεως αλλά υπήρξαν και οι εμπορικοί σύμβουλοι όσων Ελλήνων ήθελαν να ασχοληθούν με το ελληνο-αιγυπτιακό εμπόριο. Το Ελλήνιον και τα άλλα ιερά της πόλεως είχαν ιδρυθεί από τους εμπόρους και τους κατοίκους της Ναυκράτιδος και όχι από τις ελληνικές Πόλεις που εκπροσωπούσαν και οι προστάται

---

[527] Το ελληνικό κείμενο σε PHI Greek Inscriptions, # PH218980, OGIS 56,A = OGIS, no 56. Απόδοση στην νεοελληνική Δ. Ι. Λοΐζος. Πλήρης μετάφραση του ελληνικού κειμένου στην αγγλική σε Bagnall and Derow, pp. 222-226 και άλλη μετάφραση στην «The Egyptian Priests at Kanopos Honour Ptolemaios III» at <https://www.attalus.org/docs/ogis/s56.html>. Μετάφραση από τα ιερογλυφικά στην αγγλική σε E. A. Wallis Budge, *The Decree of Canopus*, vol. III of "The Decrees of Memphis and Canopus" (N. York: Oxford Univ. Press, 1904), pp. 17-35.

[528] ΕΑΗ, λμ. «Canopus» (2017).

[529] Boardman, *The Greeks Overseas*, p. 130.

[530] Ηρόδ., ΙΙ.178.

[531] *Ίδιο*.

πρέπει να είχαν άμεση σχέση με την λειτουργία τους και την «ζωή στην πόλη, εμπορική και άλλη».[532]

Η Ναύκρατις ήταν μια ιδιάζουσα ελληνική εγκατάσταση σε ξένη χώρα.[533] Δεν υπήρξε ούτε μια τυπική ελληνική αποικία, όπως λ.χ. εκείνες στην Σικελία και στην Κάτω Ιταλία, ούτε ένας απλός εμπορικός σταθμός, όπως αυτός στην Αλ Μίνα. Οι Έλληνες δεν ήταν γενικώς ευπρόσδεκτοι στην Αίγυπτο διότι οι Αιγύπτιοι δεν εμπιστεύονταν τους ξένους και φαίνεται ότι ο μόνος λόγος που επέτρεψαν την ελληνική εγκατάσταση ήταν το εμπορικό και στρατιωτικό τους όφελος. Από ελληνικής πλευράς, φαίνεται ότι η Ναύκρατις προσέλκυσε περισσότερο τυχοδιώκτες παρά κανονικούς αποικιστές και εξαιτίας αυτής της ιδιαιτερότητας δεν οργανώθηκε ποτέ πολιτικά σε κανονική ελληνική Πόλη. Οι έμποροι και οι άποικοί της έψαχναν ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού. Επίσης, η πόλη υπήρξε καταφύγιο Ελλήνων τεχνιτών από την Μικρά Ασία, όταν αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την Πόλη τους για διάφορους λόγους. Στην Αίγυπτο μπορούσαν να συνεχίσουν να εργάζονται. Η Ναύκρατις προσέλκυσε, όμως, και ποιητές, καλλιτέχνες, πολιτικούς, ιστορικούς. Είναι μάλλον βέβαιο ότι στην θέση της Ναυκράτιδος υπήρχε κάποιο αιγυπτιακό χωριό, το οποίο ενσωματώθηκε ως συνοικία στην Ναύκρατι και στο οποίο πρέπει να ζούσαν όσοι χρησιμοποιήθηκαν για το κτίσιμο της ελληνικής πόλεως. Οι Έλληνες, όμως, που έφθασαν στην Αίγυπτο πρόσεξαν αμέσως τα μεγαλειώδη στοιχεία ενός άλλου πολιτισμού και τα θαύμασαν και τον θαύμασαν. Αναγνώρισαν ότι ο Κόσμος τους έπρεπε πια να μοιρασθεί με τον Αιγυπτιακό. Δεν ήταν πια μόνοι τους στον Κόσμο. Υπήρχε και ένας άλλος μεγάλος πολιτισμός, τον οποίο έπρεπε να εξετάσουν και να μελετήσουν αλλά και να εντάξουν στο Σύμπαν τους, στον Κόσμο τους.[534]

Όπως και κάθε λιμάνι που κατακλύζεται από ναυτικούς επιχειρηματίες, η Ναύκρατις φαίνεται ότι ήταν και πόλη της ευθυμίας και των ελαφρών γυναικών, αν όχι της πορνείας. Χαρακτηριστική είναι η μυθιστορία της σκλάβας Ροδώπιδος (εν. Ροδώπις) ή Ροδώπης, η οποία μάλιστα είναι και η πρόδρομος του δημοφιλούς σημερινού παραμυθιού της Σταχτοπούτας. Η ιστορία της σκλάβας διηγούνταν ως παραμύθι στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους αρχαίους συγγραφείς, η όμορφη Ροδώπις, που μάλλον το πραγματικό της όνομα ήταν Δωρίχα, καταγόταν από την Θράκη. Ήταν σκλάβα στο σπίτι του Ιάδμονος στην Σάμο μαζί με τον Αίσωπο που έγραψε τους διάσημους μύθους του. Ο Ιάδμων πούλησε ή παραχώρησε την σκλάβα του στον Σάμιο Ξάνθη, ο οποίος την έφερε στην Ναύκρατι την εποχή του φαραώ Άμαση και την έβαλε να εργάζεται ως εταίρα για λογαριασμό του. Μια μέρα, όμως, η Ροδώπις γνώρισε τον Χάραξο, τον αδελφό της ποιήτριας Σαπφούς από την Λέσβο, ο οποίος κυνηγούσε την τύχη του στην Αίγυπτο μεταφέροντας κρασί από το νησί του για πώληση.

---

[532] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 54 & 129-131.

[533] Για τις ακαδημαϊκές διαφωνίες και συναινέσεις ως προς τον χαρακτήρα της Ναυκράτιδος δες Alexandra Villing, «Naukratis: a city and trading port in Egypt [or on the PDF version but same text: Naukratis, Egypt and the Mediterranean world: a port and trading city],» in *Naukratis: The Greeks in Egypt*, The British Museum, Archived on 1 August 2019 at <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20190801123905/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/introduction/naukratis_a_city_and_port.aspx>.

[534] *Boardman, The Greeks Overseas*, p. 131.

Ο Χάραξος ερωτεύθηκε την Ροδώπι τόσο πολύ που αποφάσισε να ξοδέψει μεγάλο ποσό χρημάτων για να την αγοράσει και να της αποδώσει την ελευθερία της. Αυτή του η πράξη φαίνεται ότι εξόργισε την αδελφή του Σαπφώ που εξέφρασε την δυσαρέσκιά της σε τουλάχιστον ένα της ποίημα,[535] θεωρώντας ότι η εταίρα τον είχε χρησιμοποιήσει για να απελευθερωθεί.[536] Η Ροδώπις συνέχισε να μένει και να εργάζεται στην Ναύκρατι και όταν κέρδισε πολλά χρήματα αφιέρωσε στους Δελφούς το ένα δέκατο των κερδών της, δηλαδή πλήρωσε για την κατασκευή πολλών σιδερένιων οβολών (ράβδων), πιθανότατα με την επιγραφή «[ἀνέθε]κε Ῥοδ[õπις]»,[537] και τους οποίους είδε ο Ηρόδοτος επί τόπου. Η παράδοση, επίσης, αναφέρει ότι η όμορφη εταίρα έχασε το ένα της σανδάλι, το οποίο κατέληξε στην αυλή του φαραώ. Εκείνος έψαξε να βρει σε ποιαν ανήκει το σανδάλι και αφού εντόπισε την Ροδώπι στην Ναύκρατι, την έφερε στην Μέμφιδα και την έκανε γυναίκα του.[538] Η ιστορία αυτή ίσως υπονοούσε το είδος των γυναικών που συναντούσε ο εμπορευόμενος και ο επισκέπτης στην Ναύκρατι. Ο Ηρόδοτος δεν χάνει την ευκαιρία να μας υπενθυμίσει ότι οι εταίρες στην Ναύκρατι είναι πολύ θελκτικές («ἐπαφρόδιτοι») και ότι η Ροδώπις έγινε διάσημη στον Ελληνικό Κόσμο, ενώ αργότερα τραγουδιόταν και κάποια Αρχιδίκη.[539]

Την Ναύκρατι, όμως, είχαν επισκεφθεί και σημαντικοί Έλληνες. Διάφορες αφιερώσεις σε αγγεία που βρέθηκαν στα ιερά πιθανολογείται, αλλά χωρίς απτές αποδείξεις, ότι συνδέουν γνωστά ιστορικά πρόσωπα με την Ναύκρατι. Ένας Ροίκος μπορεί να είναι ο αρχιτέκτονας του ναού της Ήρας στην Σάμο, ένας Φάνης που υπήρξε μισθοφόρος του Άμαση και αποσκίρτησε στους Πέρσες, αλλά ίσως και αφιέρωμα με το όνομα Ηρόδοτος να σχετίζεται με τον ιστοριογράφο όταν επισκέφθηκε την Αίγυπτο. Όμως, πιο βέβαιες είναι οι επισκέψεις του νομοθέτη Σόλωνα,[540] του ποιητή Αλκαίου,[541] και του φιλόσοφου Θαλή από την Μίλητο.[542]

Αναμφισβήτητα, λοιπόν, η Ναύκρατις ήκμασε μέχρι το 525 π.Χ., όταν οι Πέρσες εισέβαλαν και την κατέλαβαν μέχρι τον ερχομό του Αλεξάνδρου Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας το 332 π.Χ. Η περσική κατοχή, οι «πολιτικές ιδιοτροπίες των Ελλήνων», και η «αυξανόμενη πολιτική συνείδηση» στην Ναύκρατι «θάμπωσαν την λάμψη της κοσμοπολίτικης ζωής της» έτσι ώστε μετά το 332 π.Χ. να την αντικαταστήσει πλήρως η νέα ελληνιστική πόλη, η Αλεξάνδρεια.[543]

---

[535] Σαπφώ, fr. 15 και πιθανόν fr. 7 (την ονομάζει Δωρίχα). Εικάζεται ότι το πραγματικό της όνομα ήταν Δωρίχα και το επαγγελματικό της ως εταίρα Ροδώπις (δηλαδή ροδούλα, ροδομάγουλη, δες Δημητράκος, λμ. «ροδωπός»). Δες *Greek Lyric I*, Sappho and Alcaeus, Loeb ed (1990), p. 15, n. 1.

[536] Πρβλ. Σαπφώ, Test. 15, ποίημα του Ποσείδιππου.

[537] Η συμπληρωμένη επιγραφή μπορεί να ήταν είτε [τοὺς ὀβελοὺς ἀνέθε]κε Ῥοδ[õπις τἀπόλλονι δεκάταν] είτε [τõι Ἀπόλλονι ἀνέθε]κε Ῥοδ[õπις δεκάταν], LSAG, p. 102, lines 8-21 & p. 403, Plate 12, 7 & Plate 12, 7 και PHI Greek Inscriptions, # PH241163, Central Greece (IG VII-IX) Delphi Geras A. Keramopoullou 635.

[538] Ηρόδ., ΙΙ.134-135 και Στράβων, XVII.1.33 (C808) και Αθήναιος, XIII.69 (596b-d) και Λεξικόν Σούδα, λμ. «Ροδώπιδος ανάθημα». Δες και DGRBM, λμ. «Rhodopis».

[539] Ηρόδ., ΙΙ.135.

[540] Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Σόλων», XXVI.1.

[541] Στράβων, 1.2.30 (C37)

[542] Δ.Λ., «Θαλής», Ι.24 & Ι.27 & Ι.43.

[543] Boardman, *The Greeks Overseas*, pp. 131-133. Δες και «Naukratis: Greeks in Egypt,» The British Museum, The National Archives [UK] at

Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Κύπρο, Συριο-Φοινίκη, Αίγυπτο

Αρχαιολόγοι και ιστορικοί διαφωνούν σε πολλά αρχαιολογικά κυρίως ζητήματα που αφορούν στην παρουσία Μινωιτών, Μυκηναίων αλλά και Ελλήνων της Αρχαϊκής Εποχής στην Αίγυπτο αλλά και στην Συριο-Φοινίκη, δηλαδή στο δυτικό τμήμα της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Οπωσδήποτε, η ελληνική παρουσία εκεί είναι εμπορική και τουλάχιστον σε ορισμένες θέσεις και φυσική. Στην ουσία είναι μια σχεδόν συνεχής παρουσία πολλών αιώνων από τον ΙΖ’ π.Χ. αιώνα μέχρι και την Ελληνιστική Εποχή. Πολλά, όμως, από τα αρχαιολογικά ζητήματα που αφορούν στην Μινωική και στην Μυκηναϊκή Εποχή στην Ανατολική Μεσόγειο και στην Αίγυπτο είναι δυσεπίλυτα ή άλυτα και απλώς νέες θεωρίες εμφανίζονται ή εξαφανίζονται κάθε τόσο.

Το γεγονός, όμως, που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι ότι ο μινωικός, ο μυκηναϊκός, και ο ελληνικός αρχαϊκός πολιτισμός έφθασαν μέχρι εκεί αλλά και διείσδυσαν στην Ανατολική Μεσόγειο. Αυτοί οι πολιτισμοί από τον αιγαιακό και ελληνικό χώρο έγιναν ευχαρίστως δεκτοί από ηγεμόνες και κατοίκους σε Αρχαία Εγγύς Ανατολή και Αίγυπτο, ίσως διότι η λάμψη τους ήταν ένας τρόπος έτσι ώστε οι τοπικές αυτές κοινωνίες και οι ηγεμόνες τους να ενταχθούν στον «κοσμοπολίτικο» Κόσμο που δημιούργησαν πρώτα οι Κρήτες και οι Κυκλαδίτες της Μινωικής Εποχής, κατόπιν οι Μυκηναίοι Έλληνες, και τέλος οι Έλληνες της Αρχαϊκής Εποχής, την εποχή που ανέτειλε ο κλασσικός και ελληνιστικός πολιτισμός. Όμως, δεν αμφισβητούνται και οι αντίστροφες επιδράσεις, όπως δείχνουν οι ανατολίζουσες επιρροές στην πρώιμη ελληνική τέχνη αλλά και η παραλαβή από τους Έλληνες των βασικών αρχών του αλφαβήτου, στο οποίο βέβαια πρόσθεσαν τα φωνήεντα για να δημιουργήσουν την ελληνική γραφή της ελληνικής γλώσσας. Αυτή την ίδια αρχαϊκή ελληνική γραφή χρησιμοποιούμαι εμείς οι σημερινοί Έλληνες αλλά και πάρα πολλοί λαοί στην Υφήλιο μέσω του λατινικού αλφαβήτου. Υπήρξε, λοιπόν, ανάμεσα σε Αιγαίο και Ελλάδα και Αρχαία Εγγύς Ανατολή και πολιτισμική όσμωση, δηλαδή ανταλλαγή πολιτισμικών στοιχείων, αλλά και διάχυση του μινωικού, μυκηναϊκού ελληνικού, αλλά και αρχαϊκού ελληνικού πολιτισμού στις περιοχές αυτές. Παρ’ όλα αυτά, οι Έλληνες ξεχώρισαν τους λαούς, ιδίως τους Αιγυπτίους, στους οποίους μάλιστα αναγνώρισαν προγενέστερο των ιδίων πολιτισμό. Την ίδια τακτική ακολούθησαν οι Έλληνες και κατά την Ελληνιστική Εποχή με τους Εβραίους.

<https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20190801105436/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt.aspx>.

Η γενική εικόνα, λοιπόν, που αναγνωρίζει ο αναγνώστης από τις ειδικές μελέτες αρχαιολόγων και ιστορικών για την Αρχαία Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο μέχρι την κατάκτησή τους από τον Αλέξανδρο Γ' (Μέγας) της Μακεδονίας το 332 π.Χ. είναι ότι, αν όχι οι Μινωίτες και οι Έλληνες οι ίδιοι με την φυσική τους παρουσία, ο μινωικός και ελληνικός πολιτισμός διαχύθηκαν και επηρέασαν τις ζωές των αρχαίων ντόπιων ηγεμόνων και κατοίκων της Μέσης Ανατολής (όχι των Αράβων που εμφανίσθηκαν και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή τον 7ο μ.Χ. αιώνα), δηλαδή τους σημιτικούς και άλλους λαούς αλλά και τους Αιγύπτιους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(από τις υποσημειώσεις των κεφαλαίων)

Συντομογραφίες

<u>Γενικές</u>

αγγλ.	στην αγγλική γλώσσα
αρ.	αριθμός
γρ, γρ.	γραμμάρια (κιλού)
ch.	chapter
col.	column (of text)
Ed., Eds, ed., eds	Editor, Editors
εικ.	εικόνα, εικόνες
εκ., εκατ.	εκατοστά του μέτρου
έκδ.	έκδοση
εν.	ενικός αριθμός (γραμματική)
fig.	figure
Fr., fr.	fragment
κ.ε.	κυβικό εκατοστό
λμ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μ.Χ.	μετά Χριστόν
μ.	μέτρα (μήκος)
μετ.	μετάφραση
n.	note (of text)
no, no., nos	number, numbers
p., pp.	page, pages
π.Χ.	προ Χριστού
par.	paragraph
περ.	περίπου
Πρβλ.	Παράβαλε
rpt.	reprinted
σ.	σελίδα, σελίδες
σημερ.	σημερινό
σχεδ.	σχέδιο
Supp., supp.	supplement
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
trans.	translation, translator
τ.χλμ.	τετραγωνικά χιλιόμετρα
Univ.	University
Υ Μ Π	Ύψος Μήκος Πλάτος
vol., vols	volume, volumes

χλμ, χλμ. χιλιόμετρα

Συγγραφέων & Έργων

AANE	Bryce and Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*
AAW	Whitehouse, *Archaeological Atlas of the World*
Αιλιανός, Π.Ι.	Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*
AK	Καραγιώργης, *Αρχαία Κύπρος*
AMCD	Loizos, *Ancient Measures Converter Diophant* http://www.anistor.gr/history/diophant.html
ANET	Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*
ARAB	Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*
ARE	Breasted, *Ancient Records of Egypt*

Αριστοτέλης, Fragmenta = Αριστοτέλης. *Qui ferebantur librorum fragmenta*

BAGROW	Talbert, Richard J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* [Οι αριθμοί που ακολουθούν την συντομογραφία BAGROW αναφέρονται στον χάρτη και στο τετράγωνο του χάρτη όπου βρίσκεται η πόλη ή το φυσικό στοιχείο, inset = ένθετος χάρτης]
Beloch, GG	Beloch, *Griechische Geschichte*
CA/ΠΑΙ	Ιώσηπος (Josephus). *Contra Apionem ή* Περί *Αρχαιότητος Ιουδαίων*
CJC	Justinianus, *Corpus Juris Civilis*
Δ.Λ.	Διογένης Λαέρτιος
Δ.Σ.	Διόδωρος Σικελιώτης
DANEM	Leick, *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*
DAGR	Daremberg & Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*
DDD	Toorn, et al., *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*
DGRA	Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*
DGRBM	Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*
EAH	Bagnall, et al., *The Encyclopedia of Ancient History*
ENCR	Jones, *Encyclopedia of Religion*
Ευσέβιος	Ευσέβιος, *Χρονικοί Κανόνες***
FGrH	Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*
FHG	Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*
GCTV	Sear, *Greek Coins and their Values*

Hansen & Nielsen = Hansen, Mogens Herman and Thomas Heine Nielsen. Eds. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis.*

Ηρόδ.	Ηρόδοτος
Θουκ.	Θουκυδίδης
ΙΕΓ	Χριστίδης, Α.-Φ. επιμ., *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*
ΙΕΕ	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. Εκδοτική Αθηνών [Οι αριθμοί των τόμων δεν ακολουθούν την αρίθμηση της εκδόσεως με γράμματα (Α έως ΙΕ) αλλά χάριν ομοιομορφίας με τα υπόλοιπα πολύτομα έργα τα γράμματα έχουν αντικατασταθεί με αριθμούς (1-15). Επίσης, οι τόμοι Γ1 και Γ2 της αρχικής αριθμήσεως έγιναν 3α και 3β]
Ιώσηπος, Ι.Α.	Ιώσηπος (Josephus). *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία*
Knapp, NEAT	Knap, *Near Eastern and Aegean Texts*
Λεξικόν Σούδα	*Σούδα/Σουίδα. Λεξικόν*
LSAG	Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
Ξεν.	Ξενοφών
ΟΑΕΝ	*Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων*
OEANE	*The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*
OGIS	Dittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*
OHGRC	Metcalf, *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*
P.Oxy.	*The Oxyrhynchus Papyri*
PECS	*Princeton Encyclopedia of Classical Sites*

PHI Greek	*Packard Humanities Institute, Greek Inscriptions*
ΠLB	*Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*
Plinius	Plinius, *Naturalis Historia*
PNAS	*Proceedings of the National Academy of Sciences* [USA]
SIG ή Syll.³	Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*
Τανάχ (Tanakh)	*JPS Hebrew-English Tanakh*
TLG	*Thesaurus Linguae Graecae*
Tod, *GHI*	Tod, *Greek Historical Inscriptions*

** Ευσέβιος, ο Παμφίλου, Καισαρείας της Παλαιστίνης. *Χρονικοί κανόνες και επιτομή παντοδαπής ιστορίας Ελλήνων τε και βαρβάρων.* Από το έργο έχουν διασωθεί το αρχικό ελληνικό κείμενο σε αποσπάσματα, αρμενική μετάφραση του πλήρους έργου, η οποία έχει μεταφρασθεί στα λατινικά, και αποσπάσματα της λατινικής μεταφράσεως του ελληνικού κειμένου από τον Ιερώνυμο. Το έργο αποτελείται από δύο Βιβλία. Στο πρώτο Βιβλίο (I) ο Ευσέβιος παραθέτει επιτομή της παγκόσμιας Ιστορίας και στο δεύτερο (II) χρονολογικούς πίνακες διαφόρων ημερολογίων της Αρχαιότητας με την διαδοχή βασιλέων και σημαντικών ιστορικών γεγονότων. Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση με επιμέλεια του Alfred Schoene, όπου είναι συγκεντρωμένα: τα αποσπάσματα στην ελληνική γλώσσα (συντομογραφία H της στήλης Eusebius), η αρμενική μετάφραση από το ελληνικό πρωτότυπο σε λατινική μετάφραση (συντομογραφία VA της στήλης Versio Armenia), και η λατινική μετάφραση του Ιερωνύμου (συντομογραφία Hier. της στήλης Hieronymus). Οι χρονολογίες υπολογίζονται από την σειρά (τα έτη) των Ολυμπιάδων (Olympias). Ο Ευσέβιος βασίσθηκε στον Πορφύριο Τύριο / Porphyrius Tyrius, FGrH, 260.

Αρχαίες Πηγές

Κείμενα στην Ελληνική, Εβραϊκή & Λατινική Γλώσσα

Αγία Γραφή. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος. https://apostoliki-diakonia.gr/holybible/

Αθήναιος. *Δειπνοσοφισταί*. Έκδ. Loeb.

Αιλιανός, Κλαύδιος/Claudius Aelianus. *Ποικίλη Ιστορία/Varia Historia*. Chicago: Ares, 1995.

Αισχύλος. Έκδ. Loeb.

Ανδοκίδης. In *Minor Attic Orators*. Vol. 1. Έκδ. Loeb.

Ανώνυμος. *Σταδιασμός. Περίπλους της Μεγάλης Θαλάσσης*. Vol. 1: 427-514. Στο *Geographi Graeci Minores.* Carolus Mulerus. Ed. 2 Vols. Paris: Didot, 1855-1861.

Αριστοτέλης. Έκδ. Loeb.

Αριστοτέλης. *Qui ferebantur librorum fragmenta*. Valentinus Rose. Ed. Lipsiae: Teubner, 1886. Δες και νεώτερη πλήρη έκδοση των αποσπασμάτων του Αριστοτέλη σε Olof Gigon. Ed. Vol. 3. *Librorum Deperditorum Fragmenta*. From *Aristotelis Opera*. Original General Editor, Immanuel Bekker. 2nd Ed. Berlin: Gruyter, 1987.

Αριστοφάνης. Έκδ. Loeb.

Αρριανός. *Αλεξάνδρου Ανάβασις*. Έκδ. Loeb.

Αρριανός. *Ινδική*. Vol. 2: 1-73. Στο Flavius Arrianus. Vol. 1. *Alexandri Anabasis*. Vol. 2. *Scripta Minora et Fragmenta*. Lipsiae: Teubner, 1967. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman

Bagnall, Robert S. and Peter Derow. *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period.* (n.p.: Scholars Press for the Society of Biblical Literature, 1981.

Bekker, Immanuel. Ed. *Anecdota Graeca*. 3 Vols. Berlin: 1814-1821.

Chantry, M. Ed. *Scholia Vetera in Aristophanis Plutum.* Pars III. Fasc. IVa of *Scholia in [Aristophanem] Thesmophoriazusas; Ranas; Ecclesiazusas et Plutum.* Groningen: Egbert Forsten, 1994.

Δημοσθένης. Έκδ. Loeb.

Διογένης Λαέρτιος. *Βίοι Φιλοσόφων*. Έκδ. Loeb.

Διόδωρος Σικελιώτης. *Βιβλιοθήκη*. Έκδ. Loeb.

Ευσέβιος, ο Παμφίλου, Καισαρείας της Παλαιστίνης. *Χρονικοί κανόνες και επιτομή παντοδαπής ιστορίας Ελλήνων τε και βαρβάρων*. [Eusebius, *Chronicon*]. [Το πλήρες ελληνικό πρωτότυπο είναι χαμένο και το κείμενο σώζεται μόνον αποσπασματικά στη ελληνική αλλά κυρίως σε αρμενική και λατινική μετάφραση].
Schoene, Alfred. Ed. *Evsebi Chronicorvm*. 2 Vols (I + II). Berolini: 1875 και 1867.
και
Eusebius. *Eusebius Werke*. vol. VII: «Die Chronik Des Hieronymus. Hieronymi Chronicon.» Rudolf Helm. Ed. 2 Vols. Vol. 1: Text. Leipzig: Hinrich, 1913. In series *Die Griechischen Cheistlichen Schriftsteller Der Besten Drei Jahhhündehte.*

Ευστάθιος Θεσσαλονικεύς. *Υπομνήματα εις Διονύσιον τον Περιηγητήν* [Eustathii Commentarii]. Στο Διονύσιος Περιηγητής. Bernhardy, Godofredi (Gottfried). Ed. *Dionysius Periegetes*. Lipsiae: Weidmann, 1828, σ. 83-316.

Greek Epic Fragments. Έκδ. Loeb (2003).

Ηρόδοτος. *Ιστορίαι*. Έκδ. Loeb.

Ησίοδος. *Hesiod, the Homeric Hymns and Homerica*. Έκδ. Loeb (1 vol, 1914 or *Hesiod*, 2 vols, 2007).

Θεόφραστος. *Περί φυτών ιστορίας*. Έκδ. Loeb.

Θουκυδίδης. *Ιστορίαι [του Πελοποννησιακού Πολέμου]*. Έκδ. Loeb.

Ιππώναξ. Στο *Greek Iambic Poetry*. Έκδ. Loeb.

Ισοκράτης. Έκδ. Loeb.

Ιώσηπος Φλάβιος (Josephus). *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία (Jewish Antiquities)*. Έκδ. Loeb.

Ιώσηπος Φλάβιος (Josephus). *Κατ' Απίωνος/Contra Apionem ή* Περί *Αρχαιότητος Ιουδαίων.* Έκδ. Loeb.

Jacoby, Felix. Ed. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. 3 Vols in 15 Vols. Berlin: Weidmann, 1923-1926 και Leiden: Brill, 1940- και
https://referenceworks.brillonline.com/cluster/Jacoby%20Online?lang=en

Jeffery, L. H. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford: Oxford University Press, 1961.

JPS Hebrew-English Tanakh, 2nd Ed. Hebrew text = Biblia Hebraica Stuttgartensia, 1999 and translation in English, 1985-1999. Philadelphia, The Jewish Publication Society, 1999.

Justinianus (Ιουστινιανός). *Corpus Iuris Civilis*. Vol.1 Institutiones & Digesta. Vol.2 Codex Iustinianus. Vol. 3 Novellae. 3 Vols. Berlin : Weidmann, 1892-1895.
The Civil Law.12 Tablets-Inst.Gaius-Rules Ulpian-Opinions Paulus-Enactments Justinian-Constitut. Leo. Translated by Samuel P. Scott. 1st Ed. 1932. 17 vols in 7. Union, N.J.: Lawbook Exchange, 2001.

Λυσίας. Έκδ. Loeb.

Μανέθων. Manetho. *Αιγυπτιακά*. Έκδ. Loeb.

Μάξιμος Τύριος [Maximus Tyrius]. *Λόγοι* [*Dissertationes]*. Michael Trapp. Ed. Stuttgart: Teubner, 1994 ή Maximi Tyrii. *Λόγοι* [*Dissertationes]*. Ioannis Davisii. Ed. Lipsiae: Georg, 1774-1775.

Moran, William L. Ed. & Trans. *The Amarna Letters*. Trans. of *Les lettres d'El-Amarna*. Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1992.

Müller, Karl Wilhelm Ludwig. (Carolus Müllerus). Ed. *Fragmenta Historicorum Graecorum*. 5 Vols. Paris: Didot, 1841-1873. https://www.dfhg-project.org/

Nepos, Cornelius. Έκδ. Loeb.

Νίκανδρος Κολοφώνιος. A.S.F. Gow and A. F. Scholfield. *Nicander the Poems and Poetical Fragments*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1953.

Ξενοφών, Ψευδο-Ξενοφών. Έκδ. Loeb.

Όμηρος. *Ιλιάδα*. Έκδ. Κάκτος.

Όμηρος. *Οδύσσεια*. Έκδ. Κάκτος.

Παυσανίας, *Ελλάδος Περιηγήσεως*. Έκδ. Loeb.

Plinius, Gaius Secundus (Πλίνιος, Γάιος). *Naturalis Historia*. Έκδ. Loeb.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Αλέξανδρος». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. VII.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Γάλβας». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. XI.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι*. «Κίμων». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. II.

Πλούταρχος, *Βίοι* Παράλληλοι. «Περικλής». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. III.

Πλούταρχος. *Βίοι Παράλληλοι.* «Σόλων». Έκδ. Loeb, *Lives*, vol. I.

Πολύαινος. *Στρατηγήματα.* Έκδ. Γεωργιάδης.
Πτολεμαίος, Κλαύδιος. Klaudios Ptolemaios. *Handbuch der Geographie* (Griechisch-Deutsch). 2 Vols incl. Index (λατινικά ονόματα). Basel: Schwabe, 2006-2017. Παλαιότερη έκδοση: Claudii Ptolemaei. *Geographia*. Ed. C. F. A. Nobbe. 2 Vols & Index (ελληνικά ονόματα). Lipsiae: Tauchnit, 1843-1845.
Σαπφώ. In *Greek Lyric: Sappho & Alcaeus.* Έκδ. Loeb (1990).
Σούδα/Σουίδα. *Λεξικόν*. *Suidae Lexicon*. Ed. Immanuel Bekker. Berlin: Reimer, 1854 και Έκδ. Γεωργιάδης. http://www.stoa.org/sol/
Σοφοκλής. Έκδ. Loeb.
Στέφανος Βυζάντιος/Stephanus Byzantius. *Εθνικά* (εκ των *Εθνικών* Στεφάνου κατ' επιτομήν). Augustus Meineke. Ed. Berlin: Reiner, 1849.
Στράβων, *Γεωγραφικά.* Έκδ. Loeb.
Tanakh. JPS Hebrew-English Tanakh, 2nd Ed. Hebrew text = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 1999 and translation in English, 1985-1999. Philadelphia, The Jewish Publication Society, 1999.
The Oxyrhynchus Papyri. 83 and continues vols. London: Egypt Exploration Fund/Society, 1898-. http://www.papyrology.ox.ac.uk/POxy/
Thesaurus Linguae Graecae. TLG CD-ROM #D ή #E Irvine: University of California, 1972-2000. *https://stephanus.tlg.uci.edu/*
Φιλόστρατος, Φλάβιος, Πρεσβύτερος (Flavius Philostratus). *Τα ες τον Τυανέα Απολλώνιον.* Έκδ. Loeb.
Φώτιος Πατριάρχης. *Βιβλιοθήκη.* [Photii Bibliotheca]. Emmanuel Bekker. Ed. 2 Τόμ. Με συνεχή αρίθμηση σελίδων. Berlin: Reimer, 1824-1825.

Επιγραφές στην Ελληνική Γλώσσα

Γεωργιάδου, Άννα. «Η Επιγραφή του Ιδαλίου (ICS 217).» *Κύπριος Χαρακτήρ*. Στο <http://kyprioscharacter.eie.gr/el/episthmonikes-symboles/details/epigraphike/e-epigraphe-tou-idaliou-ics-217>.
Dittenberger, Wilhelm. *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 Vols. Leipzig: 1905. Reprinted. Chicago: Ares, 2001.
Dittenberger, Wilhelm. *Sylloge Inscriptionum Graecarum.* 3rd Ed. 4 Vols. Leipzig: 1915. Reprinted. Chicago: Ares, 1999.
Packard Humanities Institute, Greek Inscriptions. (previously available on CD-ROM PHI 7.0). http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/
Tod, Marcus N. Ed. *Greek Historical Inscriptions*. 2 vols in 1. Chicago: Ares, 1985. Reprint of 1946-1948 2-vol Edition.

Επιγραφές και Κείμενα σε μετάφραση από Γλώσσες της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής

Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Texts*. 2nd Ed. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1999.
Breasted, James Henry. Ed. *Ancient Records of Egypt*. 5 Vols. Rpt. of 1906-1907 Edition. London: Histories & Mysteries of Man, 1988.
Budge, E. A. Wallis. *The Decree of Canopus.* Vol. III of "The Decrees of Memphis and Canopus". N. York: Oxford Univ. Press, 1904.
Knapp, A. Bernard. Ed. *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia BC.* Vol. 2 of *Sources for the History of Cyprus*. Paul W Wallace and Andreas G. Orphanides. Eds. Altamont, New York: Greece and Cyprus Research Center, 1996.
Lichtheim, Miriam. *Ancient Egyptian Literature.* 3 Vols. Berkeley: University of California Press, 1975-1980.
Luckenbill, Daniel David. Ed. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. 2 Vols. Rpt. of 1926 ed. London: Histories & Mysteries of Man, 1989.
Οι περιπέτειες του Ουεναμούν. Και μετ. Κοσμάς Μεγαλομμάτης. Αθήνα: Στοχαστής, 1992.
Pritchard, James B. Ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. 3rd ed. with Supp. Princeton: Princeton Univ. Press, 1969.
Saggs, H. W. F. «The Nimrud Letters, 1952: Part VI.» *Iraq* 25 (Spring, 1963): 70-80. Δες και στην έκδοση H. W. F. Saggs. *The Nimrud Letters, 1952*. (Cuneiform Texts from Nimrud V). Oxford: Oxbow

Books, 2001.
The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria. Hayim Tadmor And Shigeo Yamada. Winona Lake, In.: Eisenbrauns, 2011.
Ugaritica. 7 Vols (I-VII). Part of *Mission de Ras Shamra* series. Claude F. A. Schaeffer. Ed. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner/Imprimerie Nationale/Mission Archéologique De Ras Shamra, 1939-1978.

Νομίσματα

Metcalf, William E. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford: Oxford Univ. Press, 2012.
Οδηγός Αρχαίων Ελληνικών Νομισμάτων. Αθήνα: Γεωργιάδης, 1992.
Sear, David R. *Greek Coins and their Values*. 2 Vols. London: Seaby, 1978-1979.
Svoronos, John N. *Corpus of the Ancient Coins of Athens.* Chicago: Ares, 1975.

Μονογραφίες & Συλλογικά Έργα

Ambraseys, Nicholas. *Earthquakes in the Mediterranean and Middle East.* Cambridge: Cambridge Univ. Press & Academy of Athens, 2009.
Arbela Antiqua. Proceedings of the International Conference held in Erbil (7-10 April 2014) under Zidan Bradosty's headship: Ancient Arbela - Pre-Islamic History of Erbil (Beyrouth: 2020).
Aubet, Maria Eugenia. *The Phoenicians and the West*. 2nd Ed. Trans. of *Tiro y las Colonias Fenicias de Occidente* by Mary Turton. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2001. 2nd Spanish Ed. 1994.
Bass, George F. Ed. *Beneath the Seven Seas.* London: Thames and Hudson, 2005.
Beloch, Karl Julius. *Griechische Geschichte*. 4 Vols. Strassburg: Trübner, 1912-1914 & Berlin: Gruyter, 1921-1927. Vol.1.1 (1912). Vol. 1.2 (1913). Vol. 2.1 (1914). Vol. 2.2 (1921). Vol. 3.1 (1922). Vol. 3.2 (1923). Vol. 4.1 (1925). Vol. 4.2 (1927).
Boardman, John. *The Greeks Overseas*. 4th Ed. London: Thames & Hudson, 1999.
Bomhard, Anne-Sophie von. *The Decree of Saïs. The Stelae of Thonis-Heracleion and Naukratis*. Oxford Centre for Maritime Archaeology, Monograph 7. Oxford: Oxford Centre for Maritime Archaeology, School of Archaeology, University of Oxford, 2012.
Briant, Pierre. *Histoire de l'empire Perse.* Paris: Fayard, 1996.
Brown, A. C. and H. W. Catling. *Ancient Cyprus.* Oxford: Ashmolean Museum, 1975.
Casson, Lionel. *Ships And Seamanship in The Ancient World.* Princeton: Princeton Univ. Press, 1971.
Dalby, Andrew. *Siren Feasts. A History of Food and Gastronomy in Greece.* London: Routledge, 1996.
Finkelberg. Margalit. *Greeks and Pre-Greeks.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2006.
Goddio, Franck and Aurélia Masson-Berghoff. Eds. *The BP Expedition. Sunken Cities. Egypt's Lost Worlds*, The British Museum. London: Thames & Hudson, 2016.
Hansen, Mogens Herman and Thomas Heine Nielsen. Eds. *An Inventory of Archaic and Classical* *Poleis.* Oxford: Oxford Univ. Press, 2004.
Harden, Donald. *The Phoenicians*. London: Penguin, 1962/1971.
Hill, George. *A History of Cyprus.* 4 vols. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1940-1952. Rpt. 1972.
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. 16 Τόμοι. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-2000.
Κακριδής, Ι. Θ. Επιμ. *Ελληνική Μυθολογία.* 5 τόμ. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1986.
Καραγιώργης, Βάσος. *Αρχαία Κύπρος*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1978.
Karageorghis, Vasos. *Ancient Art from Cyprus.* N.York: The Metropolitan Museum of Art, 2000.
Knapp, A. Bernard. *The Archaeology of Cyprus.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2013.
Kostof, Spiro. *A History of Architecture. Settings & Rituals*. Revised Ed. New York: Oxford Univ. Press, 1995.
Kuhrt, Amélie. *The Ancient Near East c.3000-330 BC*. 2 Vols. London: Routledge, 1995.
Lancel, Serge. *Carthage. A History.* Trans. of *Carthage* by Antonia Nevill. Paris: Fayard, 1992. Oxford: Blackwell, 1995.
Λοΐζος, Δημήτρης Ι. *Η Αρχαία Ελλάδα και οι Ανατολικοί Λαοί. Από τους Σουμερίους στον Μέγα Αλέξανδρο*

(3000-323 π.Χ.). Ηλεκτρονικό βιβλίο. 3η Έκδ. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2014-2023.

Λοΐζος, Δημήτριος Ι. *Ιστορία και Αρχαιολογία. Imaginaire και Réalité. What is History? The Historian in the 21st Century*. Αθήνα: Anistoriton Freeware Editions, 2024.

Λυριτζής, Γάννης. *Αρχαιομετρία*. 2η έκδ. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1994.

Markoe, Glenn E. *Phoenicians* in the series *Peoples of the Past*. Berkeley: Univ. of California Press, 2000.

Meiggs, Russell. *Roman Ostia.* 2nd ed. Oxford: Clarendon Press, 1973.

Morrison, J. S. and R. T. Williams. *Greek Oared Ships 900-322 B.C.* Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1968.

Moscati, Sabatino. Ed. *The Phoenicians*. Milan: Fabbri/Rizzoli, 1988/1999.

Rickman, Geoffrey. *The Corn Supply Of Ancient Rome*.(Oxford: Clarendon Press, 1980.

Steel, Louise. *Cyprus before History.* London: Duckworth, 2004.

Tatton-Brown, Veronica. *Ancient Cyprus.* London: British Museum, 1987.

Walker, Mike. *Quaternary Dating Methods*. Chichester, West Sussex, England: Wiley & Sons, 2005.

Χριστίδης, Α.-Φ. Επιμ. *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας.* Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2001.

Άρθρα

Amusin, J. D. and M. L. Heltzer. «The Inscription from Meṣad Ḥashavyahu: Complaint of a Reaper of the Seventh Century B. C.» Israel Exploration Journal, vol. 14, no. 3 (1964): 148-157.

Andreau, Jean and Lucia Rossi and André Tchernia. «CIL IV, 9591 : un transport de blé entre Ostie et Pompéi.» *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 129-1 (2017) at <https://journals.openedition.org/mefra/4646>.

Andreau, Jean and Lucia Rossi and André Tchernia. «CIL IV, 9591 : un transport de blé entre Ostie et Pompéi – II.» *Mélanges de l'École française de Rome - Antiquité* 131-1 (2019) at <http://journals.openedition.org/mefra/7594>.

Ballard, Robert D. and Lawrence E. Stager, Daniel Master, Dana Yoerger, David Mindell, Louis L. Whitcomb, Hanumant Singh and Dennis Piechota. «Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel.» *American Journal of Archaeology* 106, no. 2 (April 2002): 151-168.

Barrett, Caitlín E. «The Perceived Value of Minoan and Minoanizing Pottery in Egypt.» *Journal of Mediterranean Archaeology* 22.2 (2009): 211–234.

Bass, George F. et al. «Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck.» *Transactions of the American Philosophical Society* 57, no. 8 (1967): 1-177.

Bass, George F. «Oldest Known Shipwreck Reveals Splendors of the Bronze Age.» *National Geographic* 172 (December 1987): 692-733.

Bell, Carol. «Wheels Within Wheels? A view of Mycenaean Trade from the Levantine Emporia.» In *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean.* Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004 (Aegaeum 25). Eds Robert Laffineur and Emanuele Greco, pp. 363-370. Bruxelles: Université de Liège, 2005.

Bietak, Manfred. «Minoan Presence in the Pharaonic Naval Base of Peru-Nefer.» In *Cretan Offerings: Studies in honour of Peter Warren*. British School at Athens Studies, vol. 18 (2010), pp. 11-24.

Boardman, John. «Al Mina and History.» *Oxford Journal of Archaeology* 9 (July 1990): 169-190.

Bravo, Benedetto. «Le commerce des céréales chez les Grecs de l'époque archaïque.» in *Trade and Famine in Classical Antiquity.* Eds. Peter Garnsey and C. R. Whittake, pp. 17-29. Cambridge: Cambridge Philological Society, 1983.

Burgess, Jonathan. «Kyprias, the 'Kypria', and Multiformity.» *Phoenix* 56, no 3/4 (Autumn - Winter, 2002): 234-245.

Carlson, Deborah N. «The Classical Greek Shipwreck at Tektaş Burnu, Turkey.» *American Journal of Archaeology* 107, no. 4 (October 2003): 581-600.

Cline, Eric H. «Sailing the Great Green Sea. Amenhotep III's "Aegean List" from Kom el-Hetan, Once More.» *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3.2 (2011): 6-16.

Cline, Eric H. and Assaf Yasur-Landau and Nurith Goshen. «New Fragments of Aegean-Style Painted Plaster from Tel Kabri, Israel.» *American Journal of Archaeology* 115 (April 2011): 245-261.

Cline, Eric H. and Assaf Yasur-Landau. «Aegeans in Israel. Minoan Frescoes at Tel Kabrim.» *Biblical Archaeology Review* vol. 39 no. 4 (July/August) 2013: 37-44 & 64.

Foley, Brendan P. and Maria C. Hansson and Dimitris P. Kourkoumelis and Theotokis A. Theodoulou. «Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence.» *Journal of Archaeological Science* 39 (2012) 389-398.

Galili, Ehud and Noel Gale and Baruch Rosen. «A Late Bronze Age Shipwreck with a Metal Cargo from Hishuley Carmel, Israel.» *International Journal of Nautical Archaeology* 42, no 1 (March 2013): 2-23.

Greene, Elizabeth S. and Mark L. Lawall and Mark E. Polzer. «Inconspicuous Consumption: The Sixth-Century B.C.E. Shipwreck at Pabuç Burnu, Turkey.» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 685-711.

Güterbock, Hans G. «The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered.» *Journal of Near Eastern Studies*. 26, no. 2 (April 1967): 73-81.

Demesticha, Stella. «The 4th-Century-BC Mazotos Shipwreck, Cyprus: a preliminary report.» *The International Journal of Nautical Archaeology* 40.1 (2011): 39-59.

Demesticha, Stella. «Questions of trade: The case of the Mazotos Shipwreck.» *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 39 (2009): 387-402.

Gundacker, Roman. «Papyrus British Museum 10056: Ergebnisse einer Neukollationierung und Anmerkungen zur inhaltlichen Auswertung im Rahmen der militärischen Ausbildung Amenophis' II,» *Ägypten Und Levante/Egypt And The Levant* 27 (2017): Preface & pp. 281-334.

Hansen, Mogens Herman. «Emporion. A Study of the Use And Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods.» In *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, Mnemosyne supplement, 2 vols. Ed. Gocha R. Tsetskhladze, 1:1-39. Leiden: Brill, 2006.

Hansson, Maria C. and Brendan P. Foley. «Ancient DNA fragments inside Classical Greek amphoras reveal cargo of 2400-year-old shipwreck.» *Journal of Archaeological Science* 35 (2008): 1169-1176.

James, Peter. «Naukratis Revisited.» *Hyperboreus: Studia Classica* 9:2 (2003): 235-264.

Josset, Patrick. «Emplois thérapeutiques du natron dans l'Égypte antique et le monde gréco-romain.» *Revue d'histoire de la pharmacie* 84, no 311 (1996): 385-396.

Kassianidou, Vasiliki. «The Production and Trade of Cypriot Copper in the Late Bronze Age. An analysis of the evidence.» *Pasiphae Rivista di Filologia e Antichità Egee* 7 (2013): 133-145.

Katzev, Michael L. «The Reconstruction of the Kyrenia Ship, 1972-1975.» *National Geographic Society Research Reports* 13 (1981): 315-328.

Katzev, Michael. «An Analysis of the Experimental Voyages of Kyrenia II.» In *TROPIS, 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*. Ed. Harry Tzalas, pp. 245-256. Athens:1990.

Katzev, Susan. «The Kyrenia Ship: Her Recent Journey.» *Near Eastern Archaeology* 71, no. 1/2, «Ancient Cyprus: American Research» (March-June 2008): 76-81.

Knapp, A. Bernard. «Thalassocracies in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade: Making and Breaking a Myth.» *World Archaeology* 24, no. 3 (February 1993): 332-347.

Lehmann, Gunnar. «Al Mina and the East. A Report on Research in Progress.» In Alexandra Villing. Ed. *The Greeks in the East*, British Museum 21st Classical Colloquium (1997), British Museum Research Publications 157, pp 61-92. London: British Museum Press, 2005.

Maier, Franz Georg and Marie-Louise von Wartburg. «Reconstruction of a Siege: the Persians at Paphos.» In *Ancient Cyprus in the British Museum*. Ed. Thomas Kiely, pp. 7-20. London: The British Museum, 2011.

Mallet, D. «Chapitre V. Commerce. Administration, Mœurs.» In *Mémoires Publiés par les membres de la Mission Archéologique Française au Caire.* Vol. 12, Fasc. 1. D. Mallet, *Les premiers establishment de Grecs en Égypte (VIIe et VIe siècles)*, pp. 277-364. Paris: Leroux, 1893.

Marks, J. «The Junction between the Kypria and the Iliad.» *Phoenix* 56 no 1/2 (Spring - Summer, 2002):

1-24.

McGovern, Patrick E. and Armen Mirzoian and Gretchen R. Hall and Ofer Bar-Yosef. «Ancient Egyptian Herbal Wines.» *PNAS*, vol 106, no 18 (5 May 2009): 7361-7366.

Mee, Christopher. «Mycenaean Greece, the Aegean, and Beyond.» In *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Ed. Cynthia W. Shelmerdine, pp. 362-386. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2008.

Merrillees, Robert S. «The First Appearances of Kamares Ware in the Levant.» *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 13 (2003): 127-142.

Μπίχτα, Κατερίνα. «Luxuria ex Oriente: Ένα προϊστορικό ταξίδι από την Θήρα στην Ανατολή.» Στο *Αργοναύτης. Τιμητικός Τόμος στον Χρίστο Γ. Ντούμα,* σ. 542-553. Αθήνα: Η Καθημερινή, 2003.

Naveh, J. «A Hebrew Letter from the Seventh Century B.C.» *Israel Exploration Journal*, vol. 10, no. 3 (1960): 129-139.

Naveh, J. «Some Notes on the Reading of the Meṣad Ḥashavyahu Letter.» *Israel Exploration Journal*, vol. 14, no. 3 (1964): 158-159.

Niemeier, Wolf-Dietrich and Barbara. «Minoan Frescoes in The Eastern Mediterranean.» In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*. Proceedings of the 50th Anniversary Symposium, Cincinnati, 18-20 April 1997, Eric H. Cline and Diane Harris-Cline, eds., (Aegaeum 18, 1998), pp. 69-98.

Niemeier, Barbara and Wolf-Dietrich. «The Frescoes in Middle Bronze Age Palace.» Chapter 6 in *Tel Kabri. The 1986-1993 Excavation Seasons.* Aharon Kempinski, ed. , pp. 254-285. Tel Aviv: Tel Aviv Univ. / Emery And Claire Yass Publications in Archaeology, 2002.

Pfälzner Peter in Collaboration with Constance Von Rüden. «Between The Aegean And Syria: The Wall Paintings From the Royal Palace of Qatna.» In *Fundstellen Gesammelte Schriften zur Archäologie und Geschichte Altvorderasiens ad honorem Hartmut Kühne*, pp. 95-118. Wiesbaden: Harrassowitz, 2008.

Pfälzner, Peter. «The Qatna Wall Paintings and the Formation of Aegeo-Syrian Art.» In *Cultures in Contact. From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium b.c.* (lectures delivered, 2008-2009). Joan Aruz and Sarah B. Graff and Yelena Rakic, eds, pp. 200-213 & Bibliography, 320-354. N. York: The Metropolitan Museum of Art, 2013.

Pulak, Cemal. «The Uluburun Shipwreck and Late Bronze Age Trade.» In *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millenium BC*. Eds Joan Aruz, Kim Benzel and Jean M. Evans, pp. 288-385. New York: Metropolitan Museum of Art, 2008.

Rickman, G. E. «The Grain Trade under the Roman Empire.» *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History (1980), pp. 261-275.

Roebuck, Carl. «The Grain Trade Between Greece and Egypt.» *Classical Philology* 45 (October 1950): 236-247.

Singer, Itamar. «A Political History of Ugarit.» In *Handbook of Ugaritic Studies.* Eds W. G. E Watson and N. Wyatt, pp. 603-733. Leiden: Brill, 1999.

Vanschoonwinkel, Jacques. «Mycenaean Expansion.» In *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas.* Mnemosyne supplement. 2 Vols, Ed. Gocha R. Tsetskhladze, 1:41-113. Leiden: Brill, 2006-2008.

Villing, Alexandra. «Naukratis: a city and trading port in Egypt [or on the PDF version but same text: Naukratis, Egypt and the Mediterranean world: a port and trading city].» In *Naukratis: The Greeks in Egypt.* The British Museum. Archived on 1 August 2019 at <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20190801123905/https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/introduction/naukratis_a_city_and_port.aspx>.

Voskos, Ioannis and A. Bernard Knapp. «Cyprus at the End of the Late Bronze Age: Crisis and Colonization or Continuity and Hybridization?» *American Journal of Archaeology* 112, no. 4 (October 2008): 659-684.

Waldbaum, Jane C. «Greeks *in* the East or Greeks *and* the East? Problems in the Definition and Recognition of Presence.» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 305

(February 1997): 1-17.

Willocx, Louisse. «Athenian Commercial Weights: A History of Museum Collections and a General Overview of the Corpus.» In *Pondera antiqua et mediaevalia I.* Eds Charles Doyen and Louise Willocx, pp. 23=46. Louvain: Presses universitaires de Louvain, 2020.

Χασιακού, Αφροδίτη. «Το οδοντόφρακτο μυκηναϊκό κράνος στην Μεσσηνία.» Στο *Κυδάλιμος. Τιμητικός Τόμος για τον Γεώργιο Στυλ. Κορρέ.* Σειρά Μονογραφίες Aura 4. 4 τόμοι, 2:135-154. Αθήνα: Εθν. & Καποδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2020.

Yardeni, Ada. «Maritime Trade and Royal Accountancy in an Erased Customs Account from 475 B. C. E. on the Aḥiqar Scroll from Elephantine.» *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no 293 (February 1994): 67-78.

Zournatzi, Antigoni. «The Palace of Vouni (Cyprus): An Achaemenid Perspective» at <http://www.achemenet.com/pdf/in-press/ZOURNATZI_Vouni_Palace_31-8-2010.pdf>. Presented at the «First International Conference on the Ancient Cultural Relations between Iran and West Asia.» Tehran, 16-18 August 2003.

Zukerman, Alexander. «On Aegean Involvement in Trade with the Near East during the Late Bronze Age.» *Ugarit Forschungen* 42 (2010): 887-901.

Διάφορα Βοηθήματα

Bagnall, Roger S. and Kai Brodersen and Craige B. Champion and Andrew Erskine and Sabine R. Huebner Eds. *The Encyclopedia of Ancient History*. 12 Vols and Index. Chichester: Wiley-Blackwell, 2013 και στο Διαδίκτυο. Τα άρθρα με χρονολογία από το 2014 και μετά μπορούν να αναγνωσθούν μόνο στην διαδικτυακή έκδοση της εγκυκλοπαίδειας. https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781444338386 (June 2015-)

Bryce, Trevor and Jessie Birkett-Rees. *Atlas of the Ancient Near East*. New York: Routledge, 2016.

Cunliffe, Richard John. *A Lexicon of the Homeric Dialect*. London: Blackie, 1924 = *A Lexicon of the Homeric Dialect*. Expanded Edition with *Homeric Proper and Place Names* (1931). N.p.: Univ. of Oklahoma Press, 2012.

Daremberg, Charles Victor and Edmond Saglio. *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines.* 5 Vols. Paris: Hachette, 1877-1892.

Δημητράκος, Δ. [Ιωάννης Ζερβός, Επιμ.] *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. 9 τόμοι. Αθήνα: Δημητράκος, 1964. Ανατύπωση Εκδόσεως 1953.

Dictionary of Artifacts. By Kipfer, Barbara Ann. Oxford: Blackwell, 2007.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica. 61 τόμ. Αθήνα: Πάπυρος, 1981-2000 & σε CD-ROM.

Encyclopaedia Iranica at <https://www.iranicaonline.org/>.

Encyclopaedia Judaica. 22 Vols. 2nd Ed. Detroit: Thomson-Gale, 2007.

FAO/INFOODS Databases. Density database version 2.0 (2012) at <https://openknowledge.fao.org/items/256c4538-66c3-4143-a937-da3cf6a74318> ή <https://www.fao.org/4/ap815e/ap815e.pdf >. Στους πίνακες, 1 ml = 1 κ.ε.

Hamilton, W. R. and A. R. Wooley and A. C. Bishop. *The Hamlyn Guide to Minerals, Rocks and Fossils*. London: Hamlyn, 1974.

Ησύχιος Αλέξανδρεύς / Hesychii Alexandrini. *Λεξικόν*. Moriz Schmidt. Ed.. Jenae: 1867 και *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Kurt Latte and Ian C. Cunningham. Eds. 4 Vols. In series *Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker (SGLG)*. Band 11/1-4. Berlin: De Gruyter, 2009-2018.

Jones, Lindsay, Ed. *Encyclopedia of Religion*, 2nd Ed. N. York: Thomson Gale, 2005.

Leick, Gwendolyn. *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology.* London: Routledge, 1991.

Liddell, Henry George and Robert Scott. *A Greek-English Lexicon*. Revised and Enlarged. 9th Edition. Oxford: Oxford Univ. Press, 1940 and New Supplement, 1996 (by Henry Stuart Jones). https://www.lexigram.gr/lex/lsjgr/ (έκδοση1996, με μικρή ετήσια συνδρομή)

Loizos, Demetris I. *Ancient Measures Converter Diophant [AMCD]*. Λογισμικό. 2009. http://www.anistor.gr/history/diophant.html

Oxford Latin Dictionary. Oxford: Oxford Univ. Press, 1968.

Oxford Radiocarbon Accelerator Unit. OxCal v.4.2 με την χρήση του IntCal13. Λογισμικό.

https://c14.arch.ox.ac.uk/

Princeton Encyclopedia of Classical Sites. Princeton: Princeton Univ. Press, 1976 http://perseus.uchicago.edu/Reference/princetonencyc.html

Roaf, Michael. *Cultural Atlas of Mesopotamia.* London: Equinox, 1980.

Smith, William. Ed. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. 2nd Ed. Boston: 1859.

Smith, William et al. Eds. *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. 2 Vols. 3rd Ed. London: 1890-1891. [με συμπληρώσεις αλλά και αφαιρέσεις λημμάτων από την 2η έκδ.].

Smith, William. Ed. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 3 Vols. London: 1869. https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0104

Sorrell, Charles and George Sandström. *The Rocks and Minerals of the World.* London: Collins, 1973.

Talbert, Richard J. A. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*. 3 vols or 1 vol.+CD-ROM. Princeton: Princeton University Press, 2000. Κλίμακα 1:500.000 ή 1:1.000.000.

The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East. Eric M. Meyers. Ed. in Chief. 5 Vols. New York: Oxford Univ. Press, 1997.

The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses. 2nd Ed. George Hart. Oxford: Routledge, 2005.

Toorn, Karel van der and Bob Becking and Pieter W. van der Horst, Eds. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. 2nd Ed. Leiden: Brill, 1999.

Vaan, Michiel de. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden: Brill, 2008.

Whitehouse, David and Ruth. *Archaeological Atlas of the World.* London: Thames and Hudson, 1975.

Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια. 55 τόμ. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1978-1988.

ΧΑΡΤΕΣ

1. Χάρτης με πόλεις της Αρχαίας Κύπρου
2. Χάρτης τμήματος της Συριο-Φοινίκης
3. Χάρτης του Δέλτα του Νείλου στην Αρχαιότητα
4. Χάρτης της Αρχαίας Αιγύπτου

1. Χάρτης με πόλεις της Αρχαίας Κύπρου

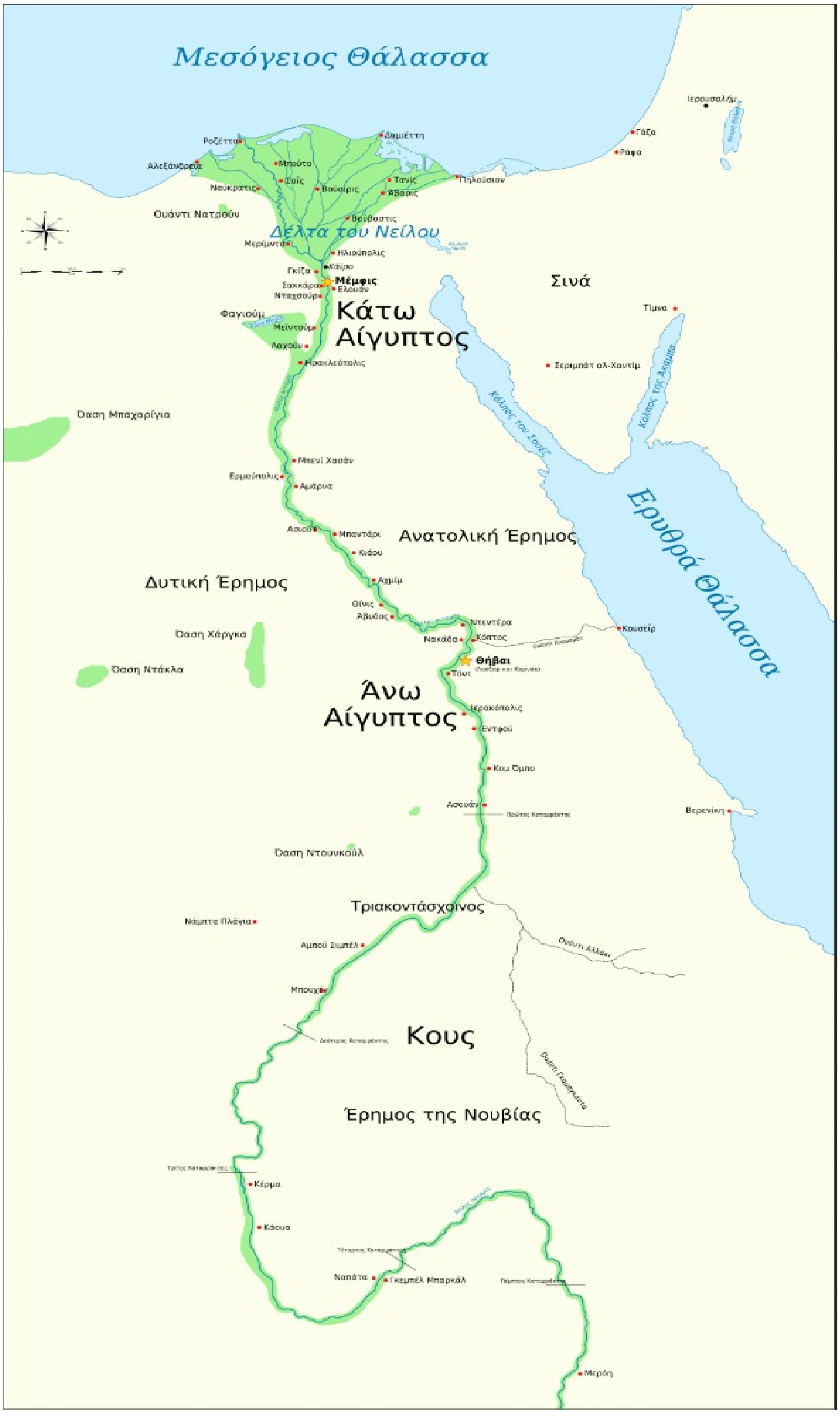
2. Χάρτης τμήματος της Συριο-Φοινίκης

3. Χάρτης του Δέλτα του Νείλου στην Αρχαιότητα

4. Χάρτης της Αρχαίας Αιγύπτου

Δημήτριος Ι. Λοΐζος

Ο καθηγητής Δημήτρης Ι. Λοΐζος, αρχαιολόγος και ιστορικός με ειδίκευση στην Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, γεννήθηκε στην Αθήνα το 1958 αλλά κατάγεται από την Ζάκυνθο και την Ιθάκη. Συνεισέφερε επί τριάντα συνεχή χρόνια (1990-2020) στην εκπαίδευση στην Ελλάδα, στο αμερικανικό πανεπιστημιακό κολλέγιο Deree College-The American College of Greece. Την περίοδο 1990-1998 δίδαξε Ελληνική, Ευρωπαϊκή και Αμερικανική Ιστορία ενώ την δεκαετία 2010-2020 διετέλεσε μέλος του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου (Academic Council). Επίσης, υπήρξε ιδρυτής και διευθυντής (2010-2020) του Κολλεγιακού Γραφείου Διασφαλίσεως της Ποιότητας στην Ανωτάτη Εκπαίδευση (Validation Office) και προηγουμένως ιδρυτής και επικεφαλής (1998-2010) του Κολλεγιακού Γραφείου Φοιτητικής Ακαδημαϊκής Συμβουλευτικής (Academic Advising Office).

Είναι ο πρώτος (από το 1990) ιστορικός στην Ελλάδα, ειδικός στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities) και στην Ιστορική Πληροφορική (History and Computing) και από τους ελάχιστους παγκοσμίως ιστορικούς με εμπειρία (1990-2010) σε εφαρμοσμένο προγραμματισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Προγραμματιστής Ψηφιακών Ανθρωπιστικών Επιστημών/Digital Humanities Programming). Έχει ασχοληθεί με την ανάλυση, τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εφαρμογών με ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ολοκληρωμένο προγραμματισμό βάσεων δεδομένων, εφαρμογές πολυμέσων) για την διερεύνηση, την μελέτη και την διδασκαλία της Ιστορίας. Το κυριότερο έργο του στον τομέα αυτό είναι ο *Διόφαντος Μετατροπέας Αρχαίων Μέτρων*. Επίσης, υπήρξε εκδότης και διευθυντής συντάξεως του πρώτου στον κόσμο ηλεκτρονικού περιοδικού Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Anistoriton/Ανιστόρητον* (1997-2017).

Ο Δ. Ι. Λοΐζος σπούδασε Αρχαιολογία και Αρχαία Ιστορία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αλλά και Νεώτερη Ιστορία και Οικονομικά στο Deree College. Ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές στην Διπλωματική και Κοινωνική Ιστορία στο Kent State University της Πολιτείας Οχάιο των Η.Π.Α. με καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους Dr. Lawrence S. Kaplan (US diplomatic history), Dr. S. Victor Papacosma (Balkan & modern Greek history), Dr. Henry N. Whitney (modern European history), Dr. Coburn V. Graves (early modern European & medieval history), Dr. Glee Wilson (ancient Greek history), και Dr. Harold Schwartz, (historiography) ενώ ασχολήθηκε και με την ανάπτυξη εφαρμογών για ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Συνέγραψε και υποστήριξε διατριβή υπό τον τίτλο *Land, Peasants, and State Policy in Inter-war Greece (1924-1928)*, η οποία βασίσθηκε σε αρχειακές πηγές, ενώ δημοσίευσε και την συνέχειά της στο βιβλίο *Οι Μεγάλες Δυνάμεις, Η Μικρασιατική Καταστροφή και η Εγκατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την μελέτη του Αρχαίου Κόσμου, την Αρχαιολογία και Ιστορία της Ελλάδας και της Ευρώπης από τους

προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Η τρέχουσα μελέτη του αφορά στον Αρχαίο Κόσμο (3 τόμοι): *Η Μεσόγειος, η Ελλάδα και η Ευρώπη. Ιστορία, Αρχαιολογία, Πολιτισμός.*

Ο πρόγονός του Δημήτριος Λοΐζος ανακάλυψε το 1868 στο σημερινό Σπήλαιο Λοΐζου στην Ιθάκη, όπου κατοικούσε (οικισμός Καλύβια Σταυρού), αρχαιοελληνική ταφή που περιείχε ένα μαχαίρι, ξίφος και νομίσματα, τα οποία έδειξε στον H. Schliemann και έτσι ακούσια άνοιξαν μαζί το μεγάλο κεφάλαιο της Μυκηναϊκής Ιστορίας.

Προσωπική Ιστοσελίδα
http://www.anistor.gr/loizos.htm

Σύνδεσμοι Εργογραφίας
Research Gate
https://www.researchgate.net/profile/Demetris-Loizos

Academia
https://acg.academia.edu/DemetrisLoizos

Internet Archive
https://archive.org/details/@demloizos

Diophant Ancient Measures Converter
http://www.anistor.gr/history/diophant.html

***

Anistoriton Freeware Editions